
Matilda Caragiu Marioțeanu

**COMPENDIU
DE
DIALECTOLOGIE
ROMÂNĂ**

Editura științifică și enciclopedică

Matilda Caragiu Marioțeanu

COMPENDIU
DE
DIALECTOLOGIE
ROMÂNĂ

(nord- și sud-dunăreană)

SUMAR

Cuvînt introductiv	9
Abrevieri	12
Bibliografie	13
Partea întâi: NOȚIUNI DE DIALECTOLOGIE GENERALĂ	
Capitolul I: CE ESTE DIALECTOLOGIA?	17
1. <i>Obiectul dialectologiei</i>	18
1.1. Dialectologie descriptivă și dialectologie teoretică	
1.2. Dialectologie diacronică și dialectologie sincronică	
1.3. Dialectologie tradițională, structurală, transformațională, sociologică etc.	
2. <i>Constituirea dialectologiei și principalele ei etape de dezvoltare</i>	20
2.1. Cercetarea dialectală înainte de 1870. 2.2. Momentul Ascoli. 2.3. Contribuția foneticii experimentale (Rousselot). 2.4. Geografia lingvistică (Gilliéron). 2.5. Lingvistica spațială (Bartoli). 2.6. Dialectologia contemporană.	
3. <i>Importanța studierii variantelor geografice ale limbii</i>	23
3.1. Pentru istoria limbii. 3.2. Pentru istoria poporului. 3.3. Pentru determinarea caracteristicilor unei opere literare. 3.4. Pentru teoria și metodologia lingvistică generală.	
Capitolul II: VARIETATEA LINGVISTICĂ	27
1. <i>Varietatea lingvistică</i>	27
1.1. Limbă comună, limbă standard, koine, limbă națională	
1.2. Limbă literară ~ limbă vorbită, 1.3. Limbă scrisă ~ limbă orală.	
+ 2. <i>Variantele geografice ale limbii</i>	28
2.1. Limbă, dialect (subdialect), grai (subgrai). 2.2. Problema granițelor dialectale.	
3. <i>Variantele sociale ale limbii</i>	36
3.1. Sociolectul. 3.2. Jargonul. 3.3. Argoul.	
4. <i>Vorbirea individuală (idiolectul)</i>	37
Capitolul III: METODE ȘI REZULTATE ÎN DIALECTOLOGIE	39
1. <i>Transcrierea fonetică</i>	39
1.1. Raportul dintre sistemul de transcriere fonetică și scrierea oficială a unei limbi date. 1.2. Sisteme alfabetice și nealfabetice. 1.3. Calitățile unui bun sistem de transcriere. 1.4. Sistemul de transcriere al Asociației fonetice internaționale. 1.5. Sisteme de transcriere românești. 1.5.1. Trăsături comune. 1.5.2. Deosebiri. 1.5.2.1. Sistemul Weigand. 1.5.2.2. Sistemul Densusianu. 1.5.2.3. Sistemul Rosetti. 1.5.2.4. Sistemul ALR (și NALR).	
2. <i>Metode de studiere a dialectelor și graiurilor</i>	48
2.1. Metode de culegere a materialului dialectal. 2.1.1. Metoda observației directe. 2.1.2. Metoda conversației dirijate. 2.1.3. Ancheta organizată. 2.1.3.1. Ancheta prin corespondență. 2.1.3.2. Ancheta la fața locului. 2.2. Modalități de prezentare și interpretare a faptelor dialectale. 2.2.1. Glosar. 2.2.2. Monografie. 2.2.3. Texte dialectale. 2.2.4. Studii speciale. 2.2.5. Atlase.	

3. Geografia lingvistică

3. Definiție. 3.1. Denumiri. 3.2. Probleme de metodă. 3.2.1. Hărțile lingvistice (tipuri de ~). 3.2.2. Atlasele lingvistice (tipuri de ~). 3.3. Probleme teoretice: contribuția geografiei lingvistice la îmbogățirea teoriei limbii. 3.3.1. Principiile lui Gilliéron. 3.3.2. Principiile lui Bartoli (lingvistica spațială). 3.3.3. Extinderea metodei geografice la alte domenii. 3.4. Atlasele lingvistice românești.

Partea a doua: DIALECTOLOGIE ROMÂNĂ

Capitolul I: LIMBA ROMÂNĂ.

1. Formarea limbii române

2. Româna comună (fonologie și morfologie)

2.1. Definiție. 2.2. Reconstrucția românei comune. 2.3. Descrierea românei comune. 2.3.1. Fonologie. 2.3.1.1. Vocale. 2.3.1.2. Consoane. 2.3.2. Morfologie. 2.3.2.1. Substantiv. 2.3.2.2. Articol. 2.3.2.3. Adjectiv. 2.3.2.4. Pronume. 2.3.2.5. Numeral. 2.3.2.6. Verb. 2.3.2.7. Adverb. 2.3.2.8. Prepoziție. 2.3.2.9. Conjunție.

Capitolul II: STRUCTURA DIALECTALĂ A LIMBII ROMÂNE

1. Dialectul dacoromân

1.1. Date cu privire la dacoromâni

1.1.1. Numele dacoromânilor. 1.1.2. Numărul și răspândirea lor geografică. 1.1.3. Starea social-politică a dacoromânilor. 1.1.4. Stadiul cultural la dacoromâni.

1.2. Descrierea dialectului dacoromân

1.2.1. Fonologie. 1.2.1.1. Vocale. 1.2.1.2. Consoane. 1.2.2. Morfologie. 1.2.2.1. Substantiv. 1.2.2.2. Articol. 1.2.2.3. Adjectiv. 1.2.2.4. Pronume. 1.2.2.5. Numeral. 1.2.2.6. Verb. 1.2.3. Lexic.

1.3. Configurația dialectală a dacoromânei

1.3.1. Repartizarea dialectală a dacoromânei

1.3.1.1. Criterii politico-administrative (Tiktin). 1.3.1.2. Criterii areale (Weigand). 1.3.1.3. Criterii genetice/tipologice (Philippide, Vasiliu). 1.3.1.4. Din nou criterii areale (Petrovici, Pop, Todoran).

1.3.1.5. Concluzii.

1.3.2. Descrierea varietății dialectale dacoromâne

1.3.2.1. Trăsături fonetice. 1.3.2.1.1. Vocale. 1.3.2.1.2. Semivocale. 1.3.2.1.3. Consoane. 1.3.2.2. Trăsături morfologice. 1.3.2.3. Trăsături lexicale.

2. Dialectul istroromân

2.1. Date cu privire la istroromâni

2.1.1. Numele istroromânilor. 2.1.2. Numărul și răspândirea lor geografică. 2.1.3. Ocupația lor. 2.1.4. Stadiul cultural al istroromânilor.

2.2. Descrierea dialectului istroromân

2.2.1. Fonologie. 2.2.1.1. Vocale. 2.2.1.2. Semivocale. 2.2.1.3. Consoane. 2.2.2. Morfologie. 2.2.2.1. Substantiv. 2.2.2.2. Articol. 2.2.2.3. Adjectiv. 2.2.2.4. Pronume. 2.2.2.5. Numeral. 2.2.2.6. Verb. 2.2.2.7. Adverb. 2.2.3. Lexic.

2.3. Configurația dialectală a istroromânei

3. Dialectul aromân

3.1. Date cu privire la aromâni

3.1.1. Numele aromânilor. 3.1.2. Numărul aromânilor și răspândirea lor geografică. 3.1.3. Ocupația lor. 3.1.4. Stadiul cultural la aromâni.

3.2. Descrierea dialectului aromân

3.2.1. Fonologie. 3.2.1.1. Vocale. 3.2.1.2. Semivocale. 3.2.1.3. Consoane. 3.2.2. Morfologie. Observații sintactice. 3.2.2.1. Substantiv. 3.2.2.2. Articol. 3.2.2.3. Adjectiv. 3.2.2.4. Pronume. 3.2.2.5. Numeral. 3.2.2.6. Verb. 3.2.2.7. Adverb. 3.2.2.8. Prepoziție. 3.2.2.9. Conjunție. 3.2.3. Lexic.

3.3. Configurația dialectală a aromânei

4. Dialectul meglenoromân

4.1. Date cu privire la meglenoromâni

4.1.1. Numele meglenoromânilor. 4.1.2. Numărul și răspândirea lor geografică. 4.1.3. Ocupația lor. 4.1.4. Stadiul cultural la meglenoromâni.

4.2. Descrierea dialectului meglenoromân	268
4.2.1. Fonologie. 4.2.1.1. Vocale. 4.2.1.2. Semivocale. 4.2.1.3. Consoane.	
4.2.2. Morfologie. 4.2.2.1. Substantiv. 4.2.2.2. Articol. 4.2.2.3. Adjectiv.	
4.2.2.4. Pronume. 4.2.2.5. Numeral. 4.2.2.6. Verb. 4.2.2.7. Adverb. 4.2.2.8.	
Prepoziție. 4.2.2.9. Conjunție. 4.2.3. Lexic.	

Anexă: MODEL DE INTERPRETARE A UNUI TEXT DIALECTAL (TEXT AROMÂN).	291
1. Textul	291
2. Transpunerea literală în dacoromâna literară	291
3. Relevarea particularităților fonetice, morfologice, sintactice și lexicale ale textului (în ordinea apariției lor în primele două fraze din text).	292
Indice	295
Lista hărților	301

1. *Lucrarea de față are la bază cursul de dialectologie română ținut în fața studenților din anul al II-lea și/sau al III-lea de la Facultatea de limba și literatura română (Universitatea București); partea teoretică cuprinsă în INTRODUCERE, ilustrată cu material românesc care figurează în partea a doua a lucrării, a constituit obiectul unui curs special ținut în semestrul al II-lea al anului universitar 1971—1972 la Universitatea din Salzburg—Austria (sub titlul: La géographie linguistique. Théorie. Méthodes. Résultats).*

Ea se adresează, de aceea, atât studenților (de la secția de zi și fără frecvență), cât și oricărui cercetător care dorește să se introducă în problemele dialectologiei.

Prin conținut și prin destinație, cartea este, așadar, un c o m p e n d i u, o i n t r o d u c e r e, într-o formă concentrată, în problemele dialectologiei în general și ale dialectologiei românești în special, o s i n t e z ă a problemelor celor mai importante ale acestei discipline. Evident, orice sinteză are un caracter subiectiv atât din punctul de vedere al s e l e c ț i e i temelor abordate, cât și din acela al d i m e n s i u n i l o r acordate fiecăreia în parte; deși în linii mari lucrarea urmează îndeaproape programa universitară, unele capitole pot părea mai adâncite decât altele (așa cum altele sînt numai schițate). Criteriile noastre au fost determinate, desigur, în primul rînd de necesitățile cursului, de cuprinderea aceluia m i n i m u m de noțiuni menite să ofere o imagine completă și complexă a problemelor teoretice și metodologice ale disciplinei, ca și a varietății dialectale românești; în al doilea rînd însă, alegerea și atenția noastră nu au putut fi separate de interesul și preocupările noastre științifice din ultimii ani. Nu întîmplător, deci, capitolele cele mai aprofundate sînt și cele mai originale (v., de exemplu, capitolul de română comună sau cel consacrat dialectului aromân).

2. *Lucrarea cuprinde, în afară de bibliografie și de indice, două părți.*

În partea întâi se expun noțiuni de dialectologie generală: obiectul dialectologiei, constituirea și principalele ei etape de dezvoltare, importanța studierii variantelor regionale ale limbii; varietatea lingvistică: variante geografice, variante sociale, vorbirea individuală; metode și rezultate în dialectologie: transcrierea fonetică, modalități de culegere, prezentare și interpretare a materialului dialectal, geografia lingvistică — principii, tipuri de hărți lingvistice, tipuri de atlase lingvistice, atlasele limbii române etc.

Partea a doua, cea mai însemnată, este consacrată structurii dialectale a limbii române, cu cele patru ipostaze ale ei: dacoromâna, istroromâna, aromâna și meglenoromâna. Pentru înțelegerea actualei diversificări, am considerat necesar ca

descrierea acestor patru subdiviziuni să fie precedată de o expunere asupra fazei anterioare de evoluție, a acelu trunchi comun denumit **româna comună**. (Am insistat mai ales asupra fonologiei, dat fiind că diversificarea ulterioară la nivel dialectal se manifestă cu precădere în acest domeniu — dacă lăsăm deoparte lexicul.) Descrierea, în continuare, a fiecărui dialect în parte este precedată de o serie de date geografice, demografice, istorice, socio-culturale referitoare la vorbitorii lui și este urmată de considerații asupra diferențelor regionale manifestate la nivelul dialectului respectiv. Proporțiile acordate acestor aspecte în cadrul fiecărei subdiviziuni sînt diferite: astfel, descrierea dialectului dacoromân ca entitate superioară, nesubordonată altei unități, este mai sumară, dat fiind că această ipostază, cunoscută sub numele curent de **limba română**, este bine cunoscută, cel mai bine studiată dintre toate dialectele românești, în timp ce dialectele sud-dunărene sînt mai puțin cunoscute și studiate; în schimb, varietatea dialectală a dacoromânei (graiurile ei, repartizarea lor geografică, particularitățile lor) ocupă un loc mult mai important decît același aspect urmărit la nivelul dialectelor sud-dunărene (care sînt studiate mai puțin sub acest raport, care nu dispun de atlase lingvistice și care, mai ales, nu se vorbesc pe teritorii unitare, deci nu pun problema granițelor dintre unitățile subordonate, a numărului lor etc.).

3. Prin natura obiectului considerat (= dialectele limbii române și graiurile lor), prezentarea noastră este, în același timp, **descriptivă și comparativ-istorică**. Este **descriptivă**, pentru că are în vedere dialectele românești vorbite astăzi, privite ca sisteme distincte, funcționînd după reguli proprii. Evident, date fiind dimensiunile lucrării, o descriere a tuturor unităților și subunităților sistemelor și subsistemelor la nivel fonetic-fonologic, morfo-sintactic și lexical nu este posibilă. De aceea, nivelul fonologic (care operează cu un număr limitat de unități) este descris integral. Totodată, locul mai mare acordat acestui nivel se explică și prin ponderea mai mare a trăsăturilor fonetice-fonologice în diferențierea dialectală. În cazul celorlalte niveluri, s-a procedat **selectiv**, prin comparație interdialectală: s-au analizat acele trăsături care separă un dialect de altul (alte), care individualizează un dialect sau un grup de dialecte. Expunerea noastră este **comparativ-istorică**, pentru că a analiza simultan patru ipostaze actuale ale unei foste unități (= româna comună) înseamnă a face, pe de o parte, o **comparație interdialectală** (adică a raporta ipostaza A la ipostazele B, C, D), iar pe de altă parte (și implicit), o **comparație între straturi succesive** — adică a raporta starea de lucruri din ipostazele actuale A, B, C, D la stadii anterioare de evoluție: vechea dacoromână, aromâna veche; româna comună; latina (dunăreană). Această dublă perspectivă ne permite să explicăm diferențierile survenite în limba română după separarea — veche de peste o mie de ani — a celor patru idiomi românești actuale.

Punctul de plecare în descriere este întotdeauna stadiul actual; numai din necesități **didactice**, în cazuri mai dificile, mai ales la fonologie, am menționat în primul rînd faza anterioară (româna comună sau direct latina — mai bine cunoscută și sigură, atestată) și apoi rezultatul actual (de pildă: lat. video > rom. com.*veđu > drom. vâz, în loc de drom. vâz < rom. com.*veđu < lat. video); alternativa dintîi punînd mai bine în evidență treptele evolutive, am încălcat în astfel de cazuri principiul.

4. Un model de interpretare a unui text dialectal (aromân) și un indice de materii
5. află la sfîrșitul părții a doua.

se Orice lucrare de sinteză beneficiază de experiența și rezultatele altor autori.

Lucrarea de față pleacă, în mod firesc, de la tradiția predării dialectologiei la Facultatea de litere și filosofie (astăzi Facultatea de limba și literatura română) din București.

De aceea, gândul meu se îndreaptă cu recunoștință în primul rînd spre profesorii mei Alexandru Rosetti și Iorgu Iordan, de la care am primit cele mai trainice și prețioase îndrumări în domeniul dialectologiei române și al celei românice. De asemenea, îmi fac plăcuta obligație de a aminti aici tot ce dătez profesorului Boris Cazacu și profesorului Ion Coteanu din timpul îndelungatei noastre colaborări pe tărîmul dialectologiei și al românei comune.

Nu pot lipsi din această suită numele dascălilor mei aromâni Pericle Papahagi, Theodor Capidan și Tache Papahagi, ale căror lucrări mi-au fost și îmi sînt „cărți de căpătîi“.

Calde mulțumiri pentru atenția cu care au citit lucrarea și pentru sugestiile făcute exprim și pe această cale colegilor mei, referenți științifici ai lucrării, Emanuel Vasiliu și Teofil Teaha.

București—Salzburg, 1970—1972

Dr. Matilda Caragiu Marioțeanu

ABREVIERI *

<i>alb.</i>	albanez	<i>m(asc).</i>	masculin
<i>arom.</i>	aromân	<i>megl.</i>	meglenoromân
<i>băn.</i>	bănăţean	<i>megl. bg.</i>	megleno-bulgar
<i>b(ul)g.</i>	bulgar(-esc)	<i>mold.</i>	moldovean
<i>conj.</i>	conjunţie	<i>m.m.c.p(er)f.</i>	mai mult ca perfect
<i>cr.</i>	croat	<i>munt.</i>	muntean
<i>criş.</i>	crişean	<i>n.</i>	neutru
<i>dial.</i>	dialectal	<i>p(er)f.c.</i>	perfect compus
<i>drom.</i>	dacoromân	<i>p(er)f.s.</i>	perfect simplu
<i>drom. lit.</i>	dacoromân literar	<i>pers.</i>	persoană
<i>engl.</i>	englez(esc)	<i>pl.</i>	plural
<i>f(em).</i>	feminin	<i>port.</i>	portughez
<i>fr.</i>	francez	<i>pr(ez).</i>	prezent
<i>germ.</i>	german	<i>rom.</i>	român(esc)
<i>gr.</i>	grecesc	<i>rom. com.</i>	român(ă) comun(ă)
<i>imp(er)f.</i>	imperfect	<i>sg.</i>	singular
<i>ind.</i>	indicativ	<i>sîrb.</i>	sîrbesc
INDIC.	indicaţie	<i>sl.</i>	slav
<i>istr.</i>	istoromân	<i>sp.</i>	spaniol
<i>it(al).</i>	italian	<i>t(ur)c.</i>	ture(esc)
<i>lat.</i>	latin(esc)	<i>trans.</i>	transilvănean
<i>lit.</i>	literar	<i>v. drom.</i>	vechea dacoromână
<i>log.</i>	logudorez	<i>V.;v.</i>	vezi
<i>maram.</i>	maramureşean		

* Pentru TRANSCRIEREA FONETICĂ, v. p. 39—47.

(cuprinzînd numai lucrări și studii citate de mai multe ori)

- Brîncuș, *Gr. Ol.*
- Candrea, *Constatări*
- Cantemir, *Texte istr.*
- Capidan, *Aromânii*
- Capidan, *Fărș.*
- Capidan, *Maced.*
- Capidan, *Megl.*
- Caragiu, *Definiție*
- Caragiu, *Fono-morf.*
- Caragiu, *Liturg.*
- Caragiu, *Rom. sud-danub.*
- Caragiu, *Typol.*
- Cazacu, *St. dial.*
- Cortelazzo, *Avviamento*
- Coseriu, *Geogr. ling.*
- Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*
- Coteanu, *Elemente*
- DDA
- Dauzat, *Géogr. ling.*
- Dauzat, *Patois*
- Densusianu, *HLR*
- Grigore Brîncuș, *Graiul din Ollenia*, în LR XI (1962), nr. 3, p. 248—260.
- I. A. Candrea, *Constatări în domeniul dialectologiei*, în „Grai și suflet“, I (1924), 2, p. 169—200.
- Traian Cantemir, *Texte istroromâne*, București, 1959.
- Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932.
- Th. Capidan, *Fărșeroșii. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania*, în „Dacoromania“, VI (1929—1930), p. 1—210.
- Th. Capidan, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București, 1942.
- Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I(1925), II(1928), III(1936).
- Matilda Caragiu Marioțeanu, *Definition einer Volksgruppe. Glotta und Ethnos der Aromunen*, în „Österreichische Osthefte“, 13 (1971), 2, p. 140 seq.
- Matilda Caragiu Marioțeanu, *Fono-morfologie aromână, studiu de dialectologie structurală*, București, 1968.
- Matilda Caragiu Marioțeanu, *Liturgier aromânesce, manuscris anonim inedit*, București, 1962.
- Matilda Caragiu Marioțeanu, *La romanité sud-danubienne : l'aroumain et le méglénoroumain*, în „La linguistique“, 8 (1972), 1, Paris, p. 105—122.
- Matilda Caragiu Marioțeanu, *Les idiomes romans sud-danubiens du point de vue typologique*, în „Dacoromania“, Serie nouă, I (1972), 1, p. 222 — 227.
- Boris Cazacu, *Studii de dialectologie română*, București, 1966.
- Manlio Cortelazzo, *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana*, I, Problemi e metodi, Pisa, 1969.
- Eugenio Coseriu, *La geografia lingüistica*, în „Cuadernos del Instituto lingüístico latino-americano“, 11, Montevideo, 1965.
- Eugenio Coseriu, *Sincronia, diacronia y tipologia*, Actos del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas (Madrid, 1965), Madrid, 1968, p. 269 seq.
- Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961.
- v. sub T. Papahagi, DDA
- Albert Dauzat, *La géographie linguistique*, Paris, 1922.
- Albert Dauzat, *Les patois. Évolution, classification, étude*, Paris, 1927.
- Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901.

- Dimitrescu, *Introd.*
- Flora, *Stadiul istr.*
- Gheție, *Repart.*
- GDO
- Graur, *St. lingv. gen. - v.n.*
- Guide
- Jordan—Manoliu, *Introd.*
- Jordan, *Lingüist. Rom.*
- Istrate, *Însemn. cerc. dial.*
- Kovačec, *Descr. istr.*
- Macrea, *Probl. lingv.*
- Marouzeau, *Lexique*
- Martinet, *Éléments*
- ILR I
- ILR II
- Mihăescu, *Infl. gr.*
- Niculescu, *Indiv.*
- P. Papahagi, *Basme*
- P. Papahagi, *Ser.*
- T. Papahagi, *DDA*
- T. Papahagi, *Gr. Maram.*
- Pătruț, *Sist. tr. fon.*
- Pei, *Glossary*
- Petrovici, *Gr. rom. Criș.*
- Petrovici, *Repart.*
- Philippide, *OR*
- Pop, *Dial. I*
- Popovici, *Dial. Istria*
- Pușcariu, *St. istr.*
- Floriea Dimitrescu, *Introducere în fonetica istorică a limbii române*, București, 1967.
- Radu Flora, *Despre stadiul actual al istroromânei. Contribuția geografiei lingvistice la chestiunea stabilirii poziției graiurilor istroromâne față de dacoromână*, în „Fonetica și dialectologie“, IV (1962), p. 135—171.
- I. Gheție, *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne. Criterii de stabilire a structurii dialectale a unei limbi*, în „Studii și cercetări lingvistice“, XVI (1964), 3, p. 317—346.
- Glosar dialectal. *Ollenia*, întocmit, sub conducerea lui Boris Cazaue, de Galina Ghieulete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, București, 1967.
- Al. Graur, *Studii de lingvistică generală. Variantă nouă*, București, 1960.
- La Linguistique. Guide Alphabétique*, sous la direction d'André Martinet, Paris, 1969.
- Iorgu Iordan, *Maria Manoliu, Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965.
- Iorgu Iordan, *Lingüistica Romanica. Evolución-corrientes-métodos (Reelaboración parcial y notas de Manuel Alvar)*, Madrid, 1967.
- G. Istrate, *Despre însemnătatea cercetărilor dialectale*, în „Studii și cercetări lingvistice“, V (1955), 1—2, p. 109—132.
- August Kovačec, *Descrierea istroromânei actuale*, București, 1971.
- D. Maerea, *Probleme de lingvistică română*, București, 1961.
- J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris, 1969.
- André Martinet, *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1970.
- Istoria limbii române*, I, București, 1965 (lucrare colectivă).
- Istoria limbii române*, II, București, 1969 (lucrare colectivă).
- H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966.
- Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice. Contribuții gramaticale*, București, 1965.
- Pericle Papahagi, *Basme aromâne*, București, 1905.
- Pericle Papahagi, *Scritori aromâni în secolul XVIII. (Cavalioti, Ucula, Daniil)*, București, 1909.
- Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic. Dictionnaire aroumain (macédo-roumain) général et étymologique*, București, 1963.
- Tache Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, 1925.
- I. Pătruț, *Sisteme de transcriere fonetică*, în „Limba română“, III (1954), 4, p. 79—84.
- M. Pei, *Glossary of Linguistic Terminology*, 1966.
- E. Petrovici, *Graiul românesc de pe Crișuri și Someș*, în „Transilvania“, 72 (1941), 8, p. 1—8.
- E. Petrovici, *Repartitia graiurilor daco-române pe baza Atlasului lingvistic român*, în „Limba română“, III (1954), 5, p. 5—17.
- Al. Philippide, *Originea românilor*, I (1923), II (1927).
- Sever Pop, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques, Première partie, Dialectologie romane*, Louvain, 1950.
- Iosif Popovici, *Dialectele române*, IX. *Dialectele române din Istria*, I (1914), II (1909), Halle.
- Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, I (1906), II (1926), III (1929).

- Rosetti, *Introd. fon.*
Rosetti, *ILR*
- I. I. Rusu, *Elem. autoht.*
- V. Rusu, *Contrib.*
- V. Rusu, *Gr. Olt.*
- Sala, *Contrib. fon. ist.*
- Teaha, *Criș.*
- TDO
- Todoran, *Delimit.*
- Todoran, *Noi partic.*
- Todoran, *Repart.*
- Vasiliu, *Fonol. ist.*
- Weigand, *Jahresbericht I, IV, V, VI*
- Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, București, 1967.
- Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVI-lea*, București, 1968.
- I. I. Rusu, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970.
- Valeriu Rusu, *Contribuții la descrierea graiurilor dacoromâne* (pe baza ALR II, 2, vol. III), în „Fonetică și dialectologie“ V (1963), p. 83—109.
- Valeriu Rusu, *Graiul din nord-vestul Olteniei. Fonetică. Considerații fonologice*, București, 1971.
- Marius Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970.
- Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961.
- Texte dialectale. Oltenia*, publicate sub redacția lui Boris Cazacu, de Cornelia Coțuț, Galina Ghiculete, Maria Mărdărescu, Valeriu Șuteu, Magdalena Vulpe, București, 1967.
- Romulus Todoran, *Cîteva observații cu privire la problema delimitării dintre limbă și dialect*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai“, Series IV, 2, Philologia, Cluj, 1960, p. 57—68.
- Romulus Todoran, *Noi particularități ale subdialectelor dacoromâne*, în „Cercetări de lingvistică“, VI (1961), 1, p. 43—73.
- Romulus Todoran, *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne*, în „Limba română“ V (1956), 2, p. 38—50.
- Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968.
- Gustav Weigand, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, Leipzig, 1894, 1897, 1898, 1899.

ATLASE LINGVISTICE (abrevieri)

- AIS K. JABERG, J. JUD, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Süd-schweiz*, 1928—1940.
- ALEG J. SÉGUY, *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*, Paris, 1966.
- ALF J. GILLIÉRON, EDMOND EDMONT, *Atlas linguistique de la France*, 1902—1910.
- ALI M. BARTOLI, G. BERTONI, UGO PELLIS, V. BARTOLDI, *Atlante linguistico italiano*, inițiat în 1914.
- ALM *Atlante linguistico mediterraneo*, în curs de elaborare, sub conducerea lui GIANFRANCO FOLENA, Venezia.
- ALR *Atlasul lingvistic român*, sub conducerea lui SEXTIL PUȘCARIU, de SEVER POP și EMIL PETROVICI, mai multe volume, începînd din 1938 (v. trimerile pentru fiecare volum în parte la p. 75 seq.).
- ALRM *Micul atlas lingvistic român* (v. p. 77 seq.).
- ALRT *Texte dialectale-anexă la ALR* (v. p. 77).
- NALR *Noul atlas lingvistic român pe regiuni*, elaborat de Institutele de lingvistică din București, Cluj, Iași, începînd din 1967 (v. trimerile exacte pentru fiecare volum la p. 79 seq.).
- WLAD GUSTAV WEIGAND, *Lingvistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909.

Partea întâi

NOȚIUNI DE DIALECTOLOGIE GENERALĂ

I CE ESTE DIALECTOLOGIA?

- 1 Obiectul dialectologiei
- 2 Constituirea dialectologiei și principalele ei etape de dezvoltare
- 3 Importanța studierii variantelor geografice ale limbii

II VARIETATEA LINGVISTICĂ

- 1 Varietatea lingvistică
- 2 Variantele geografice ale limbii
- 3 Variantele sociale ale limbii
- 4 Vorbirea individuală (idiolectul)

III METODE ȘI REZULTATE ÎN DIALECTOLOGIE

- 1 Transcrierea fonetică
- 2 Metode de studiere a dialectelor și graiurilor
- 3 Geografia lingvistică

1. OBIECTUL DIALECTOLOGIEI

1.1. Dialectologie descriptivă și dialectologie teoretică. 1.2. Dialectologie diacronică și dialectologie sincronică. 1.3. Dialectologie tradițională, structurală, transformațională, sociologică etc.

Dialectologia este o ramură a lingvisticii, care studiază variantele geografice (teritoriale) ale limbii: graiurile și dialectele.

Numele disciplinei provine la noi din fr. *dialectologie* (atestat pentru prima oară în Franța, în 1881). Pentru originea cuvintului *dialect* v. p. 30.

1.1. Dialectologia descriptivă analizează și descrie structura dialectală a unei limbi date: stabilește care și câte sint unitățile teritoriale care i se subordonează (v., de exemplu, p. 28) și apoi descrie fiecare unitate în parte (pune în evidență, cu diferite metode — în funcție de nivelul metodologiei lingvistice în general — particularitățile fonetice, fonologice, morfologice, sintactice și lexicale ale unităților identificate). De asemenea, studiile de dialectologie descriptivă pot avea ca obiect raporturile reciproce dintre limba literară și variantele regionale ale limbii.

Dialectologia teoretică expune principiile care decurg din înregistrarea și interpretarea faptului dialectal: metode de cercetare (v., de pildă, p. 48), modalități specifice de prezentare a materialului dialectal (monografii, glosare, atlase etc.), principii teoretice generale, care îmbogățesc teoria limbii (de pildă, în problema legilor fonetice, a apariției și răspîndirii inovațiilor, a granițelor dialectale etc.), metode de analiză specifice dialectologiei (pentru descrierea unui grai sau a unui grup de graiuri sau de dialecte etc.).

1.2. În funcție de perspectiva din care cercetătorul privește obiectul investigat, dialectologia poate fi diacronică și, în acest caz, dialectologul — după ce stabilește condițiile istorico-geografice și cultural-politice care au condus la diversificarea dialectală dată — explică, istoric, linia evolutivă a fiecărui fenomen dialectal în parte (evoluția sunetelor, a formelor gramaticale, a sensului cuvintelor etc.), felul cum s-a constituit și cum evoluează limba literară, aportul variantelor regionale la conturarea fizionomiei acesteia; o dialectologie sincronică descrie stadiul în care se află o varietate teritorială la un moment dat. De cele mai multe ori însă, dat fiind că dialectele și graiurile sint, în multe privințe, mai conservatoare decît limba comună — care este de obicei mai inovatoare — descrierea și, mai ales, explicarea unui fapt din sincronie presupune introducerea unui principiu diacronic (de exemplu, justificarea existenței sunetului [ȧ] în mold. *ȧic* față de drom. lit. *zic* presupune explicarea lui ca o fază intermediară între lat. *d* din *dico* și drom. lit. *z* din *zic*).

Majoritatea lingviștilor de astăzi consideră, dealtfel, că între diacronie și sincronie există o falsă antinomie, că este vorba numai de o distincție metodologică, nu de una reală, care ar aparține obiectului limbă. Limba, spune E. Coseriu, se constituie *d i a c r o n i c* și funcționează *s i n c r o n i c*, deci funcționarea limbii (= sincronia) și modul ei de a se constitui, de a se schimba (= diacronia) nu sînt două momente, ci unul singur (*Sincr., diacr., tipol.*, p. 273).

1.3. În funcție de metodele întrebuintate în *i n t e r p r e t a r e a* faptelor dialectale, vorbim de dialectologie tradițională, structurală, transformațională, sociologică etc.

De fapt, nu este vorba de „mai multe dialectologii“, ci de diferite moduri — care, de cele mai multe ori, nu se exclud — de a privi varietatea dialectală și de a o descrie.

Dialectologia tradițională este preocupată de descrierea deosebirilor dintre graiuri și dialecte, mai ales la nivel fonetic și lexical (acestea fiind cele mai frapante): astfel, dacă în graiul 1 se pronunță *vérde*, în graiul 2, *vérge*, în graiul 3, *vérdé*, cum se pronunță atunci în graiul 4, 5 etc.? Sau: în graiul 1 se spune *zăpadă*, în 2, *omăt*, dar în 3, 4...?

Dialectologia structurală își propune să vadă în graiuri și dialecte niște sisteme lingvistice, cu mod de funcționare propriu; în afara acestei operații, efectuate la nivel intralingvistic (care nu se deosebește prin nimic de analiza pe care lingvistul o efectuează asupra oricărei limbi), dialectologia structurală își propune și o analiză interlingvistică (între graiuri, respectiv, dialecte), care să pună în evidență atît deosebirile (acele particularități care individualizează fiecare unitate lingvistică), dar și a s e m ă n ă r i l e dintre ele, ceea ce este comun ansamblului de graiuri, respectiv, dialecte.

Și din acest punct de vedere grupurile dialectale pun aceleași probleme pe care le pun familiile de limbi. Un grup de graiuri sau dialecte este un fel de microcosmos (cum spune L. Hjelmslev), organizat în același fel ca o familie lingvistică mai mare.

Așadar, la nivel interlingvistic se stabilesc elementele comune ansamblului de unități (limbi, dialecte, graiuri), a s e m ă n ă r i l e, ceea ce îi conferă continuitate, se construiește adică acea schemă structurală abstractă („construct“) care a fost denumită diasistem („sistem al mai multor sisteme“ sau geosistem — în terminologia noastră; v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 15—19).

Dialectologia transformațională este, într-o măsură mult mai mare, la începuturile ei și, ca și precedenta, pe cale de a-și contura metodele de cercetare. Ca și în gramatica transformațională a limbilor, în dialectologia transformațională, deși se pleacă de la un „corpus“ dat, elaborîndu-se o serie de ipoteze în formă de „reguli“, se încearcă să se includă toate posibilitățile care să conducă dincolo de acest „dat“, să se dea, în ultimă instanță, o descriere care să pună în evidență caracterul infinit al limbii, al dialectului sau al graiului, concepute ca sisteme de posibilități.

Dat fiind că, așa cum am arătat mai sus, graiurile și dialectele au, ca și limbile înrudite, un număr de reguli specifice, dar și un nucleu comun, printr-o ierarhizare a lor (așa-numita „ordonare“) se pot pune în evidență elementele definitorii și se poate stabili o tipologie riguroasă a unităților lingvistice investigate.

2. CONSTITUIREA DIALECTOLOGIEI ȘI PRINCIPALELE EI ETAPE DE DEZVOLTARE

2.1. Cercetarea dialectală înainte de 1870. 2.2. Momentul Ascoli. 2.3. Contribuția foneticii experimentale (Rousselot). 2.4. Geografia lingvistică (Gilliéron). 2.5. Lingvistica spațială (Bartoli). 2.6. Dialectologia contemporană.

2. În comparație cu alte discipline lingvistice, dialectologia este o ramură relativ nouă. Ea s-a constituit ca disciplină științifică destul de târziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

2.1. Până către mijlocul secolului al XIX-lea, lingviștii acordau atenție în primul rând limbilor literare, mai ales în forma lor scrisă, care se bucura de prestigiu: limbile nescrise și, mai ales, variantele regionale ale limbilor „naționale” („comune”, „koine”) au fost multă vreme disprețuite (în perioada Renașterii și în perioada clasică).

Totuși, deosebiri regionale au fost sesizate încă din secolul al XV-lea (pe plan romanic, v. Pop, *Dial.* I, p. XXIV—XXX); la noi, din secolul al XVI-lea — XVII-lea (v. Todoran, *Noi partic.*).

Începînd cu secolul al XIX-lea însă, și, mai ales, către al 8-lea și al 9-lea deceniu, lingviștii manifestă un interes crescînd pentru graiuri și dialecte ca ipostaze concrete, vii, ale limbilor. Această schimbare de optică a apărut odată cu cercetările comparativ-istorice (care au pus în evidență valoarea faptului dialectal pentru reconstituirea lanțului istoric al limbilor, v. exemple la p. 23 seq.) și cu dorința neogramaticilor (adepti ai curentului neogramatic, dominant în lingvistică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea) de a găsi în materialul dialectal fapte care să confirme valabilitatea principiului „legilor fonetice” (v. și p. 26).

2.2. Italianul Graziadio Isaia Ascoli, indo-europenist și romanist, este considerat creatorul dialectologiei științifice romanice prin lucrările sale publicate în revista „*Archivio glottologico italiano*”, care începe să apară în 1873 (anul de naștere al dialectologiei): *Saggi ladini* (Schife reto-romane), în nr. I, 1873, *Schizzi franco-provenzali*, în nr. III, 1878 și *L'Italia dialettale*, în nr. VIII, 1882—1885.

Paralel cu Ascoli, în Franța, militează pentru înregistrarea faptelor dialectale Gaston Paris și Abatele P. I. Rousselot, iar în Germania Georg Wenker. Trăsătura comună tuturor acestor deschizători de drumuri în dialectologie era scopul investigării domeniului dialectal: în concepția lor, dialectologia trebuia să vină în ajutorul istoriei limbii, să fie auxiliarul ei.

2.3. Un prim impuls l-a dat cercetării dialectale fonetica experimentală, ale cărei baze le-a pus Abatele Rousselot (prin celebra sa lucrare *Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellerouin <Charente>*, Paris, 1891). Momentul acesta reprezintă însă nu numai o dată importantă în istoria lingvisticii în general — pentru că se introduc procedee mecanice în cercetarea sunetelor — dar și pentru evoluția dialectologiei, pentru că lucrarea lui Rousselot a pus în evidență faptul — de mare actualitate astăzi — că limba nu este unitară, ci, dimpotrivă, varietatea lingvistică este foarte mare, mergînd pînă la realizarea specific individuală a unui sistem lingvistic (ceea ce lingvistica actuală numește *idiolect*; v.p. 37); această realizare este determinată de diverși factori sociali, culturali, economici și, bineînțeles, geografici.

2.4. Cel mai important moment în evoluția studiilor de dialectologie este apariția **geografiei lingvistice** (despre care va fi vorba mai pe larg la p. 61) : încercînd să înregistreze cît mai multe graiuri și dialecte și să le prezinte în **monografia** dialectale (studii ample consacrate unei unități lingvistice sau, exclusiv, unei probleme), cercetătorii și-au dat seama că această modalitate, satisfăcătoare pentru investigarea în profunzime a unui domeniu lingvistic mai restrîns (grai, dialect), este insuficientă pentru înregistrarea faptelor lingvistice de pe un domeniu mai întins (limbă națională, de exemplu) : dat fiind că nu toate subdiviziunile unei limbi naționale puteau avea în a c e l a ș i t i m p monografia lor dialectală, imaginea globală a teritoriului întins apărea fragmentată și totodată neunitară (materialul dialectal fiind cules de mai mulți cercetători, cu metode diferite, vizînd niveluri lingvistice diferite etc.). Totodată, operația de înregistrare globală și simultană a varietății dialectale de pe un teritoriu întins presupune o mare cantitate de timp, ceea ce ar duce la publicarea cu întârziere a unui material care se schimbă (pentru că limba este în continuă mișcare, schimbare, mai ales aspectele ei nenormate). Așa s-a născut ideea geografiei lingvistice (a lingvisticii geografice), ca o posibilitate mai adecvată, mai rapidă, mai cuprinzătoare, constînd în înregistrarea pe h ă r ț i a unui număr mai mult sau mai puțin restrîns de fapte lingvistice ; aceasta permite observarea fenomenelor (fonetice, morfologice etc.) pe arii întinse și compararea realizărilor lor concrete în diferitele puncte anchetate de pe un teritoriu dat (v. și p. 62).

Începutul l-a făcut germanul Georg Wenker, care, încă din 1876, efectuează (mai întîi pe un domeniu restrîns) prima anchetă prin corespondență ; extinsă în 1881 la întreaga Germanie, ancheta lui Wenker a avut ca rezultat un fascicol din Atlasul lingvistic al Germaniei de nord și centrale (*Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland*, 1881).

Primul atlas lingvistic dus pînă la capăt aparține elvețianului Jules Gilliéron (elev al lui Gaston Paris) : *Petit atlas phonétique du Valais roman (sud du Rhône)*, Paris, 1880.

Bazele geografiei lingvistice le-a pus însă *L'Atlas linguistique de la France* (apărut între 1902—1910 ; abreviat : *ALF*), al cărui autor a fost același J. Gilliéron (ajutat de Edmond Edmont ; v. și p. 66).

Paralel, se pun bazele dialectologiei științifice românești prin elaborarea atlasului lingvistic al teritoriului lingvistic dacoromân : *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909 (abreviat : *WLAD*), de către germanul Gustav Weigand, profesor de limba română la Institutul de limbă română din Leipzig (înființat în 1893).

Începînd cu anul 1905, datele oferite de *ALF* au fost interpretate de Gilliéron, care a elaborat o serie de principii ale geografiei lingvistice (unele dintre ele viu comentate în literatura de specialitate ; v. p. 69).

Activitatea pe acest tărîm a crescut simțitor după primul război mondial și, mai ales, după primul Congres internațional al lingviștilor, de la Haga (1928) (v. p. 64).

În anii care au urmat, au fost elaborate atlase lingvistice ale tuturor limbilor romanice, și numeroase monografii dialectale (dintre ele cea mai cunoscută este monografia lui J. Gilliéron, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille d'après l'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918 ; pentru monografiile românești din aceeași perioadă, cele mai reușite de altfel la noi, v. p. 59).

2.5. Pe plan teoretic, principiile geografiei lingvistice, extinse la domenii lingvistice mai mari (cuprinzînd mai multe limbi), au condus la principiile lingvisticii spațiale, al cărei promotor a fost italianul Matteo Bartoli, care încearcă să pună în evidență trăsăturile comune ale unor limbi care nu se află în contact direct sau care nu sînt înrudite genetic. În acest fel, lingvistica spațială precedă întrucîtva conceptul de tipologie lingvistică formulat de lingvistica contemporană.

2.6. Concepute să servească drept material ajutător istoriei limbii și avînd în vedere mereu diferențele, dialectologia și geografia lingvistică erau „fundamental opuse spiritului și metodelor lingvisticii structurale“ (v. *Guide*, p. 220). Accentul era pus mai ales pe aspectul fonetic sau lexical al variației regionale. Deși extinderea analizei structurale la varietatea regională a fost propusă încă din 1931 de N. S. Trubetzkoy (*Phonologie und Sprachgeographie*, TOLP IV (1931), p. 228—234), ea nu a fost totuși aplicată decît cîteva decenii mai tîrziu, cînd procedeele structurale au fost din ce în ce mai mult folosite în studierea limbilor în general (problema a fost repusă în discuție de Uriel Weinreich, în articolul *Is a Structural Dialectology Possible?*, în „Word“, 10, 1954, nr. 2—3, p. 388 seq.).

Analiza structurală în dialectologie se efectuează mai ales la nivelul fonologic (v. E. Stankiewicz, *On Discreteness and Continuity in Structural Dialectology*, în „Word“, 13, 1957, nr. 1, p. 44 seq.); alți autori văd posibilă însă și o analiză la nivel gramatical și chiar lexical (v. U. Weinreich, *op. cit.*, și Pavle Ivić, *Structure and Typology of Dialectal Differentiation*, în „Preprints of Papers for the Ninth International Congress of Linguists“, 27—31 august, 1962, Cambridge, Mass., p. 174 seq.).

Ca modele, se pot cita cunoscuta lucrare a lui André Martinet, *La description phonologique* (Paris—Genève, 1956), sau descrierea lui Luigi Heilmann, *La parlata di Moena* (în „Studi e ricerche“, Bologna, 1955) și a Mariei Tereza Atzori, *Analisi strutturalistica del dialetto campidanese* (în „Orbis“, IX, 1962, nr. 2) ș.a.

În lucrarea *Fono-morfologie aromână — studiu de dialectologie structurală* (București, 1968), am încercat și noi o descriere structurală a unui grai aromânesc și o elaborare a unui diastem al graiurilor aromânești (nestandardizate).

Analiza structurală în dialectologie trebuie considerată, deci, ca o etapă nouă în metodologia cercetării variației dialectale, care nu modifică cu nimic metoda geografică, dimpotrivă, cele două metode — structurală și geografică — converg.

O altă înnoire a metodologiei cercetării graiurilor încearcă metodele transformaționale, care se află la început și a căror valabilitate, tocmai de aceea, este greu de demonstrat deocamdată. O descriere de acest fel asupra graiurilor dacoromâne a efectuat la noi E. Vasiliu (*Considérations typologiques sur la phonologie transformationnelle des parlers dacoroumains*, CLTA, 1967, IV, p. 253—260) (v. și p. 19).

Cea mai recentă orientare în dialectologie este de natură sociolingvistică — concomitent cu aceeași orientare în domeniul cercetării limbii în general (care reprezintă de fapt o revenire, într-o altă formă, la principii mai vechi de sociologie a limbajului). Dialectologia sociologică își propune să studieze fenomenul lingvistic dialectal în strînsă legătură cu societatea, să descrie raporturile dintre structura lingvistică și structura sociografică. (Să descrie, adică, diferențierile

de ordin social, nu numai geografic.) Conceptul însuși de „sociolingvistică“ nu a reușit încă să fie definit satisfăcător.

Amintim în acest domeniu studiul amplu al americanului William Labov, *The Social Stratification of English in New York City*, 1966 (care însă nu se ocupă de variantele regionale rurale, ci de cele urbane, new-yorkeze).

Noile modalități de a privi și de a descrie varietatea lingvistică teritorială, indiferent de specificul fiecăreia, demonstrează un fapt cert: graiurile și dialectele nu mai sînt considerate astăzi „rudele sărace“ ale limbii, ele sînt ipostaze locale, realizări regionale, concrete ale limbii comune, ca atare ele sînt obiectul lingvisticii, așa cum sînt și limbile, și pot fi studiate cu aceleași metode.

3. IMPORTANȚA STUDIERII VARIANTELOR GEOGRAFICE ALE LIMBII

3.1. Pentru istoria limbii. 3.2. Pentru istoria poporului. 3.3. Pentru determinarea caracteristicilor unei opere literare. 3.4. Pentru teoria și metodologia lingvistică generală.

3. Interesul pe care îl prezintă studiile de dialectologie are mai multe aspecte. Le amintim pe cele mai importante:

3.1. Dialectologia este unul dintre principalele auxiliare ale istoriei limbii.

În urma evoluției inegale a graiurilor și dialectelor, inegalitate determinată de condițiile specifice în care fiecare dintre ele se dezvoltă, acestea prezintă — în comparație cu celelalte graiuri și dialecte ale limbii date și cu limba comună — atît inovații cît și arhaisme. Acestea din urmă constituie materialul cel mai de preț pentru reconstituirea lanțului istoric al unei limbi. Se știe că, în același scop, sînt folosite și textele scrise (inscripții, documente vechi — dacă asemenea izvoare există), toponimele și onomastica. Pe baza acestor documente însă nu se pot trage întotdeauna concluzii sigure, mai ales în ce privește aspectul sonor al limbii. De aceea, izvorul cel mai valoros pentru stabilirea diacroniei fenomenelor fonetice, morfologice, sintactice și lexicale îl constituie, cum arătam mai sus, elementele arhaice păstrate în graiuri și dialecte.

Vom ilustra această idee cu cîteva exemple din istoria limbii române, care ne sînt mai la îndemînă:

3.1.1. În fonetică:

Lat. *vinea* a dat drom. *vie* [vîie]. Cum s-a produs această trecere? Dintr-o dată sau printr-o fază intermediară? La această întrebare se poate răspunde cu foarte mare exactitate, dacă luăm în considerare materialul dialectal: dat fiind că în graiul bănățean se păstrează forma mai veche *viîne*, pe care o regăsim și în dialectele sud-dunărene (cf., de exemplu, arom. *ayîni*), putem conchide că trecerea de la *vinea* la *vie* nu s-a făcut dintr-o dată, ci după ce a parcurs etapa *viînă* > *viîne*, și că dispariția lui *n* latin s-a produs prin muierea lui, datorată iotului următor (v. explicația completă a schimbării, la p. 97). Aceeași trecere a avut loc și în cazul sl. *banja* devenit drom. *baie*.

Încă un exemplu : lat. *clavem* a dat drom. *cheie* [kéje]. Cum s-a produs trecerea unui grup consonantic (*cl*) la o consoană simplă? Stadiul cu consoana *l* muiată din dialectele sud-dunărene (cf. arom. *cl'ăii* dovedește că schimbarea s-a produs prin muierea lichidei dentale *l*, care a devenit palatală și, în acest fel, a palatalizat și consoana oclusivă velară precedentă (așadar: *clavem* > *rom. com. *cl'ae* > drom. *cheie* [kéje]). Fazele dialectale *vihe* (*ayîni*) și *cl'ăi* sînt, deci, verigi care ar lipsi din lanțul evolutiv al fenomenelor respective — dacă acesta ar fi reconstituit numai cu materialul oferit de limba literară.

3.1.2. În morfologie :

Formele de persoana întii și a doua plural ale perfectului simplu din dacoromâna actuală (*cîntarăm*, *cîntarăți*) nu se explică satisfăcător din latină (*cantavimus*, *cantavistis* nu conțin o secvență fonică din care ar putea proveni elementul *-ră-*). În schimb, forma de persoana a treia plural (*cîntară*) se explică foarte bine din forma latinească corespunzătoare (*cantaverunt*). Cum a apărut acest *-ră-* în dacoromâna actuală la celelalte două persoane?

Dialectele sud-dunărene păstrează formele fără *-ră-* (cf. arom. *cîntăm* „cîntarăm“, *cîntat* „cîntarăți“, dar *cîntarî* „cîntară“ ca și în latină, pentru persoana a treia plural). Aceasta dovedește că, cel puțin pînă la separarea dialectelor (v. p. 112), româna comună cunoștea formele apropiate de latină. Dacoromâna din secolul al XVI-lea cunoștea și ea aceste forme fără *-ră-* (*căđum* „căzurăm“, *ședum* „șezurăm“). Este limpede, deci, că formele cu *-ră-* sînt relativ recente; ele au apărut prin analogie cu persoana a treia plural, din necesitatea de a distinge, pe de o parte, persoana întii plural a perfectului simplu de aceeași persoană a indicativului prezent; pe de altă parte, elementul *-ră-* a fost simțit ca o marcă a pluralului și, în consecință, a fost extins la toate persoanele la plural. În favoarea acestui argument pledează formele de perfect compus din graiul muntenesc *am plecatără* (noi), *am venitără* (noi), în care elementul *-ră-* este destinat să deosebească persoana întii plural de persoana întii singular, altfel omonime: (*eu*) *am venit*/(noi) *am venit*. Așadar, datorită formelor înregistrate în graiuri și dialecte se poate stabili cronologia relativă a unui fenomen din limba actuală, dîndu-se totodată și explicația schimbării.

3.1.3. În lexic :

În limba română literară actuală notăm cuvintele *zăpadă*, *nisip*, de origine slavă. Pînă la venirea slavilor însă, strămoșii noștri nu cunoscuseră „zăpada“ și „nisipul“? Fără îndoială că da. Dialectele sud-dunărene și, ceea ce este și mai important, graiurile dacoromânei conservă cuvintele latinești *nivem* și *arenam* (cf. băn., criș. *neđ(ă)*, arom. *neđui* și, respectiv, criș. *arînă*, arom. *arinî*). Comparațiile la nivel interdialectal permit așadar reconstituirea tezaurului lexical al vechii dacoromâne, al românei comune (faza anterioară despărțirii dialectelor, v.p. 86) și chiar al latinei orientale (ceea ce s-a și făcut de către colectivul care a elaborat volumul al doilea al *Istoriei limbii române*, București, 1969).

Creată spre a veni în ajutorul istoricului de limbă, dialectologia nu a încetat, în ciuda tuturor înnoirilor metodologice, de a fi sursa cea mai importantă în cercetarea diacronică a fenomenelor lingvistice. Geografia lingvistică a demonstrat că „în foarte multe cazuri, diferitele forme dialectale se succed în spațiu, pe teren, în ordinea în care s-au succedat în timp, în cursul evoluției lingvistice. În felul acesta pot fi reconstituite faze intermediare de dezvoltare a unui fenomen lingvistic între o fază mai veche, atestată sau presupusă, și una actuală“

(E. Petrovici, *Sarcinile actuale ale dialectologilor din R.P.R.*, în „Fonetica și dialectologie“, I, 1958, p. 207—210).

3.2. Există în istoria popoarelor perioade pentru care datele istorice lipsesc sau sînt insuficiente pentru a se putea reface cu relativă exactitate drumul parcurs de poporul respectiv. Nu o dată materialul dialectal a adus lumină în cazul unor probleme controversate din istoria popoarelor și cel mai bun exemplu îl constituie chiar istoria poporului nostru.

Astfel, de pildă, pe baza faptului că graiurile moldovenești de nord sînt caracterizate prin puternice infiltrații fonetice și lexicale de origine transilvăneană, se poate trage concluzia că au existat cîndva relații strînse între moldoveni, maramureșeni și ardeleni. Dat fiind însă că, în schimb, o serie de cuvinte turcești caracteristice graiului moldovenesc nu se întîlnesc decît sporadic în graiurile de peste munți, aceasta înseamnă că mișcările de populații s-au făcut mai ales dinspre Ardeal încoace, și nu invers. Această stare de lucruri confirmă teoriile istoricilor și pe cele ale unor lingviști (Al. Philippide): moldovenii aveau mai puține motive să treacă munții în Transilvania, decît aveau ardelenii să se refugieze încoace, de vreme ce regimul feudal era, după cum se știe, mult mai sever acolo decît aici (v. Istrate, *Însemn. cerc. dial.*, p. 110 seq.). Această interpretare coincide dealtfel și cu tradiția descălecatului.

Un alt exemplu, din istoria românilor din sudul Dunării: pornind de la pronunțarea vocalelor *ă*, *î* (accentuate) din celelalte dialecte românești ca *ó* în meglenoromână, Th. Capidan trage concluzia că meglenoromânii nu s-au aflat de la început pe actualele lor teritorii — cîmpia Meglen, la nordul golfului Saronic —, ci au trăit undeva mai la nord, în munții Rodope, dat fiind că graiul bulgăresc vorbit în acele locuri prezintă, începînd cu secolul al XII-lea, această particularitate. Cu alte cuvinte, meglenoromânii s-au aflat în cursul secolului al XII-lea în atingere cu bulgarii, de la care au împrumutat această pronunțare.

3.3. Studiile de dialectologie constituie un bun izvor pentru cunoașterea și determinarea caracteristicilor unei opere literare, a explicării științifice a preferințelor pe care le observăm la unii scriitori pentru aspectul regional al limbii.

De pildă, s-a spus întotdeauna că în opera istorică a lui M. Sadoveanu abundă arhaismele. În urma unor anchete efectuate de cercetătorii ieșeni s-a constatat însă că, adeseori, criticii operei sadoveniene au considerat drept elemente arhaice o serie de fapte care se regăsesc în graiurile din Moldova de nord (și a căror circulație restrînsă în limba literară a făcut să fie mai puțin cunoscute). Așadar, este vorba de regionalisme și nu de arhaisme. Dealtfel, autorul însuși a mărturisit în repetate rînduri că, dacă subiectul propriu-zis al cărților sale istorice a fost luat din cronici, din diferite alte documente sau din tradiția orală, în schimb, limba acestora nu este altceva decît limba țăranilor moldoveni de prin părțile Neamțului și ale Sucevei (v. Istrate, *Însemn. cerc. dial.*, p. 110 seq.). Această limbă trebuie însă cunoscută, cercetată.

Alteori, istoricii și criticii literari neglijează contribuția dialectelor și a graiurilor la îmbogățirea limbii literare și, în consecință, atribuie scriitorului o serie de „creații noi“, care în realitate sînt forme curențe dialectal (de exemplu, verbe ca *a vîrfui*, *a vremui* au fost atribuite lui G. Coșbuc, cînd de fapt ele sînt folosite prin părțile Năsăudului și în Moldova de nord — *ibidem*).

3.4. În sfîrșit, în urma studierii fenomenelor dialectale, cercetătorii pot ajunge la concluzii teoretice și metodologice generale.

De exemplu, observarea felului cum se produce o schimbare fonetică astăzi reprezintă sesizarea, pe viu, a unui mecanism al limbii, a dinamicii ei, ceea ce permite înțelegerea și, în consecință, explicarea unor modificări similare care au avut loc în trecutul mai mult sau mai puțin îndepărtat al limbii. Analogia, de pildă: constatarea identității care se manifestă în graiul muntean actual la nivelul paradigmei indicativului prezent (*el*) spune = (*ei*) spune, față de lit. (*el*) spune/(*ei*)spun face plauzibilă explicația istoricului de limbă pentru alte situații asemănătoare, care nu au putut fi observate, fiind foarte vechi, cum ar fi, de exemplu, paradigma indicativului prezent al verbului *a fi*, care prezintă la persoana întâi forma *sînt* (care nu-l continuă pe lat. *sum*, devenit (-î)s), explicată de istoricul de limbă ca o analogie după persoana a treia plural (unde *sînt* este etimologic, din lat. *sint*).

Studiul răspindirii pe teren a fenomenelor dialectale a permis ca, la un moment dat, în istoria lingvisticii, să se poată da un răspuns la mult discutata problemă a „legilor fonetice“, confirmîndu-se astfel existența lor, dar nu în sensul rigid în care au pus această problemă neogramaticii, ci în sensul că regularitatea legii fonetice este relativă, excepțiile de la reguli fiind adeseori numeroase (nu însă într-atît încît să se nege însăși ideea de „lege fonetică“, cum, exagerat, a susținut Gilliéron). Nu se poate nega, deci, de exemplu, caracterul regulat al unei particularități ca tratamentul africatelor [č, ģ] în graiul moldovenesc, atît timp cît constatăm că, într-un număr relativ ridicat de cazuri, ele devin [ș, ž]: [șer, șînș, dîși] față de lit. [čer, čînč, zîče].

Studiul inovațiilor și al felului cum se răspîndesc ele pe teren (fie în cadrul unui grai sau dialect, fie într-un cadru mai larg — limbă, grupuri de limbi înrudite sau neînrudite) a îmbogățit teoria limbii cu noi principii privind tipologia lingvistică (v. *supra*, p. 19). Conceptul însuși de diasistem este, în mare parte, rodul încercărilor de a grupa, de a organiza marea varietate dialectală.

1. VARIETATEA LINGVISTICĂ

1.1. Limbă comună, limbă standard, koine, limbă națională. 1.2. Limbă literară ~ limbă vorbită. 1.3. Limbă scrisă ~ limbă orală.

1. Orice **idiom** (= termenul cel mai general pentru a denumi graiul unei comunități lingvistice, fără referire la alte unități corelate, de tipul limbă ~ dialect ~ grai), indiferent de numărul vorbitorilor care îl folosesc, nu este unitar, omogen. Cu cât grupul de vorbitori este mai mare, cu atât unitatea limbii scade: graiul vorbit într-o familie, într-un sat este, în principiu, mai unitar decât graiul vorbit într-un județ, într-o regiune, iar acesta, la rândul lui, este mult mai unitar decât limba vorbită într-o țară. Tot așa, un strungar nu se exprimă la fel ca un zootehnist, un muncitor agricol are un grai relativ diferit de al unui marinar, aviator etc.

În primele cazuri, **divergența** este determinată **geografic**: apropierea mai mică sau mai mare de centrul inovator, o poziție izolată (pe deal, munte etc.) față de una mai accesibilă, permițând pătrunderea mai rapidă a inovației, determină linii evolutive diferite de la o regiune la alta. Aceste variante geografice ale limbii sînt cunoscute sub numele de **dialecte** și **graiuri** (v. *infra*, p. 28).

În cel de-al doilea caz, **divergența** este determinată **sociail**: domeniul de activitate, vîrsta, sexul, straturi și clase sociale legate prin interese materiale comune etc. grupează indivizii din societate; aceste grupuri ajung, cu timpul, să se deosebească unele de altele prin particularități de limbă. Aceste variante sociale sînt denumite **sociolecte** și **jargoane** (v. *infra*, p. 37).

În fine, dată fiind această mare varietate a limbii, care duce pînă la particularități specifice fiecărui vorbitor în parte, lingvistica contemporană a creat conceptul de **idiolect** (v. *infra*, p. 37).

1.1. Prin raport cu ce entitate sînt însă aceste unități **variante**, ale cui variante sînt ele, orice varianță presupunînd o **invarianță**, o **constanță**?

Acest sistem de elemente constante este **limba comună**, denumită și **koiné** (<gr.), **limbă standard**, **limbă națională** (acolo unde vorbitorii sînt organizați într-un stat național).

1.2. Aspectul cel mai îngrijit al limbii comune este **limba literară**, aspectul „vorbit” al limbii comune fiind mai neglijent, mai puțin îngrijit (ceea ce numim **limbă vorbită** se opune, deci, limbii literare).

1.3. Aspectul oral al limbii comune (în forma sa literară sau „vorbită” este, de obicei, mult mai puțin îngrijit decât aspectul scris (în forma sa literară sau „vorbită”).

2. VARIANTELE GEOGRAFICE ALE LIMBII

2.1. Limbă, dialect (subdialect), grai (subgrai). 2.2. Problema granițelor dialectale.

2. Limba comună prezintă, așa cum am arătat, deosebiri de la o regiune la alta, denumite în mod curent **dialecte** și **graiuri**.

Dialectele și graiurile sînt, prin urmare, variantele teritoriale, geografice sau regionale ale limbii comune.

Noțiunile limbă, dialect, grai sînt noțiuni corelative. În ierarhia limbă ← dialect ← grai, limba este termenul supraordonat, independent, definirea ei nu presupune referirea la unitățile subordonate; ea are, așadar, caracter absolut. Dialectul și graiul sînt subdiviziunile limbii, sînt unități subordonate, definirea lor presupune raportarea la unitatea superioară căreia i se subordonează (definirea dialectului presupune raportarea la limbă, definirea graiului presupune raportarea la dialect). (V. Coteanu, *Elemente*, p. 61.)

Ca și limba, dialectul nu are o existență concretă, este o entitate abstractă, un „construct“, nici un vorbitor nu vorbește într-un dialect, ci în graiul său de acasă, singura și ultima subdiviziune, realizare concret-istorică (pentru alți cercetători contemporani ultima subdiviziune, realizare individual-concretă, este idiolectul).

Unii lingviști introduc în ierarhia aceasta și noțiunile de **subdialect**, ca unitate subordonată dialectului, și **subgrai**, ca unitate subordonată graiului. Între limbă însă, ca sistem abstract supraordonat, și idiolect, ca realizare individuală, concretă, a unui sistem lingvistic, se pot stabili, teoretic, indiferent cîte niveluri: ele sînt abstrageri efectuate de lingvist, arbitrar delimitate (în funcție de diferite criterii). Cele trei trepte: limbă ~ dialect ~ grai sînt însă, în lingvistica tradițională, cele mai răspindite (cf. și fr. *langue* ~ *dialecte* ~ *patois*, germ. *Sprache* ~ *Dialekt* ~ *Mundart*). (V. mai departe, p. 30 seq., utilizarea lor în dialectologia românească.)

Schema de la p. 29 pune în evidență raportul de subordonare existent între dialect și limbă, pe de o parte, grai și dialect, pe de altă parte; totodată, apare, exprimată schematic, problema limitelor dialectale.

2.1. Date fiind cele arătate mai sus, delimitarea noțiunilor de limbă, dialect, grai nu este ușor de făcut, mai ales că lingvistica nu a găsit încă niște principii riguroase potrivit cărora să se poată spune în ce condiții un idiom dat este limbă sau dialect, este dialect sau grai.

2.1.1. De obicei, definim **dialectul** ca prima subdiviziune a limbii, caracterizată printr-o serie de particularități care îl deosebesc de alte unități învecinate și înrudite, situate pe același plan în raport cu unitatea imediat superioară (limba).

Definiția din Marouzeau, *Lexique*: „Forme particulières prises par une langue dans un domaine donné. Un dialecte se définit par un ensemble de particularités telles que leur groupement donne l'impression d'un parler distinct des parlers voisins, en dépit de la parenté qui les unit.“ (p. 75)

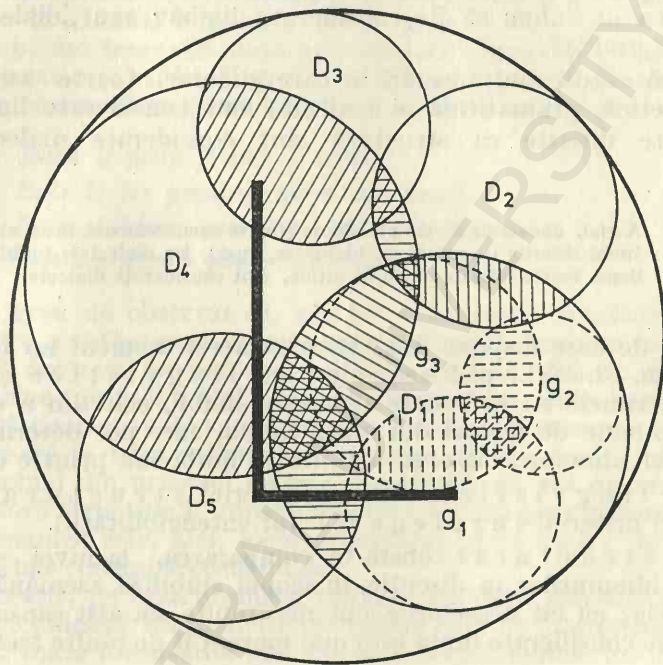
Definiția din Pei, *Glossary*: „A specific branch or form of a language spoken in a given geographical area, differing sufficiently from the official standard or literary form of the language in one or all of the levels of the language (pronunciation, grammar, vocabulary and idiomatic use of words) to be viewed as a distinct entity yet not sufficiently different from the other dialects of the language to be regarded as a separate language; a dialect often has its own literary form, and the distinction between language and dialect is often difficult to formulate on

either literary or political bases: major dialects areas are somewhat arbitrarily established on the basis of the coincidence of bundles of isoglosses, but the term is often loosely applied to speech form of a minor locality." (p. 67)

Definiția din *Guide*: „Le dialecte est caractérisé par les traits communs de l'ensemble de parlers d'une région linguistique, mais, en fait, personne ne le parle: quand on dit: « Il parle l'alsacien » ou „le dialecte alsacien ”, cela signifie qu'il utilise un parler d'une localité située en Alsace, appartenant à la famille des parlers alsaciens. La parenté des parlers d'une région donnée est évidente et, en schématisant les faits, on peut dire qu'un dialecte représente encore de nos jours l'ancêtre commun de ces parlers et que le dialecte est l'idiome parlé jadis par une communauté plus réduite”. (p. 394)

Toate aceste definiții aduc în plus, față de definiția noastră, aspecte discutate, într-o mare măsură, în paragraful precedent.

— L	Limbă
— D	Dialect
— g	Grai
	Interferențe (zone de tranziție) între două dialecte
	Interferențe (zone de tranziție) între trei dialecte
	Interferențe (zone de tranziție) între două graiuri
	Interferențe (zone de tranziție) între trei graiuri

Raportul limbă ~ dialect ~ grai

Termenul **dialect** vine din gr. ἡ διάλεκτος, care însemna la început „dialog, conversație“, iar mai târziu „varietate dialectală“ (v. și Cortelazzo, *Avviamento*, p. 9–12).

2.1.2. Definim **graiul** ca prima subdiviziune a dialectului, caracterizată printr-o serie de particularități care îl deosebesc de alte unități învecinate și înrudite, situate pe același plan în raport cu unitatea imediat superioară (dialectul).

Atît în cazul graiului, cît și în cazul dialectului, deosebirile sînt mai ales de ordin fonetic și lexical, mai puțin de ordin morfologic și sintactic.

2.1.3. Se pune problema însă cît de numeroase trebuie să fie aceste deosebiri pentru ca un idiom să fie considerat „limbă“ sau „dialect“ (respectiv „dialect“ sau „grai“)?

Se știe că există multe cazuri în care idiomuri foarte asemănătoare ca structură (fonetică, gramaticală și lexicală) sînt considerate limbi și, invers, idiomuri foarte diferite ca structură sînt considerate dialecte ale aceleiași limbi.

Astfel, dialectele de est ale slavei (foarte asemănătoare între ele) sînt considerate limbi diferite (ucraineana, bielorusa, rusa), iar dialectele limbii germane sau italiene, foarte diferite unele de altele, sînt considerate dialecte.

Criteriile de care dispune lingvistica în acest moment au fost grupate în două (v. Cazacu, *St. dial.*, p. 9 seq.): criterii lingvistice și extralingvistice. Primele au în vedere structura limbii, cele din a doua categorie au în vedere o serie de factori din afara limbii, care pot determina, în cursul dezvoltării unor idiomuri, clasarea lor printre limbi sau printre dialecte.

Criteriile lingvistice sînt: a) criteriul structural; b) criteriul genetic; c) criteriul înțelegerii (al inteligibilității).

Criteriul structural constă în compararea, la nivel sincron, a structurilor idiomurilor în discuție, în scopul stabilirii asemănărilor și deosebirilor dintre ele; cu cît deosebiri sînt mai multe, cu atît șansa ca idiomurile respective să fie considerate limbi este mai mare. Cît de multe trebuie să fie deosebirile însă?

Criteriul genetic vine în sprijinul celui dintîi, adăugînd considerente diacronice: nu pot fi dialecte decît două idiomuri înrudite genetic, derivînd ambele din aceeași limbă, fază anterioară în evoluția celor două ipostaze considerate (de ex., dialectul piemontez și dialectul venețian sînt dialecte ale aceleiași limbi, italiana, și nu unul francez și altul italian).

Foarte strîns legat de primele două criterii amintite este criteriul înțelegerii, care derivă de altfel din primele: două idiomuri înrudite direct genetic și avînd o structură asemănătoare, permițînd, într-o măsură foarte mare, comunicarea între vorbitorii lor, sînt dialecte (altfel spus, se pot înțelege mai ușor între ei vorbitorii dialectelor unei limbi decît vorbitorii unor limbi înrudite direct).

Valabilitatea acestor trei criterii este însă foarte relativă pentru că, așa cum am mai spus, există situații care contrazic preceptele stabilite.

Să se compare, de exemplu, formele pe care le îmbracă proverbul latinesc *Bate ferrum dum calidum est* în dialectele românești:

- a) { drom. *Bate fierul pînă-î cald.*
 istr. *Bâte fl'eru pira-î căd.*
 arom. *Bati fierlu pînă-î caldu.*
 megl. *Bati fieru până-î cald.*

Adeptii criteriului genetic-structural (v. Macrea, *Probl. lingv.*, p. 46 seq.) consideră că aceste diviziuni teritoriale ale limbii române sînt „dialecte“, pentru că orice vorbitor al unuia dintre ele le înțelege pe celelalte trei. Există însă fraze în aceste dialecte care nu pot fi înțelese nu numai de către vorbitori obișnuiți, dar chiar de către specialiști (v., de exemplu, textele date de Al. Graur, „*Dialectele limbii române*, în „*Limba română*“, (1956), nr. 4, p. 66—69).

În schimb, sînt fraze din idiomuri romanice clasate drept „limbi“, a căror înțelegere nu pune nici un fel de probleme. Să se raporteze, de exemplu, formele proverbului românesc de mai sus la corespondentele lor romanice :

- b) { ital. *Batti il ferro finché è caldo.*
 fr. *Bats le fer pendant qu'il est chaud.*
 sp. *Bate el hierro mientras está caliente.*
 port. *Batta o ferro o tempo que está quente.*

Nu este greu de observat că, atît între dialectele românești, cît și între limbile romanice, există o mare asemănare structurală: aceleași elemente lexicale urmașe ale lat. *battuere*, *ferrum*, *esse*, *calidum* (*calens*, *-tis*), în diferite realizări concrete neolatine; aceeași topică; aceeași desinență *-e* a imperativului (cu *-e > -i* în poziție finală neaccentuată sau chiar amuțit, cazul francezei); același demonstrativ *ille* care stă la baza articolului romanic; aceeași modalitate de a forma predicatul nominal din urmașul lui *esse* + adjectiv cu rol de nume predicativ. Singura trăsătură structurală importantă care separă grupul românesc de celelalte limbi romanice este, aici, locul articolului (*p o s t p u s* în română, *a n t e p u s* în limbile romanice occidentale).

O comparație, pe baza aceluiași proverb, cu limbi din alte familii poate fi într-adevăr concludentă, din punctul de vedere care ne interesează. Să se raporteze, de aceea, toate formele de mai sus la corespondentele lor din limbile balcanice :

- c) { gr. Σφυρηλάτε τὸ σίδερο (ἐφ) ὅσον εἶναι ζεστό
 bulg. Коби желязото докато е горещо.
 sirb. *Kuj gvožđe dok je vruće.*
 alb. *Rrah hekurin sa është i nxehtë.*

Deosebiri nete dintre formele proverbului în aceste limbi și formele lui romanice date mai sus sînt evidente pentru oricine, inițiat sau neinițiat. De aceea, în asemenea cazuri, acordarea statutului de „limbă“ idiomurilor din grupa c) în raport cu grupele a) și b) nu pune probleme.

De ce natură trebuie să fie însă deosebiri dintre membrii grupei a), pentru ca să li se poată acorda statut de „limbă“ sau „dialect“?

Criteriul genetic-structural și criteriul înțelegerii nu pot răspunde satisfăcător la această întrebare.

Insuficiența principiilor lingvistice în problema acordării statutului de „limbă“ sau „dialect“ idiomurilor naturale, în condiții identice, se încearcă a fi suplinită cu o serie de principii extralingvistice (de ordin istoric, politic, social, cultural).

Criteriile extralingvistice sînt: a) teritoriul; b) apartenența la același stat; c) criteriul funcțiilor idiomului respectiv; d) criteriul posibilității de contopire; e) criteriul subordonării.

Faptul că două idiomuri nu se vorbește pe același teritoriu (= teritorii învecinate) nu poate constitui un argument pentru acordarea statutului de „limbă“ acestor unități lingvistice (de exemplu, faptul că dialectele românești sud-dunărene se vorbește pe teritorii diferite nu este de ajuns pentru a susține că ele sînt „limbi“; v. și p. 31), pentru că există numeroase cazuri de limbi transplantate în alte teritorii, care, totuși, nu sînt considerate „alte limbi“ (în această situație sînt engleza, franceza, spaniola, olandeza, vorbite în colonii).

Tot așa, a lega existența limbii de existența statului (ar fi, deci, „limbă“ numai acel idiom care este limba unui stat, care a preluat toate funcțiile limbii naționale) înseamnă a ignora faptul că există pe glob numeroase „limbi“, care nu sînt limbi de stat, ai căror vorbitori nu au o organizație de tip statal proprie și că, totuși, nimeni nu le contestă, pe bună dreptate, calitatea de „limbi“ (potrivit acestui criteriu, limba bască, vorbită în sudul Franței, ar trebui să fie considerată un „dialect“ — și, foarte important, al cui dialect? — pentru că nu este limba unui stat). (V. și Todoran, *Delimit.* și Graur, *St. ling. gen.* — v.n., p. 293.)

Foarte strîns legat de precedentul este criteriul funcțiilor pe care ar trebui să le aibă un idiom pentru a fi considerat „limbă“: este vorba de funcțiile culturale ale limbii (care lipsesc în cazul dialectului), constînd în utilizarea ei nu numai ca mijloc de comunicare, ci și ca instrument al culturii (în școală, în scopuri beletristice și științifice, în presă, radio și televiziune etc.). Și în acest caz însă, aplicabilitatea criteriului este limitată, pentru că funcția culturală a unui idiom este favorizată și asigurată de constituirea într-un stat a vorbitorilor idiomului dat, ceea ce nu este posibil decît după trezirea și formarea conștiinței naționale, problema reducîndu-se, în ultimă instanță, tot la raportul de dependență stat→limbă (v. Graur, *op. cit.*).

Criteriul posibilității de contopire este un principiu de perspectivă: spre deosebire de limbi, care, chiar atunci cînd sînt foarte înrudite, nu se pot reuni într-o singură limbă, dialectele se pot contopi și se contopesc de obicei într-o limbă unică (v. Graur, *op. cit.*, p. 304). Principiul ar putea fi aplicat însă numai în cazul limbilor cu o evoluție deja încheiată (ceea ce nu s-a întîmplat pînă acum), în celelalte situații fiind aprioric.

Criteriul subordonării dialectului față de limbă subliniază importanța momentului în care un dialect, unitate dependentă de limbă, scapă de subordonare: indiferent de cauzele concrete care determină această „eliberare“, dialectul se transformă atunci în limbă (v. Coteanu, *Elemente*, p. 60).

Nu toate dialectele însă sînt „tipice“ (și cu aceasta se răspunde ultimelor criterii extralingvistice), în sensul că nu totdeauna dialectele unei limbi se vorbește pe același teritoriu, se reunește într-o limbă comună, se „varsă“ în limba comună, sînt subordonate ei. Există și dialecte „atipice“, divergente, care nu converg (v. Todoran, *Delimit.*). În aceste cazuri, spune A. Martinet, există un mijloc de a corecta ambiguitatea termenului „dialect“: să se stabilească de fiecare dată al cărei limbi comune este graiul în discuție un produs divergent. Din nefericire

însă, remarcă același autor, există numeroase cazuri în care este foarte greu să reconstruiești procesul de diferențiere (v. Martinet, *Elements*, p. 157 — 158).

Așa cum a reieșit pe parcursul expunerii fiecărui principiu enumerat, nici unul dintre ele nu are aplicabilitate generală: dacă cumva problema nu este de domeniul terminologiei, cum am fi înclinați să credem („toute definition du dialecte est une *definitio nominis* et non une *definitio rei*”, spune P. Meyer în „Romania“ IV, 1875, p. 294), atunci o definiție riguros științifică nu poate fi elaborată decât cu argumente din interiorul limbii, pe baza structurii ei, luată în ansamblu și privită ca un sistem, nu pe baza fenomenelor lingvistice izolate, numărate ca atare (ceea ce s-a și făcut uneori: v. Capidan, *Megl.*, I, p. 66 seq.).

Aceasta este una dintre sarcinile dialectologiei teoretice actuale.

2.2. În situațiile în care variantele teritoriale se vorbesc pe același teritoriu (cazurile „tipice”), se pune problema granițelor dintre aceste unități regionale (v. și schema de la p. 29): unde se termină un dialect (grai) și unde începe altul?

Dificultatea decurge din faptul că varietatea lingvistică teritorială este, așa cum am arătat, foarte mare. Ea este determinată de cauze diverse, care, în ultimă instanță, se pot reduce la trei: cauze etnologice (relevante de Ascoli), cauze cronologice (aduse în discuție de G. Gröber, după care diversitatea romanică s-ar datora epocilor diferite de romanizare de la o limbă la alta) și cauze istorico-geografice (care determină formarea unor centre de prestigiu, de la care iradiază evoluția). (V. și Cortelazzo, *Avviamento*, p. 36.)

În condițiile în care deosebirile se pot manifesta chiar la nivelul graiului individului (cf. noțiunea de „idiolect”), s-a pus, încă de la începutul cercetărilor dialectale, întrebarea dacă există sau nu granițe dialectale.

Unii cercetători au răspuns afirmativ, alții negativ, iar alții au găsit o soluție intermediară.

Printre cei dintii care au pus problema se citează de obicei în dialectologia romanică francezii Ch. de Tourtoulon și O. Bringuier, care, la cererea „Societății pentru studierea limbilor romanice”, fac o anchetă la fața locului (1873); ancheta avea ca scop determinarea limitei dintre franceză și provensală și se baza pe șase fenomene lingvistice. Deși aveau în vedere un număr redus de fapte, totuși cei doi cercetători s-au găsit în imposibilitatea de a trasa această limită, care nu poate fi o limită geografică, dat fiind că liniile de demarcație ale fenomenelor înregistrate nu coincideau. Ca atare, ei au considerat că nu se pot delimita graiurile și dialectele (v. Ch. de Tourtoulon et O. Bringuier, *Etude sur la limite géographique de la langue d'oc et de la langue d'oïl*, Paris, 1876).

Acest punct de vedere se opune celui al neogramaticilor, care, în conformitate cu concepția lor despre legile fonetice, susțineau că dialectul este o unitate închisă, riguros delimitată, având reguli care acționează întotdeauna la fel, în condiții identice.

Adevărata ripostă o dau însă neogramaticilor iluștrii filologi francezi, Paul Meyer și Gaston Paris, iar, ceva mai târziu, însuși Jules Gilliéron. După Meyer, este mai bine să se facă geografia caracterelor dialectale decât a dialectelor (v. Iordan, *Lingüist. Rom.*, p. 252). O concepție asemănătoare găsim la G. Paris, strălucit elev al lui Fr. Diez și maestru al celor mai de seamă romaniști de mai târziu (și al lui Gilliéron). În celebra sa conferință „Les parlers de France” (1888), considerată programul dialectologiei franceze, autorul, confirmând punctul de vedere al lui Paul Meyer în ce privește inexistența dialectelor, arată că, în

realitate, nu există decît trăsături dialectale, care se pot uneori delimita, dar că acestea nu coincid între ele. După G. Paris, studierea varietății regionale nu se poate face decît cu ajutorul monografiilor: „Pour réaliser cette belle oeuvre, il faudrait que chaque commune d'un côté, chaque son, chaque forme, chaque mot de l'autre, eût sa monographie, purement descriptive, faite de première main, et tracée avec toute la rigueur d'observation qu'exigent les sciences naturelles“ (v. G. Paris, *Les parlers de France* (1888), în *Mélanges linguistiques*, publiés par Mario Roques, Paris, 1908).

Concepția greșită a neogramaticilor despre dialecte și granițe dialectale a fost definitiv înlăturată prin apariția geografiei lingvistice, de fapt prin apariția ALF. Autorul lui principal, J. Gilliéron, urmărind repartizarea pe hărți lingvistice a fenomenelor dialectale, a demonstrat, căzînd însă în exagerarea contrară, că nu există dialecte și, deci, nici limite dialectale (continuînd, de altfel, teza predecesorilor săi, dar cu mai multă asiduitate și cu material factic oferit de ALF). Negînd legile fonetice, Gilliéron ajunge la concluzia că fiecare cuvînt are propria sa istorie — formulare rămasă celebră în dialectologie —, fiecare cuvînt are propria sa răspîndire pe teren, independentă de ariile altor cuvinte.

V. și Iordan, *Lingüist. Rom.*, p. 295, unde se arată că sînt numeroase situații în graiuri și dialecte, care nu pot fi explicate altfel decît refăcînd istoria fiecărui cuvînt în parte. Iată un exemplu furnizat de același autor: lat. *paricula* și lat. *parietem* au dat, respectiv, *păreche* și *părete* (acestea sînt formele așteptate, pentru că *pereche* și *perete* sînt mai noi), forme care circulă în toată Moldova. La un moment dat, în raza Tecuci, se extindea din ce în ce mai mult forma *pereche*, celălalt cuvînt, *părete*, cu un fonetism asemănător în prima tranșă, rămînînd neschimbat. Nu putea fi vorba deci de o regulă. Explicația a trebuit să fie căutată în istoria cuvîntului: forma *pereche* a fost adusă pe cale comercială (de voiajorii care vindeau prin sate „perechi“ de ciorapi etc.) și era muntenească.

Folosirea din ce în ce mai frecventă a metodelor geografice a pus tot mai mulți cercetători în situația de a delimita dialectele și graiurile pe care le cercetau. În felul acesta s-a ajuns astăzi la un consens unanim în privința existenței unor unități dialectale distincte unele de altele pe un teritoriu lingvistic dat și, de asemenea, în privința posibilității delimitării lor geografice (teritoriale).

Unind punctele (de pe harta lingvistică) care prezintă același tratament, se obțin niște linii demarcatice denumite, încă de la începuturile geografiei lingvistice, *isoglose* (din gr. ἴσος „la fel, egal“ și γλῶσσα „limbă“). Dacă isoglosa este limita unui fenomen fonetic, atunci liniile se numesc *isofone*, iar dacă fenomenul este morfologic, *isomorfe* (de exemplu, isoglosa care separă teritoriul unde se spune *așela* față de *ăla* este o *isomorfă*, în timp ce isoglosa care separă pronunțarea *copkil* de *cokil* este o *isofonă*).

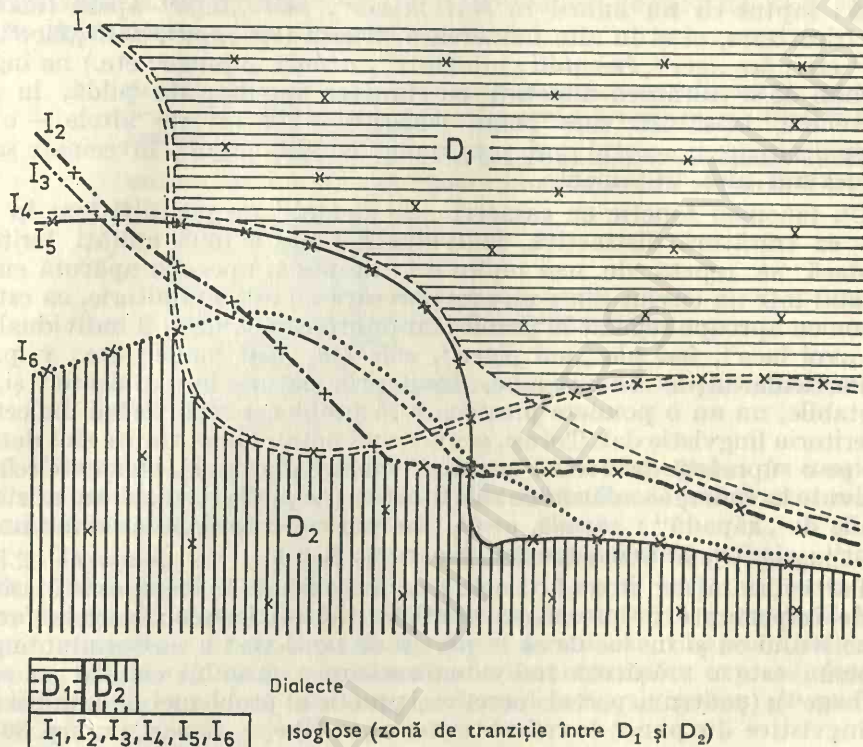
Definițiile din Marouzeau, *Lexique*: „On appelle aires d'isoglosses gr. (*isos* = égal, *glōssa* = langue), les régions qui présentent un traitement commun, et lignes d'isoglosses ou par une simplification abusive isoglosses les limites entre chaque traitement, dont le faisceau représente la limite approximative entre dialectes contigus. Dans les mêmes conditions on emploie quelque fois les termes *isophone*, *isotone*, *isolexe*, *isomorphème*, *isosyntagme*, pour désigner les aires séparatives de sons, d'accents, de mots, de formes, de faits syntaxiques“ (p. 129).

Suprapunîndu-se isoglosele mai multor fenomene lingvistice s-a constatat că, deși acestea nu coincid, totuși în interiorul teritoriului lingvistic cercetat se conturează o arie lingvistică distinctă de aria vecină. Limita dintre aceste unități teritoriale învecinate nu este însă o singură linie de isoglosă, ci o fișie, un fascicol de linii care se întretaie, uneori pe distanțe destul de mari.

În porțiunea de teren pe care isoglosele se întretaie, se vorbește un grai de tranziție (v. și Petrovici, *Repart.*, Gheție, *Repart.*; v. și p. 145—146).

Schematic, jocul isogloselor dintre două unități teritoriale ar putea fi reprezentat astfel (v. și schema de la p. 29):

de ex.: I₁ = isoglosa lui *văd* (D₁)/*văz* (D₂) (isomoră)
 I₂ = " " *șer* (D₁)/*șer* (D₂) (isofonă)
 I₃ = " " *žer* (D₁)/*jer* (D₂) (isofonă)
 I₄ = " " *vorbjesc* (D₁)/*vorbesc* (D₂) (isofonă)
 I₅ = " " *pktšor* (D₁)/*picšor* (D₂) (isofonă)
 I₆ = " " *curék* (D₁)/*vărză* (D₂) (isolexă)

(Menționăm că schema de mai sus nu corespunde unei realități, ea este fictivă.

V. de pildă jocul isogloselor pe hărțile nr. 4, 26, 27, 28).

Granițe dialectale. Graiuri de tranziție.

Care sînt criteriile de clasificare teritorială a dialectelor și graiurilor? Altfel spus, cum se stabilește, practic, care este structura dialectală a unei limbi vorbite pe un teritoriu dat, cum se face repartizarea dialectală a dialectelor (graiurilor) dintr-o limbă, e i t e dialecte (graiuri) se vorbesc într-o limbă (dialect)?

În condițiile unei diversificări lingvistice teritoriale mai puțin adînci, stabilirea numărului de unități subordonate nu pune, poate, probleme speciale; acolo însă unde isoglosele prezintă mari sinuozități, instabilități și fluctuații, determinate de o mare varietate lingvistică, descrierea configurației dialectale a unei limbi nu este ușor de făcut.

De obicei, dialectologii — pornind de la general la particular — împart teritoriul lingvistic al unei limbi pe baza celor mai importante particularități

fonetice (dar și lexicale sau, dacă există, morfologice) care au caracter relativ regulat, care apar, deci, consecvent pe un teritoriu dat.

Astfel, un fenomen cu caracter de „lege“ fonetică, de trăsătură care se repetă cu relativă regularitate este tratamentul africatelor *ê* și *ġ* în daco-română: faptul că nu numai în *șinș* „cinci“, *fûzi* „fuge“ apare fenomenul numit fricativizare, ci și în alte numeroase situații (*șer* „cer“, *fâși* „face“, *dûși* „duce“ etc.; *șer* „ger“, *șumatâti* „jumătate“, *așunzi* „ajunge“ etc.) ne îngăduie să vorbim de o trăsătură fonetică cu caracter regulat, de pildă, în graiul moldovenesc, trăsătură care poate constitui — alături de altele — o notă individualizatoare a acestui grai, prin raport cu alte graiuri, învecinate sau nu, care prezintă alte tratamente.

Un fenomen fonetic cu caracter „accidental“ nu poate fi luat în considerare ca trăsătură distinctivă, individualizatoare a unei unități teritoriale, decît dacă se repetă de mai multe ori: de pildă, apocopa apărută cu totul accidental într-un cuvînt dintr-un grai oarecare nu este definitorie, ea este însă un fenomen aproape regulat în graiul maramureșean și, deci, îl individualizează (*oi fa* „voi face“, *îmi pla* „îmi place“, *măi Ioa* „măi Ioane“ etc., v. p. 172).

Particularitățile lexicale, fiind prin natura lor „unice“ și, deci, nerepetabile, nu au o pondere prea mare în problema repartizării dialectale a unui teritoriu lingvistic dat. Totuși, atunci cînd noțiuni importante sînt denumite diferit pe o suprafață dată (cînd cuvintele fac arii distincte), elementele lexicale pot fi avute în vedere — alături de cele fonetice (de pildă, termenii care denumesc noțiunile de „zăpadă“: *zăpadă*, *omăt*, *nea* sau cei care denumesc noțiunea de „cimitir“: *cimitir*, *șintir*, *temeteu*, *mormiș*; ș. a.).

Particularitățile morfologice, în măsura în care există, sînt extrem de importante în precizarea configurației dialectale: astfel, formarea conjunctivului cu *și* în loc de *să* în partea de nord-vest a teritoriului lingvistic dacoromân este o trăsătură individualizatoare a graiului crișean (*și să baji* „să se bage“); (pentru aspectul teoretic și practic al problemei delimitării unităților lingvistice din punct de vedere teritorial, v. Gheție, *Repart.*; v. și p. 30 seq.).

3. VARIANTELE SOCIALE ALE LIMBII

3.1. Sociolectul. 3.2. Jargonul. 3.3. Argoul.

3. Așa cum se arăta la începutul acestui capitol, varietatea lingvistică este determinată de o serie de factori divergenți, fie de ordin teritorial (și în acest caz vorbim de variante geografice, care constituie obiectul dialectologiei), fie de ordin social (și în acest caz vorbim de variante sociale ale limbii, de care se ocupă sociolingvistica).

3.1. Varianta socială imediat subordonată limbii este, în concepția sociolingvistică contemporană, sociolectul (care ar corespunde pe plan teritorial dialectului, deși comparația nu este bună, într-un dialect fiind posibilă desprinderea mai multor sociolecte, și invers).

Sociolectul este, așadar, graiul unei colectivități reunite pe baza unor criterii sociale, nongeografice (domeniu de activitate, vîrstă, sex, straturi și clase sociale între care se stabilesc relații determinate de o serie de interese comune, grupări politice, religioase, relații de familie etc.), ceea ce duce, în ultimă instanță, la formarea unui număr relativ ridicat de particularități specifice fiecăreia dintre aceste variante sociale ale limbii.

Definiția din Reichmann: „Die gesellschaftlichen Gruppen, die als Träger sozial bestimmter und deshalb *Soziolekte* genannter Sprachform vor allem in Betracht kommen, sind die folgenden:

a) Die sozialen Schichten, von denen bäuerliche Grundschicht, die bürgerliche Mittelschicht und die vorwiegend bildungsbürgerliche Hochschicht die wichtigsten sind,

b) die Konfessionen

c) die Geschlechter

d) die Altersgruppen

e) alle möglichen Interessengruppen

f) Familien, Sippen und Bekanntschaftsgruppen

g) Ausbildungsgruppen

h) Berufsgruppen

i) politische Gesinnungsgruppen, vor allem Parteien“. (O. Reichmann, *Deutsche Wortforschung*, 1969, p. 81—82)

Tot variante sociale ale limbii comune — care ar putea fi considerate subdiviziuni ale sociolectului, în sensul că ele caracterizează graiul unor colectivități mai mici — sînt **jargonul** și **argoul**.

3.2. Jargonul (fr. *jargon*, germ. *Sondersprache*, engl. *jargon*, *lingo*) este o variantă socială a limbii comune, folosită de unii vorbitori fie în scopul de a se detașa de marea masă a vorbitorilor, fie datorită profesiei lor. Se vorbește de jargoane de clasă (vîrfurile clasei dominante, în societățile cu clase antagonice, își încarcă limba cu elemente de vocabular și cu expresii idiomatice din limbi străine de largă circulație internațională), jargoane ale medicilor, ale sportivilor etc.

3.3. Argoul (fr. *argot*, germ. *Rotwelsch*, engl. *slang*, *cant*) este tot o variantă socială a limbii comune, care însă, de cele mai multe ori, este un cod artificial creat de un grup de vorbitori spre a servi drept limbaj secret, neînțeles de ceilalți vorbitori din societatea în mijlocul căreia trăiește. De pildă, există argouri ale elevilor, ale studenților, dar și ale răufăcătorilor etc.

4. VORBIREA INDIVIDUALĂ (IDIOLECTUL)

Data fiind marea varietate a limbii, determinată de factori istorico-geografici, sociali, culturali etc., lingviștii epocii noastre consideră că fiecare individ din societate are particularitățile sale proprii de vorbire. Modul special în care limba comună se realizează la nivelul fiecărui individ se numește **idiolect**, care este, în consecință, singura ipostază concretă a limbii, celelalte niveluri (grai ~ dialect ~ limbă; sociolect ~ limbă) fiind abstracte, ierarhizări stabilite de lingvist.

Definiția din Pei, *Glossary*: „1. The individual's use of language, with his own speech habits and choice of words (Walsh); the individual's personal variety of the community language system; the speech habit of a single person at a given point of his lifetime. 2. Term used in American linguistics to describe the ideal minimum phonemic system (of one individual), in which there is nothing else then RANDOM VARIATION (q. v.) (de la Garza). See also STYLISTICS. Partial synonym: PAROLE (as used by Saussure)“ (p. 119)

Definiția din *Guide*: „La réalisation individuelle d'un système linguistique“, „la langue telle qu'elle est parlée par un individu particulier est un *Idiolecte*“ (p. 394). „La constatation de divergences dans les usages linguistiques d'une même communauté a amené certains linguistes à recommander la description d'*idiolectes*, c'est à dire du comportement linguistique de locuteurs uniques. Ce point de vue se justifie même si l'on se rappelle qu'un instrument de communication comme une langue réclame au moins deux interlocuteurs. Toutefois, l'évolution qui a conduit à l'étude de l'*idiolecte* a entraîné en contrepartie le dégagement de systèmes généraux (*overall patterns*) où l'on s'efforce de réduire à un dénominateur commun les différents systèmes d'*idiolectes*, voir de dialectes d'une même langue“ (p. 365)

1. TRANSCRIEREA FONETICĂ

1.1. Raportul dintre sistemul de transcriere fonetică și scrierea oficială a unei limbi date. 1.2. Sisteme alfabetice și nealfabetice. 1.3. Calitățile unui bun sistem de transcriere. 1.4. Sistemul de transcriere al Asociației fonetice internaționale. 1.5. Sisteme de transcriere românești. 1.5.1. Trăsături comune. 1.5.2. Deosebiri. 1.5.2.1. Sistemul Weigand. 1.5.2.2. Sistemul Densusianu. 1.5.2.3. Sistemul Rosetti. 1.5.2.4. Sistemul ALR (și NALR).

1. Orice culegere de material dialectal presupune stăpânirea în prealabil a unui sistem de transcriere fonetică (fr. *transcription phonétique*, germ. *Lautschrift*, engl. *phonetic transcription*), adică a unui număr de semne suficient pentru a nota varietatea lingvistică teritorială.

1.1. În raport cu scrierea oficială, un sistem de transcriere fonetică prezintă următoarele avantaje :

a) De obicei, scrierile oficiale, chiar atunci când nu sînt tradiționale, nu sînt fonetice, ci fonologice (redau adică fonemele limbii respective, nu sunetele ei, or, sunetele sînt de o varietate infinită, în timp ce fonemele unei limbi sînt în număr limitat). De aici, *insuficiența* semnelor din scrierile oficiale pentru redarea aspectului sonor al limbii.

În această situație se află chiar limba română, care și-a constituit actualul sistem de scriere în deceniul al 6-lea al secolului al XIX-lea : scrierea noastră, deși declarat fonetică, este însă fonologică (fiecare grafem notînd — cu cîteva excepții — un fonem, și nu un sunet ; litera *a* este un grafem invariant care reprezintă (grafic) fonemul invariant /a/, realizabil fonetic ca [a], [ă], [â] etc. ca în, respectiv, [casă], [căpă], [cogădă] etc.

Se înțelege că o notare fonetică nu-și propune să redea *t o a t e* nuanțele sunetelor dintr-o limbă : dat fiind caracterul infinit al realizării concret-sonore, „redarea *exactă*, prin scris, a sunetelor este o utopie“ (Rosetti, *Introd. fon.*, p. 133).

b) Varietatea fonetică *regională* este mult mai mare, în raport cu cea existentă în limba comună (altfel spus, întîlnim în graiuri și dialecte sunete care lipsește din limba comună și, în consecință, lipsește și semnele care să le reprezinte). De aici, din nou o *insuficiență* a scrierii oficiale.

De pildă, în graiurile dacoromânei apar sunete ca [ɟ] din mold. *ȕic* „zic“, [ɲ] din băn. *viñe* „vie“, [ɕ] din criș. *lume* „lumea“ etc., necunoscute limbii comune.

c) În cazul limbilor cu scriere veche, ea este de cele mai multe ori *tradițională* (în sensul că notează realități fonetice depășite, apărute în faze anterioare din evoluția limbii respective), în consecință, sistemul de scriere contravine principiului fonologic (este vorba, deci, de o scriere etimologică, tradițională).

Este cazul francezei și al englezei (ca și al germanei, al rusei etc.), unde un fonem este notat prin 2,3 sau 4 litere (de ex. : fr. *eau* [o] „apă“ ; fr. *enfant* [ăfă] „copil“, engl. *daughter* ['dɔ: tɜ] „fiică“ ; engl. *(to) laugh* [la : f] „(a) ride“ ; germ. *deutsch* [dojɛ] „german“ ; rus. *тозо* [tavó] „al tău“ etc.).

1.2. Sistemele de transcriere pot fi alfabetice și nealfabetice.

Sistemele **alfabetice** sînt alcătuite pe baza alfabetelor obișnuite (latin, grecesc, chirilic etc.), la care se adaugă un număr mai mult sau mai puțin ridicat de semne diacritice sau litere din alte sisteme de scriere (de exemplu, litere grecești într-un sistem de transcriere bazat pe alfabetul latin etc.). Cel mai cunoscut sistem alfabetic este acela propus de *l'Association phonétique internationale*, 1881 (Paul Passy, Daniel Jones) (v. *infra*, p. 40—41).

Sistemele **nealfabetice**, numite și **descriptive**, își propun să noteze, analitic, rolul și forma pe care o au organele vorbirii în timpul emiterii sunetelor.

Un astfel de sistem a încercat lingvistul danez Otto Jespersen, sistemul lui însă (ca și altele asemănătoare, dar bazate pe principii diferite) este extrem de dificil, utilizabil numai în lucrări de foarte strictă specialitate (de exemplu, sunetul *b* din *ba* are în „descrierea” lui Jespersen următoarea formulă : $\alpha 0^b \delta 0 \epsilon i$, în care literele grecești indică organele vorbirii ce participă la emiterea sunetului respectiv, cifrele arată gradul și forma deschiderii organelor, iar literele latine arată locul de articulație ; v. pentru unele detalii Pătruț, *Sist. tr. fon.*, p. 80—81).

În continuare, ne vom ocupa numai de **sistemele alfabetice**, pentru că numai acestea au fost utilizate în dialectologie, oprindu-ne în special asupra celor românești.

1.3. Calitățile pe care trebuie să le întrunească un bun sistem de transcriere alfabetic sînt :

a) Să fie destul de bogat în semne, pentru a permite o notare nuanțată a materiei sonore a graiurilor și a dialectelor.

Vorbim de o notare **largă**, atunci cînd urmărim o redare aproximativă a nuanțelor fonetice, și de o notare **îngustă** sau **strînsă**, atunci cînd urmărim o redare minuțioasă a nuanțelor de pronunțare (fr. *notation large* și *notation étroite*).

b) Să fie ușor de însușit, de mînuit și de descifrat : sistemele de transcriere complicate, scrupuloase sînt greu de însușit de cei ce notează (de aici posibilități mult mai mari pentru a fi inconsecvenți), greu de mînuit (ceea ce înseamnă, adeseori, rămînere în urmă față de debitul verbal al subiectului anchetat) și greu de descifrat de cititori. De aceea, cele mai accesibile, din toate punctele de vedere, sînt sistemele bazate pe alfabetul oficial, completat cu semne diacritice, aplicate cu consecvență, în condiții identice.

c) Să fie ușor de tipărit (condiție relativă, totuși, depinzînd de mijloacele tehnice de care dispune fiecare editor).

Nu toate sistemele de transcriere corespund acestor cerințe.

1.4. Dintre sistemele de transcriere neromânești cel mai cunoscut (folosit și în transcrierea limbii engleze — în toate manualele de predare a acestei limbi, chiar și în țara noastră) este sistemul Asociației fonetice internaționale (v. și *supra*).

La baza acestui sistem stă **e v i t a r e a** semnelor diacritice și folosirea în exclusivitate a literelor și a semnelor de punctuație din alfabetele existente. Dat fiind că un singur alfabet nu furnizează suficiente semne pentru a nota **s u n e t e l e** dintr-o limbă dată, s-au modificat unele litere (inversîndu-le, ca de ex. $\text{ø} [= \text{ă}]$; $\Delta [= \text{a}]$ etc.) ori s-au adăugat semne de punctuație, cărora li s-a dat întotdeauna o anumită valoare (de ex. $[:] =$ vocală lungă), s-au dat două litere pentru o singură realitate fonetică (de ex. $[tj] = [\text{ê}]$; $[dʒ] = [\text{ġ}]$) sau, în

fine, au fost împrumutate semne din alte alfabetice (de ex. literele grecești θ și δ pentru a nota fricativele interdental; v. la p. 43 seq. corespondentele semnelor din *ALR*).

Acest sistem de transcriere a fost întrebuințat de romanistul suedez Alf Lombard în transcrierea limbii române în cunoscuta sa lucrare *La prononciation du roumain*, Uppsala, 1936.

Acest sistem de notare nu a putut fi aplicat la toate limbile, cum au sperat autorii lui : aproape fiecare școală dialectologică și-a creat sisteme de transcriere adaptate la specificul limbii respective (v. Pătruț, *Sist. tr. fon.*, p. 81, 82).

1.5. Sistemele de transcriere românești prezintă unele trăsături comune și unele deosebiri (de la o epocă la alta, de la un autor la altul).

1.5.1. *Trăsăturile lor comune* sînt :

a) Toate sînt sisteme alfabetice.
b) Toate se bazează pe alfabetul latin, la care se adaugă sau nu semne din alte alfabetice mai ales din cel grecesc (v. *infra*, p. 43 seq.).

c) În afară de sistemul de transcriere folosit pentru *Atlasul lingvistic român*, toate celelalte sisteme întrebuințează, la nevoie, două litere pentru o singură realitate fonetică.

d) Pînă la sistemul de transcriere al *Atlasului lingvistic român*, toate celelalte sisteme au dat o notare largă (evident, în grade diferite de la un cercetător la altul).

e) Toate sistemele de notare românești folosesc, în proporții diferite, semnele diacritice.

Cele mai răspîndite semne diacritice sînt :

- deasupra unei vocale notează accentul dinamic : [á, é, ó]
- dedesubtul unei vocale arată că vocala este deschisă [e, o]
- dedesubtul unei vocale arată că vocala este închisă : [e, o]
- dedesubtul unei vocale, notează o semivocală : [i, e, u, o]
- ~ deasupra unei vocale notează nazalitatea : [ã, õ, û]
- deasupra unei vocale notează o vocală lungă : [ã, ẽ, û]
- deasupra unei vocale arată că vocala este rotunjită (labializată) : [ã]
- la umărul unei consoane sau deasupra ei notează caracterul palatal al consoanei respective : [l', t', n', g]
- dedesubtul unei consoane notează caracterul silabic al consoanei respective : [l, m, r]

Din nevoia de simplificare, am am menționat în explicarea semnelor că este vorba de „litere-vocale“ și „litere-consoane“, și nu de „sunete-vocale“ sau „sunete-consoane“ (de exemplu, ar fi trebuit să spunem : „[e, dedesubtul unei litere-vocale, arată că....“

Semnul nazalității [~] se numește „tildă“.

1.5.2. În ce privește deosebirile dintre sistemele de transcriere românești, ele se pot constata pentru fiecare autor în parte. Noi ne vom opri numai asupra specificului sistemelor de transcriere folosite de Gustav Weigand, O. Denssianu, Al. Rosetti și de autorii *ALR* și *NALR*.

1.5.2.1. Sistemul de transcriere al lui Gustav Weigand se distinge mai ales prin felul cum sînt notate sunetele [ã] și [î] : pentru Weigand, aceste sunete nu sînt decît [o] și, respectiv, [u] delabializați, drept care le notează cu aceleași litere, cu semnul delabializării dedesubt, adică [ã] = [o], iar [î] = [u].

În redarea consoanelor, se observă că africaterile (sunete cu o articulare complexă) sînt redade de Weigand, ca și de alți autori, prin două litere :

dz	notează	africata	dentală	sonoră	(d în alte transcrieri)
ts	„	„	„	surdă	(t „ „ „)
dž	„	„	prepalatală	sonoră	(g „ „ „)
tž	„	„	„	surdă	(c „ „ „)

Caracterul palatal al consoanelor este notat de Weigand foarte inconsecvent (cînd cu prima ['] la umărul consoanei, cînd cu ajutorul semnelor care notează semivocala, adică : [ń], [ni] sau [ny]).

Iată o probă de text în transcrierea lui Gustav Weigand : *o fost odată un moș ș-o babă. șu iei or fost tafe sgrás. prim-vară s-or dus ım pădure șo kulëgə bufetsu.or venit a kașə ku bufetsu șu i-or pus șo fearbə.*

Acest sistem de transcriere nu a fost întrebuintat de alți dialectologi. Weigand l-a folosit însă în decursul întregii sale activități.

1.5.2.2. Sistemul de transcriere utilizat de școala dialectologică de la București este mult mai simplu, textele publicate fiind destinate unui cerc mai larg de cititori.

Astfel, culegerea de texte dialectale *Graiul nostru, texte din toate părțile locuite de români* (I, 1906; II, 1908, autori : O. Densusianu, I.-A. Candrea și Th. D. Speranția, membri ai Societății filologice române, fondată în 1905 de O. Densusianu) folosește un sistem de transcriere bazat în cea mai mare parte pe semnele din ortografia oficială, la care s-au adăugat patru litere grecești (ð, θ, γ, y), două combinații de litere (dž și ts) și cîteva semne diacritice.

În revista „Grai și suflet“ (care a apărut în mai multe numere între 1923—1934 și în care s-au publicat o serie de studii de dialectologie remarcabile), O. Densusianu, animatorul ei, a îmbogățit sistemul de transcriere cu noi semne diacritice și litere.

Deosebirea cea mai importantă dintre cele două transcrieri rezidă, mai ales, în notarea semivocalelor și a vocalelor finale postconsonantice scurte : dacă în *Graiul nostru* semnele i și ũ notau atît semivocalele cît și vocalele scurte, în „Grai și suflet“ ele sînt înlocuite cu semnele i, u (care notează semivocalele [i, u] și vocalele scurte finale postconsonantice [i¹], [u¹]).

O literă specifică acestui sistem este ɕ, care reprezintă oclusiva palatală [ɕ].

Reproducem mai jos două fragmente de text din cele două colecții :

a) Text din *Graiul nostru* (II, p. 88):

Oamenii ăștia d-aiei sînt veniți din toată lumea. Sînt adunați din toate părțile mounții, că ieși să trag pă lîngă itili-astea. Sînt veniți din țara rumînească după la munte, din gauri, după Făgăraș—strînsură din lume.

b) Text din „Grai și suflet“ (V—1 (1931), p. 11):

Moși-nu a vinut după Olt din sus, nu le dă mult năamu nostru p-aiçi; aveă iel șaple fișiori și pă toți-l-a polecit lumea, le-a pus cîte-un ponos; pă unu Pîrvu Țemu, pă unu Covrig, pă allu Pîrvu Cîrnu...

1.5.2.3. Sistemul de transcriere al lui Al. Rosetti (folosit mai întîi în studiul său *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, GS IV (1929—1930), 1, p. 1—83 și în continuare în studiile publicate în revista al cărei editor a fost, „Bulletin linguistique“) conține unele semne specifice, dintre care cele mai importante sînt :

y, care notează semivocala [i]

w, „ „ „ [u]

Transcrierea lui Al. Rosetti este mai strînsă decît a lui O. Densusianu, în sensul că ea permite să se redea o gamă mai variată de nuanțe fonetice (pentru celelalte semne, v. Rosetti, *op. cit.*).

Un text în transcrierea lui Al. Rosetti (*op. cit.*, p. 73):

Viñă primvea'ra, ni skula 'm di to-ŕiŕe: ká'mă s-kárkă'm: sá'mbătă, lu'nî, né'rkurl?
Lwa'm ka'ŕea ku fume'l'i, moa'sili ku čilime'ni di mă'nă fudze'a' ni'nli. Nedze'a'm
tu prăndz.

1.5.2.4. Odată cu elaborarea *Atlasului lingvistic român* (primul volum a apărut în 1938, v. și *infra*, p. 74), sistemul de transcriere folosit de autorii lui a fost din ce în ce mai mult adoptat în studiile de dialectologie, dat fiindcă s-a dovedit a fi cel mai apt să redea varietatea sonoră dialectală românească. Același sistem al *ALR* a fost și este utilizat în continuare la elaborarea *Noului atlas lingvistic român pe regiuni (NALR)* (v. *infra*, p. 79).

Așa cum am precizat la începutul discuției despre transcrierea fonetică, sistemul de notare al *ALR* (și *NALR*) se bazează pe alfabetul oficial, la care se adaugă 6 litere din alfabetul grecesc (θ, δ, γ, χ, ρ) și numeroase semne diacritice. S-a evitat, deci, în mod consecvent, notarea unei singure realități fonetice cu două litere.

Reproducem, în continuare, lista de semne folosite de *ALR* pentru redarea variantelor vocalice, semivocalice și consonantice din limba română (reprodusă după *ALR* II, serie nouă).

Să se observe:

- este un sistem de transcriere alfabetic
- fiecare realitate fonetică notată este descrisă (ex.: *b*, oclisivă bilabială sonoră; *r*, vibrantă apicală alveolară etc.)
- fiecare sunet este exemplificat cu un cuvînt provenit dintr-un grai sau dialect (ex.: *é* (africată alveolopalatală surdă, al cărei element fricativ este un *ś*) în băn. *frace* „frate”; *δ* (fricativă interdentală sonoră) în arom. *ðalá* „zară”
- după descrierea și exemplificarea fiecărui sunet notat de semnul respectiv, se dă semnul corespondent din transcrierea Asociației fonetice internaționale (ex.: *é* ..... = tʃ; *j* ..... = ʒ)
- după lista afabetică de semne, figurează inventarul semnelor diacritice folosite și alte semne de care anchetatorul are nevoie în cursul anchetei dialectale sau în cartografierea materialului dialectal cules.

TRANSCRIEREA FONETICĂ

Dăm tabloul semnelor fonetice în-trebuințate în transcriere. Semnele le-am grupat în ordine alfabetică și le-am exemplificat cu cîte un cuvînt. După semnul egalității, arătăm corespondentul cel mai apropiat al semnelor noastre în sistemul de transcriere al Asociației fonetice internaționale (ASSOCIATION PHONÉTIQUE INTERNATIONALE), publicat de

D. JONES, în LAUTZEICHEN UND IHRE ANWENDUNG IN VERSCHIEDENEN SPRACHGEBIETEN (Berlin, 1928, p. 18–27).

a (a mijlociu) în munt. *cap* = între *a* și *a*.

â (cea mai deschisă vocală din seria posterioară: *u, o, ɔ, â*) în istrorom. *câp* = *v*.

ă (a posterior) în băn. *câp* = *a*.

- ä (cea mai deschisă vocală din seria anterioară: *i, e, ɛ, ä*) în bucov. *päle* 'piele' = *æ*.
 a (a anterior) în munt. *stea* 'stea' = *a*.
 ă (vocală cu deschidere mijlocie din seria centrală: *i, ă, ȃ*) în munt. *păr* = *ə*.
 ȃ (vocală cea mai deschisă din seria centrală: *î, ă, ȃ, ȅ*) în mold. *bărbăt* = *v*.
 ȅ (vocală cu deschidere mai mică din seria centrală) în mold. *căsă* = între *ə* și *i*.
 b (oclusivă bilabială sonoră) în munt. *bun* = *b*.
 c (oclusivă velară surdă) în munt. *corb*, semn întrebuințat înaintea vocalelor *a, ă, â, î, o, ă, u, ü*, înaintea consoanelor sau la sfârșitul cuvintelor = *k*.
 ȅ (africată alveolopalatală surdă, al cărei element fricativ este un *ʃ*) în munt. *căară* 'ceară' = între *tɕ* și *tʃ*.
 ȅ (africată alveolopalatală, cu nuanță mai palatală) în trans. *ciur* = între *tɕ* și *tʃ*, dar mai aproape de *tɕ*.
 ȅ (africată alveolopalatală surdă, al cărei element fricativ este un *ʃ*) în băn. *fráče* 'frate' = *tɕ*.
 ȅ (africată palatoalveolară surdă, al cărei element fricativ este un *ʃ*) în maram. *čăr* 'cer' = *tʃ*.
 d (oclusivă dentală sonoră) în munt. *dar* = *d*.
 d (oclusivă dentală sonoră puțin palatalizată) în mold. *unde* 'unde' = între *d* și *ɟ*.
 d' (oclusivă alveolopalatală sonoră) în mold. *din* 'din' = între *ɟ* și *j* [cf. *tj*].
 d'' (oclusivă palatală sonoră) în trans. *d'in* 'din' = *j*.
 d (oclusivă cacuminală sonoră) în trans. *crădă* = *ɟ*.
 d (africată dentală sonoră) în mold. *dic* 'zic' = *dz*.
 d (africată alveolopalatală sonoră, al cărei element fricativ este un *ʒ*, corespunzând surdei *é*) în băn. *des* 'des' = *dʒ*.
 d (fricativă interdentală sonoră) în arom. *dälă* 'zară' = *ð*.
 e (vocală anterioară cu deschidere mijlocie, de nuanță închisă) în munt. *vezi* = *e*.
 ɛ (e deschis) în trans. *vede* = *ɛ*.
 ɛ (e și mai deschis) în bucov. *vede* 'vede' = între *ɛ* și *æ*.
 ɛ (e mai închis) în mold. *vede* = *e* (mai închis).
 ɛ (e și mai închis) în mold. *vede* = între *e* și *i*.
 ȅ (vocală centrală cu nuanță anterioară, între *ă* și *e*) în băn. *fáše* 'face' = între *e* și *ə*.
 ȅ (ȅ deschis între *ă* și *e*) în trans. *așe* 'așa' = între *ɛ* și *v*.
 f (fricativă labiodentală surdă) în munt. *fin* = *f*.
 g (oclusivă velară sonoră) în munt. *gol* = *g*.
 ȝ (africată alveolopalatală sonoră, al cărei element fricativ este un *ʒ*) în munt. *ȝer* 'ger' = între *dʒ* și *dʒ*.
 ȝ (africată palatoalveolară, al cărei element fricativ este un *j*, corespunzând surdei *é*) în maram. *ȝăr* 'ger' = *dʒ*.
 ȝ (oclusivă velară sonoră palatalizată) în munt. *ȝem* 'ghem' = *g*.
 ɣ (fricativă velară sonoră) în istro-rom. *ȝură* 'gură' = *g*.
 h (fricativă laringală surdă) în trans. *haină* 'haină' = *h*.
 h (fricativă laringală sonoră) în trans. *hóhot* 'hohot' = *h*.
 h (fricativă palatală surdă) în munt. *hîr* 'fir' = *ç*.
 x (fricativă velară surdă, corespunzând sonorei *ɣ*) în munt. *xăină* 'haină' = *x*.
 i (vocală cu deschidere minimă din seria anterioară) în munt. *fir* = *i*.
 i (i deschis) în mold. *mări* 'mare' = *i*.

- î* (vocala cea mai închisă din seria centrală: *î, â, ă, ȳ*) în munt. *cînd* = *i*.
î (vocală centrală închisă cu nuanță anterioară între *i* și *î*) în trans. *riû* 'riu' = *i*.
j (fricativă palatoalveolară) în trans. *jar* 'jar' = *ʒ*.
j' (*j* muiat) în munt. *jug* 'jug' = între *ʒ* și *ʒ̣*.
k (oclusivă velară surdă identică cu *c*. Semnul se întrebuințează numai înaintea lui *e* și *i*) în băn. *kip* 'chip' = *k*.
k' (oclusivă velară surdă puțin palatalizată) în munt. *k'ip* 'chip' = între *k* și *k̟*.
k̟ (oclusivă velară surdă palatalizată corespunzând sonorei *g*) în mold. *kisór* 'picior' = *k̟*.
l (laterală alveolară) în munt. *pălărije* 'pălărie' = *l*.
l' (*l* puțin palatalizat) în trans. *îêrê* 'ele' = *l̟*.
l' (laterală palatală) în arom. *kil'u* 'fiu' = *ʎ*.
l̟ (laterală velară) în maram. *cal* 'cal' = *l̟*.
m (nazală bilabială) în munt. *măsă* = *m*.
ɱ (nazală labiodentală urmată de *f*, *v*) în munt. *învăț* 'învăț' = *ɱ*.
n (nazală dentală) în munt. *mînă* = *n*.
ɲ (nazală dentală puțin palatalizată) în mold. *piñi* 'piine' = *n*.
ɲ (nazală palatală) în mold. *nel* 'miel' = *ɲ*.
ɳ (nazală cu ocluziune incompletă, urmată de constrictive și lichide) în munt. *însir* 'însir'.
ɳ (nazală slăbită urmată de consoană) în trans. *mânțe* 'munte'.
ɳ (nazală velară urmată de *c(k)*, *g*) în munt. *îpă* = *ɳ*.
ɳ sau *ɳ̣* (nazală dentală, de durată mai scurtă, vâul palatului necoborînd îndeajuns mai ales pentru *ɳ̣*), în pronunțarea lui *n* intervocalie la moți: *cîni*, *cîni* 'cîine'.
o (vocală posterioară cu deschidere mijlocie și cu nuanță mai închisă) în munt. *pot* = *o*.
ɔ (*o* deschis) în trans. *poțe* 'poate' = *ɔ*.
ö (vocală anterioară labială cu deschidere mijlocie, cu nuanță închisă) în ung. *cör* 'cere' = *ø*.
p (oclusivă bilabială surdă) în munt. *par* = *p*.
r (vibrantă apicală alveolară) în munt. *rar* = *r*.
ṛ (*r* cu mai multe și mai puternice vibrații) în trans. *riû* 'riu'.
ṛ̣ (*r* cu și mai multe vibrații) în trans. *riû* 'riu'.
ɸ (*r* uvular) în arom. (la fărșeroți) *gûpă* 'gură' = *R*.
ɸ̣ (*r* uvular cu mai multe vibrații) în arom. (la fărșeroți) *vêpă* 'vară'.
ɹ (rapical cu o singură vibrație foarte slabă) la moți, în *cîri* 'cîine' = *r*.
ɹ (*r* muiat) în trans. *învățător* 'învățător' = *ɹ*.
ɹ (*r* bilabial) în interjecția munt. *t̟p* cu care se opresc caii.
s (fricativă dentală surdă) în munt. *sóră* = *s*.
ś (fricativă alveolopalatală surdă) în băn. *fásê* 'face' = *ɕ*.
ś (fricativă alveolo palatală surdă, aproape identică cu *ś*, dar cu o articulație puțin posterioară) în mold. *fási* 'face' = *ɕ*.
ʃ (fricativă palatoalveolară surdă, corespunzând sonorei *j*) în mold. *și* 'și' = *ʃ*.
ʃ̣ (*ʃ* pronunțat mai puternic, dînd impresia unui *ʃ* mai lung) în mold. *și* 'și'.
ʃ̣̣ (*ʃ* cu nuanță palatală, muiată, corespunzând sonorei *j*) în munt. *așá* 'așa' = între *ʃ* și *ɕ*.
t (oclusivă dentală surdă) în munt. *tátă* = *t*.
t' (oclusivă dentală surdă puțin palatalizată) în mold. *munte* = *t'*.
t' (oclusivă palatală surdă) în mold. *frát'e* = între *t'* și *c* / cf. *d'* / .

- t''* (oclusivă palatală surdă) în trans. *frăt'e = c.*
- t* (oclusivă cacuminală surdă, corespunzând sonorei *ḑ*) în trans. *clópoť = t.*
- ḑ* (fricativă interdentală surdă, corespunzând sonorei *ḑ*) în arom. *năḑámă* 'puțin' = *θ*.
- t̪* (africată dentală surdă) în munt. *ṭin = ts.*
- u* (vocala cea mai închisă din seria posterioară) în munt. *bun = u.*
- ü* (vocala cea mai închisă din seria anterioară, labială) în ung. *fül* 'ureche' = *y.*
- v* (fricativă labiodentală sonoră) în munt. *vără = v.*
- w* (fricativă bilabială sonoră) în ucrain. (la huțuli) *woda* 'apă' = *w*
- z* (fricativă dentală sonoră) în munt. *zac = z.*
- ž* (fricativă alveolopalatală muiată, corespondenta sonoră a lui *š*) în băn. *žáná* 'geană' = *ʒ.*
- ž* (fricativă alveolopalatală corespondenta sonoră a lui *š*) în mold. *žáná* 'geană' = *ʒ*
- y* (fricativă palatală sonoră, corespunzând surdei *ḵ*) în trans. *yérme* 'vierme' = *j* (fricativ).

SEMNE DIACRITICE

- ~ (deasupra vocalelor) seminazalizate: *õ*.
- ~ (deasupra vocalelor) nazalitate: *õ̃ = õ̃.*
- ~ (sub vocale sau consoane sonore) asurzire *ĩ, ȑ = ĭ, ȑ.*
- ~ (sub vocale sau consoane sonore) sonoritate redusă: *ǣ.*
- (sub vocale) închidere: *ē*
- .. (sub vocale, închidere mai mare: *ē̄.*
- (sub vocale) deschidere: *ē̇.*
- « (sub vocale) deschidere mai mare: *ē̈*
- » (deasupra consoanelor *c* și *g*):
č africată surdă, între *č* și *č̣*; *g̣* africată sonoră, între *g̣* și *g̣̣*.

- (înaintea vocalelor) oclisivă glotală (coup de glotte): *'e = 'e.*
- după oclusive, arată o explozie mai puternică, în olt. *pat' 'pat'.*
- (sub consoane) consoană silabică: *ŋ = n.*
- (sub vocale) arată că vocala constituie elementul consonantic al unui diftong: *u* (în *day*) = *ū.*
- (deasupra vocalelor) arată că două vocale formează un diftong cu elemente egale în trans. *toâte.*
- ' (deasupra unei vocale sau a unui diftong) accent principal: *véde, tȳáte* = 'vede', 'tuate.
- '' (deasupra unei vocale) accent dinamic mai puternic, mai ales în fraze: *nũ vȳay.*
- \ (deasupra unei vocale) accent secundar: *sănátáte* = sănătate
- (deasupra unei vocale, lichide sau fricative) lungime: *ō, r̄, s̄.*
- < (deasupra unei vocale) scurtime: *ũ.*
- + (sub o nazală) arată că articulația nazalei nu e completă, ci analogă constrictivei următoare: *ĩṽvăṭ = ĩṽvəts.*
- ē̇, ā̇, ă̇* etc. arată nuanțe vocalice intermediare.
- ẓ, ị̆, ȣ* etc. arată nuanțe consonantice intermediare.
- ị̃, ụ, ặ, ħ̣* etc. (la umărul literei precedente) arată sunete slab perceptibile.
- (*ị̃, ụ, ặ* etc. arată sunete și mai slab perceptibile.
- č̣, č̣̣, č̣̣̣* etc. arată sunete extrem de slab perceptibile.

ALTE SEMNE

- Se întrebuințează ca în ortografia oficială: *dă-te la dṛapta, n-a vȳút.*
- Înlocuiește silabele dinaintea accentului cuvîntului, reproduse în

forma anterioară : *tîrnăcop* ; — *cogăpe*.

- Sub litere sau sub cuvinte, arată că anchetatorul a auzit bine sunetele sau cuvintele subliniate, deși acestea par neobișnuite.

Cuvintele subliniate în NOTE sînt reproduse în transcriere fonetică.

- Pusă în locul unui răspuns, arată că în punctul respectiv n-a fost pusă întrebarea.

- ~ Leagă două sau mai multe cuvinte care formează un singur grup fonetic : *sai_î_sus* 'sai în sus'.

- ~~ Arată că anchetatorul n-a auzit clar sunetele astfel subliniate.

- ~ Înlocuiește forma precedentă.

- ... Puse în urma sau înaintea unui răspuns arată că el nu este complet. Completarea este, de obicei, dată în NOTE.

- * Pus după un răspuns, trimite la NOTE, de obicei sub II și numai în cazuri rare sub III.

- ? Pus în locul unui răspuns, arată că informatorul n-a știut să răspundă ; dacă urmează totuși un răspuns, acesta a fost dat după ezitare.

- # Pus în locul unui răspuns, arată că informatorul a declarat că nu există termenul întrebant.

- ∞ Pus în locul sau înaintea unui răspuns, arată că obiectul sau obiectul la care se referă întrebarea nu există în localitate.

- , Separă variante lexicale.

- ; Separă forme gramaticale diferite ale aceluiași cuvint : singularul de plural, forma articulată de cea nearticulată, persoana I de a II-a etc.

- „ Între aceste ghilimele sînt reproduse explicațiile sau completările date de informatori, de obicei ne-transcrise fonetic și literarizate.

- c> Între aceste ghilimele se dă traducerea literară a răspunsurilor românești sau traducerea românească a răspunsurilor din limbile minorităților naționale.

- ( ) Între aceste paranteze sînt reproduse, pe hartă sau în NOTE, explicații sau completări, transcrise fonetic, date de informatori.

- [ ] Între aceste paranteze se dau completările sau observațiile anchetatorilor sau ale redactorilor. Sub titlul hărții, cifrele puse între aceste paranteze reprezintă numărul întrebării din chestionar.

- [k] Pus înaintea unui răspuns, arată că informatorul s-a corectat.

- [σ] Pus înaintea unui răspuns, arată că termenul a fost sugerat de anchetator.

- [ε] Arată că informatorul a ezitat înainte de a da răspunsul.

- [?] Pus după un răspuns, arată că anchetatorul se îndoiește de exactitatea răspunsului înregistrat.

- [!] Pus după răspuns arată că întrebarea sau răspunsul l-a făcut pe informator sau pe cei de față să ridă.

- [*] Pus înaintea unui răspuns, arată că răspunsul a fost dat de un informator ocazional, căruia anchetatorul nu i-a notat numele.

- [**] Arată un al doilea informator ocazional.

- [I][II] etc. Arată numărul informatorului din localitatea respectivă.

În NOTE :

sub I se arată cum a fost pusă întrebarea.

sub II sînt date explicațiile sau completările primite de la informatori în legătură cu răspunsurile de pe hartă.

sub III sînt date observațiile sau completările anchetatorilor sau ale redactorilor.

2. METODE DE STUDIERE A DIALECTELOR ȘI GRAIURILOR

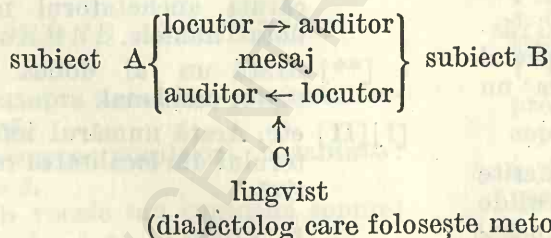
2.1. Metode de culegere a materialului dialectal. 2.1.1. Metoda observației directe. 2.1.2. Metoda conversației dirijate. 2.1.3. Ancheta organizată. 2.1.3.1. Ancheta prin corespondență. 2.1.3.2. Ancheta la fața locului. 2.2. Modalități de prezentare și interpretare a faptelor dialectale. 2.2.1. Glosar. 2.2.2. Monografie. 2.2.3. Texte dialectale. 2.2.4. Studii speciale. 2.2.5. Atlase.

2. Datorită transformărilor la care sînt supuse graiurile și dialectele, mai ales în secolul nostru, lingvistica (în speță, dialectologia) pune din ce în ce mai mult accentul pe metodele care se folosesc pentru culegerea materialului dialectal, pe adecvarea lor la specificul faptului dialectal. De aceea, în cei aproape 100 de ani ai dialectologiei științifice, metodologia dialectologică s-a îmbunătățit mereu cu noi procedee, noi unghiuri din care s-a privit faptul dialectal.

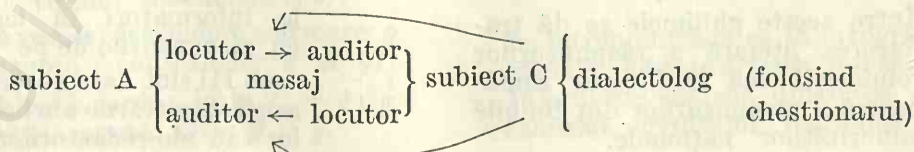
Metodele privesc atît felul cum se obține, cum se culege materialul dialectal, cît și felul cum se prezintă el ulterior (prin procedee „grafice” sau „negrifice”); de asemenea, metodele se referă la interpretarea fenomenelor dialectale (etapă care se parcurge după culegerea materialului).

Culegerea (recoltarea) particularităților dialectale se poate face prin observarea directă sau prin ancheta organizată (la fața locului sau prin corespondență; v. *infra*, p. 49).

Poziția dialectologului față de actul comunicării este diferită în raport cu cele două procedee menționate: în cursul observării directe, poziția dialectologului nu este diferită de a lingvistului care studiază limba observînd-o, aflîndu-se, deci, în afara procesului de comunicare (pe un plan extracomunicativ), așa cum se arată în schema următoare (v. și Cazacu, *St. dial.*, p. 42):

În cazul unei anchete organizate (în care dialectologul pune întrebări și notează răspunsurile, v. *infra*, p. 49), dialectologul se deosebește de lingvist, prin aceea că el se situează pe un plan intracomunicativ, el este în același timp locutor-auditor (vorbitor-ascultător) și observator, așa cum se arată în schema următoare:

Adeseori, în situația „subiect C” se află vorbitorii înșiși, nelingviști, care își observă propriul grai sau pe al interlocutorului, caracterizându-l. De pildă, în cursul unei anchete dialectale la Fundu-Moldovei, un subiect a precizat că cei din comuna lor vorbesc un grai curat, pe înțelesul omului, nu ca cei din comuna învecinată, care spun „t'ei d'in t'ei” (= „piei din tei”, „dă-te jos din tei”), încît nu-i poți înțelege.

Chiar dacă cele mai valoroase date se obțin prin observarea directă, fără intervenția lingvistului-dialectolog, totuși numai o anchetă organizată poate permite înregistrarea unui material bogat și comparabil (de la o regiune la alta, pe generații, pe sexe etc.) (v. detalii la p. 53 seq.).

2.1.1. Metoda observației directe constă în notarea particularităților graiului unuia sau mai multor vorbitori fără a se interveni în procesul de comunicare. Procedeu dă rezultate foarte bune, vorbirea notată în acest fel fiind surprinsă în procesul ei firesc, spontan, neartificial (condiție net diferită de aceea a anchetei cu chestionar). Folosirea acestei metode cere însă condiții de lucru speciale și un timp mai îndelungat (dat fiind că, prin natura lui, procedeul exclude orice „organizare”).

2.1.2. O suplinire a acestei lipse se realizează prin metoda **conversației dirijate** (a convorbirilor tematice), constînd în dirijarea discuției de către anchetator, în sensul dorit.

Se provoacă discuții pe teme diferite : astfel, pentru a culege, de exemplu, terminologia stupăritului, se cere subiectului să descrie cum se obține mierea, punîndu-se, pe parcursul expunerii acestuia, întrebări suplimentare.

Un deziderat de bază pentru buna desfășurare a anchetei folosind metoda conversației dirijate este cunoașterea de către anchetator a graiului (dialectului) pe care îl cercetează (v. aceeași condiție la folosirea chestionarului, p. 54); dezavantajul pe care îl prezintă metoda este, ea și în cazul observației directe, caracterul limitat, sub raport cantitativ, al materialului cules și imposibilitatea de a-l compara (de la un subiect la altul — în funcție de generație, sex, categorie socială, instrucție etc. — sau de la o regiune la alta).

Despre calitățile metodei : „la conversation en tête-à-tête avec des parents ou des amis” este cel mai bun mijloc de înregistrare a unui grai, spune Abatele Rousselot (ap. Pop, *Dial.*, I, p. 42).

2.1.3. Limitele celor două metode analizate se înlătură, într-o mare măsură, prin **ancheta organizată**, care, în funcție de faptul dacă cercetătorul se deplasează sau nu pe teren, este de două feluri : prin corespondență și la fața locului.

La baza primelor anchete a stat la început rugăciunea „Tatăl nostru” (fr. „oraison dominicale”), care a fost transpusă în diferite puncte (dintr-una sau mai multe țări) în idiomul local (fie prin anchetă la fața locului, fie prin corespondență).

Prima anchetă pe baza unui astfel de text a fost făcută, se pare, la sfîrșitul secolului al XIV-lea : *Reisen des Johannes Schillberger aus München in Europa und Afrika von 1394 bis 1427* (a șasea ediție a cărții este datată 1494 și a apărut la Frankfurt ; v. Pop, *Dial.*, I, p. XXIV).

Celebre sînt anchetele efectuate de părintele Lorenzo Hervas y Panduro (împreună cu alți misionari, sub conducerea lui), care traduce în peste 30 de limbi și dialecte (din Europa, America) rugăciunea „Tatăl nostru”. Rezultatele sînt publicate

în lucrarea *Saggio pratico delle lingue con prolegomeni e una raccolta di Orazioni dominicali in piu di trecento lingue e dialetti*, 1787. Aceasta este prima mare anchetă lingvistică la fața locului efectuată pe scară mondială (v. pentru unele detalii Pop, *Dial.*, I, p.p. XXIV și XXVIII–XXIX).
Seria anchetelor prin corespondență a fost deschisă de elvețianul Conrad Gessner (care a publicat la Zürich, în 1555, un număr de 22 de specimene din aceeași rugăciune (v. Pop, *Dial.*, I, p. XXVI și 783).

Cu timpul, rugăciunea „Tatăl nostru“ a fost înlocuită cu „Parabola fiului risipitor“, care este ceva mai întinsă și cuprinde o serie de expresii foarte simple (v. Pop, *Dial.*, I, p. 20).

O amplă anchetă (prin corespondență) bazată pe textul parabolei a fost întreprinsă în 1807 de baronul Charles-Etienne Coquebert de Monbret, mineralog și fizician francez. De Monbret a cules 86 de traduceri ale parabolei (cele mai multe în franceză și provensală, iar cîteva din cantonul Grisons); după ce au apărut parțial în 1824, au fost publicate integral în 1831, în volumul *Melanges sur les langues, dialectes et patois, renfermant, entre autres, une collection de versions de la Parabole de l'Enfant prodigue en cent idiomes ou patois differents, presque tous de France; précédés d'un travail sur la Géographie de la langue française*, Paris, 1831 (v. Pop, *Dial.*, I, p. 26).

Între timp, încep să se culeagă termeni (nu numai transpuneri de texte literare sau religioase).

Astfel, este cunoscută eulgerea călugărului benedictin, considerat precursorul dialectologiei spaniole, Martin Sarmiento.

Sarmiento a făcut în 1730 anchete la fața locului în Galicia (Spania), notind nume de obiecte, de pești (v. Pop, *Dial.*, I, p. XXVII, 390–391, 1183).

De asemenea, este celebră ancheta fizicianului-naturalist german, Peter Simon Pallas (explorator al Uralilor și al Asiei Centrale).

Lucrarea sa, intitulată *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* (Petersburg, 1787–1799) („Vocabular comparativ al limbilor întregului pămînt“), are la bază o listă de cuvinte dintre cele mai frecvente („tată, mamă, fiu, fiică, frate, Dumnezeu, cer“ etc.).

Un pas înainte, face celebrul Abate Grégoire cu ancheta sa din 1790, mai complexă decît cele precedente.

Henri-Baptiste Grégoire d'Embermesnil trimite la 13 august 1790 într-o serie de localități franceze o circulară pe baza căreia să obțină informații despre numărul graiurilor și despre raportul lor cu limba națională (franceză), despre terminologia agricolă și despre alți termeni (printre care și unii abstracți, obsceni, înjurături), cu privire la aspectul fonetic al finalelor etc. (v. Pop, *Dial.*, I, p. 6–7).

În secolul al XIX-lea, anchetele dialectale au fost mereu mai numeroase, culminînd, în a doua jumătate a secolului, cu marile anchete consacrate eulgerilor de material dialectal pentru atlasele lingvistice (v. și p. 62 seq.).

2.1.3.1. Ancheta prin corespondență (fr. *enquête par correspondance*) s-a practicat mai ales la începuturile dialectologiei (dar se mai folosește și astăzi în unele situații, v. *infra*, p. 52).

Metoda constă în trimiterea — în diferite puncte de pe un teritoriu dat — a unei liste de întrebări (chestionar) unor corespondenți. Aceștia, de obicei învățători sau preoți, răspund sau adună răspunsurile la chestionarul trimis în graiul local.

Unii autori preferă termenul anchetă prin corespondenți, în loc de ~ prin corespondență, pentru că ceea ce este important nu este schimbul de scrisori, ci calitatea corespondenților, a informatorilor (v. Coteanu, *Elemente*, p. 24, nota 1). Totuși, termenul consacrat este ~ prin corespondență.

Dacă prima anchetă prin corespondență este considerată aceea a lui Conrad Gessner (1555, v. *supra*, p. 50), cea dintii anchetă prin corespondență destinată elaborării unui atlas lingvistic este ancheta germanului Georg Wenker, profesor la liceul din Düsseldorf, care, în 1876, trimite inspectorilor școlari regionali din Renania (provincie pe valea Rhinului) un număr de 38 de propoziții scurte spre a fi transpuse din limba literară, în graiul local. Răspunsurile obținute au fost cartografiate și publicate într-o broșură, *Das rheinische Platt*, Düsseldorf, 1877).

La 10 ani după Wenker, savantul român B. P. Hasdeu publică un chestionar, pe care cu un an înainte (1885) îl trimisese unei rețele întregi de corespondenți, cu scopul de a culege material pentru dicționarul-tezaur al limbii române, *Etymologicum Magnum Romaniae* (lucrare cu care Academia română îl însărcinase în ședința din 23 martie 1884). Aceasta este prima anchetă prin corespondență din țara noastră și, totodată, prima anchetă organizată, efectuată pe baza unui chestionar (deci, acesta este și primul chestionar elaborat în lingvistica românească).

Chestionarul lui Hasdeu cuprindea 206 întrebări (v. Prefața la *Etymologicum...*). Primele 50 de întrebări se referă la o serie de particularități fonetice (rareori și morfologice și sintactice), iar restul este consacrat în întregime lexicului, credințelor populare, obiceiurilor etc. Materialul adunat a fost imens și, în general, după cum apreciază însuși Hasdeu, prețios, bun și niciodată inutil.

O a doua mare anchetă prin corespondență efectuată la noi este aceea inițiată de S. Pușcariu, directorul Muzeului limbii române din Cluj (creat pe lângă Facultatea de litere a Universității din Cluj, în 1919, în scopul studierii limbii române).

Ancheta — cea dintii activitate a Muzeului — urmărea înregistrarea mării varietăți **l e x i c a l e** a limbii române. În acest scop, s-au elaborat, între 1922—1937, 8 chestionare privitoare la următoarele terminologii :

1. Calul	5. Nume de locuri și nume de persoane
2. Casa	6. Stupărit
3. Firul	7. Instrumentele muzicale
4. Păstoritul	8. Mîncări și băuturi

Fiecare chestionar, alcătuit pe sfere semantice, a fost publicat în broșuri separate, care au fost trimise corespondenților (învățători și preoți). Pentru a le veni în ajutor, fiecare broșură conținea indicații cu privire la modul de obținere a răspunsurilor (în legătură cu transcrierea fonetică, cu alegerea informatorilor, cu necesitatea de a completa „foaia personală” anexată la sfîrșitul broșurii etc.). De asemenea, în foarte multe cazuri întrebările au fost însoțite de desene, menite să faciliteze descrierea unor obiecte și a părților lor componente.

Reproducem mai jos o pagină din Chestionarul III, FIRUL (p. 8) :

b) *Melişatul şi pieptănatul*

27. Ce se face cu cinepa uscată?

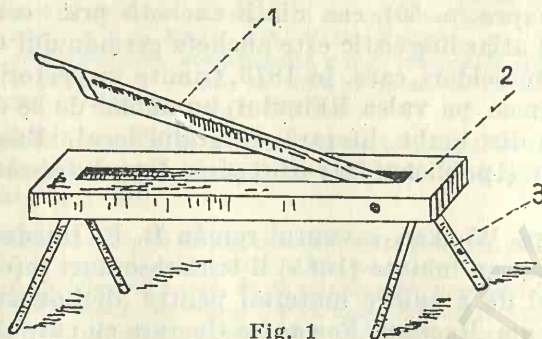

Fig. 1

28. Cum se numeşte instrumentul cu care frângem cinepa (vezi fig. 1)?
29. Ce se face cu acest instrument?
30. Se zice *ruptul cinepii* sau altfel?
31. Prin care instrument trecem fuiorul, pentru ca să-l curăţim de toate părţile fibroase?
32. Cum se numeşte operaţia aceasta?
33. Partea fibroasă care cade cînd meliăm, cum se numeşte?
34. Descrieţi cum e făcută meliţa.
35. Cum se numeşte partea din figura de mai sus, însemnată cu nr. 1?
36. Cum se numeşte partea din figura de mai sus, însemnată cu nr. 2?
37. Cum se numesc picioarele meliţii, însemnate în figura de mai sus cu nr. 3?
38. La cuvîntul pe care-l menţionaţi, daţi-i şi explicaţia, pentru ca să putem şti precis care parte se numeşte astfel.
39. Dacă meliţa e altfel făcută, ca în figura dată de noi, daţi-ne o descriere sau un desen.
40. După ce s-a meliţat fuiorul, prin ce instrument îl trecem?
41. Cum se numeşte lucrul pe care-l face atunci femeia?
42. Cum se numeşte instrumentul din figura 2?

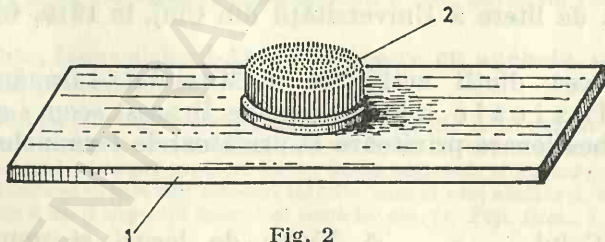

Fig. 2

Deşi metoda anchetei prin corespondenţă prezintă dezavantajul că, fiind efectuată de nespecialişti, exactitatea răspunsurilor este îndoielnică, totuşi ea are avantajul de a fi comodă, rapidă şi puţin costisitoare (v. Pop, *Dial.*, I, p. 1133). În anumite situaţii deci, cînd deplasarea pe teren a cercetătorilor nu este posibilă (din motive financiare, de timp, din lipsa unui corp de dialectologi care să ancheteze — mai ales în cazul unor domenii lingvistice mai întinse), ancheta prin corespondenţă poate fi practică, mai cu seamă pentru obţinerea elementelor de vocabular (particularităţile fonetice fiind greu de notat de către nespecialişti). În plus, ancheta fiind făcută de un localnic, nu intervin modificări în starea normală a locutorului.

Rezultate interesante au obţinut cu această metodă, totuşi, în America Latină Berta E. Vidal de Battini (în Argentina), Adolfo Benó García, Jose Pedro Rona (în Uruguay) — mai ales pentru investigaţii de natură fonologică.

2.1.3.2. Ancheta la fața locului (fr. *enquête sur place*) constituie mijlocul cel mai adecvat pentru obținerea unui material bogat, care să prezinte garanția autenticității și a rigorii științifice.

Metoda constă în deplasarea anchetatorului pe teren — într-una sau mai multe etape — în condiții rigurose studiate și determinate în prealabil.

Așa cum s-a arătat mai sus, anchete la fața locului s-au făcut încă din secolul al XIV-lea (v. *supra*, p. 49). Aceste anchete nu erau însă *organizate*. Or, trăsătura esențială a unei anchete științifice este tocmai caracterul ei *organizat*.

La noi, printre primii de altfel în dialectologia europeană, efectuează o importantă deplasare pe teren Ion Maiorescu (tatăl celebrului critic literar) în 1857, la românii din Istria (istroromâni).

Cea dintâi anchetă la fața locului, cu chestionare (anchetă organizată), destinată elaborării unui atlas lingvistic, a fost aceea a lui Gustav Weigand, pentru *WLAD* (v. amănunte la p. 74); a urmat apoi ancheta inițiată de Sextil Pușcariu pentru *ALR* (v. p. 75) și anchetele pentru *NALR* (v. p. 79).

Evident, ar putea fi citate aici toate anchetele la fața locului care, de la Ion Maiorescu încolo, au avut loc pe domeniul lingvistic românesc nord- și sud-dunărean și care nu au vizat elaborarea de atlase lingvistice, ci monografii, glosare sau studii de proporții mai mici; nu acesta este însă scopul capitolului de față.

Cum se efectuează o anchetă la fața locului?

O anchetă riguroasă organizată presupune două etape: pregătirea ei și, apoi, efectuarea propriu-zisă a anchetei.

2.1.3.2.1. *Etapa pregătitoare* pune următoarele probleme:

- precizarea *scopului* anchetei
- cunoașterea — din toate punctele de vedere — a domeniului (teritoriului) ce urmează a fi investigat
- stabilirea rețelei de puncte (localități) ce urmează să fie anchetate
- elaborarea chestionarului (listei de întrebări), în funcție de scopul anchetei, de timpul de care dispunem, de numărul anchetatorilor etc.
- anchetatorul (anchetatorii).

Scopul anchetei. O bună rezolvare a problemelor menționate mai sus ca și o serie întreagă de aspecte ale anchetei propriu-zise depind de *scopul* anchetei; trebuie să știm, așadar, de la început ce urmărim:

- elaborarea unui atlas lingvistic
- un studiu cu caracter monografic
- studierea unui anumit compartiment al limbii (fonetică, lexic etc.)
- raportul dintre graiul respectiv (graiurile) și limba literară (influența nivelatoare exercitată de ea asupra graiurilor — în grade diferite, în funcție de regiuni, de generații etc.)
- un glosar regional etc.

În funcție de fiecare din aceste scopuri ale anchetei dialectale, se schimbă forma și conținutul chestionarului, se stabilesc criteriile de alegere a localităților, numărul anchetatorilor, precum și numărul și calitățile subiecților (informatorilor).

De pildă, pentru elaborarea unui glosar regional se formulează numai întrebări care vizează obținerea elementelor de vocabular, în timp ce pentru o monografie se formulează, de obicei, întrebări pentru toate compartimentele limbii; pentru un atlas, se fixează o rețea mai rară de puncte decât pentru o monografie sau pentru

un studiu consacrat exclusiv unei probleme (palatalizarea labialelor, de exemplu); pentru un atlas se vor folosi mai mulți anchetatori decît în alte cazuri; dacă urmărim aspectul arhaic al graiurilor, vom alege mai ales subiecți mai vîrstnici și localități mai izolate, mai puțin expuse influențelor inovatoare ale centrelor lingvistice etc.

Cunoașterea prealabilă a domeniului lingvistic. Pentru ca toate momentele unei anchete (elaborarea chestionarului, stabilirea rețelei de puncte etc.) să fie realizate cît mai adecvat fenomenelor lingvistice ce urmează a fi culese și studiate, autorul unei anchete dialectale trebuie să se informeze în prealabil asupra condițiilor istorice, geografice, economice, culturale etc., ale comunității respective. În acest scop, el va trebui să se documenteze în bibliotecă — și, dacă izvoarele lipsesc, într-o scurtă anchetă de probă — asupra tuturor acestor date.

Utilitatea acestui moment în faza pregătitoare a anchetei nu trebuie prea mult demonstrată: nu se poate aplica un chestionar privind terminologia viticolă acolo unde nu se cultivă vița de vie; este mai puțin interesant să se studieze influența limbii literare asupra graiului dintr-o regiune izolată sau dintr-o localitate unde nu a existat niciodată o școală etc.; o monografie presupune, între altele, și o serie de date istorice ș. a. m. d.

Rețeaua de puncte. Așa cum a reieșit din cele spuse anterior, alegerea localităților depinde de scopul anchetei, ea nu se face în nici un caz la întîmplare (așa cum a procedat, de exemplu, Gustav Weigand, atunci cînd a cules materialul pentru *WLAD*; v. p. 74).

Densitatea rețelei este diferită de la atlas la monografie sau studiu special; poziția localităților, din punct de vedere geografic, interesează, de exemplu, în interpretarea dinamicii isoglozelor în zonele de tranziție, ca atare, alegerea punctelor, în acest caz, nu poate fi făcută decît după un studiu prealabil.

În elaborarea atlaselor, fixarea rețelei de puncte pune probleme speciale. De aceea, metodologia diferă — într-o oarecare măsură — de la cercetător la cercetător: J. Gilliéron a avut, de pildă, un punct de vedere „geometric” (alegînd localitățile la distanțe aproape egale unele de altele), pentru *ALF*; elevii lui au adoptat însă un punct de vedere „istoric” (interesați în culegerea arhaismelor, pe cale de dispariție în graiuri și dialecte); M. Bartoli, creînd categoriile de localități: a) centre mari, b) centre mijlocii, c) centre mici și d) centre anormale, a aplicat un criteriu socio-cultural etc. (v. Pop, *Dial.*, I, p. 1150—1151).

Ancheta propriu-zisă se recomandă (încă de la elaborarea *ALF*) să fie făcută în zig-zag, pentru ca anchetatorul să scape de influența graiului cu care s-a obișnuit în cursul anchetei precedente.

Chestionarul. În ancheta organizată, rolul chestionarului este esențial, de calitatea lui și de felul cum este aplicat în anchetă depinzînd valoarea cercetării.

Chestionarul este o listă de probleme la care anchetatorul își propune să primească răspuns în cursul anchetei sale.

Lista elaborată în prealabil și, după modul de prezentare a problemelor (și, în ultimă instanță, de obținere a răspunsurilor), poate fi:

a) o listă de cuvinte ce urmează a fi „traduse” din limba literară în dialect sau grai (cum au folosit, de pildă, J. Gilliéron și E. Edmont pentru *ALF*);

b) o listă de cuvinte, care, introduse în propoziții și fraze, sînt „traduse” (cu întregul context) în dialect sau grai (metodă practică de dialectologie italian Gino Botiglion);

c) o listă de întrebări (în marea majoritate indirecte), care vizează obiectul, acțiunea sau însușirea ce urmează a fi definite (v. *infra*, p. 56). Acesta este cel mai răspândit tip de chestionar, folosit cu foarte bune rezultate. În dialectologia românească, chestionarele aplicate la marile anchete au fost (și sînt în continuare) de acest tip : liste de întrebări indirecte.

De aceea, ori de cîte ori întrebuițăm cuvîntul *chestionar* în cursul lucrării (fără mențiuni speciale), ne referim la liste de întrebări indirecte (pentru forma exactă a acestora, v. *infra*, p. 56).

Chestionarele dialectale nu sînt singurele chestionare lingvistice (se pot face, astfel, anchete cu chestionar destinate să stabilească norma de pronunțare la nivelul limbii comune etc.).

Conținutul chestionarului (adică : numărul de întrebări, compartimentele limbii pe care le vizează — fonetică, fonologie, morfologie, sintaxă, lexic) depinde de scopul anchetei, de timpul de care dispune autorul ei, de întinderea pe care își propune să o aibă cercetarea etc. Un chestionar universal valabil nu se poate elabora.

De obicei, pentru atlasele lingvistice s-a lucrat cu două chestionare :
— un chestionar comun (normal sau general) cuprinzînd întrebări referitoare la noțiuni cunoscute de toți vorbitorii de pe un teritoriu dat (indiferent de regiune, de vîrstă, de sex, de meserie etc.), cum ar fi, de exemplu, termenii referitori la părțile corpului, la relațiile de rudenie, la însușirile și acțiunile cele mai elementare ale omului etc., care, deși pot fi diferiți de la o regiune la alta, reprezintă noțiuni comune. Chestionarele generale satisfac, în ultimă instanță, principiul comparabilității materialului oferit de atlasele lingvistice;

— unul sau mai multe chestionare speciale, care, în funcție de specificul fiecărei regiuni (de aceea se mai numesc și regionale), conțin întrebări referitoare la diferite terminologii (păstorit, pescuit, morărit, extragerea cărbunelui, albinărit etc.). Folosirea exclusivă a chestionarelor speciale — susținută de unii dialectologi — nu poate fi acceptată, tocmai pentru că materialul oferit de o înregistrare pe baza acestui tip de chestionar nu este comparabil (v. discuția — în jurul problemei adaptării chestionarelor la fiecare regiune în parte — din cadrul Colocviului de dialectologie romanică de la Strasbourg, 1956).

Pentru AIS, s-a lucrat cu trei chestionare : unul normal (v. *supra*), altul mărit (de tipul chestionarelor speciale, cf. *supra*) și un al treilea redus, aplicat numai în marile orașe.

Numărul întrebărilor unui chestionar dialectal variază extrem de mult de la o anchetă la alta. Cu titlu ilustrativ, amintim : chestionarul pentru WLAD a avut 114 întrebări, pentru ALR I (chestionarul general) 2160 de întrebări, iar pentru ALR II (chestionarul special) 4800 de întrebări ; chestionarul lui Gilliéron pentru ALF a avut la începutul anchetei 1400 de întrebări, iar spre sfîrșit 1920 de întrebări.

Forma chestionarului (adică felul cum sînt ordonate întrebările, cum se succed) nu este întimplătoare : întrebările trebuie să fie grupate pe sfere semantice (idee susținută de dialectologii Sever Pop, Mgr. Pierre Gardette ș. a.). În felul acesta, chestionarul satisface exigența principiului adaptabilității la subiect (succedarea noțiunilor din aceeași sferă semantică ușurînd în mare măsură procesul gîndirii ; altfel spus, cuvintele îi vin mult mai ușor în minte vorbitorului). Totodată, calitatea răspunsurilor este mult mai bună.

Spre exemplificare, reproducem un fragment din *Chestionarul NALR* (p. 182). Să se observe logica succesiunii întrebărilor.

320. *fiere*. Cum îi spuneiți la bășica aceea care-i înăuntru omului și care-i plină cu o apă galben-verzuie și amară?
321. *ficat*, *pl.* Aici, înăuntru (GEST), pe ce stă prinsă bășica asta?
322. *rinichi*, *pl.* Aici înăuntru (INDIC.) ce are omul ... de-a dreapta și de-a stînga șirei spinării ... seamănă cu două boabe de fasole, dar sînt mai mari?
323. *mină*, *pl.* (INDIC. de la umăr la degete).
324. *mi-am scrîntit o mină* (*perf. c.1.*). Cînd cazi pe mină și osul nu se rupe, dar ți se umflă încheietura și te doare, ce zici că ai pățit?
325. *stîngaci*, *pl.* Cum zici că e un om care poate să lucreze numai cu mîna asta? (INDIC.).
326. *stîngace*, *pl.* Dar dacă e femeie?
327. *ciung*, *pl.* Cum spuneiți că este omul care nu are o mină?
328. *ciungă*, *pl.* Dar dacă e femeie?
329. *subsuoară*, *pl.* (INDIC.).
330. *cot* (la mină), *pl.* (INDIC.).
331. *umăr*, *pl.* (INDIC.).
332. *pumn*, *pl.* (GEST).
333. *palma*, *pl.* Cum îi spuneiți la partea dinăuntru mîinii, de la vîrf degetelor pînă la încheietură? (INDIC.).
334. *podul palmei*, *pl.* (INDIC.).

✦ Practica chestionarelor organizate alfabetic (ordinea alfabetică avînd în vedere termenii care denumesc noțiunile, și nu noțiunile înseși) a fost părăsită, ca necorespunzătoare: cuvinte cu sensuri foarte diferite succedîndu-se unul după altul, purtau informatorul în domenii tot atît de diferite, ceea ce îngreua mult desfășurarea firească a gîndirii și marea, inutil, gradul de artificialitate a atmosferei din timpul anchetei.

Un aspect care ține atît de conținutul chestionarului, cît și de forma sa, este felul cum sînt formulate întrebările: principiul de bază (în cazul chestionarelor de care ne ocupăm, și pe care le-am definit mai sus) este întrebarea *indirectă*, care constă în definirea sub formă de întrebare a obiectului, a acțiunii, a însușirii, fără a menționa numele literar al acestora.

De exemplu, în fragmentul reprodus mai sus din *Chestionarul NALR* nu se întreabă direct: „Se zice *fiere* pe aici?“, ci răspunsul se obține cu ajutorul unei întrebări indirecte: „Cum îi spuneiți la bășica aceea care-i înăuntru omului și care-i plină cu o apă galben-verzuie și amară?“

Să se observe, în continuare, cum se pune întrebarea pentru a se obține o formă verbală, un adjectiv, pluralul substantivelor și al adjectivelor.

În cazuri speciale, cînd obținerea unui termen este foarte dificilă, întrebarea poate fi formulată *direct* (întrebare *directă*).

Întrebarea nr. 269 din *Chestionarul NALR* este directă (notată cu *D*; v. sistemul de semne reprodus la p. 43—47): „Ziceți grumaz? La ce spuneiți?“

Uneori, întrebarea poate fi înlocuită prin *indicație* (= indicarea obiectului, atunci cînd el se află la îndemînă; să se urmărească întrebările nr. 323, 329 330, 331, 334 din fragmentul reprodus mai sus, care poartă mențiunea INDIC.). Altă dată, indicația poate să însoțească întrebarea (v. întrebările nr. 322, 325, 333, din același fragment).

Alte elemente care facilitează înțelegerea întrebării de către informator sînt *gestul* și *imitația* (v. întrebările însoțite de mențiunea GEST în același fragment; prin imitație [= IMIT.] se pot obține răspunsuri la *șoptesc*, *sughit* etc.).

De asemenea, de mare ajutor sînt desenele, fotografiile (cînd este vorba de obiecte mai greu de descris sau cu o destinație greu de circumscris); (v. *Chestionarul NALR* sau, în corpul lucrării, fragmentul reprodus din *Chestionarul FIRUL*, p. 52)).

În fine, o ultimă problemă care trebuie elucidată în etapa pregătitoare a anchetei este aceea a **anchetatorului (anchetatorilor)** : de obicei, în cazul anchetelor mici, anchetatorul și organizatorul anchetei sînt una și aceeași persoană. Practica a demonstrat însă că, pentru atlasele lingvistice (mai ales generale), dezideratul „anchetator unic“ este greu de realizat. De aceea, încă de la începuturile ei, geografia lingvistică l-a abandonat.

Pentru *ALF*, a anchetat mai ales Edmond Edmont, dar și Jules Gilliéron; pentru *AIS*, au lucrat trei anchetatori: P. Scheuermeier, G. Rohlf, M. L. Wagner; pentru *ALR*, au făcut anchetele doi anchetatori: Sever Pop și Emil Petrovici, iar pentru *NALR*, anchetează colective de dialectologi de la București, Cluj și Iași.

Este unanim acceptată astăzi ideea anchetatorului **specialist**, cu pregătire lingvistică, dispunînd de un bun sistem de transcriere.

Un „caz“ mult discutat în lingvistică a fost acela al lui Edmond Edmont, anchetatorul *ALF*, care nu era specialist în lingvistică (dialectologie), ci un mic comerciant (băcan din Saint-Pol sur Ternoise, în nordul Franței, care în orele libere se interesa de istorie, etnografie, graiuri). Avea o ureche foarte fină, o bună instrucție fonetică — făcută de Gilliéron, care îl descoperise — și publicase, înainte de a începe anchetele pentru *ALF*, câteva studii despre vocabularul regional. O bună parte dintre criticile care s-au adus *ALF* se referă la incompetența anchetatorului.

2.1.3.2.2. *Efectuarea propriu-zisă a anchetei la fața locului* pune în plus următoarele probleme :

- alegerea și numărul subiecților
- notarea materialului dialectal (manuală/mecanică; impresionistă/normalizantă).

Subiecții (informatorii). Atît alegerea subiecților, cît și stabilirea numărului lor constituie două momente extrem de importante în desfășurarea anchetei (calitatea răspunsurilor obținute fiind determinată de calitatea subiecților aleși).

Alegerea informatorilor nu se face la întîmplare, ci potrivit unor reguli, unor principii elementare, stabilite în funcție de scopul anchetei.

Astfel, trebuie să se țină seama de :

- originea subiectului (locul de naștere al părinților, al subiectului, al soției — dacă e cazul);

— **localitățile** unde a locuit mai multă vreme sau a călătorit; în general, pentru aspectul regional al limbii este mai puțin concludent graiul unei persoane care a locuit o parte din viața sa la oraș (A. Dauzat, de pildă, a constatat o serie de subiecți prost aleși pentru *ALF*; v. Dauzat, *Geogr. ling.*, p. 11—13); de asemenea, este foarte arbitrar felul în care a ales unii subiecți Gustav Weigand pentru *WLAD*). În schimb, dacă ne interesează interferențele dintre graiuri limitrofe, vom alege subiecți provenind din ambele regiuni, iar dacă urmărim aspectele noi din viața graiurilor, vom alege și subiecți mai „umblați“, alături de alții care n-au ieșit din raza localității anchetate;

— **vîrsta** subiecților depinde, de asemenea, de ceea ce urmărim cu cercetarea noastră : vom alege persoane în vîrstă pentru a ilustra individualitatea, caracterul autentic al unei unități lingvistice, dar ne vom opri asupra

graiului tinerilor — de diferite vârste, din medii variate — pentru a surprinde influența limbii literare, diferențierile pe care această influență le produce etc.

— alte condiții : dentiție și audiere bună, pronunție corectă, volubilitate etc. În cazul unor subiecți care nu corespund, este bine să se renunțe la ei încă de la începutul anchetei.

N u m ă r u l subiecților depinde de scopul anchetei. Dacă urmărim să elaborăm :

— un atlas (cu chestionar normal), trebuie să decidem asupra tipului de notare pe care îl adoptăm : cînd notarea este i m p r e s i o n i s t ă (v. *infra*), se alege de obicei un singur subiect pentru fiecare punct anchetat (așa s-a procedat, de exemplu, pentru *ALR* și *NALR*; pentru *ALF*, Edmont a anchetat, cu cîteva excepții, un singur subiect); cînd notarea este n o r m a l i z a n t ă (v. *infra*) se aleg mai mulți subiecți din aceeași localitate;

— un atlas (cu chestionare speciale) : se aleg mai mulți subiecți din fiecare localitate anchetată (cîte unul pentru una sau mai multe terminologii — în funcție de meserie, categorie socială etc.);

— o m o n o g r a f i e sau a r h i v ă fonogramică (v. *infra*, p. 59) : astăzi se anchetează de obicei 6—8 subiecți (depinde de timp, de mijloacele materiale, de natura temei urmărite). Cei 6—8 subiecți trebuie să reprezinte 3—4 generații (copii de 8—11 ani ; tineri între 18—24 ani ; adulți între 35—45 ani ; oameni în vîrstă — de la 60 de ani în sus, care să îndeplinească condițiile formulate mai sus). De asemenea, fiecare generație va reprezenta cele două sexe (care se comportă adeseori diferit, ca și generațiile, față de inovație, împrumut etc.).

Notarea. Din punctul de vedere al m i j l o a c e l o r concrete pe care le utilizăm spre a nota materialul dialectal, distingem între înregistrarea m a n u a l ă (singura folosită pînă nu demult, constînd în înregistrarea pe loc, cu mîna, a răspunsurilor primite la chestionar sau a textelor, frînturilor de conversație etc.) și notarea m e c a n i c ă (utilizată în ultimele decenii, la început pe cilindri de ceară, apoi pe benzi magnetice).

Unii autori propun înlocuirea totală a mijloacelor manuale cu cele mecanice (chiar în cazul anchetei cu chestionar ; de pildă, Jean Séguy, cunoscutul dialectolog francez contemporan, a transcris pentru *ALEG* răspunsurile la chestionar cu întrebări indirecte înregistrate de colaboratorul său X. Ravier pe benzi de magnetofon). Persoane autorizate (ca Mgr. P. Gardette) au criticat metoda, fără a o respinge însă total : cele două metode trebuie imbinat, folosirea în exclusivitate a notării mecanice putînd fi, în mai multe privințe, riscantă (se pot ivi pe parcursul înregistrării defecțiuni tehnice, care să ducă la pierderea unor fragmente, unele părți pot fi insuficient de clare etc.).

Din punctul de vedere al r e a l i t ă ț i i lingvistice pe care ne propunem să o notăm, putem adopta principiul i m p r e s i o n i s t sau pe cel n o r m a l i z a n t.

În prima alternativă, se notează răspunsurile u n u i informator, așa cum apar ele „la prima impresie”, fără nici un fel de intervenție, de interpretare din partea anchetatorului.

Marea majoritate a atlaselor romane — inclusiv t o a t e atlaselor românești — au folosit o notare impresionistă.

În a doua alternativă, se notează răspunsurile mai m u l t o r informatori (8—10, depinde de posibilitățile materiale), pentru un singur punct anchetat, iar pe hartă se cartografiază forma care reprezintă m e d i a, n o r m a lingvistică (fonetică, morfologică etc.) din graiul respectiv.

Acest principiu, de exemplu, stă la baza elaborării atlasului graiurilor populare ruse din regiunile centrale de la est de Moscova, apărut în 1957, sub redacția cunoscutului dialectolog sovietic, R. I. Avanesov.

2.2. Etapa următoare recoltării materialului este prezentarea și interpretarea lui.

O primă distincție trebuie făcută între modalitățile „grafice“ (care se prezintă sub formă tipărită: glosar, monografie, texte, studiu special, atlas lingvistic) și „negrafice“ (care sînt înregistrări pe benzi magnetice sau discuri, conservate ca atare: de pildă, o arhivă fonogramică, un album de discuri însoțind o monografie etc.).

2.2.1. Glosarul este, ca și dicționarul, o listă de cuvinte ordonate alfabetic; spre deosebire de cel din urmă însă, glosarul nu conține toate cuvintele dintr-o limbă, dialect, grai, limba unei opere literare etc., ci numai cuvintele și expresiile care se deosebesc de uzul comun (de obicei cuvinte regionale, arhaice, cu valoare poetică specială, argotice, tehnice etc.).

Cuvîntul vine din fr. *glossaire* (< lat. lit. *glossarium*, după gr. *glōssa* „qui depuis Aristote a désigné les mots ou locutions considérées comme étrangères à l'usage: archaïsmes, dialectismes, formes poétiques“ — Marouzeau, *Lexique*, s. v. *glose*).

De asemenea, în glosare nu se dau de obicei citate, ci „se glosează“ numai (= se explică) termenul respectiv. Uneori, glosarele pot fi etimologice.

În fine, glosarul poate fi o lucrare independentă sau poate însoți o monografie, o culegere de texte etc.

V. ca model de glosar independent *GDO*, iar ca model de glosar însoțind o monografie (cu o anexă de texte dialectale), Densușianu, *Graiul din Țara Hașegului*, București, 1915.

2.2.2. Monografia este un studiu complet și amănunțit, care își propune să epuizeze un subiect mai mult sau mai puțin restrîns.

Din fr. *monographie* (< gr. *monos* + *graphia*).

O monografie dialectală este consacrată descrierii unui dialect sau a unui grai (al unei regiuni, al unei localități, al unei familii, al unui individ — considerat ca reprezentant al unității lingvistice respective).

Structura unei monografii este de obicei, în dialectologia tradițională, următoarea:

— o introducere (conținînd date geografice, istorice, economice, culturale, antropologice, etnografice etc.) precedă întotdeauna lucrarea;

La începuturile dialectologiei, capitolul de etnografie era foarte bogat, cercetarea lingvistică avînd și o orientare sociologică (v., de ex., monografiile-model ale Școlii dialectologice de la București: I. A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*, extras din „Buletinul Societății filologice“ II, București, 1907; O. Densușianu, *Graiul din Țara Hașegului*, București, 1915; Tache Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, 1925).

Odată cu specializarea mereu crescîndă a disciplinelor științifice, lingvistica (= dialectologia, în cazul de față) și etnografia și-au conturat fiecare în parte obiectul, încît noile monografii au lăsat deoparte aspectul etnografic (v., de exemplu, monografia lui Teofil Teaha, *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961).

— studiul limbii (fonetică, morfologie, sintaxă, lexic), efectuat cu diferite metode (în funcție de evoluția metodologiei lingvistice legată de cercetarea limbii în general): „tradiționale“, structurale, transformaționale, și, reluate în alte forme, sociolingvistice;

— o culegere de texte poate figura (și figurează de obicei) într-o monografie;

— un glosar (v. *supra*) poate încheia lucrarea.

2.2.3. Textele dialectale (urmate de obicei de un glosar) pot apărea nu numai ca un capitol dintr-o monografie, ci și ca lucrare independentă.

V. de exemplu, volumele de texte dialectale *ALRT II* și *TDO*.

2.2.4. Materialul adunat în cursul unei anchete dialectale (prin corespondență sau la fața locului) poate constitui obiectul unui studiu special, care urmărește o singură problemă — mai mult sau mai puțin întinsă — de dialectologie teoretică sau descriptivă, fonologie, morfologie, sintaxă, lexic).

De pildă, modul cum se exercită influența limbii literare asupra graiurilor (v. studiul lui B. Cazacu, *Procesul de diferențiere în graiul unei comune (Meria, reg. Hunedoara*, în Cazacu, *St. dial.*, p. 91—120) sau despre situația labialelor în limba română (v. D. Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, în DR, IX, p. 92 seq. și în *Probleme de fonetică*, București, 1973, p. 70 seq.) etc.

2.2.5. Una dintre cele mai importante modalități de prezentare a materialului dialectal, proprie, inițial, exclusiv dialectologiei (dintre disciplinele lingvistice) este cartografierea lui, elaborarea de atlase lingvistice.

Materialul cuprins în atlasele lingvistice poate fi interpretat ulterior de cercetători (autorii atlaselor sau alți dialectologi) în studii cu caracter monografic (micromonografia unui punct sau monografia unei regiuni lingvistice determinate) sau în cercetări mai restrânse (cum ar fi, de pildă, interpretarea unei hărți lexicale, a unor hărți fonetice etc.).

V., de exemplu, un model de interpretare de hărți lingvistice la B. Cazacu, *St. dial.*, p. 121—135; v. și Al. Niculescu, *Termenii românești care denumesc noțiunea de „copil nelegitim“*, în „Analele Universității București“, Seria Științe sociale, 1956, nr. 7, p. 37—47.

Pentru toate celelalte amănunte cu privire la atlase (tipuri de atlase, tipuri de hărți etc.), v. capitolul imediat următor.

3. GEOGRAFIA LINGVISTICĂ

3. Definiție. 3.1. Denumiri. 3.2. Probleme de metodă. 3.2.1. Hărțile lingvistice (tipuri de ~). 3.2.2. Atlasele lingvistice (tipuri de ~). 3.3. Probleme teoretice: contribuția geografiei lingvistice la îmbogățirea teoriei limbii. 3.3.1. Principiile lui Gilliéron. 3.3.2. Principiile lui Bartoli (lingvistica spațială). 3.3.3. Extinderea metodei geografice la alte domenii. 3.4. Atlasele lingvistice românești.

3. Geografia lingvistică este o metodă specifică dialectologiei, constând în cartografierea pe hărți lingvistice a unui număr mai mult sau mai puțin bogat de fapte lingvistice, obținute pe baza unei anchete (prin corespondență sau, mai ales, la fața locului) de pe o rețea de puncte fixată în prealabil; totodată, metoda geografică aplicată la studierea varietății regionale a limbilor constă în interpretarea răspîndirii, a repartizării pe teren a formelor lingvistice (fonetice, morfologice, sintactice, lexicale — în ultima vreme și a unităților cu valoare distinctivă — fonologice).

În sens „non-tehnic“ (spune Coseriu, *Geogr. ling.*, p. 6 seq.), adică curent, geografia lingvistică este o parte a geografiei, este o „geografie a limbilor“ (actuale, istorice sau preistorice), a formelor concrete în care *comunitățile lingvistice* realizează entitățile numite *limbi*; studiul răspîndirii pe teren a limbilor (= a comunităților care vorbesc aceeași limbă) poate constitui obiectul geografiei umane și politice (alături de componentele „națiune“, „stat“, „cultură“ etc., limba fiind cea mai pertinentă trăsătură a unui popor).

În sens „tehnic“ (v. *ibidem*), geografia lingvistică este o geografie „internă“ a limbilor, care nu se ocupă de frontierele dintre limbi (= comunități lingvistice), ci de extinderea și repartizarea spațială a fenomenelor lingvistice specifice și de limitele dintre ele, de dinamica acestor fenomene (felul cum apar inovațiile, cum se difuzează etc.; v. și p. 69 seq.).

Un album de hărți lingvistice este un atlas lingvistic; spre deosebire de atlasele geografice, atlasele lingvistice conțin hărți ale aceluiași teritoriu: harta „de bază“ (topografică) rămîne de fiecare dată aceeași, ceea ce se schimbă este materialul lingvistic, fiecare hartă fiind harta unui singur fenomen lingvistic. De obicei, pe harta de bază figurează numai datele geografice elementare: granițele politico-administrative, riurile și orașele cele mai importante și, uneori, în culori foarte discrete, formele de relief mai însemnate — pentru o mai bună orientare asupra caracteristicilor materialului anchetat (fapte provenind dintr-o regiune de munte sau de cîmpie pot avea explicații diferite). În plus, orice hartă lingvistică conține rețeaua de puncte anchetate, reprezentate de fiecare dată prin același număr.

3.1. Alături de denumirea **geografie lingvistică**, care este cea mai răspîdită, s-a folosit de către unii autori și termenul **geografie dialectală** (dat fiind că obiectul investigat cu această metodă sînt dialectele).

Cf., de exemplu, germ. *Sprachgeographie* și *Dialektgeographie*; în lingvistica romanică (scrisă în limbile romanice) se folosește termenul „geografie lingvistică“ sau „lingvistică geografică“.

O deosebire terminologică și de conținut totodată se face uneori între geografie lingvistică și geologie lingvistică: geografia lingvistică se ocupă, în concepția unor cercetători, de descrierea și reprezentarea geografică, orizontala a fenomenelor lingvistice, în timp ce geologia lingvistică studiază fenomenul lingvistic și în profunzime, pe verticală, încercînd să realizeze o stratigrafie lingvistică (observarea pe o hartă lingvistică a straturilor succesive în evoluția unui fenomen lingvistic).

Termenul *stratigrafie* este luat, ca și noțiunea, din geologie (v. Iordan, *Lingvist. Rom.*, p. 268).

Să se observe în harta de la p. 63 (reprodusă după Dauzat, *Patois*, p. 98), felul cum s-au succedat, în timp, termenii denumind noțiunea de „buză“, pe teritoriul lingvistic francez (după ALF).

3.2. Specific pentru metoda geografică este deci, ca metodă, faptul că materialul lingvistic se cartografiază, se prezintă sub formă de hărți lingvistice. Adunate la un loc, în colecții de hărți, ele constituie atlase lingvistice.

3.2.1. Hărțile lingvistice sînt de mai multe feluri: în funcție de conținutul lor, distingem hărți fonetice, fonologice, morfologice, sintactice și lexicale; în funcție de formă lor (dacă se interpretează sau nu materialul cartografiat), există hărți punctuale (analitice) și hărți interpretative (sintetice).

a) Hărțile fonetice înregistrează:

— variantele unui sunet în diferitele puncte ale teritoriului anchetat (de exemplu, pe harta nr. 16 (p. 169), se întîlnesc fonetismele [t, t', tk', é] ca variante ale fonemului /t/ în *frate*);

— ipostazele actuale și anterioare ale unui sunet mai vechi (arhaismul și inovația, coexistînd pe un teritoriu lingvistic dat); de pildă, în dacoromână, harta nr. 73 din ALR I, vol. I înregistrează atît fonetismul nou [z] în *viséz*, *ziséz* etc., cît și fonetismul arhaic [d] în *visăd*, *zisăd* etc.

b) Hărțile fonologice notează sunetele cu valoare distinctivă (fone-mele), în cazul în care acest aspect a fost urmărit în ancheta cu chestionar (de pildă, harta nr. 420 din ALR I, vol. I, poate fi utilizată pentru interpretarea fonologică a consoanelor finale, a opozițiilor realizate prin marca de palatalizare — /-i/ în alte interpretări — și de rotunjire (labializare) și prin absența lor: în unele graiuri /hoʔ^u ~ hoʔ/, în altele /hoʔ^u ~ hoʔⁱ/, iar în altele /hoʔ ~ hoʔ/, ultimul caz prezentînd neutralizarea opoziției / singular ~ plural/).

c) Hărțile morfologice dau răspîndirea pe teren a formelor gramaticale (harta fonologică analizată mai sus este, în același timp, o hartă morfologică; v. și hărțile din ALR I, vol. I cu distribuția pe teren a formelor iotacizate și neiotacizate la verb sau harta *mîna* pentru desinențele de plural — formele *mîni* și *mînuri*). (v. hărțile nr. 19, 20).

d) Hărțile lexicale indică termeni care denumesc aceeași noțiune pe un domeniu lingvistic dat. Uneori se constată doi termeni denumind aceeași noțiune, alteori trei sau patru sau mai mulți; astfel, pentru noțiunea de „ficat“ se cunosc doi termeni: *ficat* și *mai*, pentru „zăpadă“ trei: *zăpadă*/omăt/nea, iar pentru „cimitir“ patru termeni: *cîmîtir*/întîrim/temeteu/mormînt.

V. despre opoziții lexicale plurimembre pe teritoriul lingvistic dacoromân, Cazacu *Sl. dial.*, p. 156 seq.; v. și *infra*, p. 177—178; v. și hărțile nr. 21—25.

e) Hărțile sintactice sînt mai rare, sintaxa fiind mai greu de obținut cu ajutorul chestionarului și, mai ales, fiind mai greu de cartografiat — date fiind dimensiunile sintagmelor. Totuși, unele construcții (prepoziționale, conjuncționale etc.) pot figura pe hărțile lingvistice.

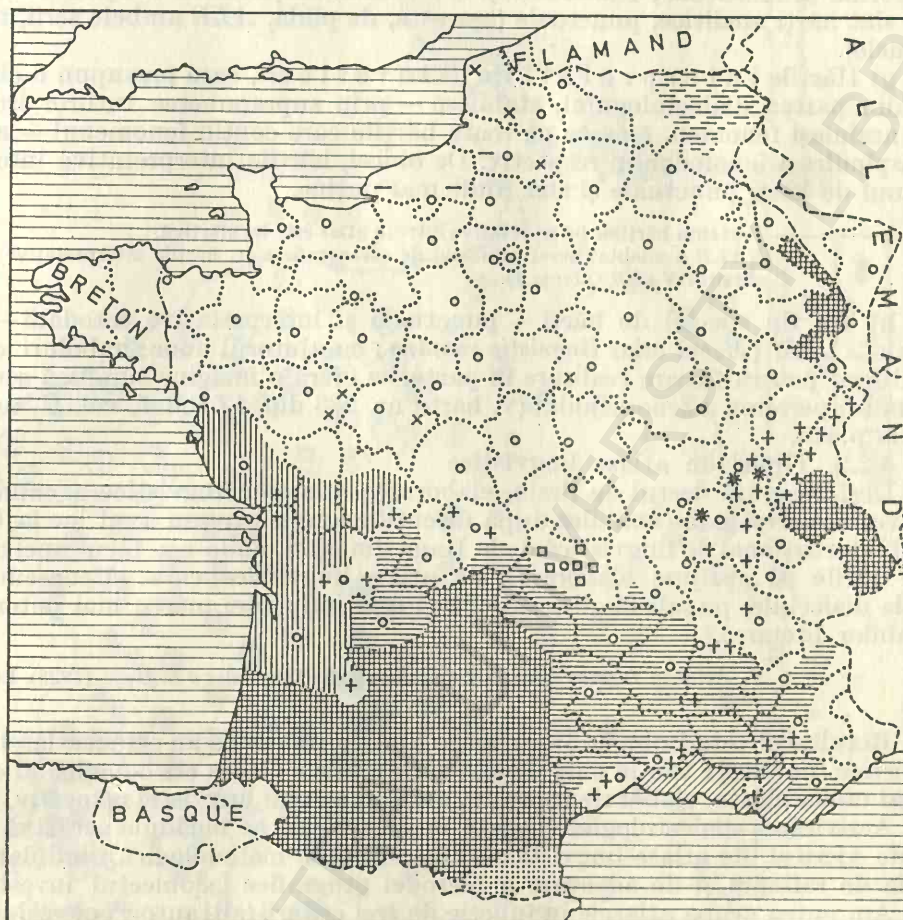

CARTE III

LÈVRE dans la France romane

(d'après l'Atlas linguistique de la France et des recherches personnelles).

(Un exemple de stratigraphie linguistique)

Limites du basque (S.O.), du breton (N.O.), du germanique (N. et E.)

Répartition des mots désignant la lèvre:

- Type pott
- Type „bouche“
- Type balot
- Type brègo (=mâchoire)
- Type mâr (=museau)
- Type gaugno (=ouïe [depoisson])
- Lippe
- Lèp.

- Type garo (=visage, pais joue)
- Type babine, babouine
- Type goul (=gueule)
- Type lamb-, lemb-

Les régions de la France romane laissées

en blanc ont le type lèvre (+indique des endroits où le mot a été visiblement repris au français)

1. Primul strat: tipul lèvre < lat. *labra*
2. Al doilea strat: tipul *bouche* < lat. *bucca*
3. Al treilea strat: tipul *pott* etc.

După Dauzat, *Patois*, p. 98.

Harta nr. 1

f) Hărțile punctuale (analitice) menționează fiecare formă obținută la punctul respectiv (fonetismul—odată cu cuvântul în care apare; cuvântul; forma gramaticală; construcția). De obicei, majoritatea hărților dintr-un atlas sînt hărți analitice, punctuale (așa este, de pildă, *ALR* ambele serii, toate volumele).

g) Hărțile interpretative (sintetice), care presupun o elaborare din partea dialectologului, stabilesc — prin suprapunerea tuturor isoglozelor aceluiași fenomen, trasate pe toate hărțile care conțin fenomenul — ariile de răspîndire a fenomenului respectiv. De obicei, hărțile interpretative însoțesc albumul de hărți punctuale și sînt mult mai puține.

Prezența hărților interpretative într-un atlas este facultativă.

NALR a adoptat acest principiu de cartografiere (v. hărțile interpretative de la sfîrșitul *NALR* Oltenia 1).

h) Un tip special de hărți — punctuale și interpretative totodată — sînt cele ale *ALRM* (*Micul atlas lingvistic român*): cu ajutorul unor simboluri colorate diferit pentru fiecare realizare în parte, se oferă o imagine sintetică asupra răspîndirii pe teren a fenomenului (v. harta nr. 233 din *ALRM I*, vol. II, reprodusă la p. 65).

3.2.2. Tipuri de atlase lingvistice

Deși începută destul de tîrziu, elaborarea atlaselor lingvistice a cunoscut o dezvoltare crescîndă (mai ales după discuțiile ample care au avut loc la Congresul internațional de lingvistică de la Haga din 1928, unde s-a făcut apel către toate țările să sprijine elaborarea de atlase lingvistice, care să consemneze faptele dialectale, pe cale de dispariție, în urma influenței mereu mai puternice a limbilor literare).

V. *Actes du Premier Congrès International des Linguistes à la Haye* (1928), Leiden, 1930.

Rezultatul este îmbucurător: toate limbile romanice au astăzi atlasele lor lingvistice (publicate sau în curs de elaborare), unele dintre ele beneficiind chiar de mai multe atlase, elaborate succesiv, ale domeniului lingvistic respectiv.

Activitatea dialectologică, bogată în acest sens, ne îngăduie astăzi să vorbim de tipuri de atlase lingvistice — diversificarea metodologică fiind dată de nevoia de rafinare și de adecvare a metodei geografice la obiectul investigat.

Am putea grupa atlasele în funcție de trei criterii (alți autori pot găsi eventual altele, din alte unghiuri de vedere):

- a) din punctul de vedere al întinderii teritoriului investigat;
- b) din punctul de vedere al obiectului investigat;
- c) din punctul de vedere al structurii lingvistice vizate.

3.2.2.1. În principiu, întinderea teritoriului lingvistic abordat este o chestiune de convenție (care depinde de scopul anchetei (v. și p. 53). Din acest punct de vedere, atlasele pot fi regionale (ale unor graiuri sau dialecte ale căror limite sînt alese arbitrar sau în funcție de criterii extralingvistice; v. și p. 66) sau naționale (ale limbilor naționale: atlasul lingvistic al Franței, al României, al Italiei etc.). Dacă teritoriul are dimensiuni care depășesc granițele unei țări (eventual cuprinzînd mai multe țări), putem vorbi de un atlas internațional.

3.2.2.1.1. Atlasele „tradiționale“, așa cum au fost ele concepute de fondatorul geografiei lingvistice, Jules Gilliéron, sînt atlase naționale (dependente de organizarea națională) sau generale.

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

HARTA

233

○ Unchiu

● Unchiș

○ Moș

● mătuoș

○ Tață (Taică) Moș

● Mătuoșu

○ Uică

● Cuscuro

○ Cumrăt

● căică

○ Băde (Bădă etc)

● Baci

○ Tele

● Nene

○ Șogor

● Tetac

○ dădă

ISTOROMĂNI

01 buârba

02 țetac

UNCHIU 2)

„SOTUL MĂTUȘEI”

[472]

● Gheaghe

■ țetlin

● Lala

○ Pe nume

+ Alt termen

05 țetia

06 țetia

07 țetia

08 țetia

09 țetia

1012 țetia

MEGLENOROMĂNI

Scara: 1:4 000 000
40 20 0 40 50 km

Harta nr. 2

Astfel de atlase naționale sînt, de pildă :

ALF = *Atlas linguistique de la France*, 1902—1910, autori J. Gilliéron și Edmond Edmont; 1920 de întrebări, 639 de localități (din 37 000), peste 700 de informatori;

WLAD = *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, 1909, autor Gustav Weigand; 114 întrebări, 752 de localități și tot atîția informatori;

ALI = *Atlante linguistico italiano* (în curs de elaborare), autori M. Bartoli, G. Bertoni, Ugo Pellis, V. Bertoldi, inițiat în 1914.

Dintre atlasele generale inter-naționale, amintim :

AIS = *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, 1928—1940, autori, K. Jaberg și J. Jud, anchetatori, P. Scheuermeier, G. Rohlf și M. Wagner (precedat de un volum teoretic și metodologic de aceeași Jaberg și Jud : *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument, Kritische Grundlegung und Einführung in den Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Halle, 1928); anchetă cu trei chestionare (v. p. 55), respectiv de 2 000, 800 și 4 000 de întrebări, 407 localități. Este un atlas care depășește limitele Italiei (incluzînd și sudul Elveției); este lingvistic și etnografic (v. *infra*, p. 67);

ALPI = *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*; anchetele au început în 1931, și s-au terminat în 1954; s-a publicat un volum; autor, Tomás Navarro Tomás; 1320 de întrebări, 528 de localități din Spania și Portugalia.

3.2.2.1.2. Practica atlaselor lingvistice a scos în evidență necesitatea elaborării de atlase ale unor domenii mai mici, care să coexiste cu cele ale unor domenii mai mari.

Ideea a fost dezvoltată de Karl Jaberg în studiul *Grossräumige und kleineräumige Sprachatlanten*, în „Vox Romanica“ XIV, 1955, p. 1—61.

În romanistică, punctul de plecare îl constituie școala franceză de dialectologie, al cărei reprezentant, continuator al lui Gilliéron, Albert Dauzat, își propune încă din 1942 să elaboreze un *Nouvel Atlas Linguistique de la France par régions* (*NALF*).

V. ideile sale expuse în articolul *Le Nouvel Atlas linguistique de la France par régions*, Luçon, 1942.

Se deschide astfel seria atlaselor regionale, cea mai importantă inovație a geografiei lingvistice din ultimele decenii.

Atlasele regionale nu trebuie să se confunde cu atlasele locale, ale unor graiuri considerate ca structuri lingvistice independente și cartografiate ca atare. Astfel de atlase s-au elaborat în Franța pentru numeroase graiuri franceze.

S. Pop vorbește de 13 atlase ale graiurilor franceze (elaborate sau în curs de elaborare la data aceea); v. Pop, *Dial.*, I, p. 142—143.

Desigur, aceste atlase ale graiurilor au condus la ideea atlaselor regionale. Diferența specifică este aceea că atlasele graiurilor nu conduc la o imagine generală a unei limbi date : cercetînd independent fiecare grai în parte, materialul oferit de hărțile lingvistice ale atlaselor locale nu este comparabil. Atla-

sele regionale, dimpotrivă, oferă o imagine încheată, generală a unui domeniu lingvistic întins (de tip „limbă”, al francezei, de pildă). În ultimă instanță, atlasele regionale sînt tot atlase naționale, generale; ele sînt însă regionale pentru că atît modul de culegere a materialului, cît și cartografierea lui se face pe regiuni. Prin ce se deosebesce, în acest caz, atlasele regionale de cele generale? Divizînd teritoriul lingvistic dat în secțiuni (care pot fi regiunile, provinciile istorice sau secțiuni arbitrar delimitate), se realizează o aprofundare a fenomenului dialectal, a bogăției lingvistice locale, greu de obținut prin metoda atlaselor generale. Atlasele regionale nu le substituie pe cele generale, le c o m p l e t e a z ă numai.

Atlasele regionale au o rețea de puncte mai deasă și, de obicei, chestionare, mai ample (v., de exemplu, prezentarea *NALR*, p. 79).

Fiînd vorba de mai multe atlase ale unui domeniu lingvistic întins, se pune problema numărului de anchetatori: principiul anchetatorului unic a trebuit să fie părăsit, deși coerența lucrării poate fi pusă în discuție în condițiile repartizării anchetelor mai multor specialiști (încălcarea principiului este însă îndreptățită, date fiind proporțiile mult sporite ale muncii de culegere și cartografiere a materialului dialectal) (v. amănunte despre felul cum a fost făcută ancheta la *NALR*, p. 79).

3.2.2.2. Din punctul de vedere al o b i e c t u l u i investigat, atlasele sînt pur lingvistice sau lingvistice și etnografice în același timp.

Atlasele lingvistice înregistrează materialul lingvistic dialectal: particularitățile fonetice, lexicale și, dacă există sau dacă cercetătorii își propun, morfologice (v. p. 62, unde se vorbește de tipuri de hărți lingvistice).

Atlasele etno-lingvistice combină studiul limbii cu studierea vieții materiale și spirituale a vorbitorilor. Această inovație, introdusă de K. Jaberg și J. Jud prin *AIS* (v. *supra*, p. 66), constă în înregistrarea unui număr mare de termeni denumind noțiuni referitoare la viața materială a locuitorilor. Totodată, împreună cu cuvîntul care denumește un obiect, se înregistrează obiectul, lucrul (sub forma unor albume de fotografii: *AIS* are, de pildă, 4 300 de imagini ale obiectelor ale căror nume au fost înregistrate pe hărți). Atlasele etno-lingvistice aplică astfel, în mod fericit, celebra metodă „cuvinte și lucruri” (germ. *Wörter und Sachen*) propusă de R. Meringer și W. Meyer-Lübke.

Cei doi autori au scos revista „Wörter und Sachen”, Heidelberg, 1909. Un adept al metodei a fost și Hugo Schuchardt.

Deși este predominant „lingvistic”, *Atlasul lingvistic român (ALR)* este în același timp etnografic (fiecare volum este urmat de un număr de fotografii ale obiectelor mai puțin cunoscute).

3.2.2.3. Din punctul de vedere al s t r u c t u r i i lingvistice vizate, atlasele lingvistice pot fi atlase de discontinuități (ale variantelor) sau de continuități (ale elementelor comune).

Atlasele „clasice” sînt albume de hărți care pun în evidență varietatea dialectală, discontinuu lingvistic; toate atlasele enumerate pînă aici sînt concepute în acest fel (cele regionale fiind chiar o formă perfecționată de culegere și cartografiere a infinitei varietăți regionale). Ele au drept obiect o unitate p r e s u p u s ă (limba, dialectul, graiul—depinde de întindere; v. *supra*, p. 64), care este investigată din punctul de vedere al diversității manifestate în interiorul ei. Acest mod de a aborda limba cu ajutorul metodei geografice coincide cu

concepțiile generale ale lingvisticii în perioadele de început ale geografiei lingvistice: cercetătorii, depășind cadrul limbilor literare (scrise) și trecînd la studiul limbilor vii și, implicit, al varietății dialectale, se străduiesc să demonstreze că vorbirea omenească nu este unitară, că diferențierile se constată chiar la nivelul graiului unei familii (ceea ce semnalase Rousselot, v. p. 20). În aceste condiții, este firesc ca atlasele lingvistice să se preocupe de aspectul discontinuu al limbii.

Evoluția concepțiilor și metodelor lingvistice în ultimele decenii, îndreptată către descoperirea aspectului discontinuu din limbă (sau, mai exact, către distingerea elementelor discontinue, a variabilelor, de ceea ce este continuu, invariabil), concretizată într-o serie întreagă de școli „structuraliste“, nu a putut să nu atingă și dialectologia și, implicit, metoda sa specifică, geografia lingvistică.

Punctul de plecare este celebra distincție „langue/parole“ (v. Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris, 1916), sau „sistema/norma/habla“, la E. Coseriu — v. lucrarea cu același nume *Sistema, norma y habla*, Montevideo, 1952.

Astfel, se naște ideea atlaselor comune, care, de data aceasta, vor pune în evidență continuul lingvistic, ceea ce este comun unui grup de unități (de obicei format din mai multe limbi, dar, în principiu, ideea poate fi aplicată și la subdiviziuni de tip grai sau dialect).

Rădăcinile acestei idei ar putea fi căutate și în teoria „uniunilor lingvistice“ (care pleacă de la N. S. Trubetzkoy și Roman Jakobson): ca urmare a conviețuirii vreme îndelungată, a unor contacte lingvistice seculare, limbi neînrudite (genetic) pot căpăta trăsături comune, prin influențe reciproce. V. Rosetti, care a descris o serie de trăsături ale „Uniunii lingvistice balcanice“ (*ILR*, p. 244—278).

Un astfel de atlas comun este atlasul lingvistic mediteranean, *Atlante linguistico mediterraneo (ALM)*, inițiat de Gianfranco Folena (Fondazione Giorgio Cini, Venezia).

ALM își propune să înregistreze și să cartografieze trăsăturile lingvistice (= lexicale) comune limbilor din bazinul Mării Mediterane și al Mării Negre: limbile romanice, dialectele berbere, araba, turca, ebraica, greaca, unele limbi slave, albaneza. Dat fiind că „marea“ este numitorul comun al acestor teritorii lingvistice, *ALM* urmărește a fi în i t ă ț i l e lingvistice (lexicale) legate de mare (diversele terminologii marinărești, de pescuit etc.), rezultat al contactului milenar al vorbitorilor acestor limbi.

ALM este, prin natura obiectului investigat, și un atlas etnografic, comunitatea lingvistică a popoarelor din bazinul mediteranean și al Mării Negre fiind, în primul rînd, reflexul unei comunități de viață materială și spirituală.

Pentru elaborarea *ALM* colaborează un număr mare de dialectologi din țările riverane (la noi, anchetele cu chestionar au fost făcute de Marius Sala și Andrei Avram); localitățile alese sînt porturi la cele două mări (la noi: Constanța, Sf. Gheorghe și Sulina). Din fiecare localitate, s-a anchetat un singur informator. Un alt atlas comun proiectat încă din 1959 este *Atlasul lingvistic balcanic*, care ar urma să înregistreze elemente comune limbilor din acest cadru geografic (greacă, albaneză, turcă, sîrbă, macedoneană, bulgară și română). Un atlas comun al limbilor slave a fost proiectat în 1958 (la Congresul al IV-lea al slavistilor de la Moscova).

Desigur, ideea atlaselor comune este o inovație metodologică la începuturile ei: atlasele amintite (în curs de elaborare sau numai proiecte) nu sînt decît parțial atlase de continuități, pentru că ele au în vedere numai lexicul sau — cum

este cazul *ALM* — numai anumite sfere semantice (respectiv terminologia mării). Ideea ar putea fi dusă mai departe, extinsă la structura propriu-zisă a limbilor (fonologie, morfologie și chiar sintaxă), dar, în acest caz, obiectul de studiu ar trebui să fie unități lingvistice în r u d i t e.

De pildă, un atlas comun al dialectelor românești (nord- și sud-dunărene) ar trebui să urmărească elementele continue la toate nivelurile limbii.

3.3. Atlasele lingvistice sînt, în primul rînd, colecții de material dialectal, albume conținînd forme lingvistice. Valoarea lor ar fi însă infinit mai mică, dacă s-ar rezuma numai la atît : în fond, bogăția unei limbi poate fi culeasă, pusă în evidență, păstrată ca atare și cu alte mijloace (așa cum s-a arătat, între altele, la p. 59—60).

Hărțile lingvistice au, în plus, marea calitate de a permite cercetătorului să observe mișcarea, dinamica fenomenelor lingvistice, felul cum se produce schimbarea în limbă, lupta dintre vechi și nou, dintre forma veche și cea nouă (cuvînt, fonetism, construcție), locul de apariție a inovațiilor, direcțiile și ariile lor de răspîndire etc.

De aceea, pe baza datelor oferite de atlasele lingvistice s-au putut elabora, pe de o parte, principii t e o r e t i c e care au îmbogățit teoria limbii cu privire la mecanismul schimbărilor în limbă și la cauzele lor, iar pe de altă parte, s-au putut formula explicații istorice unor fapte date, unor fenomene imposibil de explicat pînă la apariția metodei geografice. Altfel spus, metoda geografică a îmbogățit nu numai m e t o d o l o g i a lingvistică, ci și lingvistica g e n e r a l ă și i s t o r i c ă (v. și p. 25—26).

3.3.1. Principiile lui Gillieron

Marea varietate lingvistică regională nu putea fi satisfăcător explicată prin principiul „legilor fonetice“, aplicat cu consecvență de neogramatici, și prin „analogie“ : la tot pasul, hărțile lingvistice semnalau „excepții“ la regulile cunoscute, situații care nu se încadrau în tiparele stabilite de lingviștii comparațiști. De aceea, Gillieron a ajuns la celebra formulă „fiecare cuvînt are propria sa istorie“ (v. și p. 34). Analizînd răspîndirea pe teren a unor fenomene, Gillieron a găsit o serie de explicații noi pentru schimbările din limbă. Două sînt constataările lui fundamentale, cunoscute sub numele de „principiile“ lui Gillieron : **principiul migrației cuvintelor și principiul luptei dintre cuvinte.**

a) Hărțile lingvistice au arătat că, pornind dintr-un centru inovator, cuvintele m i g r e a z ă (odată cu oamenii care le folosesc și cu obiectele pe care le denumesc). Direcțiile și modul cum se difuzează, ca și rapiditatea mai mare sau mai mică de iradiere, depind de o serie de condiții, de factori care le favorizează (căi de acces, obstacole naturale, necesitatea obiectului denumit etc.).

Rafinînd principiul gillieronian, I. A. Candrea stabilește patru „căi diferite“ în care se produce migrația cuvintelor :

— prin iradiațiune (iradiere) : un fenomen pornește dintr-un centru și se propagă pe o distanță mai mare sau mai mică spre marginile unui teritoriu dat. Focarul de iradiere poate fi un teritoriu mai mare sau o simplă localitate.

Un exemplu oferit de Candrea : pe un teritoriu unde se foloseau cuvintele *mo(h)ilă* și *gorilă*, în regiunea Oraviței, pe o rază de 40 km, se introduce un termen nou, *mo(c)șandă*, denumind aceeași ridicătură de pămînt care se face ca semn de hotar : termenul este germ. *Markscheide* „despărțitură de hotar“, în graiul șvabilor *märchsade*, folosit de inginerii germani care lucrau la cadastru, în Oravița (pe vremea ocupației austro-ungare). Din Oravița, cuvîntul iradiază în afară (v. Candrea, *Constatări*, p. 193 — 195 ; v. și p. 81, harta nr. 3).

— prin **infiltrațiune (infiltrare)** : din cauza unor obstacole (munte, pădure mare etc.), migrația se face foarte greu, de aceea fenomenul se propagă prin filoane (ca metalele printre roci), strecurându-se pe malurile râurilor, fișii de cîmpie etc. (propagarea nu mai are, deci, formă de rază);

— prin **revărsare** (de fapt, celebra teorie a valurilor, „Wellentheorie“, formulată de Johann Schmidt) : inovațiile se propagă în formă de valuri, care inundă tot mai mult teren; un fenomen care a migrat la început lent, fie prin iradiere fie prin infiltrare, se „revărsă“ brusc pe întinderi foarte mari;

— prin **suprapunere** : pe fondul unui grai local existent, se grefează un grai adus de locuitori din alte regiuni (aspect de insulă lingvistică).

Cf. și Weigand, „*Mosaikdialekte*“ și Candrea, *op. cit.*, p. 193—200.

Migrația cuvintelor, dinamica isoglozelor l-au condus pe Gilliéron la concluzia că, excepțiile fiind la tot pasul, nu se mai poate vorbi de legi fonetice (modul exagerat de a pune problema legilor fonetice de către neogramatici, fiind combătut, dar și înlocuit cu o altă exagerare). Principiul migrației cuvintelor nu contrazice, de fapt, caracterul regulat al unor transformări fonetice : el e x p l i c ă numai cauzele unor inovații, deci ale „excepțiilor“.

b) În migrația lor, unele cuvinte intră în „luptă“ cu altele, existente în grai. Lupta aceasta se dă însă între forțe inegale, între cuvinte mai mult sau mai puțin pregătite pentru o luptă, „sănătoase“ sau „bolnave“. Studiind patologia cuvintelor (bolile lor, cauzele îmbolnăvirii lor), Gilliéron încearcă să determine **terapeutică** lingvistică (felul cum limba „tratează“ bolile cuvintelor).

V. J. Gilliéron, *Pathologie et thérapeutique verbales*, Paris, 1921.

După Gilliéron, cauzele îmbolnăvirii cuvintelor sînt : omonimia, polisemia (hipertrofia semantică) și scurtimea (corpul fonetic redus).

Omonimia (identitatea de formă dintre două sau mai multe cuvinte cu înțelesuri diferite) poate fi la un moment dat insuportabilă : unul dintre termeni, cel mai slab (mai puțin folosit, denumind o noțiune mai puțin importantă etc.), dispăre sau, ceea ce se întîmplă mai rar, ambii termeni dispar, noțiunea respectivă fiind denumită printr-un alt cuvînt.

Este celebru exemplul dat de Gilliéron : lat. *gallus* „cocoș“ intrat în coliziune omonimică cu *cattus* „pisică“ devenite, amîndouă, în franceză *gat*. Omonimia nu a fost suportată de limbă și, ca urmare, *gat* „cocoș“ a fost înlocuit cu *béguet* < *vicarius* „vicar“ (folosit cu sens metaforic).

Pentru română, se dau ca exemple de omonimii insuportabile : *păcurar* „cioban“ (<lat. *pecorarius*)/*păcurar* („care vinde păcură“); în lupta dintre ele, a învins cel de-al doilea, primul fiind înlocuit cu cuvîntul de origine turcă *cioban*. Alte omonimii insuportabile explică, se pare, dispariția lat. *carus*,-a,-um (intrat în luptă cu *carrus* „car“), a lat. *arratrum* „plug“ (devenit omonim cu *arat*, participiu al lui (a) *ara*; cf. arom. *arat* „plug“) etc.

Un exemplu de omonimie care a dus la dispariția celor doi termeni este perechea lat. *aestimare*/amare, devenită *emer* în graiul din St. Pol (Franța, localitatea de origine a lui E. Edmont, colaboratorul lui Gilliéron; v. Iordan, *Linguist. Rom.*, p. 290).

Situația este diferită în franceza literară, unde *aimer* există și este, după Gilliéron, urmașul lui *amare* ca formă, dar cu înțelesul lui *aestimare*, în construcția *aimer à* și urmașul lui *aestimare* în celelalte cazuri.

Polisemia (hipertrofia semantică, pletora semantică) (îmbogățirea excesivă a sensurilor unui cuvânt) poate constitui o infirmitate a cuvintelor, prin confuziile care se creează; rezultatul este înlocuirea s e n s u r i l o r cuvintelor cu termeni noi, mai expresivi (cuvântul polisemantic este „uzat“).

O astfel de explicație am dat introducerii cuvântului *chibrit* în aromâna vorbită de aromânii din România: arom. *spirtu* însemna „chibrit“ și „spirt“; pentru primul sens, s-a introdus, cuvântul dacoromân (v. M. Caragiu Marioțeanu, *Influența dacoromână asupra graiului unei familii aromâne din R.P.R.*, în „Fonetica și dialectologie“ I (1958), p. 88).

Scurtimea (corpul fonetic redus) este o uzură care atinge învelișul sonor (în timp ce precedentă este o uzură de conținut, semantică). În evoluția de la latină spre limbile romanice, numeroase cuvinte scurte au dispărut fără urmă. Astfel, este cunoscut cazul cuvântului lat. *apis*, adus în discuție de Gilliéron: termenul nu s-a păstrat ca atare în franceza literară, din cauza scurtimii lui — ar fi trebuit să dea *e(p)*, *e(f)*. Terapeutica limbii a intervenit însă, în sensul întăririi cuvântului, care a fost combinat cu „muscă“: *mouche ep* „muscă albină“ > *mouchette* (în care -ette a fost simțit ca sufix, fără legătură însă cu sufixul diminutival omonim, -ette, pentru că albina nu este o muscă mică).

V. J. Gilliéron, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille d'après l'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918.

Ar putea fi date însă numeroase alte cuvinte dispărute datorită scurtimii (de pildă, numeroase forme ale pronumelor demonstrative latinești) sau întărite spre a fi salvate (demonstrative latinești întărite cu *ecce*, *ecceum*, păstrate astfel în limbile romanice etc.), dar se pot da și numeroase exemple de cuvinte cu corp fonetic redus care se păstrează foarte bine în limbă (prepoziții, conjuncții, verbe auxiliare; drom. *și*, *să*, *pe*, *e* „este“, provenite din forme scurte în latină: respectiv, lat. *sic*, *si*, *per*, *est* ș.a.).

Cele trei boli ale cuvintelor puse în evidență de Gilliéron nu trebuie invocate oricând și oriunde: ele p o t constitui explicația unei schimbări lingvistice, dar nu trebuie absolutizate.

Așa cum spune Coseriu (*Geogr. ling.*, p. 36) „metoda geografică, folosită cu discernământ, nu este dogmatică: nu acceptă nici schematismul simplificator, care vede în limbă absolută regularitate și uniformitate, nici individualismul atomizant, care nu vede decât arbitrarie, eterogenitate și varietate. Mai bine zis, nu ia nici o poziție, arată numai, pe de o parte, jocul dialectic constant dintre inovație și conservare, dintre creația individuală și tradiție și, pe de altă parte, jocul dintre actul individual și norma socială, dintre eterogenitate și omogenitate, nu numai cu privire la limba comună, ci și cu privire la normele, limitate, ale familiei, satului, regiunii etc. Ideea uniformității în varietate constituie baza însăși a geografiei lingvistice“ (subl. ns.).

Geografia lingvistică propune, prin urmare, o istorie a c u v i n t e l o r; aceasta nu înseamnă ignorare a istoriei limbilor (studierea „părții“ nu exclude studiarea „întregului“, sau, cum spune același Coseriu, faptul că fiecare individ are propria sa istorie nu ne împiedică să studiem istoria unei națiuni).

3.3.2. Principiile lui Bartoli

O extindere a metodei geografice la spații mai mari a dus la lingvistica „spațială“, al cărei promotor a fost lingvistul italian Matteo Bartoli (principiile lui au fost expuse în lucrarea *Introduzione alla neolingvistica. Principi, scopi, metodi*, Genova — Firenze, 1925).

Luind de la Gilliéron „partea exterioară, ceea ce am numi, în sens strict, geografie lingvistică : răspindirea faptelor de limbă pe teritorii mai mari sau mai mici și fixarea punctului de plecare al inovațiilor“ (Iordan, *op. cit.*, p. 489), Bartoli introduce o idee nouă (ale cărei rădăcini se regăsesc la Ascoli) asupra studierii etapelor din evoluția istoriei limbilor (care să conducă la o serie de principii de cronologie relativă a fenomenelor lingvistice). Urmărind felul cum se repartizează pe hartă diferitele forme lingvistice (fonetisme, cuvinte, construcții), noi și vechi, se pot trage concluzii cu privire la perioadele în care au avut loc schimbările survenite. Se poate stabili astfel stratigrafia faptelor de limbă (ca și în geologie, urmărirea fazelor din istoria pământului; de unde și numele de **geolingvistică** dat acestei metode bartoliene).

Analizând inovațiile din punctul de vedere al vechimii lor (pentru a determina faza mai veche), al originii (pentru a stabili punctul de iradiere al fenomenului) și al cauzelor care le produc, Bartoli stabilește patru principii areale (de unde și numele de lingvistică areală) și un al cincilea principiu istoric, care explică repartizarea geografică a unor arii tipologice identice sau asemănătoare :

a) Norma ariei izolate (numită și norma ariei mai puțin expuse contactelor) : aria mai izolată păstrează de obicei o fază anterioară (mai veche) :

Sardinia

kras
domo
mannu
ebba

Italia centrală

domani
casa
grande
caballa

(<lat. *cras, domus, magnus, aqua/demane, casa, grandis, caballa*)

Termenii din sardă sînt mai vechi (Sardinia—arie izolată).

În domeniul românesc, arii izolate sînt dialectale sud-dunărene în raport cu centrul inovator nord-dunărean; principiul lui Bartoli se verifică foarte bine, românitatea sud-dunăreană conservînd faze anterioare (ex. : consoanele *l'*, *n'*, grupurile consonantice *cl'*, *gl'*, perfecte tari etc.; v. descrierea fiecărui dialect, capitoulul respectiv).

b) Norma ariilor laterale : fazele din ariile laterale sînt de obicei mai vechi decît fazele ariilor centrale. De pildă, unele faze din Iberia și din Dacia sînt mai vechi decît cele din Italia și Gallia :

Iberia

hermoso
mesa
más
día

Gallia

beau
table
plus
jour

Italia

bello
tavola
più
giorno

Dacia

frumos
masă
mai
zi

(<lat. *formosus, mensa, magis, dies/bellus, tabula, plus, diurnus*)

Arii laterale sînt, de exemplu, în dacoromână graiul crișean, bănățean, maramureșean; ele păstrează fonetisme și cuvinte arhaice, dispărute din celelalte graiuri dacoromâne (ex. : băn., criș. *nga* < lat. *nivem*, arlnă < lat. *arena*, *aj* < lat. *alium* ș. a., respectiv „zăpadă, nisip, usturoi“).

c) Norma ariei majore : aria majoră (mai mare) păstrează de obicei faze anterioare (mai vechi). Astfel, forme care grupează Occidentul romanic opunîndu-l Daciei sînt mai vechi, pentru că aria este mai mare :

Iberia	Gallia	Italia	Dacia
<i>cosa</i>	<i>chose</i>	<i>cosa</i>	<i>lucru</i>
<i>mes</i>	<i>mois</i>	<i>mese</i>	<i>lună</i>
<i>abrîr</i>	<i>ouvrîr</i>	<i>aprire</i>	<i>(a) deschide</i>
<i>y</i>	<i>et</i>	<i>e</i>	<i>și</i>

(< lat. *causa*, *mensis*, *aprire*, *et* / < (a) *lucra* (< lat. *lucubrare*); < lat. *luna*, *discludere*, *sic*)

Unele arii descrise de Bartoli sînt chiar mai mari, dat fiind că autorul nu a cunoscut situația din dialectele românești sud-dunărene : aria lui *mensis* cuprinde toată românitatea sud-est europeană (aromâna și meglenoromâna), care îl cunosc pe *mes(u)* „lună“ ; tot așa, aria lui *et* a cuprins pînă nu demult și aceste dialecte (cf. arom. *e*).

d) Norma ariei posterioare (mai tîrziu cucerită) : faza anterioară se conservă de obicei în aria posterioară ; altfel spus, fazele vechi se păstrează mai bine în ariile mai recent cucerite. Astfel : centrul Imperiului roman, Italia, este mai inovator, în timp ce provinciile colonizate mai tîrziu păstrează stadii mai arhaice :

Provincii	Italia
sp. <i>comer</i>	<i>mangiare</i>
fr. <i>oncle</i>	<i>zio</i>
rom. <i>lingură</i>	<i>cucchiaio</i>
sp. <i>nieto</i>	<i>nipote</i>
rom. (a) <i>duce</i>	<i>condurre</i>
sp. <i>miedo</i>	<i>paura</i>

e) Norma fazei dispărute (principiu prin excelență istoric) : dacă un fenomen face două arii distincte, dintre care una dispare sau este pe cale de dispariție, aria dispărută conținea faza cea mai veche.

Ca și în cazul principiilor gillièreene, principiile lui Bartoli nu trebuie absolutizate : ele nu sînt „legi“, ci „norme“, care pot fi aplicate în stabilirea cronologiei relative a unor schimbări lingvistice. Există numeroase cazuri care nu se încadrează în aceste „norme“.

Se poate spune că, în general, meritele geografiei lingvistice au fost exagerate : în momentul în care a apărut, se credea că metoda geografică va da răspuns tuturor întrebărilor, va rezolva toate problemele controversate, va desființa celelalte metode (istorică și comparativă) ; geografia lingvistică este însă numai una dintre metodele lingvistice, o metodă nouă, pentru momentul în care a apărut, dar nu singura metodă de cercetare în lingvistică. Metodologia lingvistică este în continuă transformare și evoluția ei în deceniile care au urmat apariției și aplicării pe scară din ce în ce mai largă a metodei geografice a demonstrat că, procedeele ei tehnice, concluziile ei pot fi corectate.

Avantajele metodei sînt incontestabile : materialul cules cu un chestionar la fața locului și prezentarea lui sub formă de hărți lingvistice reprezintă modali-

tăți specifice dialectologiei și, tocmai de aceea, de neînlocuit. Așa cum metoda geografică nu exclude celelalte metode, ci le presupune și le completează, la rândul ei ea nu poate fi suprimată de apariția altor metode. Calitatea de prim ordin a metodei este aceea că pune la dispoziție un material comparabil, prezentat dintr-o dată. Se înțelege, atlasele lingvistice nu vor putea să se substituie niciodată monografiilor, care sînt studii complexe, care adîncesc fenomenul lingvistic nu numai pe plan orizontal, ci și pe plan vertical; acest ultim aspect poate fi urmărit însă și cu ajutorul atlaselor (așa cum s-a văzut din expunerea principiilor la paginile precedente, fenomenul diacronic poate fi sesizat în sincronie).

3.3.3. Ecoul metodei geografice folosite la studiul limbilor, al varietăților regionale, a făcut ca procedeul ei tehnic de bază, cartografierea, să se extindă și la alte domenii: atlase folclorice (care să înregistreze pe hărți difuzarea pe teren a diferitelor variante ale producțiilor populare; o astfel de încercare a făcut celebrul romanist spaniol R. Menéndez Pidal, în *Sobre geografía folklórica. Ensayo de un método* (cu trei hărți; v. Iordan, *Linguist. Rom.*, p. 486); atlase lingvistice istorice (care să înfățișeze pe hărți lingvistice fazele trecute din istoria limbilor, pe baza textelor scrise); atlase ale unor fenomene lingvistice determinate (de pildă, Diego Catalan a publicat un atlas al diminutivelor), atlase etnografice, antropologice etc.

3.4. Atlasele lingvistice românești

România are o tradiție foarte bogată, recunoscută pe plan internațional, în domeniul elaborării de atlase lingvistice: româna este printre puținele limbi din lume care posedă trei atlase lingvistice, la un interval de aproape 70 de ani; două atlase generale și mai multe atlase regionale (în curs de elaborare, publicate parțial).

3.4.1. Primul atlas lingvistic al limbii române este opera unui lingvist străin, Gustav Weigand, profesor de limba română la *Rumänisches Seminar*, din Leipzig.

Începînd din 1895, G. Weigand, întemeietorul dialectologiei științifice românești, autor a numeroase studii și culegeri dialectale cu privire la dialectele românești sud-dunărene și la graiurile dacoromâne, întreprinde anchete pe teritoriul dacoromân pentru elaborarea unui atlas lingvistic (în același timp în care, romanistul de la Berna, Jules Gilliéron, cerceta, împreună cu colaboratorul său Edmond Edmont, teritoriul lingvistic francez, în același scop: elaborarea *ALF*).

Anchetele lui Weigand pentru atlasul lingvistic român s-au succedat după cum urmează: Banatul (1895), regiunea Crișurilor și a Mureșului (1896), regiunea Someșului și a Tisei (1897), Oltenia (1898), Muntenia (1899), Moldova și Dobrogea (1900), Bucovina (1901), Bulgaria (1905).

Anchetele au fost efectuate, în general, la fața locului (dar adeseori autorul a fost inconsecvent, informatorii fiind recrutați din tirgurile periodice din diferite orașe). S-au cercetat un număr de 752 de localități, cu un chestionar de 114 întrebări.

Atlasul este publicat în 1909, la Leipzig, cu titlul: *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes* (abreviat: *WLAD*). Cuprinde 67 de hărți, dintre care: 48 de hărți reprezintă secțiuni din teritoriul dacoromân (fiecare hartă este 1/6 din teritoriu; în ultimă instanță, deci, atlasul are 8 hărți complete dacoromâne); 16 hărți sînt generale, sintetice; o hartă este rezumativă (avînd drept

scop prezentarea tabloului dialectal dacoromân, pe baza particularităților cercetate), harta 66 cuprinde itinerarul parcurs de autor în cursul anchetelor, iar ultima (67) este o hartă a naționalităților de pe teritoriul României.

Deși este intitulat *Atlasul lingvistic al teritoriului dacoromân*, WLAD este numai un atlas fonetic (și anume un atlas fonetic foarte sărac, cu un număr foarte redus de fenomene fonetice; v. *supra* numărul hărților și la p. 145 fenomenele fonetice înregistrate de Weigand).

WLAD este o lucrare valoroasă totuși, nu numai prin caracterul său de document, ci și ca lucrare de pionierat : materialul înregistrat reprezintă stadiul în care se afla limba română (= graiurile ei) acum aproape 70 de ani (luind în considerare data la care au început anchetele). Fenomenele fonetice selectate de Weigand s-au dovedit a fi cele mai importante, individualizatoare pentru graiurile dacoromâne.

Importantă este introducerea la WLAD, în care, pe lângă lista de semne întrebuințate (v. specificul sistemului de transcriere al lui Weigand la p. 41) și informații privitoare la ancheta propriu-zisă, se face prima repartizare științifică a teritoriului lingvistic dacoromân, însoțită de descrierea unităților degajate (v. cap. 3, paragr. IV — *Dialektgebiete*).

Fără a atinge nivelul contemporanului său, Gilliéron (lucrările lor nu pot fi, în ultimă instanță, comparate nici din punct de vedere cantitativ și nici, mai ales, calitativ), totuși Weigand rămâne pionierul geografiei lingvistice românești (după unii autori chiar al domeniului lingvistic romanic).

De ex., după A. Kuhn (v. Pop, *Dial.*, I, p. 708).

3.4.2. Al doilea atlas lingvistic român este opera școlii dialectologice de la Cluj, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, directorul Muzeului limbii române din aceeași localitate. Numele acestei opere fundamentale, bine primită de critică, este *Atlasul limbii române* (abreviat : ALR).

Profitând de experiența altor atlase romanice, publicate anterior, ALR este, așa cum se va arăta mai departe, o operă originală, autorii ei aducând numeroase inovații de metodă.

Cele mai prețioase îndrumări în conceperea și elaborarea ALR au fost extrase din experiența ALF, AIS și ALI (v. *supra*, p. 15, 55, 66).

ALR a fost conceput în două părți : două anchete (efectuate între anii 1930—1937), cu două chestionare, de către doi anchetatori, pe două rețele diferite. În ultimă instanță, este vorba de două atlase diferite.

Inițiatorul ALR (I și II) a fost Sextil Pușcariu : concepția lucrării, investigațiile preliminare, contactele cu realizatorii celorlalte atlase romanice, în vederea elaborării chestionarelor, conducerea propriu-zisă a lucrării îi aparțin.

Cele două atlase au fost elaborate astfel :

	ALR I	ALR II
a) Anchetator :	Sever Pop	Emil Petrovici
b) Chestionar :	2 160 întrebări	4 800 întrebări
c) Rețea de puncte :	301 localități	85 localități

a) În afară de cei doi anchetatori principali, au făcut anchete speciale : Șt. Pașca (dialectul istroromân) și Th. Capidan (dialectele aromân și meglenoromân).

b) Chestionarul pentru *ALR I* (denumit chestionarul normal) a fost elaborat de Sever Pop și ține seama de chestionarele atlaselor romanice (pentru ca faptele românești să poată fi raportate la întreg domeniul romanic — principiul comparatist). Este un chestionar „normal”, deoarece cuprinde întrebări la care orice vorbitor de pe întinsul țării poate răspunde (v. și p. 55): întrebările se referă la noțiuni foarte cunoscute.

Chestionarul pentru *ALR II* (denumit chestionarul dezvoltat), cu care a anchetat Emil Petrovici, cuprinde întrebări referitoare la terminologiile speciale (din toate domeniile: agricultură, creșterea vitelor, plante etc.; v. *infra*, conținutul *ALR II*).

c) Rețeaua de puncte este mai deasă în cazul *ALR I* (301 localități), mai rară pentru *ALR II* (85 de localități). Raportul dintre numărul întrebărilor și numărul localităților este invers proporțional: o rețea mai deasă presupune o cantitate de muncă mult mai mare, de aceea chestionarul este redus la elemente esențiale, și invers, o rețea mai rară permite o aprofundare mai mare, deci un număr mai mare de întrebări.

Alături de punctele cu populație vorbind dacoromâna, s-au făcut câteva anchete pentru dialectele sud-dunărene și pentru limbile naționalităților conlocuitoare de pe teritoriul țării noastre, și anume:

	<i>ALR I</i>		<i>ALR II</i>	
	nr. puncte	anchetator	nr. puncte	anchetator
aromână	5	S. Pop	1	Th. Capidan
meglenoromână	2	„	1	„
istoromână			1	Șt. Pașca
ruteană	2	„	2	„
				(și Gr. Nandriș)
maghiară	2	„		
sîrbă			2	
bulgară			2	
limba sașilor			2	
limba ȝiganilor			1	

Pentru ca aspectul literar al dacoromânei să fie înregistrat în același timp, S. Pop a anchetat pentru *ALR I* limba vorbită de trei scriitori reprezentativi ai literaturii române (provenind din trei provincii diferite ale României): I. Al. Brătescu-Voinești (Muntenia), Mihail Sadoveanu (Moldova), Ion Agîrbiceanu (Transilvania).

Răspunsurile primite la toate aceste anchete speciale figurează pe aceeași hartă cu formele dacoromâne (cele din limbile străine, la punctele respective; cele din dialectele aromân și meglenoromân în dreapta jos, înscrise într-un dreptunghi, cele istoromâne în stînga, jos, iar răspunsurile primite de la scriitori, în dreapta, sus).

Această idee este originală în metoda geografică și este o inovație a *ALR*, cu o mare eficiență: reperul literar, pe de o parte, și cel sud-dunărean, pe de altă parte, permit o comparație interdialectală atât pe plan sincron, cît și diacronic; raporturile reciproce dintre limbile vorbite pe același teritoriu dacoromân pot fi, de asemenea, multilateral analizate în condițiile distribuției pe a c e e a ș i hartă a faptelor lingvistice. Lingvistica generală găsește în *ALR* un material extrem

de prețios pentru investigarea unor aspecte interesante legate de problema limbilor în contact, a bilingvismului, a interferențelor lingvistice etc.

d) Cu privire la subiecți: pentru *ALR I* s-a anchetat un singur subiect (răspunsurile cartografiate la unul și același punct constituind, deci, un grai individual), în timp ce pentru *ALR II* s-au anchetat mai mulți informatori (cîte unul pentru fiecare terminologie-legată de diferite domenii de activitate). Intervențiile unor subiecți ocazionali, ca și reacția subiecților față de faptul lingvistic, au fost notate și cartografiate pe o coloană din stînga fiecărei hărți.

e) Sistemul de transcriere a fost elaborat de autorii *ALR* și este aplicat, cu neînsemnate modificări (mai curînd adaosuri), și astăzi (v. p. 43). Notarea este impresionistă, adică reflectă întocmai impresia acustică a anchetatorului, fără nici o retușare sau interpretare din partea acestuia (v. și p. 58).

f) O altă inovație a acestui atlas este publicarea *Micului atlas lingvistic român*, cu hărți sintetice, colorate (localitățile încercuite cu aceeași culoare prezintă aceeași particularitate); această modalitate de prezentare a materialului cartografiat oferă o imagine exactă și gata elaborată a repartizării pe hartă a fenomenelor (de fapt a „tipurilor“) lexicale, fonetice, morfologice de pe tot teritoriul. Fiecare volum mare din *ALR* este însoțit de un volum mic *ALRM* (v. *infra*).

g) Pentru a suplini absența chestiunilor de sintaxă din Chestionar, *ALR II* este însoțit de un volum de *Texte dialectale*, într-o transcriere fonetică riguroasă (v. *infra*).

3.4.2.2. Volumele publicate pînă astăzi:

3.4.2.2.1. *ALR I* (partea întii, autor Sever Pop)

1) Volumul I:

a) *Atlasul lingvistic român*, sub conducerea lui S. Pușcariu, Partea I, vol. I: *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, de Sever Pop, Cluj, 1938 (cu o prefață de S. Pușcariu), 150 de hărți (*ALR I*, vol. I)

b) *Micul atlas lingvistic român*, sub aceeași conducere, același autor, același conținut și an de apariție, 208 hărți (*ALRM I*, vol. I)

2) Volumul II:

a) *Atlasul lingvistic român*, sub aceeași conducere, Partea I, vol. II: *Familia, Nașterea, Bolezul, Copilăria, Nunta, Moartea*, de Sever Pop, Sibiu — Leipzig, 1942, 152 de hărți (*ALR I*, vol. II)

b) *Micul atlas lingvistic român*, sub aceeași conducere, același autor, același conținut și an de apariție, 216 hărți (*ALRM I*, vol. II)

3.4.2.2.2. *ALR II* (partea a doua, autor Emil Petrovici)

1) Volumul I:

a) *Atlasul lingvistic român*, sub conducerea lui S. Pușcariu, Partea a II-a, vol. I: *A. Corpul omenesc, boalele și termeni înrudiți. B. Familia, Nașterea, Copilăria, Nunta, Moartea, Viața religioasă, Sărbători. C. Casa, Acarelurile, Curtea, Focul, Mobilierul, Vase, Scule*, de Emil Petrovici, Sibiu — Leipzig, 1940, 296 de hărți (*ALR II*, vol. I)

b) *Micul atlas lingvistic român*, sub aceeași conducere, același autor, același conținut și an de apariție, 416 hărți (*ALRM II*, vol. I)

c) *Texte dialectale culese de Emil Petrovici, Suplement la Atlasul lingvistic român II*, Sibiu — Leipzig, 1943, XIV + 370 p. (*ALRT II*).

Publicarea *ALR* II a continuat, după o pauză de 16 ani, sub conducerea lui Emil Petrovici și sub redacția lui Ioan Pătruț. Au apărut în total 7 volume mari și 3 volume mici, colorate; hărțile sînt în total 2248, dintre care 1570 sînt hărți lexicale, iar restul morfologice (pentru prima oară hărțile morfologice sînt grupate separat).

Atlasul lingvistic român (partea a doua) — serie nouă începe să apară în anul 1956, după cum urmează:

1) Volumul I (1956), cuprinzînd (hărți lexicale):

A. Agricultură, B. Morărit, C. Grădinărit, D. Pomărit, E. Viticultură, F. Cînepa (*ALR* II₂, vol. I)

2) Volumul II (1956), cuprinzînd (hărți lexicale):

A. Creșterea vitelor, B. Carul, căruța, sania, C. Păsări de curte, D. Păstorit, E. Lina, torsul, țeșutul, F. Meserii, G. Pădurărit (*ALR* II₂, vol. II)

3) Volumul III (1961), cuprinzînd (hărți lexicale):

A. Plante, B. Ciinele, pisica, C. Animale sălbatice, D. Păsări sălbatice, E. Vinătoare, F. Tiritoare, amfibii, G. Pescuit, H. Insecte, I. Timpul, J. Configurația terenului, K. Ape, umiditate, navigație, L. Comunicații, M. Naștuni, categorii sociale, administrație (*ALR* II₂, vol. III)

4) Volumul IV (1965), cuprinzînd (hărți lexicale):

A. Școala, B. Armata, C. Conflicte, justiție, D. Bani, comerț, E. Măsuri, greutate, F. Bucătărie, mincăruri, G. Tulun, H. Îmbrăcăminte, încălțăminte, farduri, podoaie, lucru de mînă, I. Culori, J. Spălat, călcat, igienă (*ALR* II₂, vol. IV)

5) Volumul V (1966), cuprinzînd (hărți lexicale):

A. Fire, caracter, sentimente, B. Petreceri, C. Muzică, D. Jocuri de copii, E. Salutul, F. Varia, G. Nume de persoană, H. Superstiții (*ALR* II₂, vol. V)

6) Volumul VI (1969) cuprinzînd (hărți morfologice):

A. Substantiv, B. Articol, C. Adjectiv, D. Pronume, E. Numeral, F. Adverb, G. Prepoziție, H. Conjuncție (*ALR* II, vol. VI)

7) Volumul VII (1972), cuprinzînd (hărți morfologice):

Verbul (*ALR* II₂, vol. VII)

Micul atlas lingvistic român (partea a doua) — serie nouă a apărut în trei volume după cum urmează:

1) Volumul I (1956), cuprinzînd materialul din primele două volume mari (*ALRM* II₂, vol. I)

2) Volumul II (1967), cuprinzînd materialul din volumele III și, parțial, IV ale atlasului mare (*ALRM* II₂, vol. II)

3) Volumul III (1967), cuprinzînd restul materialului din volumul IV și întreg conținutul volumului V din atlasul mare (*ALRM* II₂, vol. III)

3.4.3. La conferința pe țară a dialectologilor români, ținută la București între 16 și 18 aprilie 1958, s-a luat hotărîrea de a se elabora un nou atlas lingvistic, de data aceasta pe regiuni.

Această nouă lucrare de geografie lingvistică românească, pe lângă că era cerută de evoluția metodologiei cercetării dialectale, corespundea unei nevoi materiale: la un interval de aproape 40 de ani de la culegerea materialului

pentru *ALR* (și peste 70 de ani de la anchetele pentru *WLAD*), graiurile dacoromâne suferiseră schimbări importante (ca urmare a modificărilor survenite în viața socială, politică, economică, culturală a vorbitorilor lor, după al doilea război mondial): o puternică influență a limbii literare, în condițiile unei culturalizări crescînde, pe toate căile (școală, radio, televiziune, presă, activitate culturală la sate etc.); numeroase împrumuturi din alte limbi (în contact sau pe cale oficială, denumind realități noi) etc.

Era nevoie de un atlas care să ofere tabloul actual al graiurilor dacoromâne.

Totodată însă, un atlas lingvistic pe regiuni (așa cum s-a arătat la „tipuri de atlase”, v. *supra*, p. 66) are o capacitate mult mai mare de aprofundare a fenomenului dialectal: rețeaua de puncte a *ALR* era, totuși, destul de rară (aproape 400 de localități anchetate pentru un domeniu lingvistic atît de întins cum este țara noastră); în plus, dat fiind că pentru atlasele regionale anchetează mai mulți anchetatori, ancheta propriu-zisă durează mai puțin, se poate obține o imagine generală concomitentă a tuturor graiurilor dacoromâne.

Era nevoie de un atlas care să constituie nu o negare a celorlalte, ci o completare și o aprofundare a lor.

3.4.3.1. *Noul atlas lingvistic român pe regiuni* (abreviat: *NALR*) a fost conceput în 8 părți: 7 consacrate domeniului lingvistic dacoromân (după provinciile istorice: Oltenia, Muntenia + Dobrogea, Moldova + Bucovina, Transilvania, Crișana, Maramureș, Banat) și un atlas consacrat dialectelor românești sud-dunărene (istroromân, aromân și meglenoromân). Cele 7 atlase regionale dacoromâne au început să fie elaborate de colective de cercetători de la Institutele de lingvistică ale Academiei din Cluj și Iași și de la Centrul de cercetări fonetice și dialectale din București.

a) Anchetele pentru *NALR* se desfășoară pe baza unui chestionar elaborat de un colectiv de cercetători (sub conducerea regretatului Emil Petrovici și a lui Boris Cazacu; autori: Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu, Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan). Fiind vorba de un atlas regional (= mai multe atlase regionale), cu o rețea de puncte mult mai deasă decît a *ALR*, chestionarul *NALR* este mai redus decît acela al *ALR*.

Chestionarul *NALR* se compune din trei părți:

- I. Chestionarul introductiv: 57 de întrebări referitoare la localitatea anchetată și la informator;
- II. Chestionarul general: 2000 de întrebări grupate pe sfere semantice, în următoarele capitole:
  1. Corpul omenesc (părțile corpului, boli, însușiri fizice și morale)
  2. Familia (rude, naștere, căsătorie, moarte)
  3. Casa (părțile casei, mobilier, obiecte casnice)
  4. Curtea (mijloace de transport, animale domestice, păsări de curte)
  5. Agricultură; legumicultură
  6. Pomicultura; viticultură; apicultură
  7. Cînepa (și prelucrarea ei)
  8. Pădurea (flora și fauna); vînațoare; pescuit
  9. Hrană; îmbrăcăminte și încălțăminte
  10. Timpul; fenomene atmosferice
  11. Terenul; relief
  12. Școala; armata; administrația
  13. Meserii; comerț
  14. Diverse

III. Chestionarele speciale: 543 de întrebări, referitoare la terminologia specială a diverselor domenii de activitate, grupate pe sfere semantice în următoarele capitole: 1. Agricultură, 2. Viticultură, 3. Apicultură, 4. Morărit, 5. Oierit, 6. Cînepa (și prelucrarea ei), 7. Meserii (rotărie, dogărie, dulgherie, lemnărie, zidărie, fierărie, pielărie, olărie)

În redactarea chestionarului s-a ținut seamă de chestionarele anterioare (ALR, alte atlase romanice, chestionarul *Atlasului lingvistic moldovenesc* — elaborat de Academia de științe a U.R.S.S., Chișinău, 1960 —), de problemele ridicate de elaborarea *Atlasului lingvistic al graiurilor românești din Banatul iugoslav*, de către Radu Flora; v. T. Teaha, *Despre chestionarul Noului atlas lingvistic român (NALR)*, în „Fonetică și dialectologie“, V (1963), p. 109—122).

Chestionarele speciale (care nu sînt independente, ca în cazul chestionarului ALR și al altor chestionare romanice) sînt aplicate după caz, în funcție de specificul fiecărei regiuni.

În ce privește conținutul chestionarului NALR, întrebările vizează obținerea faptelor dialectale din toate nivelurile limbii, în primul rînd din lexic, dar și numeroase întrebări de fonetică și morfologie (foarte puține de sintaxă). Pentru ca răspunsurile să poată fi obținute mai ușor la întrebările vizînd fonetica și gramatica, ele nu sînt grupate separat, ci sînt repartizate în sfera semantică la care se încadrează cuvîntul respectiv (substantivul — cu pluralul său, verbul — cu paradigmele sale etc.).

b) Rețeaua de puncte pentru NALR este mult mai deasă (de exemplu, pentru NALR — Oltenia s-au anchetat 98 de puncte, în raport cu 28 cîte s-au anchetat pentru ALR).

c) Unitatea lucrării, în condițiile anchetei efectuate de mai mulți anchetatori, este asigurată de o colaborare foarte strînsă între echipe.

3.4.2.3. Volumele publicate pînă acum sînt consacrate Olteniei și Maramureșului:

1) *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia* (sub conducerea lui Boris Cazacu), de Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu:

a) Volumul I, București, 1967; cuprinde 147 de hărți lingvistice (analitice), material lingvistic necartografiat și 40 de hărți interpretative (sintetice); (NALR — Oltenia, I)

b) Volumul II, București, 1970; 238 de hărți lingvistice (analitice), material lingvistic necartografiat și 54 de hărți interpretative (sintetice). Conținutul hărților: *Familia, Casa, Hrană; îmbrăcăminte. Timpul; fenomene atmosferice. Terenul; relieful, Școala; armata; administrația*; (NALR — Oltenia, II)

Tot sub redacția lui Boris Cazacu, s-au publicat și un volum de texte dialectale și un glosar:

c) *Texte dialectale. Oltenia*, de Cornelia Cohuț, Galina Ghiculete, Maria Mărdărescu, Valeriu Șuteu și Magdalena Vulpe, București, 1967 (TDO)

d) *Glosar dialectal. Oltenia*, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, N. Saramandu și Magdalena Vulpe, București, 1967 (GDO)

e) *Texte dialectale. Muntenia I*, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, București, 1973

f) *Graiul din zona „Porțile de Fier” I, Texte. Sintaxă*, de Cornelia Cohuț, Magdalena Vulpe, București, 1973

2) *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Maramureș*, de Petru Neiescu, Grigore Rășu, Ionel Stan :

a) Volumul I, București 1969; cuprinde 243 de hărți, cu următorul conținut: *A. Corpul omenesc (părțile corpului, boli, însușiri fizice și morale), B. Familia (rude, naștere, căsătorie moarte); (ALRR — Maramureș, I)*

b) Volumul II, București, 1971; cuprinde 294 hărți, cu următorul conținut: *C. Casa (părțile casei, mobilier, obiecte casnice), D. Curtea (mijloace de transport, animale domestice, păsări de curte), E. Agricultură și legumicultură, F. Pomicultura, G. Cînepe (prelucrarea ei), H. Hrana (ALRR — Maramureș, II)*

Publicarea *NALR* continuă (inclusiv a *NALR—Oltenia* și a *ALRR—Maramureș*).

3.4.4. În afara celor trei atlase generale ale domeniului lingvistic românesc, există un atlas regional (dialectal) al graiului bănățean, elaborat de I. A. Candrea (rămas însă nepublicat). Autorul a reprodus o serie de hărți în studiul său (amintit și cu alt prilej în lucrarea de față): *Constatări în domeniul dialectologiei*, publicat în „Grai și suflet”, I (1924), fasc. 2, p. 169—200.

Ancheta pentru *Atlasul lingvistic al Banatului* a fost făcută cu o listă de 700 de cuvinte-tip în 20 de localități și ar fi trebuit să apară cu 130 de hărți. Dintre acestea, autorul a publicat 11 (v. p. 81, harta nr. 3).

Partea a doua

DIALECTOLOGIE ROMÂNĂ

I LIMBA ROMÂNĂ

- 1 Formarea limbii române
- 2 Româna comună (fonologie și morfologie)

II STRUCTURA DIALECTALĂ A LIMBII ROMÂNE

- 1 Dialectul dacoromân
- 2 Dialectul istroromân
- 3 Dialectul aromân
- 4 Dialectul meglenoromân

1. FORMAREA LIMBII ROMÂNE

Ceea ce numim în mod curent „limba română” este, de fapt, numai româna vorbită în nordul Dunării, în Dacia (Dacoromania). Pentru oamenii de știință însă, „limba română” este ipostaza actuală a latinei dunărene, vorbită, la dreapta și la stînga Dunării, de p a t r u grupuri de români :

- a) Dacoromânii (românii din Dacia), care vorbesc dacoromâna (ceea ce numim în mod curent „limba română”)
- b) Istroromânii (românii din Peninsula Istria), care vorbesc istroromâna,
- c) Aromânii sau macedoromânii (românii din provincia istorică Macedonia), care vorbesc aromâna
- d) Meglenoromânii (românii din cîmpia Meglen), care vorbesc meglenoromâna.

V. amănunte pentru fiecare ramură de români în parte la p. 128, 189, 216, 266.

Formarea celor patru ramificații ale limbii române este strîns legată de formarea poporului și a limbii române.

Fără a intra în amănunte de istorie externă care nu-și găsesc locul într-un compendiu lingvistic (dialectologic) concentrat ca cel de față, cîteva date sînt totuși necesare pentru înțelegerea diversificării dialectale românești.

1.1. Dat fiind că datele istorice lipsesc pentru cîteva sute de ani (este perioada „tăcerii” în istoria poporului român), problema formării poporului și a limbii române este mult controversată, complicată și, în continuare, deschisă. Singurele argumente și documente pe baza cărora se reconstituie o întreagă perioadă istorică sînt, mai ales, l i m b a (la care se adaugă elementele arheologice, toponomastice etc.).

Marea majoritate a cercetătorilor (filologi, lingviști, istorici, etnografi — români și străini) este de acord că poporul și limba română sînt rezultatul romanizării treptate a populației autohtone din dreapta și din stînga Dunării respectiv : geto-dacii și traco-ilirii).

Limba latină vorbită în regiunea Dunării s-a impus cu timpul, limbile populațiilor autohtone fiind cu totul asimilate (rare elemente lexicale autohtone se păstrează în limba română : v. *ILLR* II, p. 322 seq.) ; latina dunăreană se transformă treptat într-o limbă romanică nouă, cu trăsături proprii, vorbită la nordul și la sudul Dunării, r o m â n a (diferită de ipostazele occidentale ale latinei : franceza, italiana etc.). Limba română nu este altceva decît limba latină dunăreană într-o altă etapă a dezvoltării ei (v. și Roșetti, *ILLR*, p. 77), căreia i s-au adăugat ulterior numeroase elemente lexicale slave și de alte origini.

Dezvoltată într-un context balcanic („Uniunea lingvistică balcanică“, v. *ibidem*, p. 244 seq.), româna prezintă o serie de trăsături specifice (în raport cu alte limbi romanice), explicabile prin aceste contacte îndelungate interbalcanice.

Caracterul „romanic“ al limbii române este incontestabil (și nu-l mai contestă nimeni astăzi). Două aspecte ale problemei formării poporului și a limbii române sînt însă în continuare discutate și discutabile: data cînd s-au format poporul și limba română și locul unde s-au format.

a) Cu privire la dată, cercetătorii admit limite care se cuprind între secolele V, VI — VIII, IX (sau ceva mai tîrziu); distanțele largi se explică prin aceea că, în general, constituirea limbilor este un proces foarte lent și îndelungat, care se întinde pe mai multe secole. Pentru autorii *Tratatului de Istorie a limbii române*, cea mai recentă lucrare de sinteză asupra istoriei limbii române, punctul de plecare pentru evoluția latinei vorbite în partea răsăriteană a Imperiului roman spre un idiom neolatin, româna, este secolul al V-lea, dată la care latina dunăreană a încetat de a mai fi influențată de centrul inovator de la Roma și a început să se diferențieze de latina occidentală. Punctul limită al procesului de devenire a latinei o limbă romanică este secolul al VIII-lea (care coincide cu începutul efectiv al influenței slave asupra limbii române).

Eventualele elemente slave intrate în limbă înainte de această dată nu sînt excluse, dar nu există date sigure care să permită reconstruirea lor pentru această perioadă (v. *ILR* II, p. 373 seq.).

b) Despre locul unde s-au format poporul și limba română s-au emis mai multe păreri, dintre care două mai importante (care au avut mai mult ecou):

α) poporul și limba română s-au format în sudul Dunării (în urma părăsirii totale sau parțiale a Daciei de către împăratul Aurelian în anul 271). Românii au imigrat apoi spre nord, spre sud și spre vest începînd din secolele XI—XII (D. Onciul, O. Densusianu, Al. Philippide și o serie de savanți străini ca: Fr. Miklosich, G. Weigand, V. F. Șismarev; la aceștia, se adaugă numele unor istorici maghiari care au susținut, din motive politice, că poporul român s-a format în sudul Dunării);

β) poporul și limba română s-au format pe un teritoriu întins la dreapta și la stînga Dunării (A. D. Xenopol, N. Iorga, S. Pușcariu, Th. Capidan, N. Drăganu, Al. Procopovici, Al. Rosetti, C. Daicoviciu ș. a.).

A existat și o a treia părere, imigraționistă, potrivit căreia poporul (și limba română) s-ar fi format în exclusivitate în nordul Dunării, de unde a imigrat către sud și vest (susținută de D. Cantemir, B. P. Hasdeu ș. a.); ea nu a avut însă niciodată adepți.

Sosirea slavilor în regiunile Dunării — începînd din secolul al VI-lea și în secolele următoare — a produs scindarea românității în patru mari grupe etno-lingvistice distincte, vorbite astăzi pe teritorii diferite: daco-românii, istroromânii, aromânii și meglenoromânii.

V. date cu privire la formarea fiecărui dialect în parte, la începutul fiecărui capitol, respectiv: dacoromân, p. 128, istroromân, p. 189, aromân, p. 216, meglenoromân, p. 266.

2. ROMÂNĂ COMUNĂ

2.1. Definiție. 2.2. Reconstrucția românei comune. 2.3. Descrierea românei comune. 2.3.1. Fonologie. 2.3.1.1. Vocale. 2.3.1.2. Consoane. 2.3.2. Morfologie. 2.3.2.1. Substantiv. 2.3.2.2. Articol. 2.3.2.3. Adjectiv. 2.3.2.4. Pronume. 2.3.2.5. Numeral. 2.3.2.6. Verb. 2.3.2.7. Adverb. 2.3.2.8. Prepoziție. 2.3.2.9. Conjunție.

2.1. Cea dintîi fază din evoluția latinei dunărene către un idiom neolatin, româna, este etapa cunoscută sub numele de *română comună*, *română comună primitivă*, *străromână*, *romanică balcanică*, *protoromână* ș. a.

Denumirea *română comună* este cea mai răspîdită și, poate, cea mai adecvată obiectului denumit : este vorba de acea etapă din istoria limbii române (cea dintîi, idee pe care o exprimă termenul *protoromână*), care forma o *koine* : româna comună este deci o comunitate lingvistică, o *koine*, adică limba română nedivizată în grupările ei ulterioare : dacoromână, istroromână, aromână, meglenoromână.

Dat fiind că aceste ramificații ulterioare, care constituie obiectul propriu-zis al lucrării de față, pornesc din acest trunchi comun care este româna comună, am găsit necesar să prezentăm aici o scurtă descriere a etapei în discuție (fonologia și morfologia) : fazele din dialectele românești vor fi astfel mult mai bine urmărite și înțelese.

2.2. Spre deosebire de latină, care poate fi descrisă pe baza unor texte, descrierea românei comune nu se poate face decît prin metoda reconstrucției (textele lipsind cu desăvîrșire pentru această perioadă).

O astfel de reconstrucție a operat colectivul care a elaborat partea a doua a volumului al II-lea din *Istoria limbii române* consacrată românei comune (compus din : Ion Coteanu, Marius Sala, Matilda Caragiu Marioțeanu).

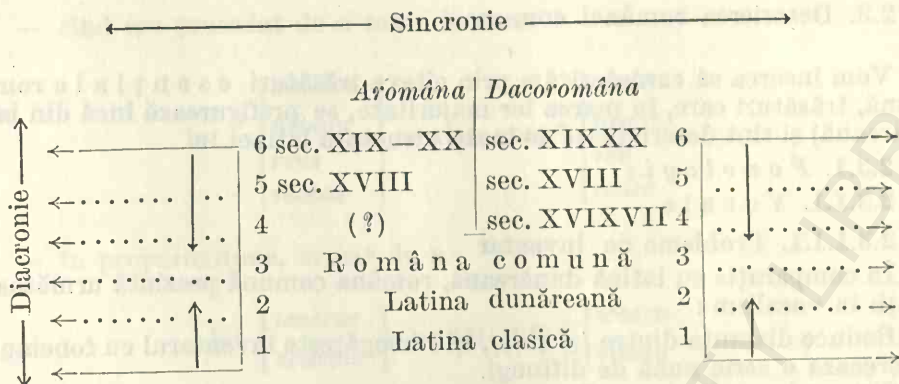
Reconstrucția românei comune s-a efectuat pe baza unei duble comparații :

a) S-au comparat mai întîi, la nivel interdialectal, dacoromâna, istroromâna, aromâna și meglenoromâna, ca ipostaze actuale ale românei comune. Această comparație a vizat, în ultimă instanță, stabilirea elementelor identice din structura acestor idiomuri românești, la toate nivelurile limbii.

b) A doua comparație a pus față în față straturile succesive ; structura obținută în urma primei comparații a fost raportată la stadiile anterioare de evoluție : regăsirea fenomenului în latina dunăreană, fie ca fapt de sistem, fie ca realizare concretă exclude posibilitatea evoluției paralele, divergente și permite reconstruirea și includerea lui în româna comună.

Schema următoare facilitează înțelegerea celor două serii de comparații :

Observații asupra schemei: stratul 3 este ultimul stadiu de „comunitate”. Stratul 4 reprezintă stadiul ulterior de evoluție independentă a celor două (patru, aici ne-am oprit la două, cele mai importante dialecte românești); stratul 4 nu este atestat în aromână. Straturile 5 și 6, înregistrate în texte pentru ambele dialecte, se compară la nivel interdialectal, iar datele obținute, se raportează la stratul 2. Rezultatul este reconstrucția stratului 3.

Romăna comună (stratul 3) este abordată, așadar, ca o entitate abstractă, un construct, care lasă deoparte varietatea spațială și socială, valabilă la nivelul realizării concrete (care, așa cum am arătat, este necunoscută pentru stratul 3); (v. și Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 26—27).

Varietatea teritorială și socială nu este exclusiv istoricească, ea se exclude însă în descriere prin însăși ideea de construct, de diastem. Concepind astfel descrierea românei comune, punem în evidență ceea ce este comun, esențial în aceste idiomuri românești actuale, înrudite genetic. De aceea, problema deosebiriilor regionale — ridicată de S. Pușcariu (v. *infra*) — în interiorul românei comune nu se pune într-o astfel de descriere.

Iată două exemple din morfologia verbului, care explică acest punct de vedere:

Formele analogice de tipul *văd* din dacoromăna literară, din unele graiuri dacoromâne și din dialectele sud-dunărene, nu le considerăm românești comune, pentru că: deși prima comparație (interdialectală, pe orizontală) ne duce la concluzia că forma din romăna comună ar trebui să fie **vedu* (aria de răspîndire a formei analogice *văd* fiind mult mai largă decît cea a formei cu radical iodizat *văz*, v. și p. 175), totuși, cea de-a doua comparație (pe verticală) pune în evidență apropierea mai mare dintre forma iodizată și latină și, deci, pledează pentru forma iodizată ca aparținînd românei comune. A considera, așadar, stadiul cu *d* analogic drept inovație apărută în romăna comună, ca variantă teritorială, alături de forma așteptată iodizată, înseamnă a avea în vedere realizarea concret-istorică (stadiul de variantă spațială), care nu poate fi inclusă într-un diastem (reconstruit), acesta din urmă fiind un ansamblu de *invariante* (sub raport spațial, social, stilistic etc.). De aceea reconstruim un **vedu* și nu un **vedu*.

Un alt exemplu: paradigma imperfectului românesc actual cunoaște în toate dialectele desinența *-m* la pers. 1 sg., la toate clasele de verbe. Desinența *-m* apare însă în dacoromăna din secolul al XVI-lea, ceea ce dovedește că ea a apărut ulterior — în toate cele trei dialecte care continuă imperfectul latinesc — prin extinderea desinenței de pers. 1 pl. (din nevoia de a evita tripla omonimie rezultată în urma dispariției consoanelor finale în latina tîrzie (*eo cîntă* = *elu cîntă* = *el'i cîntă*). Inovația *-m* nu apare deci în inventarul formantilor imperfectului român comun, pentru că, în acest caz, s-ar fi introdus în inventar un stadiu de *variantă* (spațială), și nu unul de *invariantă*.

2.3. Descrierea românei comune

Vom încerca să caracterizăm prin câteva trăsături esențiale româna comună, trăsături care, în marea lor majoritate, se prefigurează încă din latină (dunăreană) și sînt determinate de însăși structura latinei.

2.3.1. F o n o l o g i e

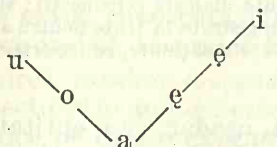
2.3.1.1. V o c a l e

2.3.1.1.1. Probleme de inventar

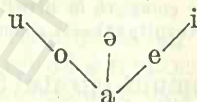
În comparație cu latina dunăreană, româna comună prezintă următoarele inovații în vocalism :

Reduce distanța dintre /e/ și /ə/, își îmbogățește inventarul cu fonemul /ə/ și își creează o serie nouă de diftongi.

Sistemul vocalic poate fi reprezentat astfel :

latina dunăreană

româna comună

Cum s-a ajuns la acest inventar ?

1) În unele limbi romanice, vocalele *e* și *o* accentuate din latină se „diftongheză” spontan, devenind *ie*, respectiv, *uo*. Latina dunăreană neavînd un fonem /o/ distinct de /ə/, fenomenul nu s-a produs decît pentru /e/ (v. *ILR* II, p. 31):

lat. $\left\{ \begin{array}{l} p\acute{e}ctus \\ f\acute{e}rrum \\ p\acute{e}tra \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} p\acute{i}eptu \\ f\acute{i}eru \\ p\acute{i}etr\grave{a} \end{array} \right. > p\acute{i}etr\grave{a} \text{ (cu armonizare tîrzie)} > \text{drom. } p\acute{i}atr\grave{a}$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} t\acute{e}xo \\ s\acute{e}sus \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} t\acute{i}esu > \acute{t}esu \\ s\acute{i}esu > \acute{s}esu \end{array} \right.$

Noul *i* creat a alterat în toată limba română pe *t*, *d*, *s*, asibilîndu-le, iar uneori a alterat și labialele (v. p. 159).

e nu s-a diftongat totuși (și, deci, nu a alterat consoana) :

— cînd era urmat de nazală + consoană :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} dentem \\ tempus \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} d\acute{i}nte \\ t\acute{i}mpu \text{ (dar lat. } teneo > \text{rom. com.}^* \acute{t}inu, \\ \text{pentru c\acute{a} } e \text{ era urmat de } n \text{ simplu)} \end{array} \right.$

— cînd era precedat de *n* sau *r* forte :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{anĕllus} \\ \text{nĕbula} \\ \text{reus} \\ \text{recens} \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} \text{anĕlu} \\ \text{negură} \\ \text{reu} \\ \text{reace} \end{array} \right.$$

— în proparoxitone, urmat de *n* :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{tenerus} \\ \text{venetus} \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} \text{teneru} \\ \text{vinitu} \end{array} \right.$$

Nu se poate stabili dacă fenomenul diftongării lui /e/ s-a produs în latină sau mai târziu, în limbile romanice (este cunoscut: românei, vegliotei, graiurilor istriote, friulanei, valonei, spaniolei; franceza și italiana se aseamănă prin aceea că diftongarea se produce numai în silabă deschisă; portugheza, provensala și unele graiuri retoromane nu cunosc diftongarea lui /e/; v. *ILR* II, p. 31).

În felul acesta, pe latura anterioară a sistemului, rămîne un singur fonem /e/ (fenomenul s-ar fi produs, după Rosetti (*ILR*, p. 98), în secolul al V-lea și este, deci, anterior diftongării condiționate a lui *e*; aceasta din urmă s-ar fi produs, după același autor, în secolul al VI-lea; v. *ibidem*).

2) Vocala /ə/ este o vocală semideschisă, cu un timbru incert ([ă, î]?) și s-a născut în urma închiderii timbrului lui /a/ în următoarele condiții :

— în poziție neaccentuată, *a* latin devine *ə*, ca în :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{parentem} \\ \text{casa} \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} \text{părinte} \\ \text{casă} \end{array} \right.$$

Excepție : la inițială, *a* neacc. latin se păstrează :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{amarus} \\ \text{adducere} \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} \text{amaru} \\ \text{aducere} \end{array} \right.$$

În schimb :

lat. *ambulare* > rom. com. * *amblare* (pentru că *a*- neacc. este în poziție nazală)

— în poziție nazală, *a* acc. și neacc. latini devin *ə*; poziția nazală este dată de un *n*, *n* + cons. + voc., *m* + cons. + voc. :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{canem} \\ \text{cantare} \\ \text{campus} \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} \text{căne} \\ \text{cântare} \\ \text{câmpu} \end{array} \right.$$

Excepție : *a* + *nn*, poziție în care *a*, deși urmat de o nazală, se păstrează : lat. *annum* > rom. com. * *anu*.

Vocala /ə/ provine și din alte sunete, în afară de *a*, și anume :

— din *e*, *i* precedați de *ř* (forte) :

lat. $\left\{ \begin{matrix} reus \\ ripa \end{matrix} \right\} >$ drom. $\left\{ \begin{matrix} rău \\ rîpă \end{matrix} \right\}$ arom. $\left\{ \begin{matrix} arău \\ arîpî \end{matrix} \right\}$ megl. $\left\{ \begin{matrix} rqu \\ repă \end{matrix} \right\}$ istr. $\left\{ \begin{matrix} arpê \end{matrix} \right\}$

Fenomenul nu pare a fi românesc comun, dat fiind că *e* și *i* se păstrează în această poziție în dacoromâna din secolul al XVI-lea și, dialectal, astăzi : *reu*, *ripă* (v. ILR II, p. 192).

— din *e*, *i* precedați de labiale și deveniți, respectiv, *ă*, *î*, când în silaba următoare nu există o vocală palatală. Transformarea aceasta este însă o inovație a dacoromânei :

lat. $\left\{ \begin{matrix} pirum \\ melum \\ video \end{matrix} \right\} >$ rom. com.* $\left\{ \begin{matrix} peru \\ meru \\ veđu \end{matrix} \right\} >$ drom. $\left\{ \begin{matrix} pār \\ mār \\ vād \end{matrix} \right\}$

— din *e*, *i* precedați de *s*, *z*, *t*, *đ*, *ș*, *j*, deveniți *ă* sau *î*. Și aici însă transformarea este recentă (ca în *țin*, *đic*, *și* etc., curente în graiurile moldovenești și în alte graiuri dacoromâne de nord).

Nici una dintre pozițiile analizate nu permite însă susținerea identității fonologice a lui /ə/ ca fonem distinct de /a/, pentru că /ə/ accentuat nu apărea decît în poziție nazală (celelalte poziții în care apare sînt ulterioare românei comune), iar /a/ nu apărea în poziție nazală accentuată sau neaccentuată.

Această situație s-a creat prin apariția articolului hotărît feminin postpus : *casă* s-a opus lui *casa* — opoziție care apare în toate dialectele românești, deci fonemul /ə/ era distinct de /a/ în româna comună.

Fonemul /i/ a apărut mai târziu, el nu aparține românei comune.

3) Am menționat la începutul descrierii că, spre deosebire de latina dunăreană, româna a dezvoltat o serie de diftongi ascendenți : [ie, ɛa, ɔa] și descendenți : [ai, ei, ii, oi, ui, au, eu, iu, ou] și triftongi : [iea, ieɥ].

Diftongul ascendent [ie] rezultă, așa cum am mai spus, în urma diftongării spontane a lui /ě/ latin (v. *supra*, p. 88). ; el provine și din diftongarea lui *e*-, sub influență slavă ([ieste] „este”), dar aceasta este probabil ulterioară (nu apare în aromână).

Diftongii ascendenți [ɛa, ɔa] sînt specifici limbii române prin raport cu alte limbi romanice și sînt rezultatul unei „diftongări” condiționate, al unei „armonizări” (metafonii) a vocalelor *e*, *ɔ* sub accent, la timbrul vocalei din silaba următoare, fără nici un raport cu natura — închisă sau deschisă — a silabei.

Această „diftongare” condiționată a apărut ca urmare a faptului că în româna comună *e* și *ɔ* accentuați aveau variante fonetice (realizări) mai deschise cînd în silaba următoare apărea o vocală deschisă sau mediană (*a*, *e*, *ə*).

rom. com.* $\left\{ \begin{matrix} e : \textit{negru, negri,} & \text{dar} & \textit{negră, negre} \\ o : \textit{nepotu, nepoți,} & \text{dar} & \textit{nepota, nepote} \end{matrix} \right.$

Variantele [ɛ, ɔ] s-au pronunțat din ce în ce mai deschis, generînd diftongii [ea, oa] (v. *ILR* II, p.):

rom.com.* $\left\{ \begin{array}{l} \text{negru, negri,} \\ \text{nepotu, nepoți,} \end{array} \right\}$ dar $\left\{ \begin{array}{l} \text{neagră, neagre} \\ \text{nepoată, nepoate} \end{array} \right\}$

Diftongarea nu se produce în poziție nazală:

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{dentem} \\ \text{bene} \\ \text{limpidus} \\ \text{montem} \end{array} \right\} > \text{rom.} \left\{ \begin{array}{l} \text{dinte (nu : *deante)} \\ \text{bine (nu : *beane)} \\ \text{limpede (nu : *leampede)} \\ \text{munte (nu : *moante)} \end{array} \right\}$

V. Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 73.

În *geană* (<lat. *genna), *peană* (<lat. *pīnna*), *e* se diftonghează pentru că *nn* (*n* geminat) nu constituie o poziție nazală și, deci, nu influențează timbrul vocalelor.

Dintre triftongi, [*iea], creat din *ie* + armonizare, a fost redus în toate dialectele românești la /*îa*/:

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{petra} \\ \text{septem} \end{array} \right\} > \text{rom.com.*} \left\{ \begin{array}{l} \text{pietră} > \text{pietără} > \text{piatră} \\ \text{siepte} > \text{sięapte} > \text{șapte (șapte)} \end{array} \right\}$

Din punct de vedere fonologic, toate combinațiile de tip „diftongi” sau „triftongi” erau grupuri de vocale dintre care una avea realizare semivocalică în funcție asilabică, apărută prin sinereză: *cui* > *cui*, *cantavi* > *cantai* > *cantai*. Nu se poate vorbi la această dată de fonemele semivocalice /*i*, *u*, *e*, *ɔ*/.

V. Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 44 și *ILR* II, p. 190–191.

2.3.1.1.2. Probleme de distribuție

În afară de schimbările fonetice analizate pînă aici, care au modificat inventarul vocalic al românei comune (evoluții „cantitative”, cum le denumeste Florica Dimitrescu, *Fon. ist.*, p. 51), o serie de modificări importante s-au produs în domeniul distribuției vocalelor (evoluții „calitative” în terminologia aceluiași autor, *op. cit.*, p. 73).

Unele schimbări de acest fel au fost determinate de poziția neaccentuată a vocalelor (a), altele de poziția nazală (b).

a) 1) În prima categorie de schimbări se încadrează închiderea timbrului vocalelor neaccentuate.

În afară de *a* neacc. > *ə* (v. *supra*, p. 89), se închid adeseori *e* (> *i*) și *o* (> *u*):

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{ceresia} \\ \text{petiolus} \end{array} \right\} > \text{rom.com.*} \left\{ \begin{array}{l} \text{ciręașă} \\ \text{picioru} \end{array} \right\}$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{corona} \\ \text{arborem} \\ \text{dominica} \\ \text{oricla} \end{array} \right\} > \text{rom.com.*} \left\{ \begin{array}{l} \text{curună} \\ \text{arbore} \\ \text{duminică} \\ \text{uręacl'ă} \end{array} \right\}$

La fel, cuvinte neaccentuate în frază ca :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{non} \\ \text{quomodo} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{nu} \\ \text{cumu} \end{array} \right.$$

Uneori, rațiuni morfologice au împiedicat închiderea timbrei vocale. Astfel: *bune* îl păstrează pe *-e* (nu devine **buni* decât mai târziu, în unele graiuri dacoromâne, în unele graiuri aromânești și în meglenoromână).

2) Tot o modificare de timbru (trecere dintr-o serie într-alta), datorată poziției neaccentuate este trecerea lui *o > ə* în monosilabe și unelte gramaticale :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{quod} \\ \text{de post} \\ \text{contra} \\ \text{foras} \\ \text{nos} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{că} \\ \text{depa, dăpa, dupa} \\ \text{cătră} \\ \text{fără} \\ \text{nă} \end{array} \right.$$

3) Interesante modificări ale vocalelor neaccentuate se produc la inițială :

$$e\text{-neacc.} > a : \text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{ericium} \\ \text{eccum} + \left\{ \begin{array}{l} \text{illum} \\ \text{modo} \\ \text{hic} \\ \text{illoc} \end{array} \right\} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{ariciu} \\ \text{acelu} \\ \text{acumu} \\ \text{aci} \\ \text{acolo} \end{array} \right.$$

$$a\text{-dispare uneori} : \text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{animalia} \\ \text{autumnus} \\ \text{(*automna)} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{nəmal'ə} \\ \text{təamna} \end{array} \right.$$

b) A doua categorie de schimbări (în distribuția vocalelor) este generată de prezența unei consoane nazale (poziția nazală) :

a acc. și neacc. + *n* > *ə* (v. *supra*, p. 89)

o, u protonici + *n* + voc. acc. > *ə* :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{fontana} \\ \text{longo} \\ \text{unquam} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{fəntəna} \\ \text{ləngə} \\ \text{əncə (neacc. în frază)} \end{array} \right.$$

e, o în poziție nazală > *i, u* :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{bene} \\ \text{mentem} \\ \text{lingua} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{bine} \\ \text{minte} \\ \text{limbə} \end{array} \right.$$

În secolul al XVI-lea apar grafii ca *mente*, *cene*, *cuvente*, interpretate de lingviști fie ca tradiții grafice (Rosetti, *ILR*, p. 493), fie ca situații în care *e* nu trecuse la *i*. În orice caz, fenomenul este românesc comun (apare în toate dialectele) (Philippide îl consideră ulterior; v. Philippide, *OR*, II, p. 41).

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{bonus} \\ \text{montem} \\ \text{romanus} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{bunu} \\ \text{munte} \\ \text{rumănu} \end{array} \right.$$

Forma *rumănu*(*ruminu*) este cunoscută dacoromânei din secolul al XVI-lea și aromânei (cf. arom. *ar(u)mănu*); *român* apare pentru prima oară în *Palia de la Orăștie* (1581—1582) și este savant, apropiat cu intenție de lat. *romanus*.

2.3.1.2. Consoane

În comparație cu latina dunăreană, româna comună prezintă următoarele inovații în consonantism:

Își îmbogățește inventarul cu fonemele /č, ĝ, ț, ɖ, ʃ, ɲ, l'/; devin distinctive unele trăsături nedistinctive în latină (localizarea prepalatală și palatală, trăsătura africat ~ nonafricat; opoziția simplu ~ geminat din latină se convertește în opoziția slab ~ forte (v. *ILR* II, p. 206 seq. și Sala, *Contrib. fon. ist.*, p. 142 seq.).

De asemenea, unele modificări importante în distribuția consoanelor au fost determinate de unele transformări fonetice în această perioadă de trecere spre un idiom neolatin.

2.3.1.2.1. Probleme de inventar

Sistemul consonantic este următorul:

	labiale	labio-dentale	dentale	prepalatale	palatale	velare	
oclusive	p ~ b		t ~ d			c ~ g	+ ~ +
africate			ț ~ ɖ	č ~ ĝ			
fricative		f ~ v	s	ʃ			+
nazale	m		ɲ / ɳ		ɲ		
laterale			l / ɭ		l'		
vibrante			r / ɾ				

Observații pe marginea schemei:

1 Ceea ce este încadrat cu □ nu exista în latină.

2 Ceea ce este încadrat cu ○ este o opoziție convertită (de altă natură decât precedenta, dar termenii ei sînt în continuare opozabili).

3 Semnul + ține locul consoanei *h*, care exista în latină, dar a dispărut în româna comună.

4 Semnul + ~ + ține locul labiovelarelor latinești *k^h*, *g^h*, dispărute în româna comună (ele pierduseră încă din latină „apendicele” labiovelar înainte de *e*: lat. *coquere* > lat. dun. *cocere*).

În latina dunăreană, labiovelarele k^w , g^w se mai păstrau înainte de a . În româna comună ele se transformă în p , b în majoritatea cazurilor :

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} aqua \\ equa \\ interguare \\ lingua \end{array} \right\}$	$>$	rom. com.*	$\left\{ \begin{array}{l} apă \\ îapă \\ ntrebare \\ limba \end{array} \right\}$

În câteva cuvinte, k^w nu a trecut la p , deși era urmat de a :

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} qualis \\ quam \\ quando \\ quantum \end{array} \right\}$	$>$	rom. com.*	$\left\{ \begin{array}{l} care \\ ca \\ cându \\ catu \end{array} \right\}$

Trecerea s-a produs probabil încă în secolul al III-lea, al IV-lea e. n. (v. *ILR* II, p. 37) și s-ar datoră atragerii acestor cuvinte în sfera pronumelor *qui*, *quid* (*ibidem*). Același tratament l-au avut velarele în sardă și — dintre continuatoarele latinei orientale — vegliotă (cf. sard, log. *abba* „apă”, *ebba* „iapă”, *ka* „ca”, *kall* „care”).

Cum se explică fonemele nou-apărute ?

Cele mai multe modificări s-au produs prin influența puternică exercitată de un iot (provenit din e , i în hiat, fie degajat din $ě$ și i) asupra consoanelor precedente.

S-au creat astfel următoarele serii consonantice :

1) Ca și în alte limbi romanice, se constituie și în română seria a f r i c a t e l o r, care apăruseră în latina tîrzie (dunăreană) ca v a r i a n t e ale unor consoane oclusive urmate de i . Fonologizarea africatelor / t /, / $đ$ /, / $č$ /, / $ğ$ / se produce însă în româna comună.

Iată transformările care au generat africatele dentale și prepalatale în româna comună :

— africatele d e n t a l e / t /, / $đ$ /

/ t / provine din :

$c, t + i + a, e$ (acc. sau neacc.) :

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} mustacia \\ scorteam \\ *inaltiare \\ glacia \end{array} \right\}$	$>$	rom. com.*	$\left\{ \begin{array}{l} mustața \\ searăța \\ nălțare \\ gl'ața \end{array} \right\}$

lat. — $t + i$ (< lat. i , $ě$ (> i e) accentuați) :

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} texo \\ terra \\ intelligere \\ barbatī \end{array} \right\}$	$>$	rom. com.*	$\left\{ \begin{array}{l} țesu \\ țeara \\ nîțeleagere \\ bərbăți \end{array} \right\}$

$t + i + o, u$:

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{brachium} \\ \text{socium} \\ \text{invitio} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{brațu} \\ \text{soțu} \\ \text{nvețu} \end{array} \right\}$

/d/ provine din :

$d + i + a, e$ (acc. și neacc.) :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{radia} \\ \text{viridia} \\ \text{*assediare} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{rađa} \\ \text{vearđa} \\ \text{așeđare} \end{array} \right\}$

$d + i$ (<lat. $\check{e}$ (> $\check{i}e$), $\check{i}$:

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{decem} \\ \text{deus} \\ \text{dicere} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{đeace} \\ \text{đeu} \\ \text{đicere} \end{array} \right\}$

lat. — $d + i + o, u$ (acc. sau neacc.) :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{(a)sedeo} \\ \text{prandium} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{(a)șeđu} \\ \text{prânđu} \end{array} \right\}$

$i + a$:

lat. $\text{jacere} > \text{rom. com.}^* \text{đaceare}$

$g + i + a$ (rar) :

lat. $\text{axungia} > \text{rom. com.}^* \text{usânđa}$

— africaterle p repalatale /č, ġ/

/č/ provine din :

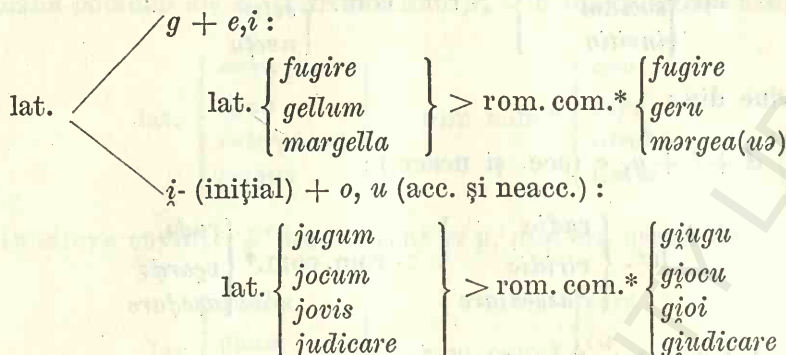
$e + e, i$:

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{dulcis} \\ \text{cepa} \\ \text{caelum} \\ \text{coq(u)ere} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{dulce} \\ \text{ceapă} \\ \text{ceru} \\ \text{căcace} \end{array} \right\}$

$e, t + i + o, u$ (acc. și neacc.) :

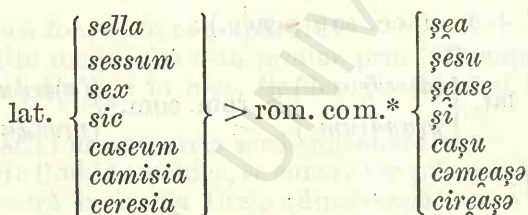
lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{urceolus} \\ \text{fetiulus} \\ \text{petiolus} \\ \text{titionem} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{urciōru} \\ \text{feciōru} \\ \text{piciōru} \\ \text{tăciune} \end{array} \right\}$

/ğ/ provine din :

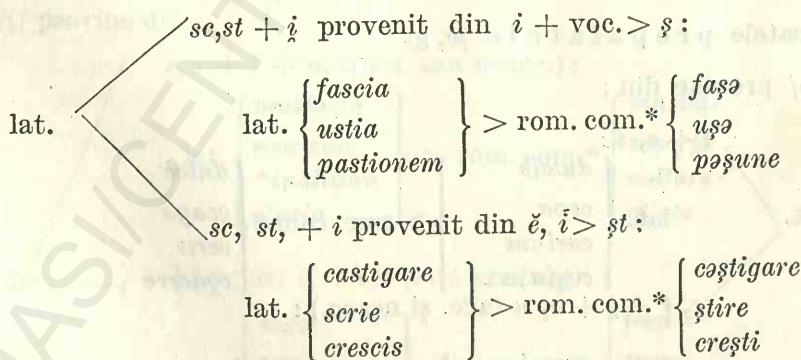
Africatele /t, d, č, ġ/, care apăruseră ca variante (fonetice) ale fonemelor /t d, c, g/, s-au fonologizat în momentul în care, în urma unor transformări fonetice, ele s-au opus fonemelor vechi (adică: $t \sim \check{t}$, $d \sim \check{d}$: *tine* ~ *ține*, *de* ~ *deu*)

2) Seria fricativelor se îmbogățește cu fonemul /ș/, provenit mai ales prin palatalizarea consoanei s urmate de iot :

Să se compare cu celelalte limbi romanice, unde s s-a păstrat : fr. *selle*, *six*, *sept*, it. *sella*, *sei*, *sette*.

De asemenea, grupurile latinești *sc*, *st* produc un ș, în două contexte diferite însă :

După unii autori, seria fricativelor ar fi conținut încă din româna comună și fonemele /z, j, h/; primele două erau însă numai variante condiționate ale surdelor s, ș (în combinații cu consoane sonore următoare, de tipul *sbatere*/*zbaterere*); consoana h, care dispăruse în latina dunăreană, ar fi după unii datorată

substratului, după alții, un împrumut din slavă, iar după alții ar fi apărut în română din nevoia sistemului de a-și completa locurile goale din seria fricativelor, dat fiind că fiecare oclusivă avea o corespondență fricativă: $p \sim f$, $b \sim v$, $c \sim h$ ....).

În unele graiuri și dialecte românești, seria fricativelor se va completa mai târziu și cu alte foneme (v. p. 159, 215 etc.).

3) În grupa sonantelor apar consoanele palatale / $\acute{n}$, $\acute{l}$ / (o localizare distinctivă nouă, inexistentă în latină), provenite din palatalizarea consoanelor l și n sub influența unui i următor:

/ $\acute{n}$ / provine din lat. $n + \acute{i}$ (< e , $i +$ vocală):

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{calcaneum} \\ \text{cuneum} \\ \text{vinea} \\ \text{-oneus, -onea} \end{array} \right\}$	>	rom. com. *	$\left\{ \begin{array}{l} \text{c\acute{a}lc\acute{a}nu} \\ \text{cu\acute{n}u} \\ \text{vi\acute{n}\u0103} \\ \text{-o\acute{n}u, -\u0219a\acute{n}\u0103} \end{array} \right\}$	(sufix augmentativ și mo\c{t}ional)

S\c{a} se observe c\c{a} lat. n nu a fost alterat sub influen\c{t}a unui i degajat din $\acute{e}$ și $\acute{i}$ latini:

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{nebula} \\ \text{boni} \end{array} \right\}$	>	rom. com. *	$\left\{ \begin{array}{l} \text{negur\textbf{a}} \\ \text{buni} \end{array} \right\}$

În flexiunea verbală, la pers. 1 ind. prez., fenomenul se produce, totuși, dar este analogic, sub influen\c{t}a radicalului iodizat de la pers. 1: în loc de (*tu*) *spuni*, s-a refăcut (*tu*) *spui*, după forma așteptată (*eu*) *spui*.
Formele dialectale (*tu*) *spu\acute{n}* conțin un $\acute{n}$ reintrodus prin analogie cu radicalul neiodizat, analogic, de pers. 1 (*eu*) *spun*, specific unei arii largi nord-și sud-dunărene (v. Vasiliu, *Fonol. isl.*, p. 112).

/ $\acute{l}$ / provine din :

lat.	$\swarrow$	$l + \acute{i}$ (degajat din $\acute{e}$, $\acute{i}$ acc. sau din e , $i +$ voc.):					
			lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{leporem} \\ \text{linum} \end{array} \right\}$	>	rom. com. *	$\left\{ \begin{array}{l} \text{l'epure} \\ \text{l'inu} \end{array} \right\}$
		$ll + \acute{i}$:					
			lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{gallina} \\ \text{caballi} \end{array} \right\}$	>	rom. com. *	$\left\{ \begin{array}{l} \text{g\textbf{a}l'in\textbf{a}} \\ \text{cal'i} \end{array} \right\}$
		$l + \acute{i} +$ voc.:					
		lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{mulierem} \\ \text{filius} \\ \text{folia} \end{array} \right\}$	>	rom. com. *	$\left\{ \begin{array}{l} \text{mul'ear\textbf{e}} \\ \text{fil'u} \\ \text{f\textbf{a}l'\textbf{a}} \end{array} \right\}$	
		$cl, gl > cl', gl'$:					

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{oculus} \\ \text{clavem} \\ \text{clamo} \\ \text{glacies (*glacia)} \\ \text{ungula} \end{array} \right\}$	> rom. com.*	$\left\{ \begin{array}{l} \text{ocl'u} \\ \text{cl'ae} \\ \text{cl'emu} \\ \text{gl'a\textasciitilde}a \\ \text{ungl'a} \end{array} \right\}$

4) În fine, o altă trăsătură distinctivă specific romanică este aceea de forță: vechea corelație de cantitate (simplu ~ geminat) s-a transformat în limbile romanice (exceptând italiană, unde distincția de cantitate este și astăzi pertinentă) într-o corelație de forță: consoanele simple au devenit slabe, iar cele duble (geminate) au devenit consoane forte (v. *ILR* II, p. 200—201; v. și Sala, *Contrib. fon. ist.*, p. 142 seq.). În celelalte limbi romanice, urme ale distincției dintre consoanele slabe și forte se observă la aproape toate consoanele; în română însă, aceste urme privesc numai sonantele *r*, *n* și *l*.

Româna comună avea, deci, două feluri de *r*, *n*, *l*: /*r*~*r̄*/, /*n*~*n̄*/, /*l*~*l̄*/.

— perechea /*r*~*r̄*/:

$\left\{ \begin{array}{l} r \text{ (slab) provenea din :} \\ \\ \\ \bar{r} \text{ (forte) provenea din :} \end{array} \right.$			
$\left\{ \begin{array}{l} r \text{ simplu intervocalic :} \\ \\ l \text{ simplu intervocalic :} \end{array} \right.$			
lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{morire} \\ \text{perire} \\ \text{auricula} \end{array} \right\}$	> rom. com.*	$\left\{ \begin{array}{l} \text{murire} \\ \text{p̃ierire} \\ \text{ur̃eacl'a} \end{array} \right\}$
lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{molam} \\ \text{solem} \\ \text{gulam} \end{array} \right\}$	> rom. com.*	$\left\{ \begin{array}{l} \text{m̃oară} \\ \text{s̃oare} \\ \text{gura} \end{array} \right\}$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} rr \text{ geminat :} \\ \text{horrire} \end{array} \right\} > \text{rom. com.* } u\bar{r}are$
r-(care, ca toate consoanele inițiale, era forte și avea mai multe vibrații):

lat. *reus* > rom. com.* *ṛeu*

Diferența de forță se observă din influența diferită pe care au avut-o cele două feluri de *r* asupra vocalelor prepalatale următoare:

lat. *perire* > drom. *pierire* (cu *i* păstrat)
 în schimb:
 lat. *horrire*, *reus* > drom. *ur̃i(re)*, *r̃au* (cu *i* > *i* iar *e* > *ă*)

— perechea /n~n̄/ :

$\left\{ \begin{array}{l} n \text{ (slab)} \text{ provine din } n \text{ simplu intervocalic latin :} \end{array} \right.$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} bene \\ lana \\ bonus \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} bine \\ lona \\ bunu \end{array} \right.$

Pentru că avea o articulație slabă, *n* slab s-a rotacizat în unele graiuri (istr. *bire*); v.p. 196.

$\left\{ \begin{array}{l} \bar{n} \text{ (forte)} \text{ provine din :} \end{array} \right.$

$\left\{ \begin{array}{l} mn \text{ geminat :} \end{array} \right.$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} annus \\ pinna \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} a\bar{n}u \\ p\bar{e}ana \end{array} \right.$

Acest $\bar{n}$ nu constituie poziție nazală, deci nu modifică timbrul vocalelor precedente și nu se rotacizează.

$\left\{ \begin{array}{l} n \text{-(inițial) :} \end{array} \right.$

lat. *non* > rom.com.*nu

— perechea /l~l̄/ :

$\left\{ \begin{array}{l} l \text{ (slab)} \text{ provenea din } l \text{ simplu intervocalic latin ; fiind slab, el se pronunța aproape ca un } -r- \text{ și de aceea s-a rotacizat (s-a confundat cu } r \text{) ; v. } supra, \text{ exemplele date pentru perechea } /r \sim \bar{r}/. \end{array} \right.$

$\left\{ \begin{array}{l} \bar{l} \text{ (forte)} \text{ provenea din } ll \text{ geminat :} \end{array} \right.$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} callem \\ caballus \\ *expellavare \\ macellarius \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} ca\bar{l}e \\ ca\bar{l}u \\ spēlare \\ mace\bar{l}ariu \end{array} \right.$

Nu s-a păstrat *l* (< *ll*) cind era urmat de un *a* neaccentuat :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} stella \\ maxilla \\ margela \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} stea(u\bar{a}?) \\ mase\bar{a}(u\bar{a}?) \\ marge(u\bar{a}?) \end{array} \right.$

Celelalte consoane geminate s-au confundat cu cele simple corespunzătoare, dar au rămas forte (ceea ce se deduce din faptul că nu s-au sonorizat, spirantizat etc., ca în alte limbi romanice ; v. *ILR* II, p. 208—209 și Sala, *Contrib. fon. ist.*, p. 145—146).

2.3.1.2.2. Dintre schimbările fonetice care au modificat distribuția consoanelor, o amintim pe cea mai importantă : grupurile consonantice

cs, ct, gn > *ps, pt, mn* (ceea ce constituie o restricție distribuțională : velarele *c, g* nu mai pot apărea înainte de o dentală : *s, t, n*) :

lat. *cs* > *ps* :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} coxa \\ frixit \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} c\bar{o}aps\bar{a} \\ fripse \end{array} \right\}$

lat. *ct* > *pt* :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} lucta \\ directus \\ octo \\ noctem \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} lupta \\ d(i)reptu \\ optu \\ n\bar{o}apte \end{array} \right\}$

Această trecere s-ar datora după unii autori substratului (v. *ILR* II, p. 219), după alții ar fi vorba de o tendință romanică de asimilare a unei consoane în poziție implozivă (v. Sala, *Contrib. fon. ist.*, p. 146—147).

lat. *gn* > *mn* :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} lignum \\ signum \\ cognatus \\ pugnum \\ agnellum \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} lemnu \\ semnu \\ cumnату \\ pumnu \\ mnelu > m\bar{n}elu > m\bar{i}\bar{e}lu \end{array} \right\}$

În fine, o altă trăsătură a românei comune, legată de distribuția consoanelor, este absența consonantismului final : silaba era în româna comună întotdeauna deschisă (cf. și astăzi în aromână, v. p. 226 seq.).

2.3.2. Morfologie

Tendințele prefigurate în latina dunăreană (care apăruseră, de fapt, în întreaga latină tîrzie) se cristalizează în româna comună luînd forme, care, prin modul lor de organizare, fac specificul limbii române prin opoziție cu alte limbi romanice.

Se observă așadar o simplificare la nivel paradigmatic și o înmulțire a mijloacelor de expresie sintagmatică (în alți termeni, mijloacele „sintetice” încep să fie înlocuite cu mijloace „analitice”).

Cele două mari clase de cuvinte analizabile în termeni morfematici, *substantivul* (se poate include aici și *adjectivul*) și *verbul*, se comportă diferit din acest punct de vedere : simplificarea a atins mai ales substantivul (și adjectivul) și mai puțin verbul (este adevărat că și numărul opozițiilor este mult mai mare la verb, în raport cu numele).

2.3.2.1. Substantiv

2.3.2.1.1. Genul și numărul

Cea mai importantă în ierarhia opozițiilor nominale este opoziția de număr apoi cea de gen și cea cazuală.

În româna comună, clasele de substantive se reorganizează în interiorul fiecărui gen (pe baza opozițiilor de număr și caz).

Distingem, deci, clasa masculinelor, a femininelor și a neutrelor.

Existența primelor două genuri nu trebuie demonstrată : ele existau și în latină și sînt cunoscute tuturor limbilor romanice. În schimb, numai româna

are un gen neutru. De aceea, existența și continuitatea lui din latină în română constituie unul din aspectele cele mai controversate ale structurii gramaticale a limbii române.

Pentru unii autori nu există gen neutru în limba română, pentru că genul neutru este în principiu o clasă de gen propriu-zisă, cu trăsături specifice exclusiv lui, în timp ce „neutrul” românesc este un „ambigen” (substantivele de acest fel fiind identice la singular cu masculinile, iar la plural cu femininele). Existența neutrului este susținută însă cu argumente de ordin semantic, de către Al. Graur: neutrul românesc este o clasă a înanimatelor.

Cercetări mai recente încearcă să demonstreze pe bază de statistici instabilitatea neutrului latin în limba română, faptul că inanimatele se repartizează masiv în clasa femininelor și a masculinelor. Totuși, argumentele nu sînt suficiente pentru a susține inexistența neutrului, pentru că ele nu pot reduce valoarea trăsăturii esențiale a neutrului românesc: incompatibilitatea sa cu categoria animatelor (neutrele sînt exclusiv inanimate și colective).

Tocmai de aceea, și ideea că neutrul românesc nu ar continua neutrul latin, ci s-ar datora influenței slave nu se poate susține: substantivele slave neutre intrate în limba română s-au încadrat în clasa masculinelor și a femininelor, nu în clasa neutrelor.

În fine, unii autori consideră, fără argumente convingătoare, că neutrul românesc s-a menținut datorită substratului.

Din punct de vedere formal, clasa neutrelor se definește prin:

— plurale în -e:

rom.com. *{*capete, cȃrne, mȃre, șeamne, giurăminte*

— plurale în -ure (>-uri, mai tîrziu) < lat. -ora:

rom.com. *{*piepture, vinture, fumure, timpure*

— plurale în -e (>-e) < lat. -ia, -ea:

rom.com. **nȃmal'a* (< lat. *animalia*), rom. com. **pal'a* (< lat. *palea*)

(v. discuția și bibliografia în *ILR* II, p. 215 și 325).

2.3.2.1.2. Declinarea

Reducerea numărului de declinări începuse încă în latina tîrzie și a avut, după cum s-a arătat, cauze diverse (dispariția consoanelor finale, extinderea utilizării prepozițiilor — mijloace mai „concrete” de exprimare a raporturilor în varianta populară a latinei).

Reducerea a început, cum era de așteptat, prin eliminarea tipurilor de flexiune mai puțin utilizate (declinarea a V-a și apoi a IV-a, dispărute în limbile romanice). Urme ale declinării a IV-a se găsesc totuși în româna comună prin forme ca *mȃnu (neatestat la singular, reconstruit după pl. drom. *mînule*), *noru și *soru (reconstruite după sintagmele actuale *noru-mea, soru-mea*).

Ca urmare a tendinței de regularizare și simplificare a sistemului manifestată în latina dunăreană, se observă o reorganizare a flexiunii nominale: cele 6 cazuri ale latinei se reduc la maximum două în română (dacă lăsăm la o parte vocativul, care s-a păstrat prin desinența -e numai la unele substantive masculine nume de ființă: *ȃdamne, nepoate, bȃrbate*).

Confuzia dintre nominativ și acuzativ se manifestă încă în latină, pentru toate genurile, la ambele numere. Substantivele imparisilabice din latină, păstrate în româna comună cu forma lor de acuzativ, dovedesc o identitate de formă între cele două cazuri (ex.: rom.com. *{*dinte, pȃrinte, pȃcaptene, nȃapte; omu, dracu, mȃperatu*; în alte limbi romanice occidentale, s-a păstrat pînă tîrziu deosebirea dintre cazul-subiect și cazul-obiect).

Confuzia dintre genitiv și dativ, apărută în latina dunăreană, la toate genurile și ambele numere, prin influența *d a t i v u l u i* asupra *g e n i t i v u l u i* (v. *ILR* II, p. 219), se cristalizează în româna comună.

În plus, masculinele și neutrele confundă forma unică de N. Ac. cu forma unică de G. D., deosebindu-se prin aceasta de feminine.

Tipul flexionar preponderent la masculine și neutre este tipul cu doi termeni în româna comună : o formă unică pentru singular, la toate cazurile și o formă unică pentru plural, la toate cazurile (tipul *{*lupu/lupi, frate/frăți, omu/gameni; capu/capete, timpu/timpure*).

Femininele prezintă o situație aparte în limba română, în raport cu celelalte limbi romanice. Spre deosebire de flexiunea cu doi termeni a masculinelor și neutrelor, femininele păstrează opoziția N. Ac. ~ G.D., flexiunea lor cunoscând trei termeni opozabili : o formă unică de N. Ac. sg., o formă unică de G. D. sg. și o formă unică pentru N.G.D.Ac. pl. (tipul *casă/case//case; stea(u)/steale//steale; noapte/nopti//nopti*).

Continuitatea genitiv-dativului feminin stă totuși sub semnul întrebării, datorită stării de lucruri din aromână : cele mai multe subclase de substantive feminine nu cunosc sau au pierdut flexiunea bicazuală (ex. arom. *a vacă/lei* și nu *a vâf/lei*, *a curău/lei* și nu *a cură/lei* etc., în timp ce *casă/case//case* prezintă la G. D. forme alternante (în variație liberă) în *-e* și în *-ă* (*a casel/lei* sau *a casă/lei*) (v. p. 235—237).

Problema care se pune este deci următoarea : fie că flexiunea bicazuală există la feminine în româna comună (punct de vedere acceptat și de *ILR* II) și, în acest caz, grupul sud-dunărean, potrivit unei „tehnicii” specifice romanice a evoluat în sensul desființării opozițiilor de caz, fie că e vorba de o inovație a dacoromânei, care a creat tipul flexionar bicazual (*o casă/ (unei) case* sub influența articolului hotărât (*case-le* l-a influențat pe *casă-l/lei > case-l/lei* > drom. *case-i, case-i, casei*); v. p. 136.

Relativ recent, această idee este susținută de A. Rosenstand Hansen (*Artikel systemet i rumænsk*, København, 1952) și de K. Togeby, „Cahiers Sextil Pușcariu” II, 1953 și „Revue romane”, 2, 1968, p. 139—149; v. și Caragiu, *Fono-morf*, p. 86—87.

2.3.2.2. A r t i c o l

Articolul, care este un fapt r o m a n i c, începe să se contureze încă din latina târzie. La originea lui stă pronumele demonstrativ de depărtare *ille* plasat fie înainte (în Occidentul romanic), fie după substantiv (în Orient — romanica balcanică), în situații asemănătoare cu cele în care apare astăzi în limbile romanice.

Folosit în latină cu valoare emfatică (deci cu valoare expresivă, stilistică), *ille* a căpătat apoi valoare morfologică. Faptul trebuie legat de reorganizarea declinării latinești : *ille* — ca și întreaga flexiune pronominală — a păstrat mai bine flexiunea cazuală și, de aceea, atașat substantivului, servea ca indicator al cazului (v. *ILR* II, p. 230).

Fiecare limbă romanică transformă fostul demonstrativ *ille* într-un articol hotărât — morfem, în condiții specifice fiecăreia în parte (în funcție de structura ei specifică).

Cu privire la data acestei transformări, sint, în mare, două teorii : teoria s e m a n t i c ă și cea m o r f o - s i n t a c t i c ă.

Potrivit primei teorii, *ille* ar fi devenit articol în momentul în care el nu mai avea conținut demonstrativ, când valoarea lui deictică s-a pierdut.

După unii autori, articolul ar fi apărut chiar în latină. V. Wolterstoff, 1920 și A. Fuchs, 1849 — acesta din urmă combătut de W. Meyer-Lübke (v. *ILR* II, p. 231); sau, mai târziu, în secolul al V-lea, sau al VII-lea, v. W. v. Wartburg, *Evolution et structure de la langue française*, 1946, p. 46: în secolul al V-lea „on ne dit plus amico, on dit ad illum amico”).

Potrivit cu teoria morfo-sintactică (adoptată și în *ILR* II, p. 230 seq.), „*ille* nu este articol decât atunci când se constată existența opoziției articulat-nearticulat”, care, fiind legată de reorganizarea flexiunii nominale, apare mai târziu, în limbile romanice.

2.3.2.2.1. Articolul hotărît. Spre deosebire de toate celelalte limbi romanice unde este a n t e p u s , în limba română articolul hotărît este p o s t p u s .

El provine din demonstrativul *ille*, *illa*, *illud* (care stă și la originea pronumelui personal de persoana a 3-a), care, prin analogie cu adjectivele cu trei terminații, devenise *illus*, *illa*, *illum*:

Singular

masc. $\left\{ \begin{array}{l} \text{N.Ac. } illu(s) > \text{rom.com.} *elu > -lu \\ \text{G.D. } illui > \text{rom.com.} *(-)lu(i) \end{array} \right\} \begin{array}{l} lupulu \\ lupulu(i) \end{array}$

Forma de G.D. *-lu* (fără *i*) nu este exclusă în româna comună. Reconstrucția ei este determinată de prezența formelor în *-lu* în aromâna veche (v. Caragiu, *Liturg.*, p. 101 seq.).

fem. $\left\{ \begin{array}{l} \text{N.Ac. } illa > \text{rom.com.} *ea, -a \\ \text{G.D. } illaei > \text{rom.com.} *l'ei \end{array} \right\} \begin{array}{l} casă *ea > *casăa > \text{rom. } casa \\ case l'ei > \text{arom. } casel'ei \end{array}$

Faza *ea*, ca și cea masculină *elu*, nu este acceptată de toți cercetătorii. Articolul *-l'ei*, păstrat ca atare în aromână, a devenit ulterior în dacoromână *-ei* (proclitic și enclitic) și apoi *-i*: *casel'ei*, *casei* > *casei* (v. p. 136, 235 seq.).

Plural

masc. $\left\{ \begin{array}{l} \text{N.Ac. } illi > \text{rom.com.} *-l'i \\ \text{G.D. } illorum > \text{rom.com.} *-loru \end{array} \right\} \begin{array}{l} lupil'i \\ lupiloru \end{array}$

Păstrat ca atare în aromână (*lukl'i*), *-l'i* a devenit *-i* în dacoromână (*lupii* [*lupi*]).

fem. $\left\{ \begin{array}{l} \text{N.Ac. } illae > \text{rom.com.} *-le \\ \text{G.D. } illorum > \text{rom.com.} *-loru \end{array} \right\} \begin{array}{l} casele \\ caseloru \end{array}$

Să se observe omonimia dintre G. D. masculin și feminin la plural.

Articolul *-le* (*frate-le*, *nume-le*) ar proveni după unii autori din *ille*, după alții, din *illu(s)*, devenit *lu*, cu trecerea lui *u* la *e*, prin asimilare la *e* precedent: *frate-lu* > *frate-le*. Asimilarea nu este însă progresivă în română, de aceea mai plauzibilă este părerea potrivit căreia *-le* provine din *ille* (păstrat și în vechea spaniolă până în secolul al XI-lea; v. *ILR* II, p. 233).

Tot din *ille*, provine și articolul genitival (drom. *al*, *a*, *ai*, *ale*; v. p. 136).

2.3.2.2.2. Articolul nehotărît provine din numeralul latinesc *unus*, *una*:

Singular

masc. $\left\{ \begin{array}{l} \text{N.Ac. rom.com. *unu} \\ \text{G.D. rom.com. *unui} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{unu lupu} \\ \text{unui lupu} \end{array}$

G. D. unui este modelat, probabil, după *cui, lui*.

fem. $\left\{ \begin{array}{l} \text{N.Ac. rom.com. *ună} \\ \text{G.D. rom.com. *unei} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{ună casă} \\ \text{unei case} \end{array}$

Forma de N. Ac. *ună*, păstrată ca atare în aromână și meglenoromână, a devenit mai tirziu în daco- și istroromână: *uă* (atestat în vechea dacoromână) > o. G.D. *unui* este modelat, probabil, după *cui, lui*, iar *unei* după *-l'ei*.

2.3.2.3. A d j e c t i v

2.3.2.3.1. Ca și la substantive, se observă și la adjective o reorganizare pe genuri (tendința ca fiecare gen să aibă desinență specifică).

Cele 2 clase de adjective din latina tîrzie, rezultate în urma reducerii celor 7 clase de adjective din latina clasică (v. *ILR* II, p. 63), se continuă ca atare în româna comună.

Clasa în *-u, -a, -u* (<*-us, -a, -um*) a generat adjectivele cu patru terminații (cîte două pentru fiecare gen în parte, singular și plural), de tipul:

rom. com.* $\left\{ \begin{array}{l} \text{bunu/bună/buni/bune} \\ \text{acru/acră/acri/acre} \end{array} \right.$

dar și

rom. com.* $\left\{ \begin{array}{l} \text{adîncu/adîncă/adînci/adînce} \\ \text{vecl'u/veacl'a/vecl'i/veacl'e} \end{array} \right.$

și toate adjectivele formate cu sufixul *-oîu, -oîă, -oîi, -oîe*. Mai tirziu, *adîncu* va avea trei terminații; *vecl'u* și toate adjectivele în *-oîu* (>*oi*) numai două terminații.

Clasa în *-e, -e, -e* (<*is, -e*) a dat naștere adjectivelelor cu două terminații:

rom. com.* $\left\{ \begin{array}{l} \text{dulce, dulci} \\ \text{mare, mari} \\ \text{verde, verzi} \end{array} \right.$

2.3.2.3.2. Gradele de comparație

Româna comună continuă, atât la comparativ cît și la superlativ, tipul *a n a l i t i c* (cunoscut din latina arhaică, dar dezvoltat, mai ales, în latina tîrzie), constînd din sintagme formate dintr-un adverb și forma de pozitiv a adjectivului.

— Adverbul comparativului este *mai* (<lat. *magi(s)*, cu căderea lui *-g-*):

rom.com.* $\{ \text{mai bunu, mai mare (v. și p. 121).} \}$

În alte limbi romanice (franceză, italiană), adverbul de comparație este urmașul lat. *plus*. În spaniolă, se continuă tot *magis* (> *más*).

— Adverbele superlativului absolut sînt *fgarte (<lat. *forte*) și *multu (<lat. *multu(m)*):

rom. com.*	{	<i>fgarte</i>	>	<i>bunu</i>
		<i>multu</i>		
	{	<i>fgarte</i>	>	<i>mare</i>
		<i>multu</i>		

Adverbul *multu* este general în aromână și era răspîdit în dacoromâna din secolul al XVI-lea.

— În ceea ce privește superlativul relativ, el începe să se constituie probabil în româna comună: opoziția de „includere” ~ „non-includere”, care deosebește superlativul relativ de comparativul de superioritate, se constituie în limbile romanice în momentul în care *ille*, devenind articol, individualizează, și devine indice al „superlativului relativ”, alături de adverbul de cantitate respectiv.

Să se compare: fr. *le plus beau de tous*
 it. *il più bello di tutti*
 sp. *el más hermoso de todos*
 drom. *cel mai frumos dintre toți*
 arom. *ma muşallu di tu*

Termenul comparat pentru „includere” este introdus prin prepoziția *de* sau *dintre* (<lat. *de* + *inter*); pentru „non-includere” se folosește *ca* (<lat. *quam*) și *decătu* (<lat. *de* + *quantus*).

Comparativul de superioritate indică numai inegalitatea sub raportul calității dintre două obiecte, nu și faptul că obiectul este sau nu inclus într-o clasă de obiecte, cum se întîmplă cu superlativul relativ (v. discuția la Iordan-Manoliu, *Introd.*, p. 152—153).

2.3.2.4. Pronume

În comparație cu celelalte părți de vorbire, pronumele latinești s-au păstrat cel mai bine în limbile romanice. Această stabilitate se datorește faptului că ele aparțin unor clase cu foarte puțini membri (să se compare cu verbul și chiar cu substantivul), ceea ce le apropie de morfeme. De aici însă și greutatea de a descrie global clasa, fiecare formă avînd istoricul ei.

2.3.2.4.1. Pronumele personal

Este o categorie care, ca și în latină, are o flexiune supletivă (adică prezintă radicale diferite de la o persoană la alta, de la un număr la altul). S-au mai adăugat unele forme noi pentru persoana a 3-a, provenite din pronumele *ille*, și s-a creat o serie accentuată și una neaccentuată (inovație a limbilor romanice).

Singular

rom.com.*	{	pers. 1 <i>eo</i> (> <i>eu</i> , mai tîrziu) <lat. <i>ego</i> (cu - <i>g-</i> dispărut)
		Pronumele <i>eo</i> nu participă la opoziția accentuat ~ neaccentuat, pentru că în română, spre deosebire de alte limbi romanice, persoana 1 nu este marcă a persoanei pe lingă verb (v. <i>ILR</i> II, p. 239).
		pers. 2 <i>tu</i> <lat. <i>tu</i>
		pers. 3 <i>elu</i> <lat. <i>illu(s)</i> <i>ea</i> <lat. <i>illa</i>

Demonstrativul *illu(s)*, aşadar, cînd era neaccentuat în frază, era articol şi s-a păstrat în partea finală, *-lu*; cînd era pronume şi era, deci, accentuat în frază, s-a tratat partea iniţială, *el-*.

Plural

rom. com.*	{	pers. 1 <i>noi</i> < lat. <i>no(s)</i> + <i>-i</i> marcă a pluralului, ca în <i>doi</i> , <i>trei</i> (v. p. 108)
		pers. 2 <i>voi</i> < lat. <i>vo(s)</i> + <i>-i</i> , ca în <i>noi</i>
		pers. 3 <i>el'i</i> (> <i>ei</i> , mai tîrziu) < lat. <i>illi eale</i> (> <i>ele</i> , mai tîrziu) < lat. <i>illae</i>

Pentru istoricul formelor conjuncte (neaccentuate), v. *ILR* II, p. 239 seq.

2.3.2.4.2. Pronumele posesiv

Pronumele şi adjectivele posesive provin din pronumele şi adjectivele posesive latineşti, cu importante modificări fonetice şi de structură.

Pentru persoana a 3-a, s-a făcut apel la formele de G. ale pronumelor personale (care exprimau, ele înseşi, posesia):

rom. com.*	{	pers. 1 $\left\{ \begin{array}{l} \text{mieu} (> \text{meu, mai tîrziu}) < \text{lat. } \text{meus} \\ \text{nostru} < \text{lat. } \text{noster (nostrum la Ac.)} \end{array} \right.$
		pers. 2 $\left\{ \begin{array}{l} \text{tau} < \text{lat. } * \text{teus (şi nu din lat. } \text{tuus, care a dat } -\text{tu;} \\ \text{cf. } \text{taică-tu)} \\ \text{vostru} < \text{lat. } \text{voster} < \text{vester} \end{array} \right.$
		pers. 3 $\text{sau} < \text{lat. } * \text{seus (şi nu din lat. } \text{suus, care a dat } -\text{su; cf. } \text{taică-su)}$

2.3.2.4.3. Pronumele demonstrativ

Demonstrativele latineşti *hic*, *haec*, *hoc*; *ille*, *illa*, *illud*; *iste*, *ista*, *istud*; *is*, *ea*, *id*; *ipse*, *ipsa*, *ipsum* aveau corpul fonetic redus — în urma transformărilor fonetice produse în latina tîrzie. De aceea, o parte din ele s-au pierdut (ex. *is*, *ea*, *id*), iar altele s-au întărit cu ajutorul adverbelor *ecce-*, *eccum-*.

Româna comună continuă două serii de pronume demonstrative: una simplă, neîntărită cu adverbe, astăzi regională, şi una compusă, întărită, astăzi literară (folosită însă şi regional; v. p. 173).

Actuala repartitie regională a formelor întărite şi neîntărite dovedeşte că ambele erau cunoscute în româna comună (de ex., pronumele demonstrativ de apropiere din aromână este neîntărit, iar cel de depărtare e întărit; în celelalte trei dialecte, formele neîntărite sînt dublate de forme întărite).

Pronumele de apropiere provin din lat. **istu* (clasic *iste*), $\pm$ *ecce-*, iar cele de depărtare din lat. **illu(s)* (clasic *ille*) $\pm$ *ecce-*.

2.3.2.4.3.1. Apropiere

a) Forme simple (neîntărite)

Singular

rom. com.*	{	masc. <i>estu</i> < lat. <i>*istu</i> <i>estu</i> a devenit mai tîrziu <i>ăst</i> , <i>ăsta</i> . (Pentru <i>estu</i> , cf. arom. (a) <i>estu</i> , v.p. 242.)
		fem. <i>eastă</i> < lat. <i>ista</i> <i>eastă</i> a devenit mai tîrziu <i>astă</i> . (Pentru <i>eastă</i> , cf. arom. <i>aestă</i> , v.p. 242.)

Plural

rom. com.* $\begin{cases} \text{masc. } ești < \text{lat. } isti \\ \text{fem. } easte < \text{lat. } istae \end{cases}$
ești a devenit ulterior drom. *iști*.
easte a devenit apoi drom. *aste*.

b) Forme compuse

Singular

rom. com.* $\begin{cases} \text{masc. } acestu < \text{lat. } ecce- istu \\ \text{fem. } aceasta < \text{lat. } ecce- ista \end{cases}$

Plural

rom. com.* $\begin{cases} \text{masc. } acești < \text{lat. } ecce- isti \\ \text{fem. } aceaste < \text{lat. } ecce- istae \end{cases}$

2.3.2.4.3.2. Depărtare

a) Forme simple (neîntărite)

Singular

rom. com.* $\begin{cases} \text{masc. } alu < \text{lat. } illu \\ \text{fem. } a \text{ (aia)} < \text{lat. } illa \end{cases}$
alu a devenit ulterior *ăl(a)*.

Plural

rom. com.* $\begin{cases} \text{masc. } ai < \text{lat. } illi \\ \text{fem. } ale \text{ (alea)} < \text{lat. } illae \end{cases}$

Aceste demonstrative neîntărite apar însă numai în dacoromână. Este probabil că ele erau un fenomen regional nord-dunărean în româna comună, ceea ce le exclude, de fapt, din sistemul de invariante ale românei comune.

b) Forme compuse (întărite)

Singular

rom. com.* $\begin{cases} \text{masc. } acelu < \text{lat. } ecce- illu \\ \text{fem. } acea < \text{lat. } ecce- illa \end{cases}$

Plural

rom. com.* $\begin{cases} \text{masc. } acel'i < \text{lat. } ecce- illi \\ \text{fem. } aceale < \text{lat. } ecce- illae \end{cases}$

aceale a devenit mai târziu drom. *acele*.

Din demonstrativele de depărtare compuse cu *ecce-* provin și formele articolului adjectival (demonstrativ).

2.3.2.4.4. Pronumele relativ-interogativ

Provine din pronume latinești cu funcții asemănătoare :

rom.com.* $\left\{ \begin{array}{l} \text{cene} < \text{lat. } \text{qui(s)} + \text{ne} \text{ sau din } \text{que(m)} + \text{ne} \text{ (v. } \text{ILR II, p. 253).} \\ \text{cene a devenit apoi drom. } \text{cine.} \\ \text{care} < \text{lat. } \text{quali(s)} \text{ (sau din pl. } \text{quale(s))} \\ \text{ce} < \text{lat. } \text{qui(s), qui(d)} \text{ (poate și } \text{quae, quem)} \end{array} \right.$

Singura formă de G. D. moștenită este *cui* (<lat. *cui*), care a influențat probabil toate paradigmele pronumelui (alături de formele lui *ille* : *illui*, *illaei*, *illorum*) : rom.com. *{*cărui*, *cărei*, *căroru*.

Terminațiile acestea s-au generalizat ulterior și la alte clase pronominale :

-ui	-or
-ci	

drom. $\left\{ \begin{array}{l} \text{acestui} \\ \text{acestei} \end{array} \right| \text{acestor}$
 $\left\{ \begin{array}{l} \text{unui} \\ \text{unei} \end{array} \right| \text{unor}$

arom. $\left\{ \begin{array}{l} \text{anuștrui} \\ \text{anuștrei} \end{array} \right| \text{anuștroru etc.}$

2.3.2.5. Numeral

2.3.2.5.1. Numeralul cardinal

Termenii de bază sînt de origine latină și se păstrează în toate dialectele românești actuale.

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{unu(s)} > \text{rom.com.} * \text{unu} \\ \text{una} > \text{rom. com.} * \text{unə} \text{ (cf. arom. } \text{ună cîte ună „una cîte una“)} \end{array} \right.$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{duo} > \text{rom.com.} * \text{do} > \text{doi (cu -i marcă a pluralului; v. Rosetti, ILR, p. 144)} \\ \text{duae} > \text{rom.com.} * \text{doae} > \text{dɔaɔə} \text{ (cf. } \text{novem} > \text{nɔaɔə)} \end{array} \right.$

După alți autori, *dɔaɔə* (devenit ulterior *dauă* în aromână și *două* în daco-română) ar proveni din *do* + terminația feminină *-(u)a* (v. ILR II, p. 237).

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{tres} > \text{rom.com.} * \text{tre} > \text{trei (cu -i ca în doi)} \\ \text{quattuor} > \text{rom.com.} * \text{patru} \\ \text{quinque} > \text{rom.com.} * \text{cinci} \\ \text{sex} > \text{rom.com.} * \text{șeae} \text{ (cu } \text{s} > \text{ș sub influența lui } \text{șapte; cf. fr. } \text{six,} \\ \text{it. } \text{sei, prov., sp., port. } \text{seis)} \\ \text{septem} > \text{rom.com.} * \text{șapte} \\ \text{octo} > \text{rom.com.} * \text{optu} \\ \text{novem} > \text{rom.com.} * \text{noauə} \\ \text{decem} > \text{rom.com.} * \text{deace} \\ \text{viginti} > \text{rom.com.} * \text{viginți (cf. arom. } \text{yingiț, yiyinț; fr. } \text{vingt, it. } \text{venti)} \end{array} \right.$

Numeralul *sută* este de origine slavă și a fost introdus, deci, ulterior.

milia > rom.com. **mil'a* (devenit ulterior drom. *mie*)

În ce privește sistemul de numărare de la 11—19, majoritatea limbilor române cunoaște numărarea prin adunare (*decem* + conjuncție + numeral), care înlocuise încă din latina tirzie formele clasice (compuse din unitate + *decem*).

Numărarea latinească pentru 18 și 19 (*undeviginti*: $20 - 1 = 19$) nu s-a păstrat.

Limba română dezvoltă sistemul *unus super decem* (cf. rom. com. *unuspredeace, rom. com. *doispredeace), care ar fi latinesc după unii, slav sau autohton după alții.

În ce privește denumirile zecilor, spre deosebire de celelalte limbi române, care continuă cu unele modificări numeralele latinești (sau dezvoltă un sistem *vigesimal* (adică din 20 în 20, ca franceza: *quatre vingt* = 4×20 , *quatre-vingt dix* = $4 \times 20 + 10$, *soixante dix* = $60 (3 \times 20) + 10$), limba română a dezvoltat un procedeu neromanic (în care *zece* a fost tratat ca substantiv), așa-dar: (o) *zece*, două *zeci*, trei *zeci* etc.

2.3.2.5.2. Numeralul ordinal

S-a format în româna comună, din numeralul cardinal + articolul *-lu* sau *-le* (m.), *-a* (f.).

Dintre ordinalele latinești, s-a păstrat numai capul seriei: lat. *antaneus, *-a* > rom. com. *ntănu, *ntăna*, păstrat ca atare în română și devenit mai târziu în dacoromână *întii*).

2.3.2.6. Verb

Spre deosebire de flexiunea nominală, care se simplifică, cea *verbală* continuă să fie bogată din punctul de vedere al morfemelor specifice de persoană, număr, timp și mod.

Persoana și *numărul* se exprimă, ca și în alte limbi, printr-un morfem unic (de ex.: *cantați* = persoana a doua + numărul plural).

În comparație cu latina, se observă omonimia dintre unele morfeme de persoană și număr. Astfel, în paradigma prezentului indicativ și conjunctiv, ca urmare a căderii consoanelor finale din latină, rezultă omonimia dintre persoana a 3-a sg. și pl.:

ind. prez. rom. com. **(clu) canta* = *(el'i) canta*

conj. prez. rom. com. **(clu) se cante* = *(el'i) se cante*

sau la alte clase verbale, la indicativ prezent se produce omonimia dintre pers. 1 sg. și pers. a 3-a pl.

La fel, o cuadruplă omonimie apare la imperfectul indicativului:

pers. 1 sg. = pers. 2 sg. = pers. 3 sg., adică:

rom. com. * $\left\{ \begin{array}{l} (eo) canta = (tu) canta \text{ (devenit încă în româna comună} \\ cantai) = (clu) canta = (el'i) canta \end{array} \right.$

Modul și *timpul* se exprimă, ca și în latină, printr-un morfem unic (*canta* = modul indicativ + timpul prezent).

Comparația dintre cele patru dialecte românești permite reconstruirea a patru moduri personale în româna comună: indicativul, conjunctivul, condiționalul și imperativul și trei moduri nepersonale: infinitivul, gerunziul și participiul.

Comparația cu latina pune în evidență, sub raportul modurilor, apariția unui mod nou, condiționalul, și dispariția altuia, supinul.

Ca și celelalte limbi romanice din Occident, româna comună nu continuă supinul latinesc, valorile exprimate de acesta fiind redată prin infinitiv (v. *ILR* II, p. 225).

Clasele de conjugare (conjugări). Româna comună continuă cele patru conjugări din latină (cu unele transformări).

2.3.2.6.1. Indicativ

2.3.2.6.1.1. Prezentul continuă structura morfematică a prezentului indicativ latin : radical (amplificat la unele verbe de conjugarea I cu *-eđ-* și la unele verbe de conjugarea a IV-a cu *-esc-*) + sufix + desinență, cu unele modificări în structura lor.

Sufixe. La toate clasele de verbe (cu excepția celor formate cu elementul *-eđ-* și *-esc-*), sufixul este marcat pozitiv numai la persoana 1 și a 2-a pl. și este realizat diferit în funcție de clasele de verbe, și anume :

— Conjugarea I, pers. 1, a 2-a pl. : /-ă-/ :

rom. com.* $\begin{cases} \text{cântamu, lucramu} \\ \text{cântați, lucrați} \end{cases}$

Trecerea lui *-ă->-â-*, generală astăzi în dacoromână, aromână și meglenoromână, este probabil ulterioară perioadei de despărțire (v. *ILR* II, p. 256).

După palatală, este de presupus că /-ă-/ la pers. 1 pl. se realiza tot [ă] : rom. com. **tal'ramu*, devenit apoi *tal'ămu*, ca și rom. com. *cântamu devenit *cântămu*. (Fazele *tăl'emu* (din aromână) și *tătem* (din dacoromână) sînt ulterioare.)

— Conjugarea a II-a și a III-a, pers. 1 și a 2-a pl. : /-é-, -e-/ :

rom. com.* $\begin{cases} \text{vedemu, ȕicemu, aleagemu} \\ \text{vedeți, ȕiceți, aleageți} \end{cases}$

Sufixul /-e-/ este accentuat la conj. a II-a și neaccentuat la conj. a III-a.

— Conjugarea a IV-a, pers. 1 și a 2-a pl. : /-i-/ :

rom. com.* $\begin{cases} \text{murimu aȕĭmu urimu} \\ \text{muriți aȕĭți uriți} \end{cases}$

Desinențe.

Persoana 1 sg. : /-u/, specifică tuturor claselor de verbe :

rom. com.* $\begin{cases} \text{cȕntu veȕu ȕĭcu moru} \\ \text{lucr(eȕ)u șeȕu alegu aȕdu} \end{cases}$

Persoana a 2-a sg. : /-i/, generalizată de la conj. a IV-a la toate conjugările, încă din latină :

rom. com.* $\begin{cases} \text{cȕnți veȕi ȕĭci mori} \\ \text{lucreeȕi șeȕi alegi aȕĭi} \end{cases}$

Persoana a 3-a sg. are desinențele /-ə-, -e/, cu următoarea distribuție : /-ə/, specifică verbelor de conj. I : rom. com.* *cȕntă, lucreeȕă, tal'ă* (după consoana palatală, -ə nu devenise -e la această dată ; cf. și megl. *tal'ă*, arom. fărș. *vegl'ă*, istr. *tal'ă*).

/-e/, specifică verbelor de conj. a II-a, a III-a și a IV-a :

rom. com.* $\begin{cases} \text{veȕăde ȕĭce mȕăre} \\ \text{aleage aȕde} \end{cases}$

Persoana 1 pl. : /-mu/, caracteristică pentru toate conjugările :

rom. com.* $\begin{cases} \text{cântamu} & \text{vedem} & \text{dicem} & \text{murim} \\ \text{lucramu} & \text{ședem} & \text{alegemu} & \text{auzim} \end{cases}$

Persoana a 2-a pl. : /-ți/, caracteristică pentru toate clasele de verbe :

rom. com.* $\begin{cases} \text{cantați} & \text{vedeți} & \text{diceți} & \text{muriți} \\ \text{lucrați} & \text{ședeți} & \text{alegeți} & \text{audiți} \end{cases}$

Persoana a 3-a pl. prezintă încă din româna comună desinențe omonime fie cu persoana a 3-a sg., fie cu pers. 1 sg.

2.3.2.6.1.2. Imperfectul

Structura morfematică a imperfectului în româna comună este : r a d i - c a l + s u f i x + d e s i n e n ță.

Sufixe. Latina dunăreană prezintă trei tipuri de sufixe la imperfect, -āba-, -ēa- și -iā-, care au devenit în româna comună : *-ā-, *-cā-, *-iā-.

Desinențe. Ca și în latină, desinențele imperfectului sînt aceleași pentru toate clasele de verbe :

1	$\begin{cases} -m \\ -s \\ -t \end{cases}$				$\begin{cases} -\emptyset \\ -\emptyset > -i \\ -\emptyset \end{cases}$
2					
3					
lat.	$\left. \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ 3 \end{matrix} \right\} >$		rom. com.*		
1	$\begin{cases} -mus \\ -tis \\ -nt \end{cases}$				$\begin{cases} -mu \\ -ți \\ -\emptyset \end{cases}$
2					
3					

Desinența -m la pers. 1 sg. apare în româna comună prin extinderea desinenței de pers. 1 pl.

Desinența -i la pers. a 2-a sg. a apărut ca marcă a persoanei a 2-a, prezentă și la alte forme verbale.

Desinența -u la pers. a 3-a pl. este ulterioară fazei din româna comună și caracterizează numai dacoromâna și meglenoromâna. Vechea dacoromână atestă formele fără -u, ceea ce pledează pentru caracterul relativ recent al inovației.

2.3.2.6.1.3. Perfectul

La nivelul timpurilor trecutului se produce în latina tîrzie schimbări importante.

Pentru exprimarea valorii de perfect rezultativ, în limba română (ca și în alte limbi romanice), începe procesul de creare a unor forme compuse din urmașii lui *habeo* + *participiu* (la verbele tranzitive) și din urmașii lui *sum*, *esse*, *fui* sau *fio*, *fieri* + *participiu*.

Abia mai tîrziu, perfectul compus va căpăta valoare de perfect terminativ (în daco- și istroromână), înlocuind aproape cu totul vechiul perfect terminativ sintetic și opunîndu-se acestuia și imperfectului.

Valoarea de perfect rezultativ a perfectului compus este viabilă și astăzi în aromână și meglenoromână, la verbele tranzitive ; dealtfel, acestea sînt sin-

gurele idiomuri românești în care perfectul simplu (sintetic) nu a fost înlocuit de perfectul compus.

2.3.2.6.1.3.1. Perfectul simplu (sintetic) continuă cele două tipuri de perfect (tare și slab) din latină.

Perfectul tare este viabil în româna comună. El s-a păstrat curent în aromână și meglenoromână, a fost curent și în vechea dacoromână și se păstrează și azi în unele graiuri dacoromâne. Istroromâna a pierdut relativ târziu (probabil după ce a suferit o puternică influență sîrbocroată) perfectul terminativ sintetic de ambele tipuri : tare și slab.

Structura morfematică a perfectului simplu este : radical + sufix (accentuat la formele slabe și neaccentuat la cele tari, cu excepția persoanei a 2-a sg. și pl.) + desinență.

Sufixe. Potrivit cu situația moștenită din latină, româna comună cunoaște următoarele sufixe, pe conjugări :

— Conj. I : la toate persoanele /-ă-/.

Verbele cu radical terminat în consoană palatală (ca lat. *taliare* > rom. com. **tal'are*) realizează sufixul de pers. a 3-a tot ca [-a-] : rom. com. **tal'a*. Realizarea [-e-(<-ə-)] este mai nouă (cf. și sufixul ind. pr., v. p. 110).

— Conj. a II-a prezintă un singur sufix, /-u-/, la toate persoanele (ex. rom. com. *vedui).

— Conj. a III-a prezintă un singur sufix accentuat pentru toate perfecte care în latină aveau sufixul -u- (-y-) (așa-numitul „perfect slab”, „formația cea mai productivă, dezvoltată foarte mult și de limbile romanice, în dauna celorlalte”, cf. *ILR* I, p. 180), realizat la toate persoanele ca -u- (ex. rom. com. *cređui).

Un număr restrîns de verbe, care în latină aveau un perfect tare sigmatic, se deosebesc în româna comună de perfecte slabe printr-o structură tonală caracteristică și prin sufixe specifice.

În timp ce structura tonală a perfectelor slabe se regularizează (sufixe [-ă-], [-ú-], [-î-] sînt accentuate la toate persoanele,) în cazul perfectelor tari structura tonală este următoarea (păstrată pînă astăzi în aromână) :

1 suf.	neacc.	<i>fěci</i>	} *rom. com.
2 suf.	acc.	<i>fecěși</i>	
3 suf.	neacc.	<i>fěáce</i>	
1 suf.	neacc.	<i>fěácemu</i>	
2 suf.	neacc.	<i>fěácetu</i>	
3 suf.	neacc.	<i>fěácera</i>	

Sufixul perfectelor tari este realizat negativ la persoana 1 sg. și pozitiv, /-e-/, la celelalte persoane.

rom. com. *	<i>pləns-Ø -i</i>
	<i>pləns-e -și</i>
	<i>pləns-e -Ø</i>
	<i>pləns-e -mu</i>
	<i>pləns-e -tu</i>
	<i>pləns-e -ra</i>

— Conjugarea a IV-a prezintă sufixul /-i-/ la toate persoanele (ex. *{*audii*, *acuperii*).

Desinențele perfectului, aceleași pentru toate clasele de verbe, sînt :

1.	-i	} *rom. com.
2.	-și	
3.	-Ø	
1.	-mu	}
2.	-tu	
3.	-ra	

La persoana 1 sg., desinența -i este etimologică; încă din româna comună însă, s-a extins un -u prin analogie cu alte forme de persoana 1 sg.: ind. prez. rom. com. *facu / ind. perf. *afeci* + *u* > rom. com. *feciu*; la fel, rom. com. *alegu / *alepși* + *u* > *alepșu* (formele cu -u sînt curențe astăzi în aromână), rom. com. *căntu / *căntai* + *u* > rom. com. *căntaiu (care apare, de asemenea, în unele graiuri românești).

Desinența latinească de persoana a 2-a sg. -*sti* a devenit -*și*, cu *st* > *ș* ca în lat. *ustia* > rom. com. *ușă; -i a acționat aici ca un iot și ca orice *i* flexionar.

Desinența de persoana a 2-a pl. este -*tu* în loc de *-*ști*, așteptată din lat. -*stis* (rom. com. *căntatu, *veđutu*, *șăacetu*, *venitu*). Latina dunăreană își crease însă o nouă desinență -*ātu*, -*itu*, probabil după pers. 1 pl. -*amu*, -*imu*.

Desinența de persoana a 3-a pl. -*ra* se explică, se pare, dintr-o formă din latina dunăreană în -*arant*, *-*irant*, desinențe ale unui mai mult ca perfect (și nu din -*runt*, desinență de persoana a 3-a plural a perfectului latin).

2.2.3.2.6.1.3.2. Perfectul compus (analitic) este format din prezentul lui *habere* și participiul trecut al verbului de conjugat. Este de presupus că *habere* exprimă posesia în acest context și că se gramaticalizează ulterior (dovadă valorile actuale ale perfectului compus din aromână; v. Caragiu, *Typol.*, p. 227).

Pentru formele de prezent ale urmașului lui *habere* v. ILR II, p. 265.
Pentru formele de participiu, v. p. 119–120.

2.3.2.6.1.4. Mai mult ca perfectul

Mai mult ca perfectul indicativ latin nu s-a păstrat în limba română. Valoarea lui începe să fie exprimată în româna comună în două feluri :

— prin mai mult ca perfectul conjunctiv latin (care stă la baza mai mult ca perfectului sintetic din dacoromână)

— prin forme compuse (care au generat mai târziu mai mult ca perfectul indicativ analitic).

2.3.2.6.1.4.1. Mai mult ca perfectul indicativ sintetic se păstrează numai în dacoromână.

Structura morfematică a mai mult ca perfectului indicativ se constituie în româna comună, pentru toate clasele de verbe. Ea constă dintr-un radical + sufix al perfectului + sufix al mai mult ca perfectului (-*se*) + desinențe. (Pentru sufixele perfectului simplu vezi mai sus, p. 112.)

Sufixe. Sufixul specific mai mult ca perfectului este /-se-/ (<lat. -*esse*-), neaccentuat în tot cursul paradigmei și același pentru toate clasele de verbe.

Desinențele sint aceleași pentru toate clasele de verbe. Pers. 1, a 2-a și a 3-a sg. și a 3-a pl. au desinența zero, în timp ce pers. 1 și a 2-a pl. sînt marcate pozitiv :

1 -ø	}	*rom. com.
2 -ø (-și?)		
3 -ø		
1 -mu	}	
2 -ți (-tu?)		
3 -ø		

Pentru istoricul acestor desinențe v. *ILR* II, p. 26.

2.3.2.6.1.4.2. Mai mult ca perfectul indicativ analitic.

Valoarea temporală de acțiune terminată în trecut, raportată la o altă acțiune trecută, s-a exprimat încă din latina tîrzie prin forme perifrastice, dintre care unele s-au gramaticalizat. Este de presupus că tipul *habebam* + participiul trecut era frecvent în latina dunăreană: el reprezintă singura modalitate de exprimare a mai mult ca perfectului în aromână și meglenoromână și a fost atestat în vechea dacoromână (*avea agonisit, auzită avea*; cf. Densusianu, *HLR* II, p. 225). Valori similare au fost și sint exprimate în dacoromână și prin imperfectul sau perfectul compus al verbului *a fi* + participiul trecut: *era mers, au fost zăcut* (*ibidem*; v. și Teaha, *Crîș.*, p. 99).

2.3.2.6.1.5. Viitorul

Viitorul latinesc sintetic tindea să dispară încă din latina tîrzie; el s-a confundat cu perfectul, imperfectul sau cu conjunctivul prezent, astfel că viitorul sintetic nu s-a păstrat în nici unul dintre idiomurile românești.

Latina tîrzie a dezvoltat o serie de construcții perifrastice, răspindite mai ales în limba populară, dintre care unele stau la baza formelor de viitor din limbile romanice, altele însă s-au pierdut (v. W. Meyer-Lübke, *Grammatik der romanischen Sprachen*, II, §112).

Comparația formelor de viitor din dialectele românești pledează pentru reconstruirea, în româna comună, a unui singur tip de viitor: *volo* + (prepoziție) + infinitiv, pentru că numai acesta conține un *volo* gramaticalizat. Tipurile de viitor care au ca verb de bază un conjunctiv (*volo* + *si* + conjunctivul, *volo* + conjunctivul, *si* + conjunctivul) sînt ulterioare.

De asemenea, formele de viitor care sînt compuse cu un urmaș al lui *habeo* (*habeo* + *ad* + infinitivul sau *habeo* + *si* + conjunctivul) sînt ulterioare, pentru că urmașul lui *habeo* nu prezintă aici indici de gramaticalizare.

2.3.2.6.2. Conjunctiv

Cele patru timpuri ale conjunctivului latin au suferit transformări importante în româna comună, atît sub raportul formei, cît și al conținutului: mai mult ca perfectul s-a identificat, ca valoare, cu timpul corespunzător de la indicativ; imperfectul și perfectul conjunctivului (apropiate ca formă, după căderea lui *-u-* și a consoanelor finale: *cantare(m)*, *cantare(s)* / *canta(v)eri(m)*, *canta(v)eri(s)*) au dezvoltat o valoare condițională (pe care imperfectul o avea încă din latină); forma rezultată în urma confuziei (la care a participat și viitorul anterior: *canta(v)ero*, *canta(v)eri(s)*) stă la baza formei sintetice de condițional prezent în limba română (v. p. 115—117).

Singura formă păstrată este aceea de p r e z e n t.

Ca în majoritatea limbilor romanice însă, și în româna actuală prezentul conjunctivului tinde să se confunde cu prezentul indicativului, de care îl deosebea încă din româna comună, la toate clasele de verbe, desinența de persoana a 3-a sg. și pl. (care modifică, adeseori, și structura radicalului).

Astăzi, numai dacoromâna păstrează, la toate clasele de verbe, distincția netă (la nivelul celor două persoane în discuție) dintre prezentul indicativului și al conjunctivului.

Confuziile manifestate în paradigma conjunctivului au fost posibile datorită faptului că, fiind prin excelență un mod al subordonării, conjunctivul apărea adeseori însoțit de conjuncții, care clarificau nuanța modală exprimată de forma verbală. De aceea, prezența conjuncției *și*, la origine cu valoare condițională, a devenit cu timpul obligatorie în română (obligativitatea fiind în raport invers proporțional cu confuzia manifestată la nivelul morfemelor).

Româna comună cunoaște un conjunctiv prezent format din *se*, conjuncție devenită pe parcurs marcă specifică, + forma de conjunctiv prezent a verbului de conjugat.

Structura morfematică a prezentului conjunctiv este și în româna comună identică cu a indicativului prezent: r a d i c a l + s u f i x + d e s i n e n ț e.

Formele de pers. 1 și a 2-a sg. și pl. sînt identice — în ce privește radicalul, sufixul și desinența — cu formele corespunzătoare din paradigma prezentului indicativ.

Formele de pers. a 3-a sg. și pl., întotdeauna omonime, sînt, în întreaga română comună, distincte de cele ale indicativului prezent, și anume :

Conj. I

sufix : /-ø-/

rom. com.*se cante

desinență : /-e/

Conj. a II-a, a III-a, a IV-a

sufix : /-ø-/ rom.com.* $\begin{cases} se\ v\acute{e}ada \\ se\ a\acute{le}aga \end{cases}$

rom.com.* $\begin{cases} se\ m\acute{o}ara \\ se\ a\acute{c}oapera \end{cases}$

Existența unei forme de conjunctiv perfect în româna comună este discutabilă, dat fiind că toate formațiile din dialectele românești actuale sînt inovații specifice fiecăruia în parte.

2.3.2.6.3. Condițional

Limba latină nu avea condițional, ideea modală de condiție fiind redată prin imperfectul și, mai ales, prin mai mult ca perfectul conjunctivului.

Limbile romanice — inclusiv limba română — își reorganizează formele verbale, creîndu-și, pentru a exprima ideea de condiție, forme specifice, reunite într-un mod aparte : condiționalul.

Româna comună cunoaște numai un condițional sintetic, care continuă o formă rezultată în urma confuziei dintre perfectul conjunctiv și viitorul anterior latin.

Reflexele românești actuale ale acestei forme unice de „condițional”, care permit reconstruirea unui prototip românesc comun, sînt formele de condițional sintetic din aromână, vechea dacoromână și istroromână.

Structura morfematică a condiționalului sintetic românesc comun este: radical + sufix identic cu al perfectului + sufix specific *-re-* + desinențe.

Sufixe

Sufixul care se atașează imediat radicalului este sufixul perfectului (ca în toate formele de conjunctiv perfect și viitor anterior latin), și are patru realizări:

/-ă-/ : rom. com.* $\begin{cases} (se) \text{ c\text{a}nt-a-re} \\ (se) \text{ t\text{a}l'|-a-/re} \end{cases}$

/-ú-/ : rom. com.* $\begin{cases} (se) \text{ ve\text{d}-u-re} \\ (se) \text{ be-u-re} \\ (se) \text{ cunosc-u-re} \end{cases}$

/-e-/ : rom. com.* $\begin{cases} (se) \text{ \text{d}is-e-re} \\ (se) \text{ fr\text{a}ns-e-re} \end{cases}$

/-i-/ : rom. com.* $\begin{cases} (se) \text{ mur-i-re} \\ (se) \text{ aude-i-re} \end{cases}$

Al doilea sufix, care urmează sufixului de perfect, este */-re-/*, același pentru toate clasele de verbe și în tot cursul paradigmei (vezi exemplele de mai sus).

Desinențele sînt aceleași pentru toate clasele de verbe. Singurele forme marcate pozitiv sînt pers. 1 și a 2-a sg. și pl., celelalte forme fiind marcate negativ :

rom. com.*	sg.	1. -ø	(se)	c\text{a}ntare
		2. -ø		c\text{a}ntare
		3. -ø		c\text{a}ntare
	p.	1. -mu		c\text{a}ntaremu
		2. -\text{t}i		c\text{a}ntare\text{t}i
		3. -ø		c\text{a}ntare

Modalitățile de exprimare a ideii de condiție prin perifraza bazată pe îmbinarea unui element „auxiliar” (urmaș al lui *habeo, volo, esse*) cu forma de infinitiv, conjunctiv, participiu sau gerunziu a verbului de conjugat nu sînt proprii românei comune, care nu cunoaște decît condiționalul sintetic.

Așadar :

— româna comună cunoaște, în totalitatea ei, numai condiționalul sintetic cu valoare de condițional prezent ;

— ideea de condițional perfect este exprimată prin imperfectul indicativ precedat de conjuncția condițională *se*;

— formațiile analitice care, fără îndoială, apăruseră de timpuriu (dovada o constituie limbile romanice occidentale, care și-au elaborat și ele forme de condițional analitic), nu sînt încă sudate (unele dintre ele fiind și azi instabile, fluctuante, uneori pe cale de a se gramaticaliza).

2.3.2.6.4. Imperativ

Dintre cele două forme ale imperativului (prezent și viitor) latin nu s-au păstrat în română decît urme ale imperativului prezent. În plus, limba română și-a creat, alături de imperativul (prezent) de aspect pozitiv, un imperativ negativ.

2.3.2.6.4.1. Imperativ pozitiv

Ca și latina, româna comună are două forme personale la acest mod: una de pers. a 2-a sg., continuînd, cu unele modificări, forma corespunzătoare din latină, și alta de pers. a 2-a pl. (cu un morfem diferit de acela al persoanei corespunzătoare din latină).

Structura morfematică a imperativului pozitiv este: radical + sufix + desinențe.

Sufixe:

pers. a 2-a sg.: /-ø/ pentru toate clasele de verbe

$$\text{rom.com.} * \begin{cases} \text{c\textit{ant}-\textit{o}-\textit{o}} \text{ (I)} \\ \text{v\textit{e}\textit{ad}-\textit{o}-\textit{e}} \text{ (II)} \\ \text{a\textit{l}\textit{e}\textit{ag}-\textit{o}-\textit{e}} \text{ (III)} \\ \text{m\textit{e}\textit{arg}-\textit{o}-\textit{e}} \\ \text{m\textit{or}-\textit{o}-\textit{i}} \text{ (IV)} \\ \text{a\textit{c}\textit{q}\textit{oper}-\textit{o}-\textit{i}} \end{cases}$$

pers. a 2-a pl.: /-ă-/ pentru conj. I:

rom.com. * *c\textit{ant}-a-\textit{\textit{ti}}*

/-é-/ pentru conj. a III-a:

$$\text{rom.com.} * \begin{cases} \text{a\textit{l}\textit{e}\textit{ag}-e-\textit{\textit{ti}}} \\ \text{m\textit{e}\textit{arg}-e-\textit{\textit{ti}}} \end{cases}$$

/-i-/ pentru conj. a IV-a:

$$\text{rom.com.} * \begin{cases} \text{m\textit{ur}-i-\textit{\textit{ti}}} \\ \text{a\textit{c}\textit{u}\textit{per}-i-\textit{\textit{ti}}} \end{cases}$$

Desinențe:

pers. a 2-a sg.:

/-ø/ pentru conj. I

rom. com. * *c\textit{ant}-\textit{o}*

/-i/ pentru conj. a IV-a:

rom. com. * *m\textit{or}-i*

/-e/ pentru conj. a III-a:

rom.com. * *a\textit{l}\textit{e}\textit{ag}-e*, *m\textit{e}\textit{arg}-e*

pers. a 2-a pl. /-ți/, pentru toate clasele de verbe (vezi mai sus exemplele date pentru sufixele aceleiași forme).

Desinența lat. *-te* (pers. a 2-a pl.), aceeași pentru toate clasele de verbe în latină, nu explică satisfăcător morfemul românesc */-ți/*. Persoana a 2-a pl. a imperativului din română ar putea fi considerată însă un reflex al formei de pers. a 2-a pl. a conjunctivului sau a indicativului (moduri folosite încă din latină cu valoare de imperativ : rom. com.* *(se) cantați, (se) vedeți, (se) alegeți* etc.).

Analiza formelor imperativului pozitiv pune în evidență omonimia dintre pers. a 2-a sg. a imperativului și pers. a 3-a sg. a indicativului, pentru toate clasele de verbe. Româna comună reflectă întocmai situația din latină (în cazul pers. a 2-a sg.) :

lat.-a (conj. I) > *-a* (lat. *canta* > rom.com.*cântă) ; desinențele lat. *-ē* (conj. a II-a) și *-e* (conj. a III-a) > *-e* (lat. *vide* > rom.com.*veade ; lat. *alege* < *elige* > rom.com.*aleage, lat. *merge* > rom.com.*mearge ; desinența lat. *-i* (conj. a IV-a) > *-i* (lat. *mori* > rom.com.*mori ; lat. *adco(o)peri* > rom.com.*acqaperi).

Forme de imperativ ca drom. literar *vezi, faci, mergi*, prezentînd omonimia pers. a 2-a sg. a imperativului cu pers. a 2-a sg. a indicativului, sînt analogice și ulterioare epocii de comunitate. Desinențele lat. *-ē* și *-e*, la conj. a II-a și a III-a, nu pot avea decît reflexul *-e* în română. Acest *-e* a putut deveni, ulterior, *-i* (neaccentuat). Pentru a se explica pers. a 2-a sg. a indicativului în cazul unor verbe din dialectele românești actuale s-a invocat criteriul tranzitivității. Diferențierea aceasta la nivelul paradigmei imperativului este însă relativ recentă și are rațiuni sintactice.

Unele forme de imperativ pozitiv (aberrante în sistemele verbale actuale ale dialectelor românești) sînt :

rom. com.* $\begin{cases} \text{du} (<\text{lat. duc}) \\ \text{fa} (<\text{lat. fac}) \\ \text{di} (<\text{lat. dic}) \\ \text{vin}(\text{a}) (<\text{lat. veni} > * \text{vini ca în lat. audi} > \text{auđi}) \\ \text{va} (<\text{lat. vade}) \end{cases}$

2.3.2.6.4.2. Imperativul negativ

Româna comună are, se pare, două posibilități de a exprima prohibitivul :

a) Prin imperativul pozitiv, precedat de negația *nu* :

rom. com.* $\begin{cases} \text{Conj. I : } \text{nu} < \begin{cases} \text{canta} (\text{pers. a 2-a sg.}) \\ \text{cantați} (\text{pers. a 2-a pl.}) \end{cases} & \text{Conj. a II-a : } \text{nu} < \begin{cases} \text{veade} \\ \text{vedeți} \end{cases} \\ \text{Conj. a III-a : } \begin{cases} \text{nu} < \begin{cases} \text{aleage} \\ \text{aleageți} \\ \text{mearge} \end{cases} \\ \text{nu} < \begin{cases} \text{meargeți} \end{cases} \end{cases} & \text{Conj. a IV-a : } \begin{cases} \text{nu} < \begin{cases} \text{mori} \\ \text{muriți} \\ \text{acqaperi} \end{cases} \\ \text{nu} < \begin{cases} \text{acuperiți} \end{cases} \end{cases} \end{cases}$

b) Prin infinitiv precedat de negația *nu* (cf. și lat. *non + infinitivul*, cu aceeași valoare). Este de presupus că, în româna comună, construcția în discuție era impersonală (fără referire la persoană) :

rom. com.* { *nu cîntare, nu vedeare, nu aleagere*

2.3.2.6.5. Infinitiv

Româna comună continuă infinitivul prezent activ din latină, care se încadră în sistemul verbal și primise caracteristicile acestuia.

Româna comună cunoaște o singură formă de infinitiv, analizabilă în radical + un sufix (specific pentru fiecare clasă de verbe) + sufixul *-re* (același pentru toate clasele de verbe):

Conj. I	sufixul	$\left\{ \begin{array}{l} /-\acute{a}-/ : \textit{c\acute{a}nt-a-re} \\ /-\acute{e}\acute{a}-/ : \textit{ved-\acute{e}\acute{a}-re} \\ /-e-/ : \textit{al\acute{e}\acute{g}\acute{a}g-e-re} \\ \textit{m\acute{e}\acute{g}\acute{a}rg-e-re} \\ /-i-/ : \textit{mur-i-re} \\ \textit{acuper-i-re} \end{array} \right.$
Conj. a II-a	"	
Conj. a III-a	" rom.com.*	
Conj. a IV-a	"	

„Scurtarea” infinitivului (pierderea lui *-re*), indiferent de cauzele care au determinat-o, este ulterioară. În acest sens pledează, pe de o parte, inexistența formei scurte în aromână și meglenoromână, iar, pe de altă parte, păstrarea în dacoromâna veche și în cea actuală (mai ales, în forme inversate ca *dare-ai*, *fire-ai*, *dormire-ai* etc.) a infinitivului lung cu valoare verbală.

Elementul *a* care precedă infinitivul dacoromânesc este, probabil, ulterior (nu apare în istroromână, care cunoaște un infinitiv scurt cu valoare verbală).

2.3.2.6.6. Gerunziu

Româna comună continuă forma unică de gerunziu în *-ndo* (provenită din ablativul gerunziului), care, în latina târzie, se substituie treptat celorlalte forme ale gerunziului și ale participiului prezent.

Structura morfematică a acestei forme — care se încadrează din ce în ce mai mult în sistemul verbal — este: radical + sufix specific fiecărei clase de verbe):

Conj. I, a III-a	: <i>-\acute{a}ndu</i>
Conj. a II-a	: <i>-endu</i> devenit apoi <i>-\acute{a}ndu</i>
Conj. a IV-a	: <i>-indu</i>) (v. pentru detalii IRL II, p. 277)

2.3.2.6.7. Participiu

Româna comună continuă, ca și celelalte limbi romanice, participiul perfect pasiv latin.

Ca și în latină, acesta prezintă două tipuri de structuri:

Participiile verbelor cu perfectul slab sînt formate din radical + sufix (identice cu al perfectului simplu) + *-tu* (sufix participial):

Conj. I	$\left\{ \begin{array}{ll} \text{s. } \textit{c\acute{a}nt-a-i} & \text{part. } \textit{c\acute{a}nt-a-tu} \\ \textit{be-u-i} & \textit{be-u-tu} \\ \textit{trec-u-i} & \textit{trec-u-tu} \\ \textit{cunosc-u-i} & \textit{cunosc-u-tu} \\ \textit{mur-i-i} & \textit{mur-i-tu} \\ \textit{acuper-i-i} & \textit{acuper-i-tu} \end{array} \right.$	
Conj. a II-a		
Conj. a III-a		rom. com.*
Conj. a IV-a		

Terminațiile participiale *-\acute{a}tu*, *-\acute{u}tu*, *-itu* sînt cele așteptate în latină (< *-atu(s)*, *-utu(s)*, *-itu(s)*). Pe lingă participii moștenite însă, româna comună a produs noi forme, analogice, create sub influența fie a tipului de participiu preponderent, cu sufix accentuat (*impl\acute{e}tu(m)*: rom. com.* *\acute{a}mplutu* (cf. *implevi*: rom. com.* *\acute{a}mplu\acute{i}*), *traiectu(m)*: rom. com.* *trecutu* (cf. și *traieci*: rom. com.* *trecu\acute{i}*); *visum*: rom. com.* *ve\acute{d}utu* (cf. și *vidi*: rom. com.* *ve\acute{d}ui*) etc.), fie a perfectului simplu: *venditu(m)*: rom. com.* *vindutu* (cf. și *vendidi*: rom. com.* *vindu\acute{i}*).

Participiile verbelor cu perfectul tare sînt formate din radical + sufixul *-su* sau *-tu*:

rom. com.*	<i>ar-su</i>	rom. com.*	<i>cop-tu</i>
	<i>di-su</i>		<i>frip-tu</i>
	<i>du-su</i>		<i>fap-tu</i>
	<i>mul-su</i>		<i>frân-tu</i>
	<i>ri-su</i>		<i>rup-tu</i>
	<i>scri-su</i>		<i>spar-tu</i>
	<i>sco-su</i>		
	<i>spu-su</i>		
	<i>șter-su</i>		

Participiile în *-su* din româna comună sînt fie etimologice (rom. com. *risu < lat. *risu(m)*, rom. com.* *arsu* < lat. *arsu(m)*; rom. com.* *mulsu* < lat. *mulsu(m)*; rom. com.* *mersu* < lat. *mersu(m)* etc.), fie create prin analogie cu perfectul simplu (rom. com.* *scrisu* e creat după *scrișu < lat. *scripsi*; rom. com.* *dușu* după *dușu < lat. *duxi*; rom. com.* *dișu* după *dișu < lat. *dixi* etc.).

Participiile în *-tu* provin de obicei din participiile perfecte în *-ctu(m)*:

lat.	<i>coctu(m)</i>	>	<i>coptu</i>	*rom. com.
	<i>factu(m)</i>	>	<i>faptu</i>	
	<i>frictu(m)</i>	>	<i>friptu</i>	

Uneori participiile în *-tu* provin însă din participii sigmatice, refăcute prin analogie cu alte verbe:

lat.	<i>sparsu(m)</i>	>	<i>spartu</i> și nu <i>sparsu</i>	* rom. com.
	<i>fixu(m)</i>	>	<i>fiptu</i> și nu <i>fisu</i>	
	<i>appre[he]nsu(m)</i>	>	<i>aprintu</i> , dar și <i>apri(n)su</i>	

În schimb, numeroase verbe cu participiul perfect pasiv în *-ctu(m)* în latină și-au refăcut, după perfectul simplu, un participiu în *-su*:

lat.	<i>collectu(m)</i>	>	<i>culesu</i> și nu <i>culeptu</i>	* rom. com.
	<i>allectu(m)</i>	>	<i>alesu</i> dar și <i>aleptu</i>	
	<i>tractu(m)</i>	>	<i>trasu</i> dar și <i>traptu</i>	
	<i>stinctu(m)</i>	>	<i>sti(n)su</i> dar și <i>stintu</i>	
	<i>intellectu(m)</i>	>	<i>ntelesu</i> , <i>nteptu</i> sau <i>ntelegut</i>	
	<i>planctu(m)</i>	>	<i>plânsu</i> dar și <i>plântu</i>	
	<i>(n)cinctu(m)</i>	>	<i>(n)cinsu</i> și <i>cintu</i>	
	<i>factu(m)</i>	>	<i>faptu</i>	
	<i>adauctu(m)</i>	>	<i>adaptu</i> și <i>adausu</i>	

Pentru explicarea formelor v. *ILR*, II, p. 279

2.3.2.7. Adverb

Româna comună continuă o serie de adverbe primare, moștenite din latină, dar se îmbogățește cu alte adverbe sau formații noi provenite din alte părți de vorbire.

2.3.2.7.1. Sint moștenite adverbele :

rom.com. *	$\left\{ \begin{array}{l} \text{bine} \\ \text{c\text{a}ndu} \\ \text{giosu} \\ \text{ieri} \\ \text{iua} \\ \text{mai} \\ \text{m\text{a}ne} \\ \text{nu} \\ \text{susu} \\ \text{unde} \end{array} \right\}$	< lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{bene} \\ \text{quando} \\ \text{deorsum} \\ \text{heri} \\ \text{ubi} \\ \text{magis} \\ \text{mane} \\ \text{non} \\ \text{sursum} \\ \text{unde} \end{array} \right\}$

2.3.2.7.2. De obicei, se întrebuintează cu valoare adverbială adjectivele :
 lat. *fortis*, -e > rom. com. *foarte ; lat. *rapidus* (> *rapide*) > rom.com. *rapede ;
 lat. *levis* + -ușoru (sufix diminutival) > rom. com. **l'ușoru* (> drom. *ușor*,
 arom. *lișoru*).

Adverbul rom. com. **cur\text{a}ndu* este gerunziul verbului lat. *curro*, -ere (*currendo*).

2.3.2.7.3. Formațiile adverbiale nou-apărute în rom\text{a}na comun\text{a} s\text{i}nt fie forme compuse din adverbe vechi, int\text{a}rite cu alte adverbe, cu prepoziții sau cu pronume (procedeu folosit încă din primele secole ale erei noastre), fie adverbe derivate.

1) Adverb compus :

a d v e r b + a d v e r b (cel mai des cu *eccum*) :

rom.com.*	$\left\{ \begin{array}{l} \text{acmu} (> \text{drom. } \text{acum}) < \text{lat. } \text{eccum modo} \\ \text{aci} < \text{lat. } \text{eccum (ecce) hic} \\ \text{acolo} < \text{lat. } \text{eccum illoc} \\ \text{atare} < \text{lat. } \text{eccum tale} \end{array} \right\}$

a d v e r b + p r e p o z i ț i e (cel mai des cu *ad*, mai rar cu *in* și *de*) :

rom.com.*	$\left\{ \begin{array}{l} \text{af\text{a}r\text{a}} < \text{lat. } \text{ad foras} \\ \text{ap\text{r}oape} < \text{lat. } \text{ad prope} \\ \text{apoi} < \text{lat. } \text{ad post} \\ \text{at\text{u}nce} < \text{lat. } \text{ad tunc} + \text{ce} \\ \text{acas\text{a}} \text{ (format dintr-un substantiv, } \text{cas\text{a}}, \text{ precedat de } \text{ad}) \\ \text{n\text{a}inte} < \text{lat. } \text{in ab ante} \\ \text{n\text{a}poi} < \text{lat. } \text{in ad post} \end{array} \right\}$

2) Adverbe derivate

Sufixul adverbial cel mai utilizat este -*gaște* :

rom. com.* {*p\text{a}rint\text{e}gaște*, *fr\text{a}țeгаște*

Gradele de comparație se realizează, în cazul adverbelor, cu mijloacele analizate la adjectiv (v. p. 104—105).

2.3.2.8. Prepoziție

Ca urmare a importanței pe care o capătă prepozițiile încă din latina tîrzie, atît inventarul de prepoziții ale românei comune, cît și valorile lor semantice și regimul lor prezintă deosebiri numeroase față de etapa precedentă.

În româna comună se pot reconstitui: 12 prepoziții simple (la origine prepoziții simple sau adverbe) și 13 prepoziții compuse, al căror grad de sudură este greu de precizat.

2.3.2.8.1. Prepoziții simple:

rom. com. *a, *cătră*, *cu*, *de*, *fără*, *n*, *ntre*, *ntru*, *pre*, *stră*, *supre*, *subtu*

rom. com. *a < lat. *ad*

Sensul acestei prepoziții, păstrat și azi în dialectele românești, este l o c u l și d i r e c ț i a concretă.

Cf. *acasă*, adverb format din *a* + *casă*, cunoscut în dacoromână și aromână; la fel *aminte*, în drom. *îmi aduc aminte*, arom. *nî-aducu-aminti*. Același *a* exprimă în româna comună raportul de atribuire-posesie (dativ și genitiv), care se înscrie în semnificația mai largă de „apropiere de o limită”.

rom. com. *cătră < lat. *contra*

Româna comună dezvoltă sensul „nedușmănos” al prepoziției latinești, și anume sensul de d i r e c ț i e c o n c r e t ă, fără referire la punctul de contact.

Totuși, existența în dacoromâna veche a unui *cătră* cu sensul de „împotrivă” nu exclude posibilitatea ca rom. com. *cătră să fi avut și această valoare.

rom. com. *cu < lat. *cum*

Sensul fundamental al acestei prepoziții este a s o c i e r e a, pe care o exprima și lat. *cum*, și din care decurg toate celelalte sensuri.

rom. com. *de < lat. *de*

Româna comună continuă sensul de bază al lat. *de*: d e p ă r ț a r e a de punctul limită, ceea ce îl opune pe *de* lui *a*. În sensul fundamental al acestei prepoziții rezidă și valoarea de genitiv a construcției *de* + substantiv în româna comună (cu sensul de p o s e s i e, o r i g i n e, a p a r t e n e n ț ă).

rom. com. *fără < lat. *foras*

Provenită dintr-un adverb, prepoziția rom.com.*fără este, ca sens, opusă lui *cu*; sensul ei fundamental este negarea asocierii, derivat probabil din ideea de „în afară de; decît”, pe care o exprima și lat. *foras*.

rom. com. *n < lat. *in*

Ca și în latină, rom. com. *n exprimă interiorul unui spațiu continuu, idee foarte apropiată de aceea pe care o capătă, în această perioadă, *ntru*.

rom. com. *ntre < lat. *inter*

Prepoziția *ntre* continuă în româna comună sensul ei fundamental din latină: interiorul unui spațiu discontinuu (care implică existența unei pluralități de obiecte).

rom. com. *ntru < lat. *intro*

Provenită dintr-un adverb care înseamnă „înăuntru”, propoziția *ntru* exprimă interiorul unui spațiu continuu (ca și *n* < lat. *in*).

O deosebire semantică trebuie presupusă însă în româna comună (față de situația din dacoromâna actuală, unde cele două prepoziții sînt în distribuție complementară): *ntru* exprimă ideea de pătrundere în spațiu („înăuntru”), în timp ce *n* indică interiorul pur și simplu.

rom. com. *pre < lat. *per*

Sensul fundamental pe care îl dezvoltă româna comună este cel local, indicînd suprafața. Valoarea temporală a lui *pre* a apărut ulterior și s-a dezvoltat, mai ales, în dacoromână.

Folosirea cu precădere a lui *pre* cu valoare locală are ca rezultat utilizarea lui în construcții cu superpoziție. Ideea de suprafață se exprimă însă în româna comună și prin *supre* < lat. *super*; de aceea, dat fiind că în cele patru idiomuri românești actuale, sensul de bază al lui *p(r)e* este suprafața, presupune că *pre* este predominant cu această valoare în perioada de care ne ocupăm.

În ceea ce privește construcțiile cu *p(r)e* la acuzativ-obiect direct al unor substantive (denumind ființe cu un grad mai mare de individualizare), ele sînt specifice numai dacoromânei și sînt ulterioare (v. p. 136).

rom. com. *stră < lat. *extra*

Este de presupus că prepoziția *stră* are, în româna comună, o valoare foarte apropiată de aceea a prepoziției latinești *extra*: „trecerea dincolo de un obiect”, „peste”. Același sens îl regăsim și la compusul *per extra* devenit *prest(r)e* încă în româna comună.

rom. com. *supre < lat. *super*

În româna comună sensul fundamental al acestei prepoziții era cel originar, de superpoziție. Sensul de direcție, fără referire la atingerea punctului limită, care apare în dacoromână, este ulterior. Sfera de întrebuintare a lui *supre* este mult limitată, încă din româna comună, prin extinderea lui *pre* în superpoziție.

rom. com. *subtu < lat. *subtus*

Valoarea de bază a acestei prepoziții este aceeași cu a adverbului latinesc din care provine: spațiul situat dedesubtul unui obiect. Această prepoziție este corelată cu *pre* și *preste*.

2.3.2.8.2. Prepoziții c o m p u s e :

rom. com. *asupra, *den*, *dentre*, *dentru*, *depă*, *la*, *lângă*, *până*, *pren*, *prentre*, *prentru*, *prest(r)e*.

O categorie mai „organizată” de prepoziții compuse o constituie seriile formate din combinarea prepozițiilor *de*, *pre* cu *n*, *ntru*, *ntre*. Combinațiile realizate reprezintă un sistem specific limbii române, prin care se exprimă i n t e r i o r u l într-un spațiu continuu sau discontinuu. Iată cum ar arăta acest subsistem prepozițional :

			Spațiu		
			continuu (neîntrerupt)		discontinuu (întrerupt)
rom. com. *	Existența într-un interior		<i>n</i>	<i>ntru</i>	<i>ntre</i>
	trecerea printr-un interior	<i>pre</i> +	<i>-n</i>	<i>-ntru</i>	<i>-ntre</i>
	ieșirea dintr-un interior	<i>de</i> +	<i>-n</i>	<i>-ntru</i>	<i>-ntre</i>

Seria *n*, *ntru*, *ntre* exprimă „interiorul” (în spațiu continuu, cu diferența de nuanță formulată mai sus pentru *n* și *-ntru*, sau discontinuu); seria *pren*, *prentru*, *prentre* exprimă „trecerea printr-un spațiu continuu sau discontinuu”, iar seria *den*, *dentru*, *dentre* exprimă „ieșirea dintr-un spațiu continuu sau discontinuu”.

Alte prepoziții compuse cu *de* și *pre* sînt : *după* și *prest(r)e* :

rom. com. *după <lat. *de post*> *depost*

Nu sînt excluse în româna comună și realizările *depă*, *dăpă*, alături de *după*. Ca sens, *după* exprimă p o s t e r i o r i t a t e a, ca și lat. *de* + *post*.

rom. com. **prest(r)e* <lat. *per extra*

Compusul *prest(r)e* exprimă, ca și *stră*, trecerea d i n c o l o de obiect (sens apropiat de al lat. *extra*). Încă din această epocă, *stră* a intrat în concurență cu *prest(r)e*, care s-a și extins într-o mult mai mare măsură.

Unele formații prepoziționale au ca element constant prepoziția *a* (întărită de o altă prepoziție sau de un adverb care-i precizează sensul) : *la*, *lângă*, *până*.

rom. com. *la <lat. *illac ad*

Încă din româna comună, sensul fundamental al prepoziției *la* era d i r e c ț i a concretă și p u n c t u l de contact c o n c r e t. Valoarea acestei prepoziții se dezvoltă din aceea exprimată de *ad*, la care se adaugă ideea de p u n c t de c o n t a c t, adusă de adverbul *illac*, care întărise prepoziția *ad*. Sensurile a b s t r a c t e ale acestei prepoziții sînt ulterioare (printre acestea și întrebuințarea lui *la* în exprimarea raportului de dativ).

rom. com. *långə < *longo ad*.

Sensul acestei prepoziții derivă din valoarea fundamentală a lui *ad*: direcția cu apropierea de punctul limită, la care se adaugă, încă din româna comună, ideea de situare în imediata apropiere a unui obiect, pe care o aduce adverbul *longo*.

rom. com. *pənə < lat. *paene ad*

Sensul prepoziției *pənə* derivă din semnificația de apropiere de punctul limită pe care o avea *ad*. Întărită de adverbul *paene*, prepoziția rezultată, *pənə*, are, încă din româna comună, valoare locală și temporală (păstrată și dezvoltată de toate idiomurile românești).

Un loc aparte merită formațiile prepoziționale cu *supra* (< lat. *supra*): *asupra (< *a + supra*), *de supra (< *de + supra*), *pre supra (< *pre + supra*).

Sensul de bază al acestor prepoziții este ideea de superpoziție (pe care o exprima atît lat. *supra*, cît și lat. *super*, care, se pare, s-au confundat la un moment dat în latina tîrzie).

Formația dacoromânească *deasupra* provine din *de + asupra*) și este ulterioară, -a (ca și -ul) din dacoromână este o modalitate, specifică acestuia, de a forma prepoziții (și locuțiuni prepoziționale) care cer genitivul. Dealtfel, în vechea dacoromână este atestată forma în -ə: *asupră*.

2.3.2.9. Conjunctie

Româna comună prezintă o situație oarecum diferită, din punctul de vedere al conjuncțiilor, față de latină, pe de o parte, și față de alte limbi romanice, pe de altă parte. Deosebiri mai mari se manifestă, mai ales, în domeniul conjuncțiilor subordonatoare, care, ca și prepozițiile (elemente de relație care exprimă dependența la nivelul propoziției), au de exprimat raporturi foarte variate, redată în latină prin mijloace neconjuncționale sau prin alte conjuncții.

Frecvența și varietatea raporturilor sintactice au făcut simțită, încă din latină, nevoia îmbogățirii elementelor de relație (mai ales la nivelul subordonării) prin adăugarea unor sensuri noi, prin folosirea altor părți de vorbire cu valoare de conjuncții sau prin compunerea conjuncțiilor existente — în scopul întăririi și precizării valorii lor semantice — cu alte elemente (prepoziții, adverbe, noi conjuncții); acest din urmă procedeu a generat numeroase locuțiuni conjuncționale.

Cum varietatea locuțiunilor conjuncționale în limba română este foarte mare, procesul de înnoire fiind mereu în creștere, diferențele de la un idiom românesc la altul nu ne permit întotdeauna reconstrucția unor prototipuri; de aceea, vom avea în vedere numai conjuncțiile simple (precizînd conținutul semantic al fiecăreia). De asemenea, nu ne vom opri asupra pronumelor și adverbelor relative folosite cu rol de conjuncții.

Româna comună avea 10 conjuncții simple:

*{*ay*, *ca* (< *quam*), *ca* (< *qua < *quia* ?), *cə*, *de*, *e*, *ne*, *nece*, *se*, și.

Dintre acestea, 5 sînt conjuncții coordonatoare: *ay*, *e*, *ne*, *nece*, și; 4 sînt subordonatoare: *ca*, *ca*, *cə*, *se*, iar *de* cumulează ambele funcții.

2.3.2.9.1. Conjunecții coordonatoare :

rom. com. *au < lat. *aut*

Sensul de bază al urmașului lui *aut* este *disjuncția*, punerea alternativă pe același plan a doi termeni.

Au s-a păstrat în vechea dacoromână ; drom. actual *sau* provine din *să + au*.

rom. com. *e < lat. *et*

Valoarea fundamentală a conjuncției *e* este *adițiunea*. Fără a avea, în română, răspîndirea pe care o au urmașii lui *et* în Occidentul romanic, este de presupus că *e* avea o frecvență mult mai mare în româna comună. Concurată de *și* (< lat. *sic*), sfera de întrebuintare a acestei conjuncții copulative s-a restrîns din ce în ce mai mult.

rom. com. *ne < lat. *nec* și *nece* < lat. *neque*

În propoziții copulative negative, româna comună folosește conjuncția corelative *ne* (...*ne*), devenită ulterior *ni* (...*ni*), și *nece* (...*nèce*), devenită ulterior *nici* (...*nici*).

rom. com. *și < lat. *sic*

Alături de copulativul *e* (< lat. *et*), se dezvoltase încă din latină un întăritor al adițiunii, adverbul *sic*, care însemna inițial „așa” și apoi „la fel”. Cu timpul el a ajuns să exprime ideea de *adăugire*.

Urmașul lui *sic*, rom. com. *și, a cunoscut, se pare, o răspîndire relativ mare : toate idiomurile românești folosesc conjuncția *și* pentru a exprima raportul copulativ în propoziții afirmative.

2.3.2.9.2. Conjunecții subordonatoare :

rom. com. *ca

Româna comună cunoștea un *ca*, cu valoare de adverb și conjuncție, cu funcții foarte variate.

*Ca adverbial apare în toate idiomurile românești cu valoare comparativă la nivelul propoziției (*ca* și lat. *quam*, din care provine *ca* adverbial).

Încă în latină însă, *quam* corelativ și în combinație cu *ut* începe să aibă rol de conjuncție comparativă în frază.

Această nouă valoare a lui *quam* stă, probabil, la baza conjuncției modale *ca* din dacoromâna veche și din istroromână : în ambele idiomuri, *ca* (singur, fără *se*, *să*) introduce modale (de obicei comparative, dar și de conformitate și consecutive).

Româna comună cunoaște un al doilea element conjuncțional, *ca*, pe care trebuie să-l deosebim funcțional de omonimul său *ca* (< *quam*) analizat mai sus. Rom. com. *ca, asociat cu conjunctivul precedat de *se* (< lat. *si*, devenit cu timpul marcă a conjunctivului) avea, de obicei, valoarea finală.

Originea acestui *ca* trebuie căutată în lat. *qua* (< *quia*?), care, ca și *quod*, era în latina tirzie o conjuncție universală, exprimînd raporturi complete și circumstanțiale.

Specializarea acestui *ca*, în combinație cu *se*, pentru raporturi complete și, mai ales, finale, reprezintă o caracteristică a tuturor idiomurilor românești actuale.

rom. com. *cə < lat. *quod*

Raportul de bază exprimat de *cə* este cel *e a u z a l*, din care s-au dezvoltat ulterior alte raporturi (completiv, atributiv, consecutiv, final etc.).

Sensul completiv și consecutiv al lui *cə* apăruse încă în latina tîrzie (unde *quod* îl înlocuise pe *ut* în această funcție).

Aria Romaniei care se caracterizează prin păstrarea lui *quod* cuprinde dialectele italiene de sud-est, româna, friulana și, poate, dalmata. În provinciile dunărene, *quod* s-a dezvoltat foarte mult în detrimentul lui *quia*.

rom. com. *se < lat. *si*

În româna comună, conjuncția *se* păstrează probabil sensul său original de „dacă” (întrebuintare curentă în idiomurile sud-dunărene, în dacoromâna veche și, în unele construcții, în cea actuală).

Spre deosebire de alte limbi romanice, româna comună dezvoltă și alte valori ale lui *se*, aceea de „că” (completiv, atributiv, circumstanțial).

Spre deosebire de *cə* „că”, care exprimă acțiuni reale (se construiește cu indicativul), rom. com. *se exprimă acțiuni realizabile (se construiește totdeauna cu conjunctivul).

În fine, un loc aparte ocupă *de*, la origine prepoziția *de* (< lat. *de*). Conjuncția *de* ocupă o poziție intermediară între coordonare și subordonare (în unele construcții are valoare copulativă, în altele exprimă un raport de subordonare final, consecutiv, atributiv, condițional).

1. DIALECTUL DACOROMÂN

1.1. DATE CU PRIVIRE LA DACOROMÂNII

1.1.1. Numele dacoromânilor. 1.1.2. Numărul și răspândirea lor geografică.
1.1.3. Starea social-politică a dacoromânilor. 1.1.4. Stadiul cultural la dacoromâni.

1.1. Dacoromânii sînt urmașii populației romanizate din nordul Dunării. Cu privire la patria lor primitivă s-au emis mai multe păreri :

a) După Densusianu, ei s-ar fi format mai ales în sudul Dunării (dar și în nord). În sprijinul acestei afirmații, autorul aduce două argumente : α) Concordeanțele dintre română și dalmată (ca, de pildă, același tratament al grupurilor consonantice latinești *ct, cs, gn* > *pt, ps, mn* ș.a.) și β) elementele comune românei și albanezei — provenind din același substrat (ilir, după Densusianu, trac, după alți autori). Ambele argumente pledează pentru o patrie primitivă mai apropiată de locurile albanezilor și de coasta dalmată.

Românii primitivi, care, după Densusianu, sînt strămoșii aromânilor de astăzi, s-ar fi deplasat înspre nordul Dunării, îngroșînd rîndurile, mult mai rare, ale românilor nord-dunăreni. Macedoromânii, veniți în aceste locuri din sudul Dunării, ar fi adus cu ei fenomenul de palatalizare a labialelor (v. p. 231).

b) Tot sud-dunăreni sînt dacoromânii în concepția lui Al. Philippide (v. teoria sa expusă la p. 146—147, cu prilejul discutării problemei repartizării graiurilor în dacoromână ; v. Philippide, *OR* II, p. 381 seq.).

c) După Sextil Pușcariu, limba română s-ar fi format pe un teritoriu întins în nordul și în sudul Dunării ; tocmai datorită acestei întinderi vaste, străromâna (româna comună) prezenta diferențe regionale. Pe baza particularităților dialectelor românești actuale, Pușcariu distinge trei grupuri dialectale străromâne :

α) românii apuseni (strămoșii istroromânilor), trăind în nord-vestul Iugoslaviei, care „au rotacismul, păstrează labialele intacte și prefac lat. *c+e, i* în *č* ” (v. Pușcariu, *St. istr.* II, p. 362—363);

g) românii răsăriteni (strămoșii aromânilor și meglenoromânilor), trăind în nordul și nord-estul Peninsulei Balcanice, care „nu cunosc rotacismul, alterează labialele și prefac pe *c* în *č* ” (*ibidem*);

γ) dacoromânii, care aveau contact cu ambele grupuri de români balcanici ; graiul lor are comun cu ramura apuseană fonetismul *č*, ca fenomen general, rotacismul lui *-n-*, ca fenomen regional, iar cu ramura răsăriteană are în comun ca fenomen regional, palatalizarea labialelor (*ibidem*, p. 363).

V. pentru amănunte privitoare la originea dacoromânilor Rosetti, *ILR*, p. 77 seq. : Macrea, *Probl. lingv.*, p. 7—29.

1.1.1. **N u m e l e** dacoromânilor. Ei înșiși își zic *români*, termen care îl continuă pe lat. *romanus*.

Forma așteptată este *rumân* (cu trecerea regulată a lui *o* neaccentuat la *u*); cuvîntul este atestat prima oară cu sens etnic la Coresi. Prima atestare a lui *român*, cu *u* refăcut în *o* pe cale savantă (spre a-l apropia de lat. *romanus*), datează din secolul al XVI-lea (cuvîntul apare în *Palia de la Orăştie* și, pe lângă semnificația etnică, mai avea și sensul de „iobag”).

În evul mediu românii erau cunoscute ca *valahi*, *vlahi* (v. *infra*, p. 216), iar țara lor era denumită *Valahia*.

După provinciile în care locuiesc, ei se numesc *moldoveni* (din Moldova), *munteni* (din Muntenia), *olteni* (din Oltenia), *ardeleni* (din Ardeal), *bănățeni* (din Banat), *maramureșeni* (din Maramureș), *dobrogeni* (din Dobrogea), iar după regiuni sau „țări”, distingem între *oșeni* (din Țara Oașului), *moși* (din Țara Moșilor, în Munții Apuseni), *vrînceni* (din Vrancea, în sud-vestul Moldovei) etc.

Oamenii de știință i-au denumit *dacoromâni* (=români din Dacia), ca să-i deosebească, după criteriul geografic, de ceilalți români (v. și p. 190, 216).

1.1.2. **N u m ă r u l** și **r ă s p î n d i r e a** lor geografică. Dacoromânii sînt cei mai numeroși dintre urmașii românilor primitivi: din totalul de 21 142 000 de locuitori ai României la 1 ianuarie, 1975, 87,8% au ca limbă maternă *dacoromâna* (în vorbirea curentă identificată cu *limba română*).

Alături de dacoromâni, în Republica Socialistă România trăiesc și naționalități conlocuitoare (maghiari, germani, evrei, sirbi, bulgari etc.) și un număr de vorbitori ai dialectelor sud-danubiene (aromâni și meglenoromâni) colonizați în țara noastră începînd cu ultimele decenii ale secolului nostru.

Dacoromânii locuiesc în nordul Dunării și în Dobrogea, pe teritoriul Republicii Socialiste România, care se învecinează la nord-est cu Uniunea Sovietică, la est cu Marea Neagră, la sud cu Bulgaria, la sud-vest cu Iugoslavia, iar la vest cu Ungaria. România are o suprafață de 237 500 de km² și are capitala la București; alte centre importante: Cluj-Napoca, Timișoara, Iași, Craiova, Constanța, Ploiești, Brașov, Sibiu, Arad, Oradea, Galați, Brăila etc.

Dacoromânii sînt singurii români care s-au organizat într-un stat național unitar.

După secolul al X-lea, dată la care se presupune că s-a produs separarea românilor din nord de cei din sudul Dunării, apar primele formațiuni statale românești în Transilvania (Ardeal), conduse de voievozii Gelu, Glad și Menemurut. În alte părți ale Ardealului existau forme mai vechi de organizare socială denumite „obști”, reunite în „țări”: Țara Oașului, Țara Lăpușului, Țara Făgărașului, Țara Hațegului etc. Noi formațiuni statale sînt atestate în secolul al XI-lea în Dobrogea, în secolul al XII-lea în Moldova, în secolul al XIII-lea în stînga Oltului (conduse de Seneslau, Ioan, Farcaș, Litovoi). În secolul al XIV-lea, la sud și la răsărit de Carpați, ia ființă statul feudal Țara Românească (c. 1310) și statul feudal Moldova (1359). Sub conducerea unor domni iscusiti și mari patrioți (ca Mircea cel Bătrîn și Vlad Tepeș, în Țara Românească, Ștefan cel Mare în Moldova), românii au opus o rezistență îndrîjită expansiunii otomane (între secolele XIV și XVI). Prima unire, de scurtă durată, a țărilor române într-un singur stat a fost realizată de Mihai Viteazul, proclamat domn al „Țării Românești, al Transilvaniei și al Moldovei” în anul 1600, la Alba Iulia. În 1859, prin unirea Moldovei cu Țara Românească, sub Alexandru-Ioan Cuza, se pun bazele statului național român modern. La 9 mai 1877, România și-a proclamat independența, consolidată prin Războiul de independență (1877—1878) și recunoscută pe plan internațional prin pacea de la San Stefano și Congresul de la Berlin. În 1918 are loc unirea Bucovinei și a Transilvaniei cu România, desăvîrșindu-se astfel procesul de formare a statului național unitar român.

1.1.3. Deși dacoromânii, ca și strămoșii lor, românii primitivi, și ea și frații lor sud-dunăreni, au fost secole de-a rîndul păstori, cutreierînd munții și cîmpiile în căutare de pășuni bune, ei sînt singurii români care, în condițiile unui stat național, au ajuns la o stare economică, social-politică și culturală înfloritoare: un popor harnic și talentat, pe un pămînt fertil și cu un subsol plin de bogății a reușit să-și construiască o societate avansată, în care accesul la cultură este permis oricărui cetățean al țării, indiferent de naționalitate, rasă, sex sau religie.

1.1.4. Dialectul dacoromân este singurul — între dialectele românești — care are o funcție culturală (este instrument al culturii).

Primele texte scrise în limba română datează de la sfîrșitul secolului al XV-lea sau începutul celui de-al XVI-lea (așa-numitele texte „rotacizante”, manuscrise religioase nedatate, descoperite în Maramureș).

Cel mai vechi text datat este *Scrisoarea lui Neacșu din Cîmpulung* (1521). Înainte de această dată, atestări de cuvinte românești există în textele slave, bizantine sau latinești și maghiare (în secolele XIII—XV). Bazele limbii literare române (= dacoromâne) se pun în secolul al XVI-lea, prin apariția tipăriturilor diaconului Coresi și prin difuzarea lor în toate regiunile locuite de români. La baza limbii române literare, stă graiul din Muntenia, îmbogățit continuu, prin contribuția marilor scriitori, cu elemente din alte graiuri, în primul rînd moldo-venești. De o mare însemnătate pentru formarea culturii naționale românești sînt, pe lîngă tipăriturile coresiene, scrierile religioase și istorice din secolul al XVII-lea; paralel cu activitatea de traducere, apar cele dintîi lucrări cu caracter propriu-zis literar: primele manifestări de poezie română cultă (Dosoftei, *Psal-tirea în versuri*, 1673), cel dintîi roman (D. Cantemir, *Istoria hieroglică*, 1705).

Un moment important în afirmarea națiunii române l-a constituit activitatea „Școlii ardelenе” din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior ș.a.). Din aceeași perioadă, datează începuturile literaturii române moderne, care cunoaște o dezvoltare spectaculoasă în prima jumătate a secolului al XIX-lea (după 1830); dealtfel, întreaga cultură românească realizează mari progrese: se înființează învățămîntul în limba română, numărul școlilor fiind în continuă creștere, se creează institute de învățămînt superior, se pun bazele teatrului în limba română, apar primele gazete și reviste literare, se traduce masiv din literaturile străine. Pleiada de scriitori și îndrumători culturali, mari patrioți din perioada 1848 (I. Heliade Rădulescu, Gh. Asachi, M. Kogălniceanu, Gh. Barițiu, N. Bălcescu, Al. Russo, V. Alecsandri) a anticipat, pe plan literar, unirea politică și a pregătit afirmarea marilor creatori ai literaturii române (Mihai Eminescu, Ion Creangă, I. L. Caragiale, I. Slavici, G. Coșbuc, M. Sadoveanu), ale căror opere au intrat de mult în patrimoniul literaturii universale. Literatura română din secolul al XX-lea este bogată, variată, de orientări foarte diverse. După 23 August, literatura română trece într-o nouă etapă, dominată de ideile umanismului socialist, cunoscînd o înflorire remarcabilă. În general, literatura, arta, știința, toate formele de cultură cunosc o dezvoltare impetuoasă în acești ani.

În felul acesta, dialectul dacoromân este vehiculat — în forma sa literară, în toate domeniile și formele culturii, ceea ce explică îmbogățirea sa considerabilă, în raport cu celelalte dialecte sud-dunărene, rămase la stadiul de idiomuri familiare.

1.2. DESCRIEREA DIALECTULUI DACOROMÂN

1.2.1. Fonologie. 1.2.1.1. Vocale. 1.2.1.2. Consoane. 1.2.2. Morfologie. 1.2.2.1. Substantiv. 1.2.2.2. Articol. 1.2.2.3. Adjectiv. 1.2.2.4. Pronume. 1.2.2.5. Numeral. 1.2.2.6. Verb. 1.2.3. Lexic.

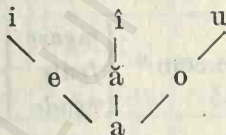
1.2. Dialectul dacoromân este singurul, între dialectele românești, care a devenit o limbă comună și care, în consecință, poate fi descris ca atare. Când spunem, deci, „dacoromână” spunem de fapt „româna standard”, pe care o vom descrie prin comparație cu româna comună, pe de o parte, și cu dialectele sud-dunărene (istroromân, aromân, meglenoromân), pe de altă parte.

Evident, nu ne propunem o descriere completă (a tuturor unităților și subunităților, la toate nivelurile limbii) : nivelul fonologic, care dispune de un număr limitat de unități, va fi descris integral. În cazul celorlalte nivele, vom proceda selectiv, prin comparație interdialectală : ne vom opri asupra acelor trăsături care separă, care individualizează dacoromâna prin raport cu celelalte dialecte (diversificarea dialectală a dacoromânei va fi descrisă în capitolul următor; v. p. 143—188).

1.2.1. Fonologie

1.2.1.1. Vocale

1.2.1.1.1. Inventarul fonologic al dacoromânei prezintă 7 foneme vocalice : /a, ă, î, e, i, o, u/, care se opun unul altuia pe baza trăsăturilor de loc alizare și grad de deschidere. Schema următoare pune în evidență raportul dintre foneme în cadrul sistemului :

În comparație cu româna comună (care își organizase un sistem vocalic compus din 6 foneme : /a, ə, e, i, o, u/, prin crearea — pe axa centrală a unui fonem cu grad de deschidere greu de precizat, mai închis decât /a/, probabil /ă/, v. p. 89), dacoromâna prezintă un sistem cu seria centrală completă, prin crearea unui timbru distinct de /a/ și de /ă/ și anume /î/. Fonologizarea lui /î/, adică momentul în care rău s-a opus lui rîu, se produce în cursul sau după secolul al XVI-lea.

V. pentru întreaga problemă a fonemelor /ă/ și /î/ în dacoromână A. Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, București, 1964, p. 73 ; *ILR* II, p. 191 ; Vasiliu, *Fonol. isl.*, p. 60 ; v. și în corpul lucrării de față p. 89 seq.

În comparație cu dialectele sud-dunărene, dacoromâna are un sistem vocalic accentuat ca acela la graiurilor aromânești, de tip A (v.p. 223) ; meglenoromâna și istroromâna nu cunosc timbrul /î/, cu valoare distinctivă (v. și p. 192 și p. 268).

1.2.1.1.2. Dacă sub raportul inventarului deosebirile față de etapa precedentă (româna comună) și față de dialectele sud-dunărene nu sînt prea mari, în schimb o serie de schimbări fonetice — în contexte determinate — fac speci-

ficul distribuției unor foneme vocalice în dacoromână. În unele cazuri este vorba de arhaisme, iar în alte cazuri, de inovații.

Enumerăm câteva particularități mai importante:

— Spre deosebire de dialectele sud-dunărene, în dacoromână vocalele sînt mult mai puternic influențate de timbrul vocalei din silaba următoare. Aceasta constituie, într-o serie de cazuri, o inovație a dialectului dacoromân.

Astfel, vocala *e* după consoane labiale trece la *ă* atunci cînd în silaba următoare nu se află un *e* sau *i* (vocale prepalatale); (în dialectele sud-dunărene, *e* după labiale se păstrează, indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare):

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{pilu(m)} \\ \text{video} \\ \text{melu(m)} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{peru} \\ \text{veđu} \\ \text{meru} \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} \text{păr (dar peri)} \\ \text{văz (dar vezi)} \\ \text{măr (dar meri)} \end{array} \right\}$$

O altă inovație dacoromână este trecerea diftongului *ea* după labiale, urmat în silaba următoare de un *a* sau *ă*, la *a* (diftongul se păstrează în toate dialectele sud-dunărene):

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{me(n)sa} \\ \text{feta} \\ \text{videat} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{measa} \\ \text{fĕătă} \\ \text{vĕađă} \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} \text{masă} \\ \text{fată} \\ \text{(să) vază} > \text{vadă} \end{array} \right\}$$

dar:

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{me(n)sae} \\ \text{fetae} \\ \text{videt} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{mease} \\ \text{fĕate} \\ \text{vĕade} \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} \text{mese} \\ \text{fete} \\ \text{vede} \end{array} \right\}$$

Orice diftong *ea*, urmat în silaba următoare de un *e*, indiferent de timbrul consoanei precedente, se reduce la *e* în dacoromână:

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{crescit} \\ \text{lege(m)} \\ \text{viride(m)} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{creaște} \\ \text{lēage} \\ \text{vĕarde} \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} \text{crește} \\ \text{lege} \\ \text{verde} \end{array} \right\}$$

(v. și exemplele imediat precedente.)

Trecerea *ea* + ... *e* > *e* s-a produs probabil în secolul al XVI-lea (v. Rosetti, *ILR*, p. 482 seq.; v. și Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 65).

Dialectele sud-dunărene păstrează diftongul *ea*, indiferent de timbrul consoanei precedente și de acela al vocalei următoare (v. p. 193, 224, 270).

O altă inovație importantă specifică dacoromânei, care o opune dialectelor sud-dunărene, este trecerea vocalei *i* în poziție nazală, precedată de consoane labiale și urmată în silaba următoare de vocale nepalatale, la *i*:

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{ventu(m)} \\ \text{vendo} \\ \text{vena} \end{array} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{array}{l} \text{vintu} \\ \text{vindu} \\ \text{vină} \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} \text{vînt} \\ \text{vînd} \\ \text{vîină} \end{array} \right\}$$

dar :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{vendis} \\ \text{venae} \end{array} \right\} > \text{drom.} \left\{ \begin{array}{l} \text{vinzi} \\ \text{vine} \end{array} \right. \text{ (subst., pl.)}$

După Vasiliu, nu *in* trece la *in*, ci *ân* devine *in* (v. *Fonol. ist.*, p. 73).

Dialectele sud-dunărene păstrează fonetismul *i* în poziție nazală, indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare (v. p. 193, 221, 270).

Cu excepția graiului crișean, dacoromâna l-a pierdut pe *-u* (final) după consoană simplă, păstrat în aromână după orice consoană finală (v. amănunte la p. 226 seq.). Dacoromâna îl păstrează însă pe *-u* după grupul „muta cum liquida”: *codru*, *aflu*, *umplu*.

În fine, dacoromâna a introdus — după model slav — un *i* înaintea lui *e* inițial :

ești > [i¹eșt¹]

este > [i¹este]

eu > [i¹eu]

eram, *erai*, *era* etc. > [i¹eram, i¹erai, i¹era]

1.2.1.2. Consoane

1.2.1.2.1. Inventarul consoanelor dacoromânei este următorul :

mod loc	bilabiale	labio- dentale	dentale	prepalatale	palatale	velare
oclusive	p~b		t~d		k~g	c~g
africate			t̪~(d̪)	č~ġ		
fricative		f~v	s~z	ș~j	h	h
nazale	m		n			
laterale			l			
vibrante			r			

Trăsăturile distinctive ale consoanelor sint : modul de articulare, locul de articulare și prezența sau absența sonorității.

Ca și în cazul vocalelor, în comparație cu româna comună și cu dialectele sud-dunărene constatăm unele inovații și unele arhaisme:

— Dialectul dacoromân a pierdut consoanele sonante palatale /l', n'/ din româna comună (cu excepția graiului bănățean, care îl păstrează pe /n'/, v. p. 171; /l', n'/ se păstrează în toate dialectele sud-dunărene, v. p. 195, 230 seq., 271);

/l'/ provenit din :

— lat. *l* - + *ě*, *i* > rom. com. * *l'* > drom. *i*, *o*

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \text{liberto} \\ \text{leporem} \\ \text{linum} \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} \text{l'ertu} \\ \text{l'epure} \\ \text{l'inu} \end{array} \right\} > \text{drom.} \left\{ \begin{array}{l} \text{iert} \\ \text{iepure} \\ \text{in} \end{array} \right.$

— lat. $l + i$ ($< i + e, i$ în hiat) > rom. com. * l' > drom. $i, \emptyset$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} familia \\ mulierem \\ filius \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} f\grave{a}m\grave{e}al'ə \\ mul'eare \\ fil'u \end{array} \right\} \text{ drom. } \left\{ \begin{array}{l} femeie \\ muiere \\ fiu \end{array} \right\}$

— lat. $ll + i$ > rom. com. l' > drom. $i, \emptyset$

lat. *gallina* > rom. com. * *găl'ina* > drom. *găină*

/ń/ provenit din :

— lat. $n + i$ ($< e, i$ în hiat) > rom. com. $ń$ > drom. $i, \emptyset$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} calcaneum \\ vinea \\ *antaneus \end{array} \right\} < \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} calc\grave{a}nu \\ vi\grave{n}\grave{a} \\ nt\grave{a}nu \end{array} \right\} < \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} c\grave{a}lc\grave{a}i \\ vie \\ \grave{i}nt\grave{a}i \end{array} \right\}$

— sau din slavă:

sl. $\left\{ \begin{array}{l} banja \\ kopanja \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} baie \\ copaie \end{array} \right\}$

Această poziție apare frecvent în sufixul latinesc *-oneus*, *-onea*, devenit întâi *-oñu*, *-oañe* < *-gañă* și apoi *-oi*, *-oaie*: *broscui*, *lupoaică* (< *lup* + *-oaie* + *-că*).

— O deosebire importantă între dacoromână și dialectele sud-dunărene este inovația privind trecerea grupurilor consonantice *cl'*, *gl'* din româna comună la *k'*, *g'* (dialectele din sudul Dunării păstrând faza intermediară între stadiul dacoromân și cel latinesc):

lat. $\left\{ \begin{array}{l} clamo \\ oculum \\ inclago \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} cl'emu \\ ocl'u \\ ncl'egu \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} chem [k\acute{e}m] \\ ochi [ok'ʲ] \\ \acute{i}ncheg [in'k\acute{e}g] \end{array} \right\}$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} vigilo \\ *glemus \\ inglutto \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} vegl'u \\ gl'emu \\ ngl'itu \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} veghez [ve'g\acute{e}z] \\ ghem [g\acute{e}m] \\ \acute{i}nghit [in'g\acute{e}t] \end{array} \right\}$

— Africata /d/, pusă între paranteze în tabelul de la p. 133, se păstrează numai dialectal în dacoromână (în graiurile moldovean, bănățean și maramureșean) (v. p. 171). În dacoromâna literară și în restul teritoriului, dialectal, cu excepția graiurilor menționate, fonetismul *d*, provenit din lat. *d + ě, i, -i* flexionar, trece la *z* (se fricativizează):

lat. $\left\{ \begin{array}{l} vides \\ dico \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} veđi \\ đicu \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} vezi \\ zie \end{array} \right\}$

1.2.1.2.2. Alte deosebiri nu privesc inventarul, ci distribuția consoanelor.

— Cea mai importantă deosebire din această categorie este tratamentul diferit al consoanelor velare latinești : lat. *c, g* + *e, i* au devenit în dacoromână /č, ġ/ (africate p r e p a l a t a l e), în timp ce în aromână și meglenoromână au devenit africate d e n t a l e /t̪, d̪/ :

$$\text{lat. } \left\{ \begin{array}{l} \text{cepa} \\ \text{caelum} \\ \text{quinque} \\ \text{facere} \end{array} \right\} > \text{drom. } \left\{ \begin{array}{l} \text{ceapă} \\ \text{cer} \\ \text{cinci} \\ \text{face(re)} \end{array} \right\}$$

Pentru formele din dialectele sud-dunărene v. p. 195, 233, 274.

Dialectal, în dacoromână, africatele suferă unele transformări : se fricativizează în graiurile moldovene, bănațean și crișean (numai /ġ/), sint „dure” (= nu pot fi urmate de *e, i*) în cel maramureșean (v. p. 159).

— Consoanele labiale /p, b, m, f, v/, urmate de *e, i*, se păstrează nealterate în unele graiuri dacoromâne și în dacoromâna literară (care are la bază graiul muntean).

Pentru situația labialelor în graiurile dacoromâne v. p. 159—162.

1.2.2. Morfologie

Privite la un nivel de abstractizare foarte mare, deosebirile în structura morfologică și sintactică a dialectelor românești nu sînt foarte mari : desprinzîndu-se dintr-un „trunchi” comun, româna comună, aceste ramificații s-au diferențiat ulterior la nivelul realizărilor concrete și numai uneori fapte de „vorbire” au devenit cu timpul fapte de „sistem”, care opun un dialect altuia, sau un grup dialectal unui alt grup dialectal.

Descrierea morfologiei dialectelor românești se va deosebi, intructiv, de descrierea fonologică, dat fiind că economia lucrării nu îngăduie o prezentare exhaustivă a unităților morfematice ale fiecărui sistem în parte (cu inventare mult mai bogate, în raport cu inventarele de unități fonologice).

Ne vom opri în continuare la trăsăturile cele mai importante din morfologia dacoromânei, care fac specificul ei, în raport cu celelalte dialecte românești. Unele dintre ele sînt arhaisme, altele sînt inovații.

1.2.2.1. Substantiv

a) Cea mai importantă particularitate a structurii gramaticale dacoromâne se referă la flexiunea substantivelor.

În ce privește masculinile și neutrele, ca în toate dialectele, s-a extins tipul flexionar cu doi termeni (preponderent și în româna comună ; v. p. 101—102) : o formă unică pentru singular, la toate cazurile, și o formă unică pentru plural, la toate cazurile :

sg.		pl.	
m.	n.	m.	n.
N. } lup	} scaun	} lupi	} scaune
G. } om	} cap	} oameni	} capete, capuri
D. } codru	} plai	} codri	} plaiuri
Ac. }		}	

În ce privește vocativul, alături de forma în *-e*, păstrată foarte bine din latină la masculine, dacoromâna a introdus la declinarea articulată inovația *-ule*, la singular :

băiete!   *băiatule!*
doamne!   *domnule!*

și *-lor* la plural :

băieți!   *băieților!*   *fetelor!*
frați!   *fraților!*   *mamelor!*

Aceste desinențe de vocativ sînt cunoscute numai dacoromânei.

La feminine, dacoromâna este singurul dialect românesc care prezintă o flexiune cu trei termeni net opozabili : o formă unică de N. Ac. sg., o formă unică de G. D. sg. și o formă unică pentru N. G. D. Ac. pl. :

sg.	pl.
N. Ac. <i>casă, vacă, carte</i>	} <i>case, vaci cărți</i>
G. D. <i>case, vaci, cărți</i>	

Cu privire la vechimea acestui tip flexionar din dacoromână, cercetătorii nu sînt toți de aceeași părere :

— unii susțin că este vorba de păstrarea G.D. latin în româna comună și, mai departe, în dacoromână (părerea cea mai răspîdită); prin acest arhaism, limba română se opune celorlalte limbi romanice, care au pierdut flexiunea substantivelor;

— alți autori susțin că distincția dintre N. Ac. și G. D. este o inovație a dacoromânei, care a creat tipul flexionar bicazual la feminine sub influența articolului hotărît : *case-le* l-a influențat pe *casă-lei* > *case-lei* > drom. *case-ei*, *case-i* (v. și p. 102).

b) Obiectul direct al numelor de persoane și de ființe personificate se exprimă în dacoromână cu prepoziția *pe* :

Traian l-a învins pe Decebal.
Îl chem pe tata. (cf. arom. *Îl^u c'lem^u tata*)
Uite-o pe soră-mea! (cf. arom. *Îa-u sor-mea!*)
Pe urs îl durea coada. (cf. arom. *Ursa u dūrea cōada*)

Această trăsătură sintactică extrem de importantă (cunoscută și altor limbi romanice) este caracteristică exclusiv dacoromânei (între dialectele românești). Ea a apărut în secolul al XVI-lea și s-a generalizat ulterior.

V. pentru întreaga problemă (aparitiie, evoluție etc.), Niculescu, *Indiv.*, p. 77—99.

1.2.2.2. Articol

Dacoromâna literară (și graiul muntean) și-a creat un „articol” genitival (posesiv) cu patru forme : *al*, *a*, *ai*, *ale* :

copilul acesta al meu (al fratelui)
o carte a mea (a prietenei)

*am dat-o unor colegi ai mei (ai Ioanei)
sînt niște probleme ale mele (ale tinereții)*

Toate celelalte dialecte și graiuri prezintă un element invariabil *a* în situațiile în care în dacoromâna literară și graiul muntean apare *al, a, ai, ale*.
— Dacoromâna (și istroromâna) are un articol nehotărît feminin *o* (< lat. *una*, care a dat și arom. megl. *ună*) : *o fată* (v. și p. 198—199).

1.2.2.3. Adjectiv

Gradele de comparație : dacoromâna formează superlativul absolut cu ajutorul adverbului *foarte* (< lat. *fortis*) și *tare* (< lat. *talis*) :
o fată foarte frumoasă, un om tare bun.

Cf. arom. *mullu*, megl. *mull* (folosite și în vechia dacoromână), istr. *jdco* etc.

Termenul comparat al comparativului de superioritate se introduce prin elementul *ca* sau *decît* :

o fată mai frumoasă ca tine ; un om mai bun decît tatăl lui.

Cf. arom. *ca*, dar mai ales *de* (*di*), element folosit întotdeauna și în meglenoromână și istroromână.

Termenul comparat al superlativului relativ se introduce prin *din* (< *de* + *în*) sau *dintre* (< *de* + *între*) :

cea mai frumoasă din sat ; cel mai bun dintre ei.

Cf. *de* (*di*) în idiomurile sud-dunărene.

1.2.2.4. Pronume

Dacoromâna este singurul dialect românesc care și-a constituit un pronume personal de politețe și un pronume de întărire :

a) Pronumele de politețe are forme de persoana a 2-a și a 3-a, ambele numere. El provine din substantivul *domnia* + adjectivele posesive *ta, sa, voastră* sau pronumele personale în genitiv *lui, ei, lor*.

Specificul sistemului de reverență din dacoromână rezidă în faptul că, pentru unii vorbitori, el este un sistem cu trei termeni, corespunzînd la trei grade de politețe diferite :

$$\left\{ \begin{array}{l} tu / \text{dumneata} / \text{dumneavoastră} \\ el / (\text{dînsul?}) / \text{dumnealui, domnia-sa} \\ ea / (\text{dînsa?}) / \text{dumneaei, domnia-sa} \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} voi / \text{dumneavoastră} \\ ei / (\text{dînșii?}) / \text{dumnealor} \\ ele / (\text{dînsele?}) / \text{dumnealor} \end{array} \right.$$

Al doilea termen al persoanei a treia (*dînsul* provenind din *de* + *însul* < lat. *ipse* + *illu*), are valoare de politețe numai în graiul muntenesc — se pare ; în orice caz, pentru vorbitorii din Moldova, *dînsul* este lipsit de orice adaos reverențios (V. Niculescu, *Indiv.*, p. 32, 34).

b) Pronumele de întărire are forme pentru toate persoanele :

(eu) însumi, însămi	(noi) înșine, însene
(tu) însuți, însăși	(voi) înșivă, însevă
(el) însuși, (ea) însăși	(ei) înșiși, (ele) înseși, însele

1.2.2.5. Numeral

Numai dacoromâna are un numeral multiplicativ, format din în- + numeral cardinal +-it :

îndoit, înzecit, însutit, înmiit etc.

1.2.2.6. Verb

1.2.2.6.1. Indicativ

1.2.2.6.1.1. Imperfectul. La persoana a 3-a plural, dacoromâna a inovat introducând desinența -u : (ei) cântau, vedeau, plîngeau, veneau.

Etimologice sint formele fără -u, prezentînd omonimia persoanei a 3-a (sg. și pl.) : lat. *cantabant, vedebant* etc. > rom. com.* *cânta, vedea* (v. p. 111). Dintre celelalte dialecte, meglenoromâna prezintă o inovație analoagă (v. p. 281).

1.2.2.6.1.2. Perfectul simplu. Majoritatea graiurilor dacoromâne și limba literară vorbită au pierdut perfectul simplu ; el se păstrează numai în graiul oltean (ca timp folosit curent) și, mai puțin, în crișean, precum și în limba literară scrisă (în narațiuni).

Perfectul simplu este prin excelență timp al trecutului în aromână și meglenoromână (v. p. 247—248 și p. 281—282)

Formal, dacoromâna prezintă la acest timp o serie de inovații :

— fostul perfect tare latin, cu accentul pe radical la majoritatea persoanelor, își modifică structura tonală sub influența perfectelor slabe, cu accentul pe sufix, mult mai numeroase ; astăzi fostul perfect simplu din dacoromână a generalizat la persoana 1 accentuarea pe sufix :

drom.	$\left\{ \begin{array}{l} zis\acute{e}i \\ pl\acute{i}ns\acute{e}i \\ r\acute{i}s\acute{e}i \end{array} \right\}$	cf. arom.	$\left\{ \begin{array}{l} d\acute{i}\acute{s}^u \\ pl\acute{i}m\acute{s}u \\ ar\acute{i}\acute{s}^u \end{array} \right\}$	cf. megl.	$\left\{ \begin{array}{l} z\acute{i}s \\ pl\acute{o}n\acute{s} \\ r\acute{o}\acute{s} \end{array} \right\}$

— la persoana 1 și a 2-a plural, dacoromâna a extins elementul -ră-, sub influența persoanei a 3-a pl., unde -ră era etimologic :

drom.	$\left\{ \begin{array}{l} c\acute{i}ntar\acute{a}m \\ c\acute{i}ntar\acute{a}\acute{ș}i \end{array} \right\}$	după cîntară ; cf. arom.	$\left\{ \begin{array}{l} c\acute{i}nt\acute{a}m^u \\ c\acute{i}ntat^u \\ c\acute{i}ntar\acute{i} \end{array} \right\}$

(v. și p. 24).

1.2.2.6.1.3. Perfectul compus. Ca și în istroromână, timpul trecutului în dacoromână este perfectul compus.

Din punctul de vedere al formei, dialectul dacoromân — ca și cel istroromân — prezintă un auxiliar gramaticalizat la acest timp : la persoana a 3-a sg.

și 1, 2 pl., verbul (*a*) *avea*, din care provine auxiliarul, are forme diferite de ale verbului predicativ (forme „scurtate”). Să se compare :

(*eu*) *am* < *cărți*
                    plecat

dar :

(*el*) < *are cărți*
                    a plecat

(*tu*) *ai* < *cărți*
                    plecat

(*noi*) < *avem cărți*
                    am plecat

(*ei*) *au* < *cărți*
                    plecat

(*voi*) < *aveți cărți*
                    ați plecat

Dialectul aromân prezintă un auxiliar cu forme „întregi”, nemutilate, identice cu ale verbului (*a*) *avea* folosit predicativ (v. p. 249).

1.2.2.6.1.4. Mai mult ca perfectul. Numai în dacoromână se păstrează un m. m. c. pf. „sintetic” (provenind din m. m. c. pf. conjunctivului latinesc; timpul corespunzător al indicativului din latină nu s-a păstrat în română): *cîntasem, văzusem, plînsesem, cunoscusem, venisem, coborîsem*.

Istoromâna nu are un m.m. c.pf.; aromâna și meglenoromâna au un m.m.c.pf. „analitic”, compus (v. p. 249, 282).

1.2.2.6.2. Conjunctiv. Dacoromâna păstrează intacte desinențele de persoana a 3-a sg. și pl. la prezentul conjunctivului :
-*e* pentru verbele care au desinența -*ă* la pers. a 3-a ind. prezent;

(*el*) *să cînte* | (*el*) *cîntă*
(*el*) *să lucreze* | (*el*) *lucrează*
(*el*) *să acopere* | (*el*) *acoperă*
(*el*) *să coboare* | (*el*) *coboară*

-*ă* pentru verbele care au desinența -*e* la pers. a 3-a ind. prezent :

(*el*) *să vadă* | (*el*) *vede*
(*el*) *să plîngă* | (*el*) *plînge*
(*el*) *să cunoască* | (*el*) *cunoaște*
(*el*) *să vină* | (*el*) *vine*

Opoziția dintre indicativ și conjunctiv se păstrează în aromână și meglenoromână numai la verbele din grupa a doua : desinența -*ă* s-a generalizat la toate clasele de verbe (v. p. 250). Istroromâna a neutralizat în toate cazurile opoziția în discuție (v. p. 205).

1.2.2.6.3. Condițional. Dacoromâna nu mai păstrează condiționalul „sintetic” din româna comună (păstrat o vreme în vechea dacoromână și cunoscut

și astăzi dialectelor sud-dunărene); ea și-a constituit un condițional „analitic”, format din auxiliarul *aș, ai, ar, am, ați, ar* + infinitivul verbului de conjugat.

Un condițional „analitic” are și istroromâna, numai că, în timp ce în dacoromână auxiliarul provine din verbul (*a*) *avea*, acolo el are la bază verbul (*a*) *vrea* (v. p. 206)

1.2.2.6.4. **Prezumtiv.** Din mulțimea de forme verbale perifrastice cu valori modale variate, create în dacoromână de-a lungul veacurilor, tinde să se contureze, se pare, un mod aparte, **prezumtivul**, inexistent în dialectele sud-dunărene:

prezent : *voi fi cîntînd, voi fi văzînd, voi fi venînd* etc.

perfect : *voi fi cîntat, voi fi văzut, voi fi venit* etc.

1.2.2.6.5. **Infinitiv.** Numai în dacoromână funcționează două forme de infinitiv, cu valori distincte : forma „scurtă”, cu valoare verbală (= funcționînd ca un predicat în propoziții subordonate sau ca verb de bază în unele forme compuse, împreună cu un auxiliar) și forma „lungă”, cu valoare de substantiv în limba literară, păstrată însă și ca formă verbală în graiul crișean; (v. Teaha, *Criș.*, p. 101) :

a cînta / cîntare

a lucra / lucrare

a vedea / vedere

a plînge / plîngere

a cunoaște / cunoaștere

a veni / venire

Istroromâna are și ea un infinitiv scurt, întrebuițat în combinație cu auxiliare într-o serie de forme compuse (v. p. 207)

Infinitivul „scurt” din dacoromână este precedat, în marea majoritate a cazurilor, de marca *a*. Această trăsătură este specifică dacoromânei.

1.2.2.6.6. „**Supin**”. Dacoromâna posedă o formă verbală identică cu a participiilor masculine, care denumește acțiunea ca un infinitiv, cunoscut sub numele de „supin”. Se pare însă că, de fapt, așa-numitul „supin” este o inovație a dacoromânei, care constă în crearea unui nou supin (cel latinesc dispăruse de mult, v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 106, v. și *ILR* II, p. 225) din participiile verbelor intransitive, inițial, generalizat apoi la nivelul tuturor participiilor (*ibidem*) :

cîntatul / de / la cîntat

lucratul / de / la lucrat etc.

Ideea pe care o exprimă „supinul” dacoromân este redată în celelalte dialecte prin infinitiv sau printr-un participiu de formă feminină (ca și în alte limbi romănice); v. p. 229–230, 269.

1.2.4. Lexic

Cele mai importante deosebiri dintre dialectele românești sînt, cum este de așteptat, din domeniul lexicului : contexte geografice, politico-sociale, culturale etc. diferite au determinat o fizionomie lexicală specifică fiecărui dialect în parte.

1.2.4.1. Această diversificare nu exclude însă existența unui fond c o m u n de elemente, mai ales de origine latină (dar și unele identități de origine slavă, greacă, turcă etc.).

Astfel, cu unele excepții și în grade diferite de la un dialect la altul, în toate dialectele se desprinde un fond principal de cuvinte de origine latină; noțiunile importante se denumesc, ca și în alte limbi romanice, cu același termen în toate dialectele. De pildă, termenii referitori la părțile corpului, la acțiunile și însușirile cele mai importante etc. sînt aceiași :

drom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{cap} \\ \text{mînă} \\ \text{picior} \\ \text{bun} \\ \text{alb} \\ (a) \text{ afla} \\ (a) \text{ bate} \\ (a) \text{ dormi} \\ \text{etc.} \end{array} \right.$	istr.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{câp} \\ \text{măre} \\ \text{pițor} \\ \text{bur} \\ \text{ăb} \\ \text{flă} \\ \text{bâte} \\ \text{durmi} \end{array} \right.$	arom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{cap}^u \\ \text{mînî} \\ \text{cîcor}^u \\ \text{bun}^u \\ \text{albu} \\ \text{af lu} \\ \text{bat}^u \\ \text{dormu} \end{array} \right.$	megl.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{cap} \\ \text{mônă} \\ \text{piçor} \\ \text{bun} \\ \text{alb} \\ \text{af lu(m)} \\ \text{bat} \\ \text{dorm} \end{array} \right.$

Să se observe că verbele din aromână și meglenoromână se dau la pers. 1 ind. prez. (v.p. 246).

Elemente de alte origini :

— autohtone :

drom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{baltă} \\ \text{brad} \\ \text{brîu} \\ \text{buză} \\ \text{copac} \\ \text{etc.} \end{array} \right.$	istr.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{bătē} \\ — \\ \text{brāv} \\ — \\ \text{cupăț} \end{array} \right.$	arom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{baltî} \\ \text{brad}^u \\ \text{brîn}^u \\ \text{buđă} \\ \text{cupac}^u \end{array} \right.$	megl.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{baltă} \\ \text{brad} \\ \text{brøn} \\ \text{buză} \\ \text{cupac} \end{array} \right.$

V.I.I. Russu, *Elem. autoht.*, s.v. (v. Indicele)

— slave :

drom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{nevastă} \\ \text{cojoc} \\ \text{sută} \\ \text{trup} \\ \text{prag} \\ \text{lopată} \end{array} \right.$	istr.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{nevestē} \\ — \\ \text{sto} \\ — \\ \text{prag} \\ \text{lopătē} \end{array} \right.$	arom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{nivcastî} \\ \text{cujuc}^u \\ \text{sutî} \\ \text{trup}^u \\ \text{prag}^u \\ \text{lupati} \end{array} \right.$	megl.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{nivgastă} \\ \text{cujoc} \\ \text{sută} \\ \text{trup} \\ \text{prag} \\ \text{lupată} \end{array} \right.$

Elementele turcești și grecești lipsesc în general din istroromână; ele grupează însă adeseori dacoromâna cu dialectele din sud-estul Dunării. De pildă :

drom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{odae} \\ \text{cișmea} \\ \text{tavă} \\ \text{dulap} \\ \text{cazan} \\ \text{baclava} \\ \text{chiftea} \end{array} \right.$	arom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{udă} \\ — \\ \text{tîvă} \\ \text{dulapi} \\ \text{cîzani} \\ \text{biclîvă} \\ \text{kîftă} \end{array} \right.$	megl.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{udăiă} \\ \text{cêșmă, cîșmă} \\ \text{távă} \\ \text{duláp} \\ — \\ — \\ \text{kîŕfti} \end{array} \right.$

1.2.4.2. În ciuda acestei continuități la nivelul lexicului, totuși elementul *l a t i n* din fiecare dialect în parte a suferit unele schimbări : pierderi, conservări, evoluții semantice diferite etc.

Astfel, dacoromâna a păstrat o serie de termeni, pierduți în celelalte dialecte sud-dunărene :

drom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{armăsar} \\ \text{îie} \\ \text{luptă} \\ \text{pace} \\ \text{aspru} \\ \text{ager} \\ \text{frumos} \\ \text{foarte} \\ (a) \text{ atinge} \\ (a) \text{ cugeta} \\ \text{etc.} \end{array} \right\}$	< lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{admissarius} \\ \text{linea} \\ \text{lucta} \\ \text{pacem} \\ \text{asper, -a, -um} \\ \text{agilis, -e} \\ \text{formosus} \\ \text{fortis, -e} \\ \text{attingere} \\ \text{cogitare} \end{array} \right\}$

V. G. Giuglea, *Uralleschichten und Entwicklungsstufen in der Struktur der dakoromänischen Sprache*, Sibiu, 1944, p. 114—120.

Alteori, diferența constă numai în semantism :

drom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{femeie} \\ \text{vătăma} \end{array} \right\}$	cf. arom.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{fumeal'i „familie”} \\ \text{vatîm“ „ucid”} \end{array} \right\}$	< lat.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{familia „familie”} \\ \text{victimare „a face o} \\ \text{victimă, a ucide”} \end{array} \right\}$

1.2.4.3. Deosebirile cele mai importante sînt datorate î m p r u m u t u r i l o r din alte limbi, care au îmbogățit considerabil vocabularul dacoromânei.

Uneori elementele neologice nelatine (slave, grecești, turcești) au pătruns în întreaga limbă română (v. *supra*, p. 141), în epoci diferite. Dată fiind însă configurația geografică a fiecărei regiuni locuite de români — la nordul și la sudul Dunării — este firesc ca fiecare dialect să aibă împrumuturi proprii, specifice lui, rezultat al relațiilor directe cu vorbitori de altă limbă. La acestea se adaugă împrumuturile indirecte, făcute prin intermediul culturii sau prin intermediul altor limbi.

Astfel, în dacoromână au pătruns termeni de origine rusă, poloneză, maghiară, germană — inexistenți în celelalte dialecte (cu excepția istroromânei, unde există cîteva elemente de origine germană pătrunse prin croată și, mai ales, slovenă).

Pe calea culturii, au intrat în dacoromână foarte mulți termeni de origine franceză și, mai ales în ultima vreme, un număr relativ ridicat de elemente de origine engleză.

Pentru componența pe origini a lexicului dacoromân, v. Macrea, *Probl. lingv.*, p. 24 seq.

Local, fiecare grai dacoromân prezintă un procent oarecare de termeni de origine străină, intrați pe cale directă, din limbile populațiilor învecinate.

1.3. CONFIGURAȚIA DIALECTALĂ A DACOROMÂNEI

1.3.1. Repartizarea dialectală a dacoromânei. 1.3.2. Descrierea varietății dialectale dacoromâne.

1.3. Se afirmă de obicei că dialectul dacoromân (= limba română, în mod curent) este un domeniu lingvistic relativ unitar (mai unitar decât alte limbi romanice, de exemplu italiana). Afirmatia se bazează pe faptul că vorbitorii din diferite părți ale României se înțeleg între ei fără dificultăți. Așa cum am arătat însă în introducerea teoretică a acestei lucrări, criteriul înțelegerii este — și trebuie să fie — subordonat altor criterii, lingvistice, vizînd structura propriuzisă a unui domeniu lingvistic (v. p. 30 seq.)

Într-adevăr, în ciuda acestei posibilități, reale, de înțelegere între români din nordul Dunării, există însă în dacoromână deosebiri, variații determinate regional, apărute în urma unui îndelungat proces de diferențiere (firesc, cunoscut oricărei unități lingvistice, de oriunde și la orice nivel: limbă, dialect, grai).

Ideea că limba română (= dialectul dacoromân) nu este, totuși, foarte unitară nu este nouă: variația dialectală a fost remarcată și consemnată de timpuriu (într-o formă mai mult sau mai puțin amplă, ca simplă observație sau ca studiu științific).

Astfel, este cunoscută ideea — foarte valoroasă, prin noutatea ei, pentru vremea aceea — formulată de Mitropolitul Simion Ștefan în predoslovie la *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) că „rumânii nu grăiesc în toate țările [= țările române] într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip”, de unde nevoia de a scrie într-o limbă care să fie înțeleasă de toți, căci „cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni carii îmblă în toate țările, așa și cuvintele acelea sînt bune carele le înțeleg toți” (v. Bianu-Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I (1508—1716), București, 1903, p. 170).

Observații mai bogate găsim la Dimitrie Cantemir, în *Descriptio Moldaviae*, unde autorul notează, pe de o parte, deosebiri regionale în interiorul graiului moldovenesc însuși, pe de altă parte, deosebiri între dialectele românești (între graiul celor din Valachia, al celor din Transilvania și Moldova). În plus, este cel dintîi care sesizează fenomenul palatalizării labialelor.

V. amănunte la Todoran (*Noi partic.*, p. 45 seq.), unde sînt menționate și alte numeroase contribuții la sesizarea diferențelor regionale și la descrierea lor: Ioan Zoba din Vinț în prefața la *Scrierul de aur* (1683), Constantin Cantacuzino în *Istoria Țării Românești*, Petru Maior în *Disertație pentru începutul limbii românești* (1812), I. Heliade Rădulescu într-una din scrisorile sale către C. Negruzzi, și acesta din urmă, în aceeași corespondență cu scriitorul muntean ș.a.

Configurația dialectală a dacoromânei pune două probleme: a) repartizarea graiurilor de pe teritoriul lingvistic dat (altfel spus, numărul de unități subordonate și aria lor de răspîndire); b) descrierea acestor unități (relevarea particularităților fonetice-fonologice, morfologice, sintactice, lexicale individualizatoare).

După părerea noastră, cele două aspecte ale problemei nu au fost întotdeauna bine circumscrise:

— Avînd ca obiectiv „repartizarea” s-a „descrie” pînă la cele mai nesemnificative detalii o unitate dialectală, în scopul de a o individualiza și de a-i găsi, în felul acesta, locul în cadrul unității superioare, de a o considera egală, pe același plan cu alte unități subordonate; cu alte cuvinte, raționamentul ar fi

următorul : dacoromâna nu are trei, ci patru sau cinci graiuri, pentru că există și alte unități, neluate pînă în momentul dat în considerare, care au un număr de note individualizatoare și care, deci, ar putea fi ridicate la rangul de graiuri, pe același plan cu celelalte trei. În felul acesta, se pierde însă din vedere imaginea globală a domeniului lingvistic respectiv, elementul comparabil de la o unitate la alta, capabil să pună în evidență atât deosebirile, cât și asemănările. În plus, egalizarea trebuie să fie calitativă sau cantitativă (să aibă în vedere importanța sau numărul fenomenelor individualizatoare)?

— Dimpotrivă, avînd ca punct de plecare „descrierea” unei unități dialectale, s-a încercat proiectarea ei pe tabloul dialectal general și s-au tras concluzii generalizatoare (privind „repartiția”).

(V. aprecieri critice cu privire la repartiția dacoromânei, ca și o serie de soluții interesante, la Gheție, *Repart.*

V. pentru problema teoretică (natura particularităților — fonetice sau lexicale?

— și ponderea lor în stabilirea configurației dialectale a unei unități) p. 35—36.

1.3.1. Repartizarea dialectală a dacoromânei

1.3.1.1. Criterii politico-administrative (Tiktin). 1.3.1.2. Criterii areale (Weigand).

1.3.1.3. Criterii genetice/tipologice (Philippide, Vasiliu). 1.3.1.4. Din nou criterii areale (Petrovici, Pop, Todoran). 1.3.1.5. Concluzii.

Subdiviziunile dacoromânei au fost denumite cînd „dialecte” (Weigand), cînd „subdialecte” (Petrovici), cînd „graiuri”. Așa cum s-a arătat însă la p. 28, în lucrarea de față ne-am oprit la termenul „grai”, cel mai frecvent utilizat.

Problema repartizării dialectale a dacoromânei a preocupat — direct sau indirect — pe majoritatea savanților români și străini care au studiat limba română.

1.3.1.1. Printre cele dintîi puncte de vedere cu privire la repartiție se citează contribuția lui H. Tiktin, care, fără a-și propune să abordeze această problemă, în studiul său *Die rumänische Sprache* distinge patru unități lingvistice în dacoromână, corespunzînd celor patru provincii istorice („țări”) românești : graiul muntean (germ. *walachisch*), graiul moldovean (germ. *moldawisch*), graiul bănățean (germ. *banatisch*) și cel transilvănean (germ. *siebenburgisch* — numele german al Transilvaniei fiind *Siebenbürger*). Aceste graiuri se deosebesc între ele printr-o serie de particularități fonetice și lexicale. Diferențierea lingvistică din sînul dacoromânei ar fi început în urmă cu trei secole — spune Tiktin în 1888 ; cel mai diferențiat este graiul bănățean, iar cel mai bine păstrat, graiul din Muntenia. Împărțirea lui Tiktin este printre puținele care vorbesc de un grai „transilvănean”. Ea nu a fost efectuată însă pe baza unei analize lingvistice riguroase, de aceea nu a fost reținută.

Studiul amintit a fost publicat în seria inițiată de romanistul Gustav Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, I, Strasbourg, 1888, p. 348 seq.

Existența unui grai transilvănean a fost susținută și de Moses Gaster, care, bazîndu-se pe trăsăturile fonetice, identifică în dacoromână trei mari grupe dialectale : dialectul de nord — sau din Moldova, cel din sud — sau din Muntenia și cel din Transilvania, care ar reprezenta tranziția, legătura între primul grup și cel de-al doilea. (v. *Crestomație română*, I, Leipzig — București, 1891, p. XC seq.).

1.3.1.2. Cea dintîi părere autorizată, elaborată pe baza metodei geografice (deci cu mijloace specifice dialectologiei), aparține savantului german Gustav Weigand, autor al primului atlas lingvistic român (*WLAD*).

Ideile sale sînt expuse într-un articol apărut înainte de publicarea WLAD, intitulat *Despre dialectele românești* („Convorbiri literare”, XLII (1908), nr. 4, și, un an mai tîrziu, în Introducerea la WLAD, cap. 3, par. 4, *Dialektgebiete*). De asemenea, de mare însemnătate este și harta 65 din WLAD (hartă sintetică), pe care se pot observa ariile dialectale din dacoromână, pe baza materialului cu les de Weigand.

Dat fiind că WLAD este un atlas fonetic (așa cum s-a mai arătat), repartizarea teritoriului lingvistic dacoromân s-a făcut numai în funcție de particularități fonetice importante :

- tratamentul ocusivelor dentale *t, d + e, i*
- ”   sonantelor dentale *l, n, r + e, i*
- ”   africatelor prepalatale *č, ġ*
- ”   bilabialelor *p, b, m* și al labiodentalelor *f, v + e, i*
- influența fricativelor *s, ș, z, j* și a africatelor *ț* și *đ* asupra vocalelor *e* și *i* sau asupra vocalelor *ă* și *î* (în funcție de natura seriei consonantice amintite)
- fonetisme arhaice: *đ, ĩ*
- închiderea vocalelor în poziție neaccentuată
- forme verbale iotacizate (*voz* „văd”, *ruz* „rid”, *vunz* „vind”)
- și alte cîteva (puține) particularități care nu au caracter de „lege” fonetică.

V. explicația fiecărui tratament în parte și răspîndirea geografică (aria aproximativă) la capitolul consacrat descrierii graiurilor dacoromânei, p. 152. seq.

După Weigand, în dacoromână se vorbesc trei „dialecte” (= graiuri) : bănățean, muntean și moldovean, și numeroase graiuri de tranzitie și graiuri în formă de mozaic.

Graiul bănățean se vorbește pe un teritoriu cu centrul la Caransebeș, avînd ca limită nordică Mureșul, estică Țara Hațegului și Carpații meridionali; înspre vest, limita lingvistică depășește granițele țării, înglobînd și Banatul sîrbesc, iar înspre sud-est, Weigand include și o parte din nord-vestul Olteniei.

Graiul muntean are o arie care coincide aproximativ cu Muntenia, cu centrul la București, depășind înspre vest Oltul; limita de est include și Dobrogea (unde se vorbește un grai cu caracter muntenesc, dar și cu unele elemente moldovenesti).

Graiul moldovean, vorbit în întreaga Moldovă, cu centrul la Iași, se întinde pînă în nordul Transilvaniei și în Maramureș.

În restul teritoriului se vorbesc :

a) „Dialecte” de tranziție (germ. *Übergangsdialekte*), adică graiuri care, în unele privințe aparțin graiului din est, de exemplu, iar în alte privințe țin de graiul din nord sau din vest.

Astfel de graiuri de tranziție sînt, după Weigand, graiurile vorbite în Transilvania, care nu constituie o arie distinctă : nord-estul se grupează cu Moldova, sub raport lingvistic, iar sudul cu Muntenia (munții nu au constituit niciodată un factor diferențiator); în interiorul graiurilor transilvănene se disting două graiuri care prezintă trăsături individualizatoare : graiul din Bihor (prin palatalizarea dentalei *t* în *k'*, ca în *frak'e*, și rotacismul lui *-n > -r-*) și, mai ales, graiul din Maramureș, care ar putea fi considerat ca un „dialect” aparte (datorită următoarelor particularități : α) tratamentul labiodentalelor *f* și *v* devenite *s* și, respectiv, *z* ca în *sier* „fier”, *zin* „vin”; β) pronunțarea *tșor*, „cer”, *tsynts* „cinci” și *džoi* „joi”). Este important de subliniat că tocmai aceste două graiuri (și, printre altele, pe baza acestor particularități) au fost

considerate mai târziu, de alți cercetători, graiuri distincte în dacormână (v. *infra*).

Tot printre „dialectele” de tranziție ar trebui să figureze, după Weigand, și graiul din Oltenia.

b) „Dialecte” cu aspect de mozaic (germ. *Mosaikdialekte*), adică graiuri care sînt produsul unui amestec de graiuri, în urma unor emigrări de populații provenind din regiuni diferite: rezultatul nu este, deci, un grai nou, ci, pe fondul unui grai existent, se grefează alte graiuri, cu alte trăsături, dînd impresia unui mozaic.

Astfel, graiul din Bucovina, care în linii mari are particularități moldovenești, prezintă în plus o serie de fenomene care se întîlnesc în Muntenia sau Banat (de pildă: pronunțarea *fratse* „frate”, v. p. 168).

Tot un fel de mozaic este graiul din Dobrogea unde, pe fondul muntenească al graiului local, s-au așezat elemente din graiul ardelenilor și al moldovenilor care s-au stabilit aici.

Părerea lui Weigand despre configurația dialectală a dacoromânei a fost acceptată de cei mai mulți lingviști. Ea a fost ulterior completată de Petrovici și Todoran (care au identificat graiurile crișean și, respectiv, maramureșean, adică tocmai acele unități a căror individualitate o întuise Weigand). Chiar dacă unele dintre particularitățile degajate de Weigand nu sînt întotdeauna relevante pentru un grai sau altul, cele mai edificatoare trăsături ale celor trei graiuri însă au rămas aceleași, în toate sau aproape toate clasificările care au urmat. Este cel dintîi tablou dialectal al dacoromânei, realizat cu mijloace științifice oferite de metoda geografică.

Părerea lui Weigand a fost acceptată, în general, de elevul său, Sextil Pușcariu (v. Pușcariu, *St. istr.* II, p. 216 seq.).

1.3.1.3. Dacă pentru Tiktin dacoromâna se subdivide în patru unități, iar pentru Weigand în trei, există cîteva păreri, la fel de autorizate, care au fost formulate ulterior și care disting în dacoromână două „grupuri” sau „tipuri” dialectale: unul muntenească și altul moldovenească.

Ideea aparține în primul rînd lui Alexandru Philippide (și a fost expusă în lucrarea sa fundamentală *Originea românilor*, II, p. 381 seq.; p. 404—407 — reluată în formă de concluzie). Autorul nu-și propune să rezolve problema repartizării graiurilor din dacoromână; drumul parcurs de cercetarea sa este invers: analizează structura lingvistică a dialectelor românești din nordul și din sudul Dunării, pentru a găsi elemente necesare reconstruirii istoriei poporului român (v. *ibidem*, p. 383). Comparația interdialectală operată îl conduce la concluzia că poporul și limba română s-au format în sudul Dunării, de unde „masa românească a început încă de pe atunci, cel mai târziu din a doua jumătate a secolului VI, să se reverse în valuri. De pe atunci datează cea dintîi mișcare a macedoromânilor spre sud, a istroromânilor spre vest și a dacoromânilor spre nord... În migrația lor spre nord și spre răsărit dacoromânii s-au despărțit din două ramuri. O ramură s-a răspîndit tot mai departe treptat peste Banat, teritoriul transcarpatin (afară de Țara Bîrsei și Țara Oltului, sud-estul Transilvaniei), Bucovina, Moldova, Basarabia. Altă ramură s-a răspîndit peste Muntenia, Țara Bîrsei, și Țara Oltului, sud-estul Transilvaniei. Peste Oltenia s-au revărsat și ramura banato-transcarpatină și ramura muntenească.” (*ibidem*, p. 404—405).

Pe plan lingvistic, reiese că în dacoromână există două grupuri dialectale distincte (unul, care reunește graiul bănăţean, graiurile de peste munţi şi graiurile moldoveneşti, şi altul, reunind graiurile transcarpatice şi cele munteneste) şi un grai de tranziţie (cel oltean).

O idee asemănătoare are elevul lui Philippide, Iorgu Iordan, care, în monografia sa *Graiul putnean* (în „Ethnos”, I, p. 90 seq.), distinge în dacoromână două tipuri de graiuri: unul muntenesc (vorbit în Muntenia, Oltenia, Ţara Oltului, Ţara Birsei, sud-estul Transilvaniei) şi altul moldovenesc (vorbit în toate celelalte regiuni). O subdiviziune ardelenescă nu există.

Pe aceeaşi linie se înscrie şi concluzia lui Al. Rosetti, care, clasificând faptele de limbă din vechea dacoromână (româna din secolul al XVI-lea), a constatat că unui grup dialectal format din Moldova, nordul Transilvaniei şi Maramureş i se opune un alt grup dialectal, alcătuit din Ţara Românească şi sudul Transilvaniei. Banatul ocupă un loc aparte, el prezentînd particularităţi care îl alătură cînd primului, cînd celui de-al doilea grup (v. Rosetti, *ILR*, p. 582 seq.).

Este interesant de menţionat faptul că concepţia lui Philippide despre configuraţia dialectală a dacoromânei a fost confirmată de o analiză tipologică modernă efectuată de E. Vasiliu (în cartea sa *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968): studiînd cronologia diverselor schimbări fonetice şi consecinţele lor pe plan fonologic, autorul ajunge la concluzia că, în trecerea de la româna comună la actualele „dialecte” dacoromâne, nu a existat o perioadă de comunitate, o aşa-numită „dacoromână comună”; de la faza „română comună” s-ar fi trecut direct la cele două grupuri dialectale de azi: grupul moldovenesc şi cel muntenesc. Se poate vorbi, deci, de o „munteană comună” şi de o „moldoveană comună”, din care derivă, ulterior, „dialectele” (= graiurile) dacoromâne actuale. Ceea ce numim, aşadar, în mod obişnuit „dacoromână” sau „graiuri dacoromâne” nu reprezintă o unitate genealogică, ci o noţiune geografică şi un caz de „uniune lingvistică”, realizată prin contactul strîns dintre aceste idiomuri. „Dialectele” dacoromâne, eterogene din punct de vedere genealogic, evoluează spre un „tip dacoromân”: de la diversitate genetică, deci, la unificare tipologică.

Delimitarea celor două „tipuri de dialecte” s-a făcut prin cronologizarea şi ordonarea unui grup de reguli esenţiale:

1. Depalatalizarea lui *ş, j*.
2. Trecerea vocalelor anterioare *e, i* la *ă, î* după consoanele „dure” *ş, j* (trecere care este o consecinţă a primei reguli).
3. Monoftongarea diftongului *ea* ($> e$), cînd în silaba următoare se află un *e*.
4. Trecerea lui *e* precedat de labiale la *ă*.

V. Vasiliu, *Fonol. ist.*

Clasificarea lui E. Vasiliu — bazată pe criterii obiective — face cu atît mai plauzibilă ipoteza formulată de mai mulţi lingvişti români (de la Philippide încoace) cu privire la structura dialectală bipartită a dacoromânei.

1.3.1.4. Încă din timpul elaborării primelor volume din *ALR*, unul dintre autorii lui, Emil Petrovici, îşi propune să reia problema repartizării dacoromânei, cu ajutorul metodei geografice, de acolo de unde o lăsase Gustav Weigand: în acest fel, concluziile referitoare la repartiţie nu decurg din investigaţii destinate altor scopuri, ci reprezintă scopul propriu-zis al cercetării.

Părerile sale au fost expuse în două articole, scrise la o distanță de 13 ani: *Graiul românesc de pe Crișuri și Someș*, publicat în revista „Transilvania”, anul 72 (1941), nr. 8, p. 1-8, și *Repartiția graiurilor dacoromâne pe baza Atlasului lingvistic român*, în „Limba română”, III (1954), nr. 5, p. 5-17.

După Petrovici, în dacoromână se vorbesc p a t r u graiuri, identificabile pe baza unor particularități fonetice și lexicale și a unor particularități morfologice: graiurile bănățean, moldovean și muntean, degajate și descrise de Weigand, și un al patrulea grai, cel crișean (în terminologia lui: „subdialectul” de nord-vest).

Am arătat *supra*, p. 145, că G. Weigand întrevăzuse cu mult înainte posibilitatea identificării unui grai crișean; un alt mare romanist, Karl Jaberg, într-un articol publicat cu un an înaintea celui al lui Petrovici (1940), constată că partea de nord-vest a teritoriului lingvistic dacoromân nu se integrează în cele trei arii dialectale stabilite (v. studiul *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des dakorumänischen Sprachgebietes*, în „Vox Romanica”, V (1940), p. 51 seq.).

Este meritul lui Emil Petrovici de a fi susținut și de a fi descris, în toate trăsăturile ei principale, fizionomia uneia dintre subdiviziunile dacoromânei, stabilindu-i totodată și întinderea (în articolul din 1941). V. și p. 152 seq.

Luînd drept criteriu de clasificare a graiurilor dacoromâne tratamentul africatelor *ê, ģ* (și o serie de alte tratamente fonetice și arii lexicale), Petrovici reia în 1954 problema repartiției și stabilește existența în dacoromână a patru (sau cinci) „subdialecte” (= graiuri): muntean, moldovean, bănățean, crișean (poate și maramureșean); Transilvania nu are un dialect propriu: cele patru (cinci) graiuri se întind, respectiv, dinspre sud, est, sud-vest, nord-est (nord) spre centrul Transilvaniei. La rîndul lor, „subdialectele” se subdivid în graiuri ca, de pildă: graiul muntean este diversificat în graiurile din Muntenia centrală, din estul și vestul teritoriului muntenesc, din Oltenia, din Dobrogea, din sudul Transilvaniei.

Africatele prepalatale *ê* și *ģ* delimitează pe teritoriul lingvistic dacoromân patru arii mari și una mică:

1. aria muntenească: *ê, ģ* (cu africatele păstrate, ca în limba literară): *êr, ģer*;
2. aria moldovenească: *ș, ȝ* (cu africatele fricatizate): *șer, ȝer*;
3. aria bănățeană: *ś, ź* (cu africatele fricatizate ca în graiul moldovenesc, dar cu o localizare ceva mai palatală): *șer, ȝer*;
4. aria crișeană: *ê, ģ* (cu africata surdă păstrată intactă și cu sonora fricatizată într-un *j*, identic ca timbru cu *j* literar, din *jertfă*, de exemplu): *êr, ģer*;
5. aria maramureșeană: *č, ģ* (cu africatele dure, care alterează timbrele lui *e, i* următori, pronunțați ca *ă, î*): *čăr, ģăr*.

(V. harta nr. 4)

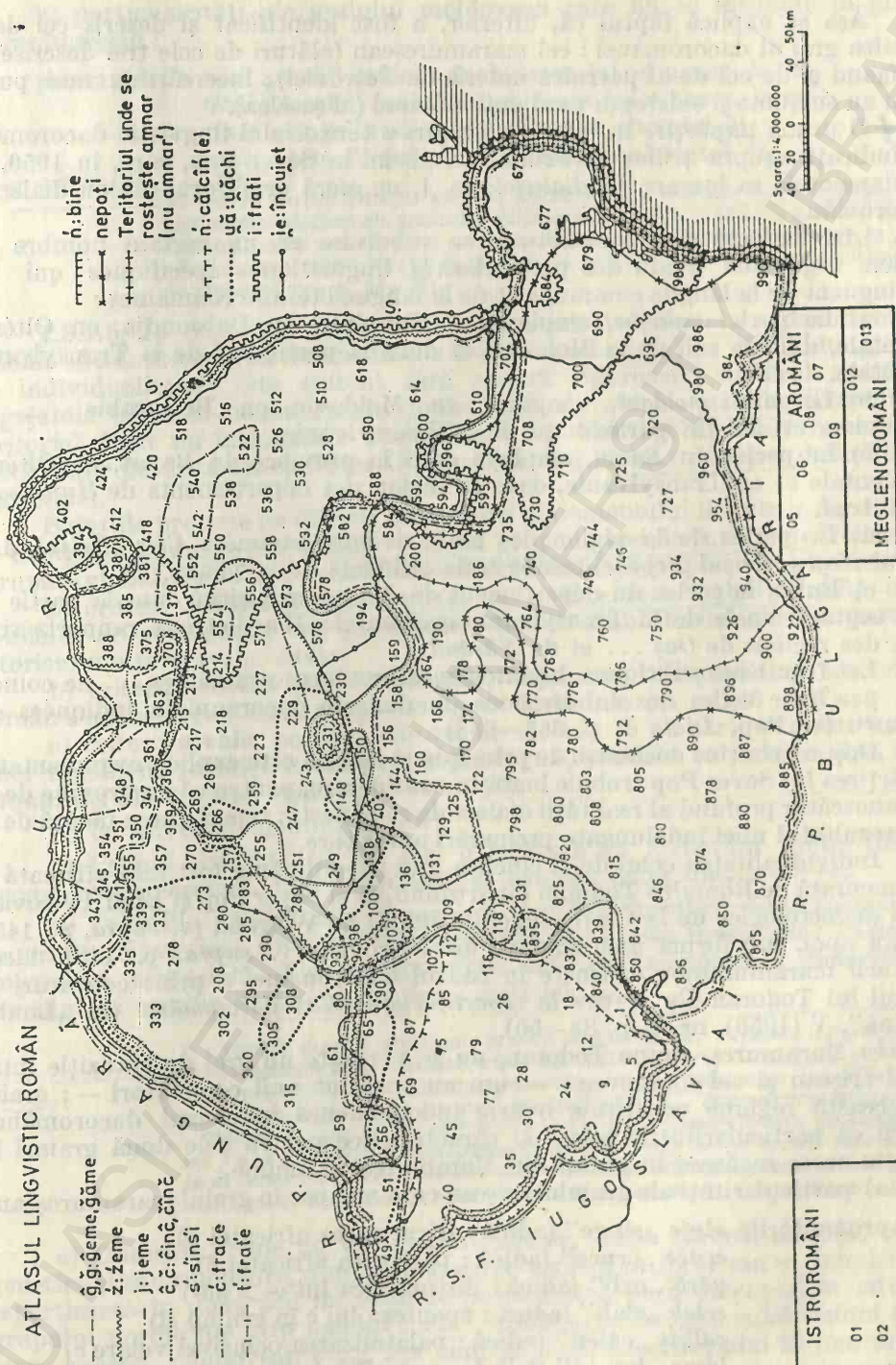
Împărțirea dialectală a lui Emil Petrovici a fost acceptată de majoritatea cercetătorilor, în sensul că individualitatea graiului crișean nu a fost contestată de nimeni. Mai mult decît atît, în absența unor criterii obiective de clasificare, așa cum arată Ion Gheție, „acceptînd concluziile emise în lucrările anterioare, cercetătorii au căutat ca prin contribuții personale să ridice un grai sau altul la rangul de subdialect. S-a urmărit, așadar, înainte de toate, să se identifice noi subdialecte dacoromâne și, în mult mai mică măsură, să se examineze critic rezultatele la care ajunseseră cercetătorii precedenți” (v. Gheție, *Repart.*, p. 318).

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN

- g, gême, găme
 --- z: zeme
 --- j: jeme
 --- ă: ăcină, ăcină
 --- s: sinsi
 --- c: trațe
 --- t: trațe

- h: bine
 --- nepoți
 --- Teritoriul unde se
 --- rostește anmar
 --- (nu anmar')
 --- h: căcin(e)
 --- uă: uăchi
 --- i: frati
 --- ie: încuiet

ISTOROMĂNI

01
02AROMĂNI
05 06 07 08 09 012 013Harta nr. 4 — Hartă fonetică sintetică (după Petrovici, *Repert.*, p. 14)

Aşa se explică faptul că, ulterior, a fost identificat şi descris cel de-al cincilea grai al dacoromânei : cel maramureşean (alături de cele trei descrise de Weigand şi de cel de-al patrulea descris de Petrovici); încercări cu mai puţin ecou au susţinut şi existenţa unui grai oltenesc (al şaselea).

++ O primă împărţire în cinci graiuri a teritoriului lingvistic dacoromân, cu indicaţii asupra ariilor aproximative, găsim la Sever Pop, care, în 1950, în fundamentala sa lucrare *La dialectologie*, I, ne oferă următorul tablou dialectal dacoromân :

„Le dialecte *daco-roumain* ... se subdivise en un certain nombre de parlers régionaux ayant des particularités linguistiques spécifiques qui les distinguent de la langue commune et de la langue littéraire roumaines :

a) Le parler *valaque*, employé en Munténie, en Dobroudja, en Olténie orientale, dans le sud de la Moldavie et dans la partie sud de la Transylvanie orientale.

b) Le parler *moldave*, employé en Moldavie en Bessarabie ..., en Bukovine, et dans la partie nord de la Transylvanie.

c) Le parler du *Banat*, employé dans la province du Banat, en Olténie occidentale et en Transylvanie, dans la région des départements de *Hunedoara* et d'*Arad*.

d) Le parler de la région des trois rivières nommées *Criş* (*Crişul Alb*, *Crişul Negru*, *Crişul Repede*) toutes trois affluents de la Theiss.

e) Enfin, le parler du département de *Maramureş*, situé dans la partie la plus septentrionale de la Transylvanie occidentale. Il a d'étroits rapports avec ceux des régions de *Oaş* ... et de *Năsăud*...

Les frontières politiques des anciennes provinces roumaines ... ne coïncident pas avec celles des subdivisions du dialecte dacoroumain indiquées ci-dessus“ (v. Pop, *Dial.*, I, p. 667—668)

Deşi nu conţine declaraţii de principiu şi deşi nu este explicit argumentată, împărţirea lui Sever Pop trebuie luată în considerare, pentru că ea provine de la un cunoscător profund al realităţii dialectale româneşti : repartizarea făcută de el este rezultatul unei îndelungate prelucrări anterioare.

Individualitatea celui de-al cincilea grai dacoromân a fost însă afirmată şi argumentată de Romulus Todoran (apartinind, ca şi Sever Pop şi Emil Petrovici, şcolii dialectologice de la Cluj) : sugerată iniţial de Weigand (v. *supra*, p. 145), reluată apoi, sub forma unei sugestii de Petrovici (v. *supra*, p. 148), ideea unei arii maramureşene distincte în cadrul dacoromânei a prins contururi în studiul lui Todoran *Cu privire la repartitia graiurilor dacoromâne* (în „Limba română”, V (1956), nr. 2, p. 38—50).

În Maramureş, spune Todoran, nu se vorbeşte un grai de tranziţie între graiul crişean şi cel moldovean — cum au susţinut unii cercetători — ; graiul din această regiune constituie o arie independentă în cadrul dacoromânei, pentru că particularităţile cele mai caracteristice pentru cele două graiuri în discuţie nu se regăsesc în graiul din Maramureş, şi anume :

a) particularităţi ale graiului crişean care nu apar în graiul maramureşean :

pronunţările *sinje* „singe” (adică : fricativizarea africatel *ǵ*)

crîce „cruce” (adică : păstrarea africatel *ê*)

uărb „orb” (adică : diftongarea lui *o* > *uă*-)

sclab „slab” (adică : epenteza lui *c* în grupul *sl*)

călkîi „călcii” (adică : palatalizarea oclulsivei velare *c*)

lîme „lumea” (adică : monoftongarea diftongului *-ea* > *-e*)

b) particularități ale graiului moldovean care nu se întâlnesc în graiul maramureșean :

- pronunțările *căsî* „casă” (adică : închiderea lui -ă neacc. la -î)
fătîli „fetele” (adică : închiderea lui e neacc. la i)
sînzi „singe” (adică : fricativizarea africateri ȝ)
crăși „cruce” (adică : fricativizarea africateri ȥ)

V. pentru particularitățile graiului maramureșean relevate de R. Todoran, ca și pentru alte trăsături ale graiurilor dacoromâne semnalate de același autor, studiul citat mai sus și articolul *Noi particularități ale subdialectelor dacoromâne*, în „Cercetări de lingvistică”, VI (1961), nr. 1, p. 43—73 (mai exact, pentru problema care ne preocupă aici, p. 58—71).

1.3.1.5. În concluzie la problema repartizării dialectale a dacoromânei, trebuie să admitem că ea rămîne în continuare deschisă : atîta vreme cît „gradul de individualitate” este stabilit fără criterii riguroase, numărul unităților degajabile poate fi mereu sporit (limba este, de obicei, atît de diversificată teritorial, încît nu întîmplător varietatea ei l-a făcut pe un mare romanist și deschizător de drumuri ca Jules Gilliéron să susțină că nu se pot delimita arii dialectale).

Soluțiile propuse de diferiți cercetători ai domeniului lingvistic dacoromân — expuse în rîndurile precedente — se pot grupa în trei, în funcție de trei criterii (grupate global, fără a ține seamă de deosebiri de nuanță, de punct de plecare etc.) :

a) criterii **politico-administrative**, potrivit cărora subdiviziunile dacoromânei ar corespunde cu principalele subdiviziuni teritoriale (= provincii istorice) ale țării (v. p. 144);

b) criterii **genetice și/sau tipologice**, după care teritoriul lingvistic dacoromân s-ar împărți în două grupe sau tipuri dialectale (v. p. 146—147).

c) criterii **areale**, pe baza cărora, urmărindu-se pe hărți lingvistice ariile unor fenomene fonetice-fonologice, morfologice, lexicale, se stabilesc 3, 4, 5 ... subunități ale dacoromânei (v. p. 145, 148).

În ce privește valabilitatea lor :

a) Primul criteriu neavînd nici o legătură cu structura limbii (nici în perspectivă sincronică, nici diacronică) se exclude de la sine.

b) Criteriile areale, care uzează de metode specifice dialectologiei (de geografie lingvistică) sînt cele mai adecvate obiectului investigat : varietatea lingvistică teritorială. Ele nu sînt însă suficient elaborate — dialectologiei revenindu-i sarcina de a-și perfecționa metodele.

V. o serie de sugestii interesante în acest sens la Gheție, *Repart.* : autorul propune să se determine în primul rînd trăsăturile **tipice** ale ariilor dialectale rezultate în urma proiectării concomitente pe hartă a tuturor isoglozelor importante (care prezintă cel puțin două variante) ; trăsăturile **tipice** — cele mai importante în individualizarea unui grai — sînt **absolute** (cînd caracterizează un singur grai) sau **relative** (cînd caracterizează două sau mai multe graiuri nelvecinate). În al doilea rînd trebuie determinate trăsăturile **atipice** (comune la două sau mai multe graiuri învecinate) ; acestea însă sînt secundare. (v. Gheție, *Repart.*, p. 330)

c) Criteriile areale nu vin în contradicție, după părerea noastră, cu cele genetice și/sau tipologice, dimpotrivă, ele se verifică reciproc sau se completează : repartizarea în două arii nu exclude posibilitatea de a descoperi în interiorul grupului nordic (de „tip moldovenesc”, transearpatin) alte subdiviziuni (bănățean, crișean, moldovean etc.), așa cum împărțirea teritoriului în mai mult de

două arii (trei la Weigand, patru la Petrovici, cinci la Pop, Todoran) nu a negat niciodată opoziția netă dintre graiul muntean și cel moldovean.

d) Referitor la aspectele subordonate ideii centrale (= „cîte graiuri are dacoromâna?”), sînt de reținut următoarele concluzii (acceptate în general de cercetători):

- indiferent de numărul de graiuri degajate, majoritatea lingviștilor este de acord că Transilvania nu este o arie distinctă de celelalte;
- între graiul muntean și cel moldovean există o opoziție netă;
- graiul bănățean este un grai independent pentru toți cei care au aplicat principii areale în repartizare;
- graiul vorbit în Oltenia este considerat fie un grai de tranziție între graiurile de tip sudic și cele de tip nordic, fie o subdiviziune a unui alt grai (de obicei a graiului muntean; Gr. Brîncuș îl consideră o prelungire a graiurilor transcarpatice — v. Brîncuș, *Gr. Olt.*).

1.3.2. Descrierea varietății dialectale dacoromâne

1.3.2.1. Trăsături fonetice. 1.3.2.1.1. Vocale. 1.3.2.1.2. Semivocale. 1.3.2.1.3. Consoane.
1.3.2.2. Trăsături morfologice. 1.3.2.3. Trăsături lexicele.

De acord cu alți cercetători, facem o distincție între problema repartizării unităților lingvistice de pe un teritoriu dat și descrierea realizărilor concrete ale diferitelor fenomene dialectale.

V. și Coteanu, *Elemente*, p. 73 și Gheție, *Repart.*, p. 326.

În absența unei repartizări riguroase și unanim acceptate, pe de o parte, și din nevoia unei sistematizări a materialului dialectal foarte variat și bogat, pe de altă parte, vom descrie varietatea dialectală dacoromână în funcție de realizarea unor fenomene (fonetice, morfologice — în măsura în care ele există — și lexicale).

Evident, aceasta presupune — ca sistem de referință — o schemă dialectală rezolvată în sensul următor: „fenomenul X se realizează ca x_1 în graiul 1, ca x_2 în graiul 2, ca x_3 în graiurile 3 și 4 etc.” În mod convențional vom considera cele cinci graiuri dacoromâne — moldovean, bănățean, muntean, crișean, maramureșean —, cel mai bine cercetate și descrise, ca cinci ipostaze actuale concrete ale dacoromânei, dar nu singurele posibile. Vom face așadar descrierea celor mai importante trăsături dialectale și repartizarea lor aproximativă: „fenomenul X se realizează ca x_1 în graiul 1 (= moldovean, moldovean de vest, de nord etc.), ca x_2 în graiul 2 (= bănățean), ca x_3 în graiurile 3 și 4 (= crișean și maramureșean) etc.” Hărțile anexate vor oferi imaginea geografică a celor mai importante fenomene dialectale; în felul acesta se poate urmări jocul isoglozelor în dacoromână: unele fenomene împart teritoriul în două arii (fonetice, lexicale), altele în trei, cinci etc.

1.3.2.1. Trăsături fonetice ale graiurilor dacoromâne.

Cele mai multe particularități fonetice sînt inovații, există însă și cîteva arhaisme (stadii mai vechi, anterioare celor din limba literară sau din alte graiuri). Noțiunile de „arhaism/inovație” se definesc prin raport cu întregul

domeniu lingvistic dacoromân. Din motive didactice, comparația se va extinde uneori și asupra celorlalte dialecte românești (sud-dunărene).

1.3.2.1.1. Vocale

1.3.2.1.1.1. Unele graiuri prezintă tendința de închiderea a timbrei vocale neaccentuate.

Astfel, specifică pentru graiurile moldovenești, este închiderea vocalei *-ă* > *-â* (sunet între *ă* și *î*) sau *-î*: *câsi* „casă”, *fâti* „fată”, *sî vâdi* „să vadă”.

Fenomenul mai înaintază însă și în graiurile muntenești de răsărit — v. harta nr. 5 — și în cele crișene de nord.

Închiderea lui *ă* final a fost semnalată chiar de Weigand în *Introducerea la WLAD*.

De asemenea, închiderea vocalei *e* în poziție medială și finală (neaccentuată) la *i*: *câsi* „case”, *fêti* „fete”, *videm* „vedem”, *șinûși* „cenușă”.

(v. harta nr. 4: aria lui *frati*)

O tendință de închidere a lui *e* neaccentuat manifestă și graiul crișean (v. Teaha, *Criș.*, p. 41) și graiurile muntenești de nord-est (unde poate fi un proces de disimilare: *fêtele* > *fêtili* > *fêtili*; v. Coteanu, *Elemente*, p. 76).

1.3.2.1.1.2. Sub influența consoanelor *s*, *z*, *t* (*ḑ*), *ș*, *j*, vocalele *e* și *i* devin respectiv *ă* și *î* în toate graiurile (cu excepția celor muntenești):

e > *ă*: *săc* „sec”, *sămn* „semn”, *să să ducă* „să se ducă” (realizat ca *sî sî ducî* în graiurile moldovenești, din cauza închiderii lui *ă* final neaccentuat, cf. *supra*), *țăs* „țes”, *fêță* „fete” (*fêti* în Moldova, cf. *supra*), *dumneḑău* „dumnezeu”, *dăși* „zece” (în Moldova, de pildă), *șăd* „șed”, *șăs* „șes”, *șădinți* „ședință”, *mă jăluiesc* „mă jeluiesc”, *cojăsc* „cojesc”

i > *î*: *sîti* „sită” (mold.), *șimțasc* „simt”, *lipsînd* „lipsind”

zîle (*ḑîli* în mold.) „zile”

țîn „țin”, *țîp* „țip”

ḑic „zic”, *ḑi* „zi”

șînî „șină”, *rușîni* „rușine” (mold.)

jînduiesc „jinduiesc”, *cojînd* „cojind”

Sub influența aceluiași consoane („dure”), diftongul *ea* > *a* (v. *infra*, iar [-¹] dispăre (v. *infra*, p. 155)

Graiul crișean păstrează timbrul lui *e* și *i* după *ș*, *j* (consoane cu timbru palatal în acest grai): *șesu*, *jer*, *jclesc*; v. Teaha, *Criș.*, p. 34).

1.3.2.1.1.3. Sub influența consoanelor *ș*, *j*, *ă* și *î* devin, respectiv, *e* și *i* în unele graiuri muntenești (fenomen opus celui precedent):

mătuse „mătușă”, *ușe* „ușă”; *înfățișînd* „înfățișind”

coaje „coață”, *plaje* „plajă”; *angajînd* „angajind”

1.3.2.1.2. Semivocale

1.3.3.1.2.1. Sub influența consoanelor *s*, *z*, *t* (*ḑ*), *ș*, *j*, diftongul *ea* > *a*:

sără „seară”, *sacă* „seacă” (respectiv *sârî*, *săcî* în mold.)

zămă „zeamă”; *sî urḑăscî* „să urzească”

întăpî „întăpă”, *sî țăsî* „să țeasă”

așăzi „așează”, *înfățișăzi* „înfățișează”

Cu aceeași repartizare ca sub 1.3.2.1.1.2.

1.3.2.1.2.2. Diftongii *ea* și *ia* (accentuați) devin, respectiv, *é* și *îé* în graiul moldovean: *câsa me* „casa mea”, *aș pute* „aș putea”, *ste* „stea”

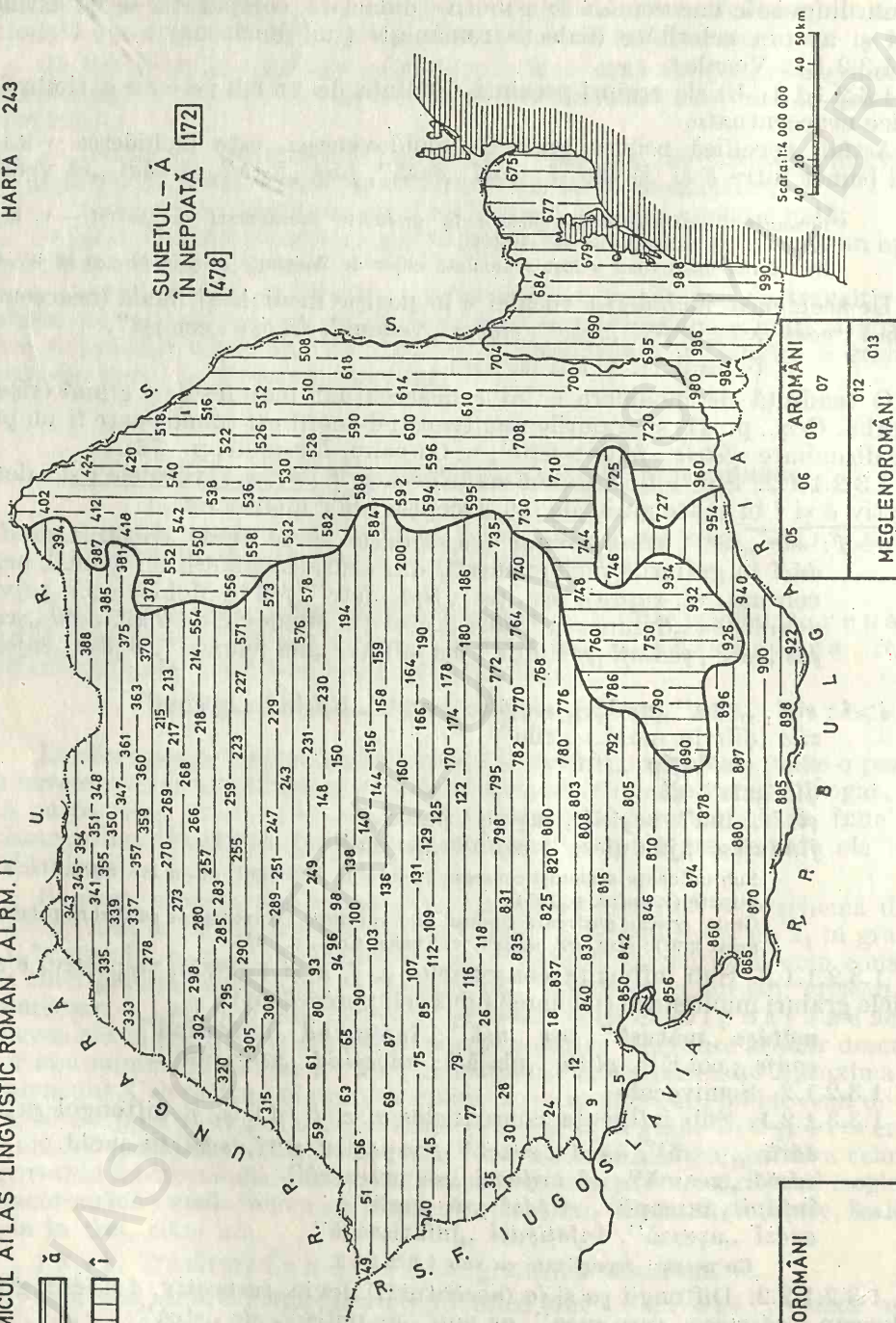
băijet „băiat”, *spărijet* „speriat”, *încuijet* „încuiat”

V. harta nr. 4, aria lui *încuiet*.

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

SUNETUL -Ă
ÎN NEPOATĂ [172]
[478]

ISTROROMÂNI

01
02

05 06 06 07 AROMANI

MEGLENO-ROMANI 012 013

1.3.2.1.2.3. Diftongul *-ea* (final neaccentuat) devine *-e* în graiul crișean :

lúme „lumea”, *vúlpe* „vulpea”, *acéle* „acelea”

Particularitate relevată de Todoran, *Report*.

1.3.2.1.2.4. Diftongul *uo-* (inițial) se realizează ca *uă-* în graiul crișean (v. harta nr. 4, aria lui *uăchi*) :

uărb „orb”, *uări* „ori”, *uărás* „oraș”

Particularitate relevată de Petrovici Gr. rom. *Criș*; v. și Teaha, *Criș.*, p. 37; v. și Avram, *Trecerea lui [go] la [uă] în graiul crișean*, în SCL XIII (1962), nr. 3, p. 325 seq.; autorul precizează că trecerea în discuție are loc numai atunci când diftongul este urmat de consoane palatale și dentale, niciodată înainte de labiale și velare (acestea din urmă opunându-se delabializării); de asemenea, după același autor, schimbarea nu are loc numai la inițiala cuvintelor, ci și în interiorul lor (la inițiala oricărei silabe, în contextul dat).

1.3.2.1.2.5. Elementele (semi)vocalice finale scurte :

[⁻ⁱ] dispăre după consoanele „dure”, *t, d, ș, j* (în toate graiurile cu excepția celor munteneste) :

cođ „cozi”, *roț* „roți” *șăđ* „șezi”, (*tu*) *coș* „(tu) coși”, *coj* „coji”.

Fenomenul este foarte neregulat, unele isoglose depășind repartizarea — în linii mari — făcută mai sus (v. și descrierea consoanelor, unde se arată că *ș, j* nu sînt dure în graiul crișean; p. 168). În majoritatea graiurilor din Muntenia, [⁻ⁱ] se păstrează regulat după *t* (v. harta nr. 4, aria lui *nepoțⁱ*, și harta nr. 6, aria lui *frațⁱ* : graiul muntenesc se opune prin această particularitate tuturor celorlalte graiuri, unde se pronunță *nepoț, fraț*; v. Petrovici, *Report.*, p. 15).

În unele transcrieri, absența lui [⁻ⁱ] (=a timbrului palatal al consoanei este notată cu [⁻ⁱ] (=timbrul neutru al consoanei): *nepoțⁱ ~ nepoțⁱ*.

[*u*] care evită hiatul se consonantizează în graiul bănățean : *luvát* > *luvát*.

[^{-u}] după consoană simplă apare ca arhaism în graiul crișean și ca inovație în graiurile munteneste de nord-est (pe un fascicul care taie, în formă de diagonală, teritoriul țării noastre; v. hărțile nr. 7 și nr. 8) :

pot^u „pot”, *uom^u* „om”, *fin^u* „fin”, *mut^u* „mut” etc.

V. Valeriu Rusu, *În legătură cu -u în limba română*, SCL XIII (1960), nr. 2.

În Muntenia, fenomenul a fost importat din vestul Transilvaniei și din câteva oaze din regiunea munților, prin ardelenii care s-au stabilit aici.

Pentru fenomenul din Crișana, v. Teaha, *Criș.*, p. 51, unde se arată că fenomenul este atestat în textele bihorene din secolul al XVII-lea.

1.3.2.1.3. Consoane

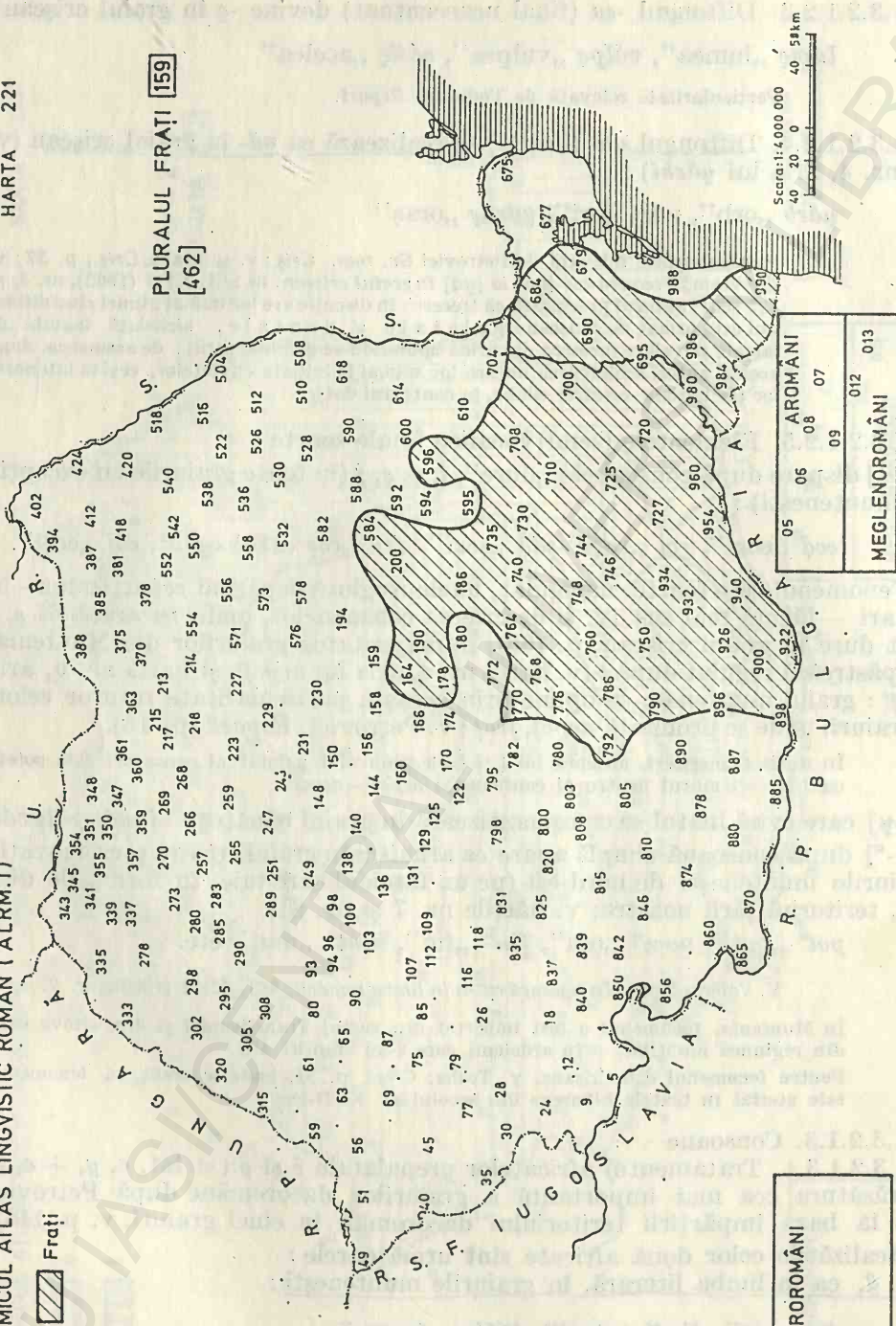
1.3.2.1.3.1. Tratamentul africatelor prepalatale *c* și *g* (< lat. *c, g, + e, i*) este trăsătura cea mai importantă a graiurilor dacoromâne după Petrovici (și stă la baza împărțirii teritoriului dacoromân în cinci graiuri, v. p. 148).

Realizările celor două africate sînt următoarele :
c, g, ca în limba literară, în graiurile munteneste :

čer „cer”, *ćinć* „cinci”, *făćém* „facem”
đer „ger”, *sínđe* „sînge”, *đinerică* „mire”

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I.)

Frați

PLURALUL FRĂȚI [159]
[462]

Harta nr. 6

HARTA

U FINAL
ÎN OM [188]
[212]

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

O 4

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

U

NOTĂ

Numeralele fără indica-
țune reprezintă comu-
nitate în care nu s-a înre-
gistrat U final

Scara: 1:4 000 000
40 20 0 40 50 km

05	06	07	08	09	012	013
AROMÂNI						
MEGLENOROMÂNI						

Harta nr. 7

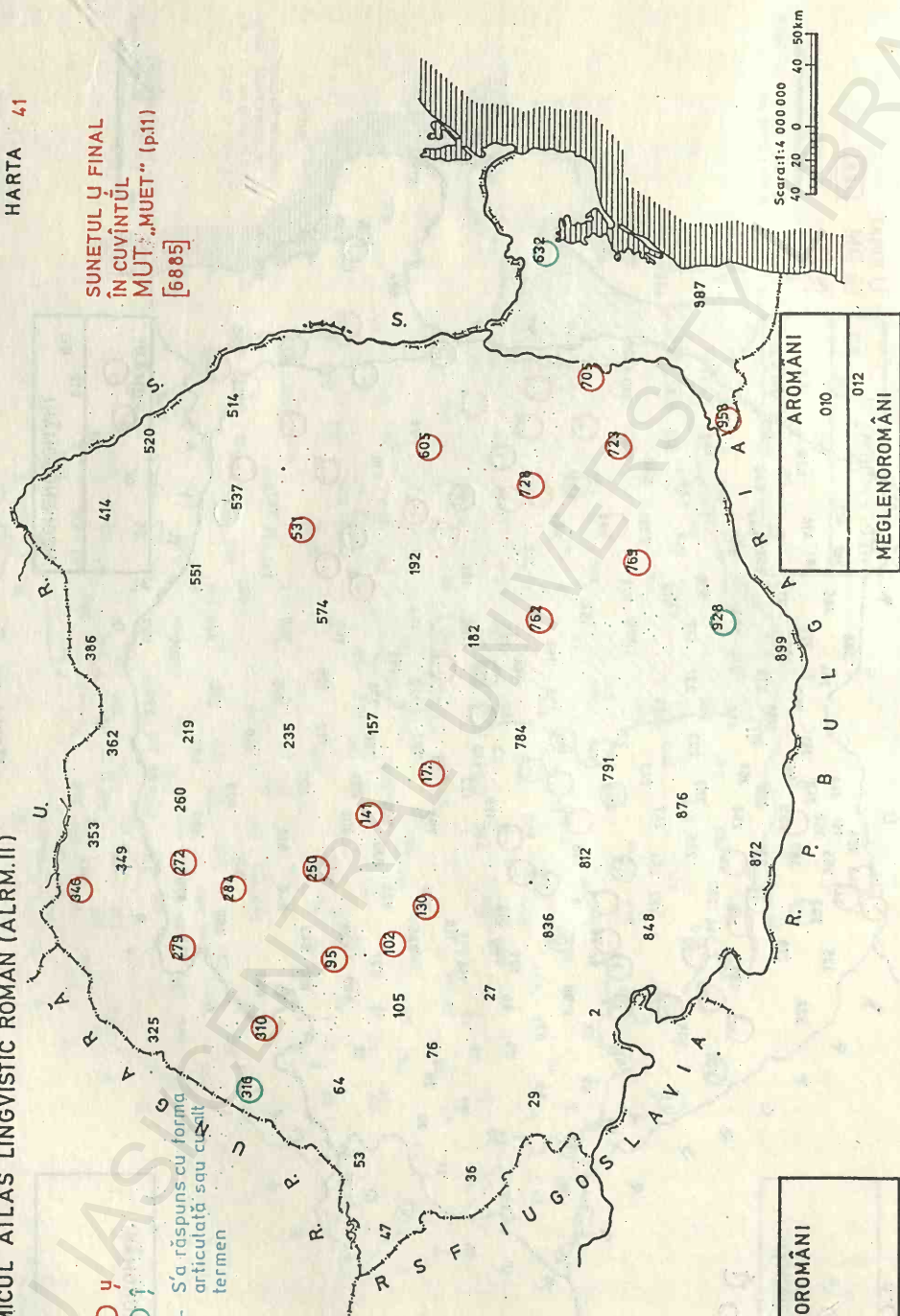
MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM.II)

HARTA 41

SUNETUL Ț FINAL
ÎN CUVÎNTUL
MUT „MUET” (p.11)
[6885]

○ Ț
○ Ț

+ S'a răspuns cu forma
articulată sau cu alt
termen

ISTOROMÂNI

04

AROMÂNI

010

MEGLENOROMÂNI

012

Harta nr. 8

ș, ž, consoane care au suferit transformarea numită „fricatizare” (= pierderea elementului ocluziv al africitei și dezvoltarea celui fricativ: *tșer > șer*), în graiul moldovean:

șer   șinș   fășim
žer   sînži   așúnži „ajunge”

ș, ž, de asemenea fricative, în graiul bănățean (cu o articulare ceva mai palatală decât în Moldova):

șer   šinš   fášem
žer   šinže   ašúnže

č, ĵ, în graiul crișean (cu africata surdă păstrată intactă, ca în limba literară, și cu sonora corespunzătoare fricativizată în stadiul *j*, cu timbrul lui *j* literar din *jértfă*):

čer   činč   fáčem
jer   sĵ(n)je   fúje „fuge”

č, ĵ, africate prepalatale „dure” (după care nu pot apărea vocalele prepalatale *e, i*, alterate în *ă*, respectiv, *î*), în graiul maramureșean:

čăr   činč   čápă „ceapă”
ĵăr   sĵnĵă   plĵnĵă „plînge”

(v. hărțile nr. 4, 9 și 10)

1.3.2.1.3.2. Palatalizarea labialelor (a bilabialelor *p, b, m* și a labiodentalelor *f, v*) este un fenomen dialectal în dacoromână (care caracterizează însă, așa cum vom arăta mai departe, și dialectele aromân și meglenoromân).

Fenomenul de „palatalizare” este o transformare fonetică constînd în deplasarea punctului de articulare de pe o regiune nepalatală (labială, dentală, velară) pe regiunea palatală. El se produce în prezența unei vocale prepalatale (*e, i*) și, mai ales, a unui iot (*i*).

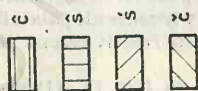
Palatalizarea labialelor este un fenomen parțial în dacoromână, în sensul că nu apare pe întreg teritoriul și nici la toate labialele în același grai. Astfel, labialele rămân nealterate, ca în limba literară, în graiurile muntenesti (centrale și de vest), în graiul bănățean și în jumătatea sudică a ariei crișene; ele se palatalizează în graiurile moldovenesti, în graiul maramureșean, în jumătatea de nord a graiului crișean și în graiurile muntenesti de est, parțial.

Stadiile de palatalizare sînt diferite de la un grai la altul: ele sînt avansate (finale) în graiurile moldovenesti, ceea ce ar pleda pentru o vechime mai mare a fenomenului în această parte a țării, dar sînt mai puțin avansate (intermediare), cu elementul labial de obicei păstrat, în graiul crișean și în cel maramureșean, ceea ce ar dovedi caracterul relativ recent al transformării în regiunile de nord-vest.

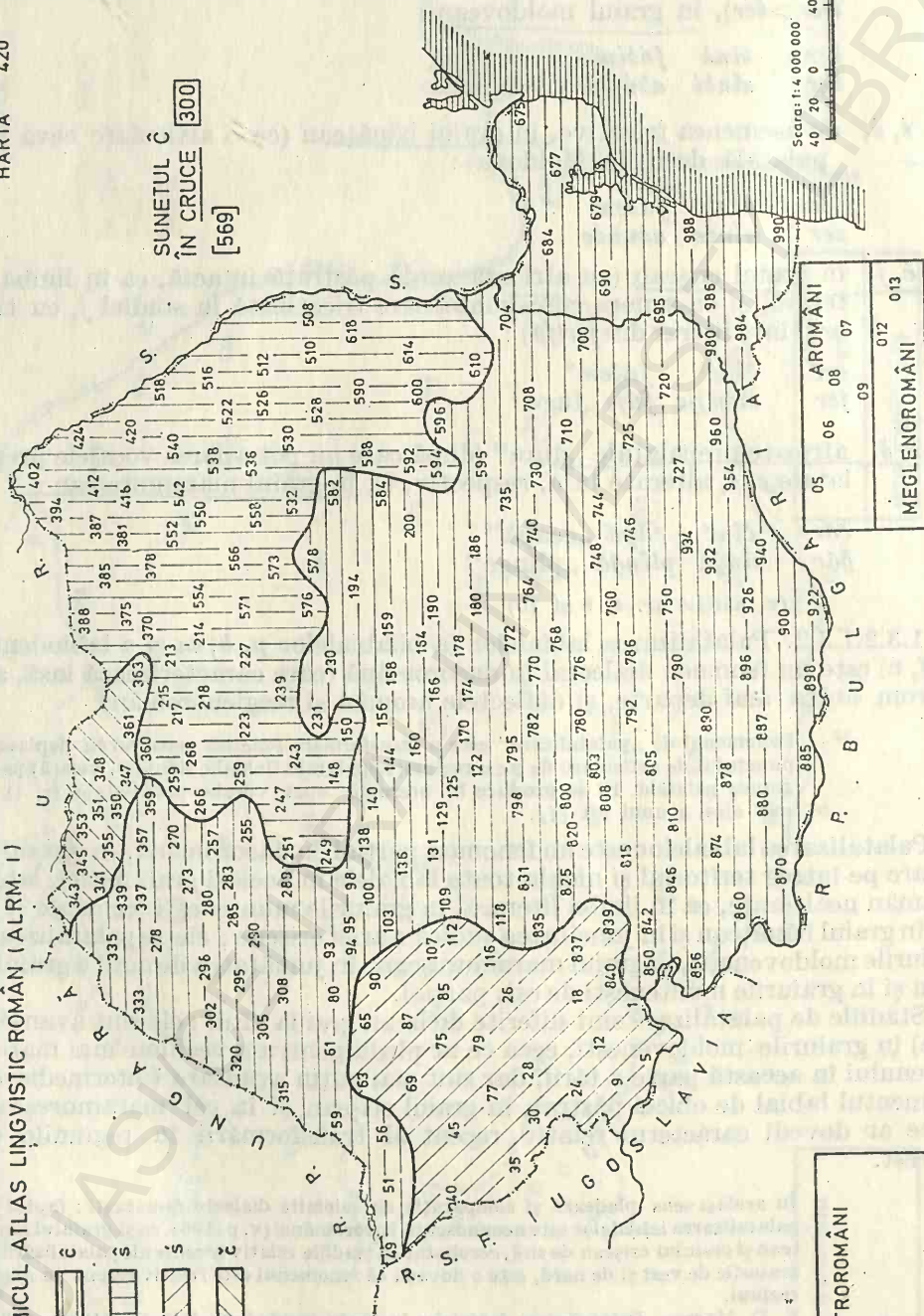
În același sens pledează și comparația cu celelalte dialecte românești: faptul că palatalizarea labialelor este necunoscută istoromânei (v. p. 196), ca și graiului bănățean și graiului crișean de sud, coroborat cu stadiile relativ recente ale palatalizării în graiurile de vest și de nord, este o dovadă că fenomenul este relativ recent în aceste regiuni.

V. D. Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, în *DR IX* (1936–1938), p. 92–160 sau în volumul de același autor, *Probleme de fonetică*, București, 1953, p. 40–102.

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

SUNETUL **Ĉ**
ÎN CRUCE **[300]**
[569]

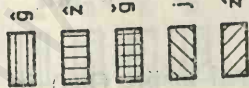

ISTROROMÂNİ
01
02

05 06 08 07
09 012 013
MEGLEROMÂNİ

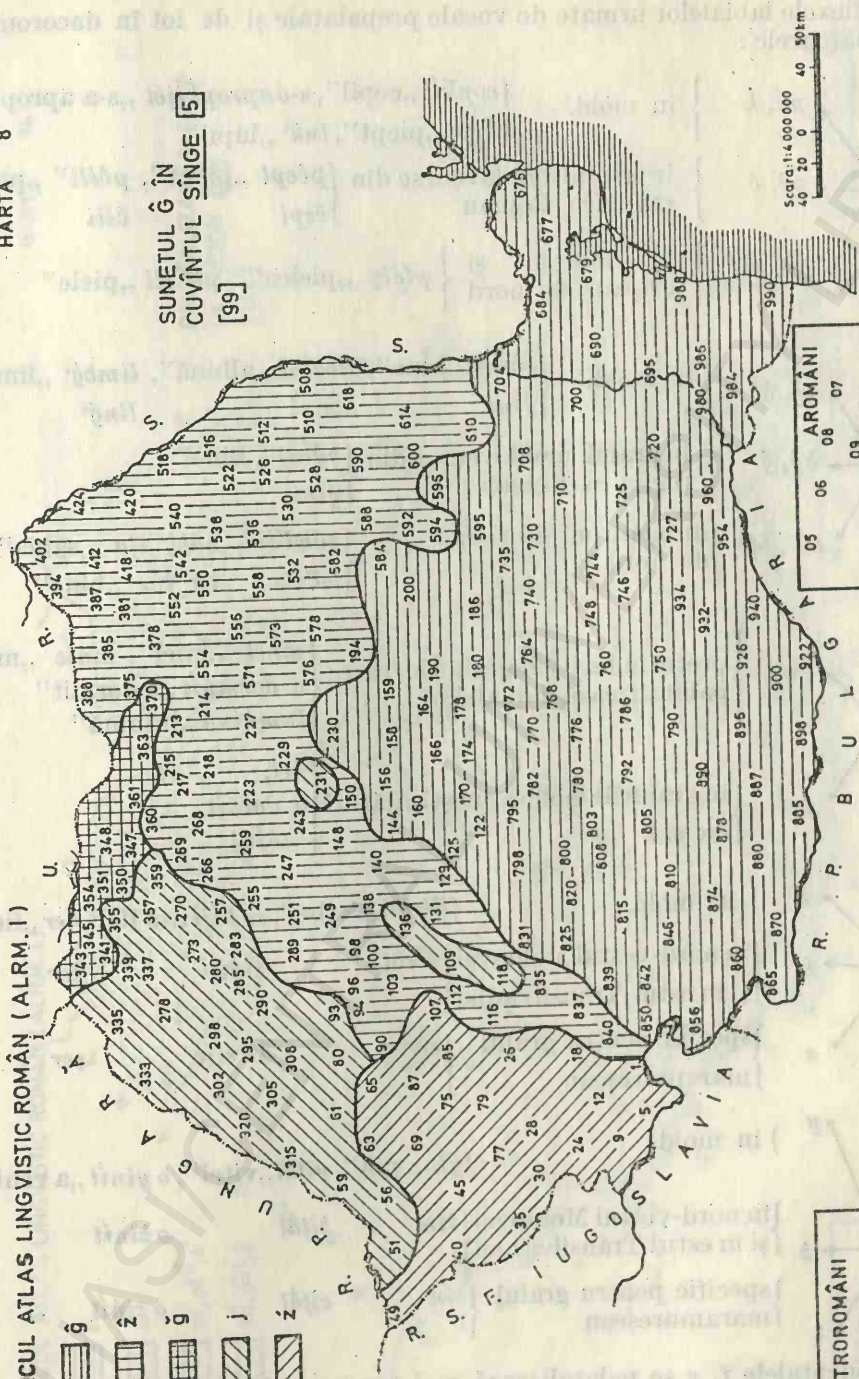

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

HARTA 8

SUNETUL Ț ÎN
CUVÎNTUL SÎNGE [5]

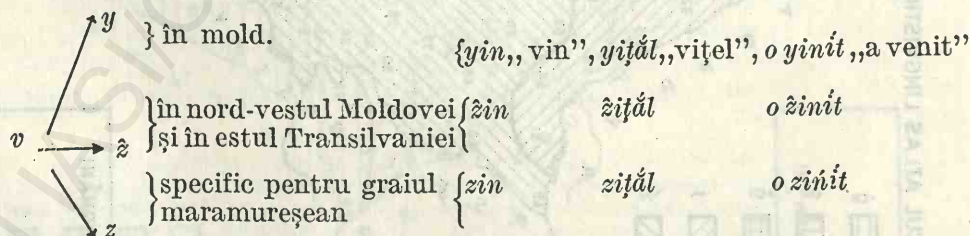
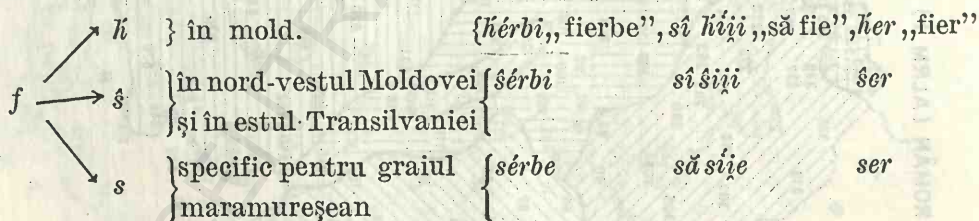
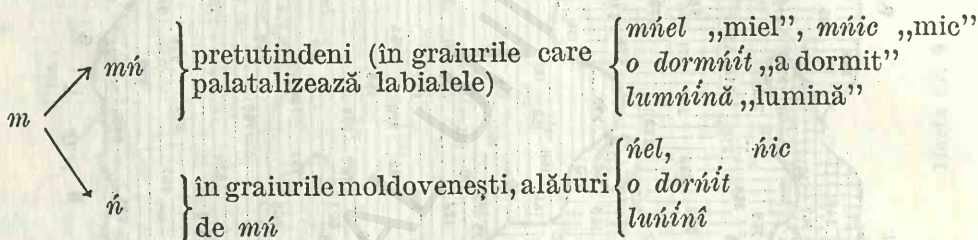
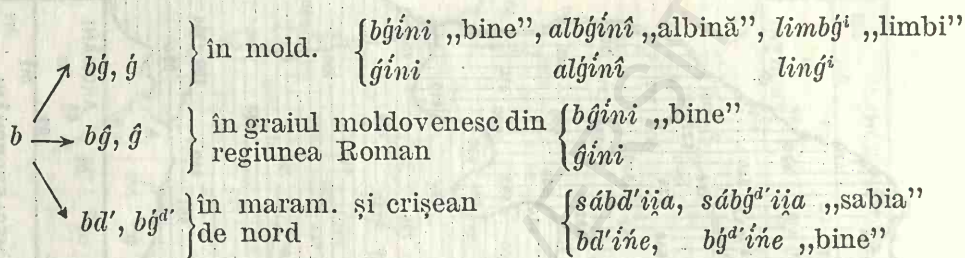
Scara 1:4000000
40 20 0 40 80 km

ISTROROMĂNI	
01	
02	

MEGLENOROMĂNI	
05	06
07	08
09	012
013	

Harta nr. 10

Reflexele labialelele urmate de vocale prepalatale și de iot în dacoromână sînt următoarele :

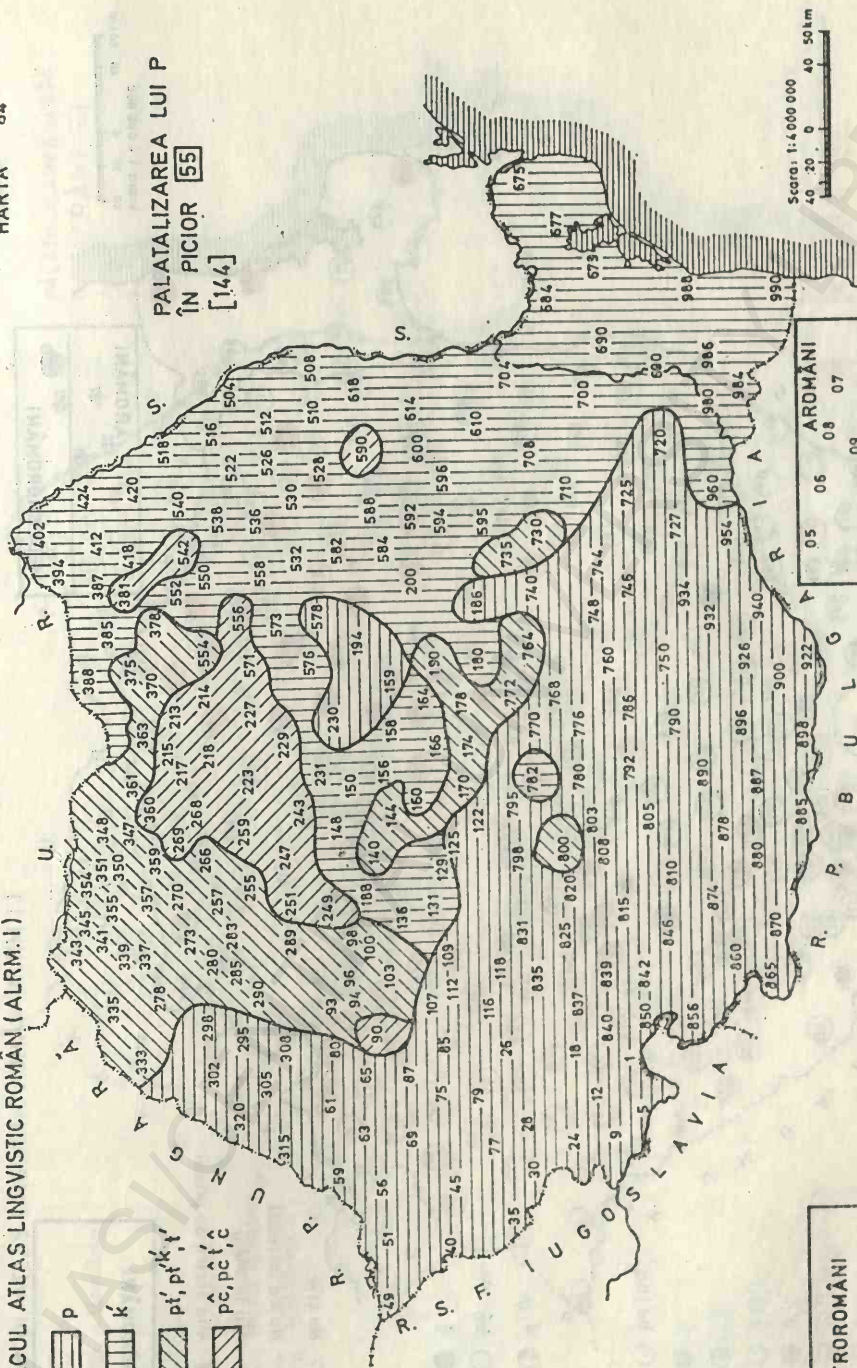
Labiodentalele *f*, *v* se palatalizează mai rar (numai înspre Oaș) în graiul crișean.

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

- P
 K
 pî, pî', t
 pî, pî', t, c

PALATALIZAREA LUI P
ÎN PICIOR [55]
[144]

ISTROROMÂN

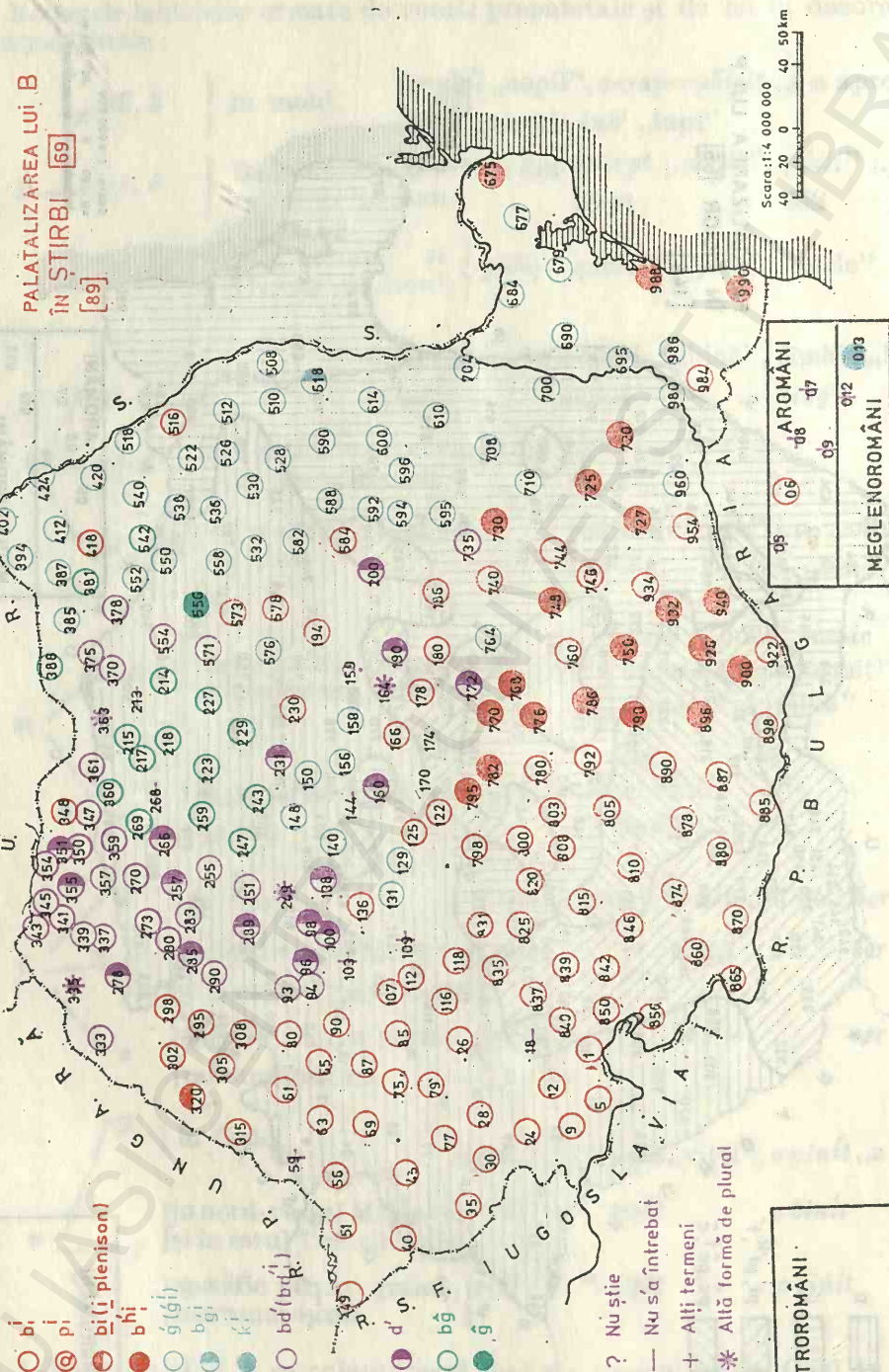
01
02

05	06	07	08	09	10	11	12	13
AROMÂN	AROMÂN	AROMÂN	AROMÂN	AROMÂN	AROMÂN	AROMÂN	AROMÂN	AROMÂN
MEGLENOROMÂN	MEGLENOROMÂN	MEGLENOROMÂN	MEGLENOROMÂN	MEGLENOROMÂN	MEGLENOROMÂN	MEGLENOROMÂN	MEGLENOROMÂN	MEGLENOROMÂN

Harta nr. 11

PALATALIZAREA LUI B
ÎN ȘIRBI [89]

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

Harta nr. 12

HARTA 30

PALATALIZAREA LUI M
ÎN LACRĂMI [12]
[40]

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

○ m

● m (lacrăme)

○ m

○ n

? Nu ştie

— Nu s'a întrebat

+ Alți termeni

ISTROROMÂNI

01 SÚZĂ

02 SÚZĂ

Scara 1:4 000 000

40 20 0 40 50 km

Harta nr. 13

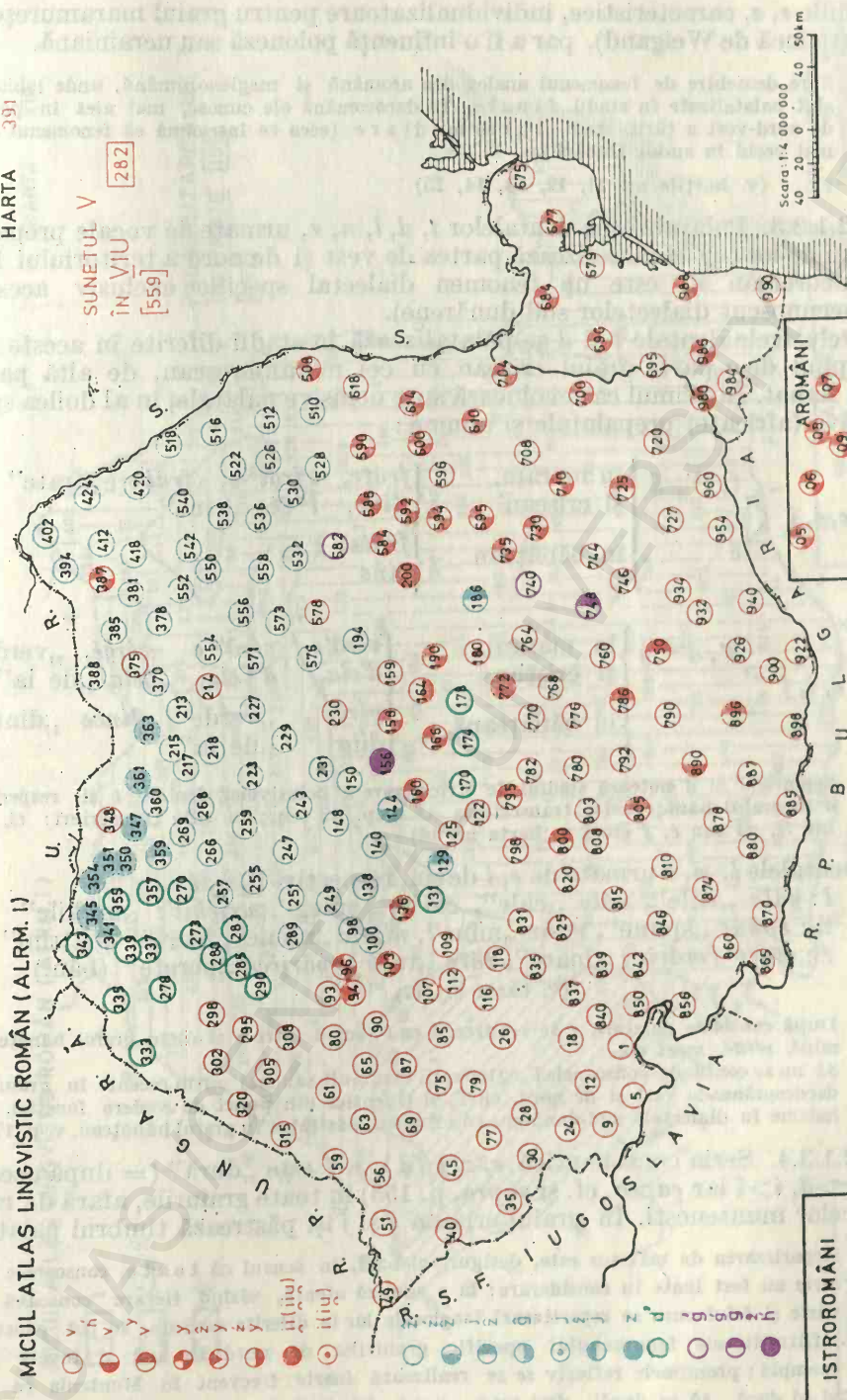
HARTA

391

SUNETUL V
ÎN VIU
[559]

282

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

Scara 1:4.000.000 40 20 0 50 km

ISTROROMÂNİ

01 02

AROMÂNİ
MEGLENOROMÂNİ

Harta nr. 15

Stadiile *s, z*, caracteristice, individualizatoare pentru graiul maramureșean (menționate încă de Weigand), par a fi o influență poloneză sau ucrainiană.

Spre deosebire de fenomenul analog din aromână și meglenoromână, unde labialele sînt palatalizate în stadii finale, în dacoromână ele cunosc, mai ales în partea de nord-vest a țării, stadii intermediare (ceea ce înseamnă că fenomenul este mai vechi în sudul Dunării).

(v. hărțile nr. 11, 12, 13, 14, 15)

1.3.2.1.3.3. Palatalizarea dentalelor *t, d, l, n, r*, urmate de vocale prepalatale (*e, i*) și de iot (*-i*) caracterizează partea de vest și de nord a teritoriului lingvistic dacoromân și este un fenomen dialectal specific exclusiv acestui dialect (necunoscut dialectelor sud-dunărene).

a) Oclusivele dentale *t* și *d* se palatalizează în stadii diferite în aceste regiuni, grupînd de o parte graiul crișean cu cel maramureșean, de altă parte graiul din Banat. În primul caz evoluează spre oclusive palatale, în al doilea spre semioclusive (africate) prepalatale și anume:

$t + e, i, \ddot{i}$	$\nearrow$	$t, t^k, \tilde{k}$	} în maram. și crișean	$\left\{ \begin{array}{l} \text{fráte, frát}^k\text{e, fráke} \text{ „frate”} \\ \text{t}^k\text{íne, } t^k\text{íne} \text{ „tine”} \end{array} \right.$
		$\searrow$		
		$\acute{e}$	} în bănațean	$\left\{ \begin{array}{l} \text{fráće} \\ \text{cíne} \end{array} \right.$
$d + e, i, \ddot{i}$	$\nearrow$	$d', d'^o, \acute{g}$	} în maram. și crișean	$\left\{ \begin{array}{l} \text{vérd'e, vérd}'^o\text{e, vérgé, „verde”} \\ \text{d'ela, d}'^o\text{ela, géla „de la”} \end{array} \right.$
		$\searrow$		
		$\acute{a}$	} în bănațean	$\left\{ \begin{array}{l} \text{vérdé „verde”, dínće „dinte”} \\ \text{díla „de la”} \end{array} \right.$

Semnele $\acute{e}$ și $\acute{a}$ notează stadiul de africatzare a oclusivelor dentale *t* și, respectiv, *d* în graiul bănațean (v. transcrierea ALR, p. 43 seq.; în alte transcrieri: *tš, dž*, sau *tž, dž* sau $\acute{e}, \acute{g}$ etc.; v. harta nr. 16)

- b) Dentalele *l, n, r* urmate de *e, i* devin, respectiv, *l', n', r'*:
- l*: *váte* „vale”, *cáte* „cale”, *cul'ég* „culeg”, *uriékil'i* „urekile”
n: *spúne* „spune”, *miúne* „mine”, *nímíc* „nimic”, *batrín'* „bătrini”
r: *máre* (*márie*) „mare”, *táre* „tare”, *păriécé* „perete” (băn.)

(v. harta nr. 17)

După consoane palatale, *e* se realizează ca $\acute{e}$ (sunet între *e* și $\acute{a}$) în graiul bănațean: *miúé, vérdé, máré* etc.

Să nu se confunde consoanele *l', n', r'*, inovații mai mult sau mai puțin recente în graiurile dacoromâne de vest și de nord, cu *l', n* (identice din punct de vedere fonetic), arhaisme în dialectele sud-dunărene (*n* arhaism, păstrat și în graiul bănațean, v. p. 171).

1.3.2.1.3.4. Seria consonantică *s, z, ț (d), ș, j* este „dură” (= după aceste consoane $e > \acute{a}, i > \acute{i}$ iar $\acute{e}a > \acute{a}$, cf. și *supra*, p. 153) în toate graiurile, afară de majoritatea celor muntenesti. În graiul crișean *ș* și *j* își păstrează timbrul palatal.

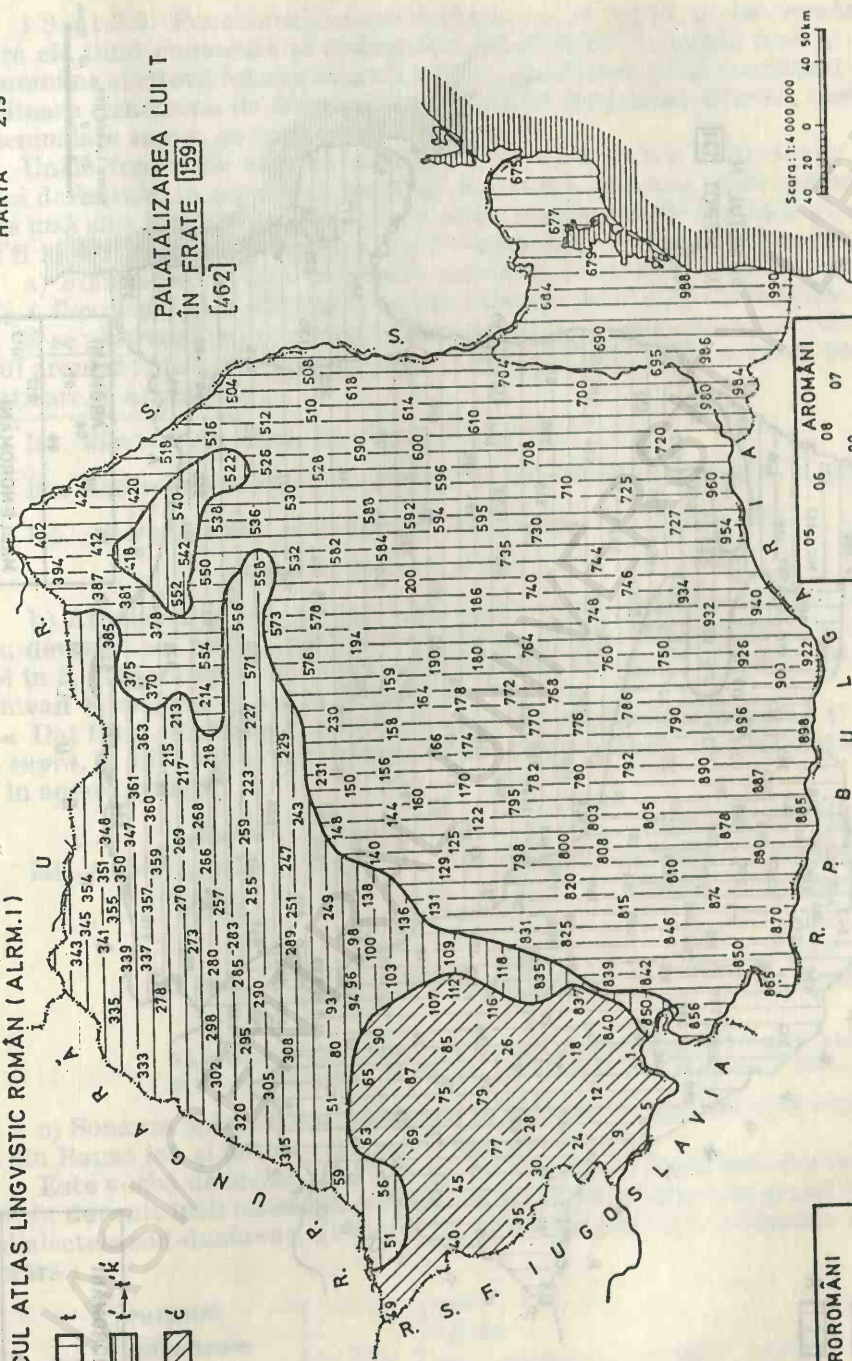
Repartizarea de mai sus este, desigur, globală, în sensul că toate consoanele din serie au fost luate în considerare: la o analiză atentă, vizînd fiecare consoană în parte și felul cum se repartizează isoglosele lor în diferite cuvînte, se pot constata infiltrații ale fenomenului specific graiurilor de nord în sud și invers (de exemplu: pronumele reflexiv se se realizează foarte frecvent în Muntenia ca *să: să să ducă* „să se ducă”, deși nu se spune niciodată *sác, ci sec, șgără* nu *sará* etc.).

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

PALATALIZAREA LUI T
 ÎN FRATE [159]
 [462]

Scara: 1:4 000 000
 40 20 0 40 50 km

ISTROROMÂNİ	
01	02

ARMANI	
05	06
07	08

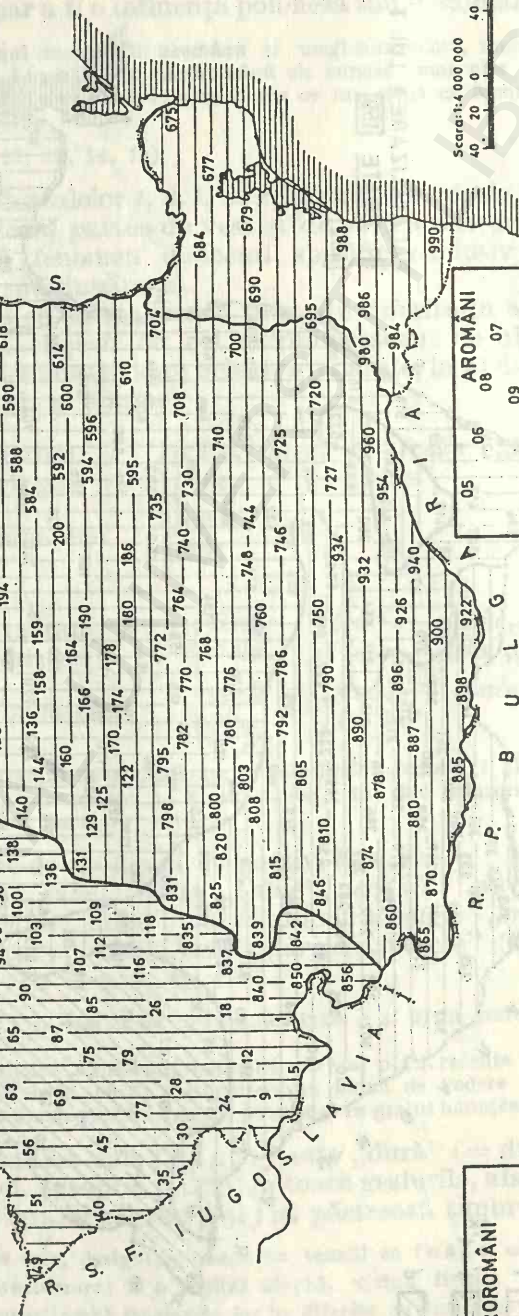

MEGLENOROMÂNİ	
09	012
013	

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

SUNETUL N
ÎN NEPOT [171]
[477]

05	06	06	07	09	012	013
AROMĂNI						
MEGLENOROMĂNI						

ISTOROMĂNI

01
02

1.3.2.1.3.5. Fonetismele enumerate sînt i n o v a Ț i i în dacoromână (unele dintre ele fiind cunoscute și dialectelor sud-dunărene); există însă în graiurile dacoromâne și cîteva fonetisme a r h a i c e , stadii mai vechi coexistînd cu fazele următoare (fenomene de diacronie în sincronie), în graiuri diferite, unele dintre ele semnalate *supra*, ca termeni de comparație.

Unele fonetisme arhaice modifică i n v e n t a r u l consoanelor dacoromânei dialectale, în sensul că numărul de foneme este mai mare (astfel *ȧ* și *ń*); altele însă sînt identice ca realizare cu alte consoane (ca de exemplu *ȧ*), ele neputînd fi identificate decît contextual și în urma unei analize istorico-comparative.

a) Fonetismul *ȧ* este un stadiu intermediar între latinescul *d* (urmat de *ĕ*, *ĭ*, *ĭ*, *ĭ*, flexionar) și *z* din dacoromâna literară și din unele graiuri dacoromâne.

ȧ se păstrează în graiul moldovean, bănățean și maramureșean (cf. și în dialectul aromân); în graiurile muntean, crișean el a evoluat la *z* (prin procesul de fricativizare a africatelor):

lat. *dies* > drom. dial. *ȧi*, drom. lit. și dial. *zi*

lat. *audimus* > drom. dial. *auȧim*, drom. lit. și dial. *auzim*

lat. *decem* > drom. dial. *ȧăsi* (mold.), drom. lit. și dial. *zece*

Cf. și arom. *ȧūt* „zi”, *avȧim* „auzim”, *ȧȧi* „zece”.

b) Arhaismul *ȧ* este urmașul lat. *i* consoană în poziție inițială, urmat de *o*, *u*, devenit mai întîi *ȧ*, păstrat ca atare în graiul maramureșean, și fricativizat apoi în *ȧ*, *ȧ* în graiurile moldovean și, respectiv, bănățean și în *j* (ca în graiurile muntean și crișean și ca în limba literară).

↳ Dat fiind că orice *ȧ* se pronunță fricativ în graiurile moldovean și bănățean (cf. *supra*, p. 159), africata *ȧ* (provenită din iot inițial latin) se pronunță tot fricativ în aceste graiuri:

lat. <i>jocum</i>	↗ maram. <i>ȧoc</i> „joc”		lat. <i>adjungere</i>	↗ maram. <i>aȧȧnȧă</i> „ajunge”
	→ mold. <i>ȧoc</i>			→ mold. <i>aȧȧnȧe</i>
	↘ băn. <i>ȧoc</i>			↘ băn. <i>aȧȧnȧe</i>

cf. criș. ↗ <i>joc</i>	}	munt. ↗ <i>joc</i>		cf. arom. ↗ <i>ȧoc</i>
↘ <i>ajȧnje</i>				

Să se observe că africata *ȧ* se păstrează în aceleași graiuri care îl păstrează și pe *ȧ*: moldovean, bănățean, maramureșean și dialectul aromân.

c) Sonanta palatală *ń* se păstrează ca arhaism în dacoromână numai în graiul din Banat (cf. și în toate dialectele sud-dunărene).

Este vorba de un latinesc *n* + *e*, *i* + vocală (de fapt, încă din latina tirzie, *n* + *ĭ*), devenit întîi consoana palatală *ń*, păstrată ca atare în graiul bănățean și în dialectele sud-dunărene, și pierdut în celelalte graiuri dacoromâne și în limba literară:

lat.	{	<i>cuneum</i>	}	>	băn.	{	<i>cui</i>
		<i>calcaneum</i>					<i>călcin</i>
	{	<i>-oneus, -onea</i>	}			{	<i>-on, -qáne</i> (ex.: <i>strȧȧón</i> „strigoi”, <i>vinȧȧáne</i> „vinătoaie (vopsea vinată)”)

Să nu se confunde cu *ri* palatalizat recent (ca în *birie*). Arhaismului îi corespunde în limba literară *o*, în timp ce lui *ri* mai nou îi corespunde un *n*. Astfel: formele *spuⁿ* (tu) și *spu^{ne}* (el) conțin două feluri de *ri* (diferiți din punct de vedere genetic): *ri* din *spuⁿ* (tu) este arhaism (cf. drom. lit. *spui*), în timp ce *ri* din *spu^{ne}* este inovație. La fel *ri* din *vine* „vie” este arhaism”, iar *ri* din *vine* „vine” este inovație.

(v. harta 4: axia lui *călcîi(e)*, arhaism, și *birie*, inovație)

1.3.2.1.3.6. Dintre accidentele fonetice mai importante, menționăm câteva, care individualizează unele graiuri dacoromâne, respectiv graiul crișean, maramureșean și muntean:

a) crișean: $\left\{ \begin{array}{l} \text{epenteza lui } c \text{ în grupul } sl \left\{ \begin{array}{l} \text{slab „slab”} \\ \text{slănină „slănină”} \end{array} \right. \\ \text{metateza } te \dots ce/ce \dots te \text{ în } pîncete \text{ „pîntece”}; v. \text{ și p. 178} \end{array} \right.$

b) maramureșean: $\left\{ \begin{array}{l} \text{apocopa, adică dispariția silabelor care urmează} \\ \text{silabei accentuate: } o_i \text{ fa „voi face”} \\ \text{măi, I_ă „măi, Ioane”} \\ \text{să plă_t_ă „se plătește”} \\ \text{haplogolia (reducerea silabelor de același fel):} \\ \text{măli „mămăligă” (apocopă și haplogolie)} \end{array} \right.$

Vecinii maramureșenilor îi ironizează cu următoarele versuri, tocmai datorită particularităților amintite:

Bu' colea' cu brin' cu la'
Numa mă săgea' la spa'
Bu' colea' cu la' cu brin'
Numa mă săgea' la rin' (v. T. Papahagi, Gr. Maram., p. LXIV)

„Bună(-i) mămăliga cu brinză (și) cu lapte
 Numai (că) mă săgeată la spate
 Bună(-i) mămăliga cu lapte (și) cu brinză
 Numai (că) mă săgeată la rinză”.

c) muntean: diftongul *iî*, în cuvinte ca *mîine*, *pîine*, *cîine* (față de *mîne*, *pîne*, *cîne*, în tot restul teritoriului dacoromân).

Apariția acestui *i* se explică prin anticiparea elementului palatal în formele de plural: *cînⁱ* > *cîini*; prin analogie cu pluralul s-a refăcut singularul *cîine*; *mîine*, care nu are plural, este analogic cu *cîine*, *pîine*, cuvinte cu o structură fonetică foarte apropiată.

Anticiparea elementului palatal este frecvent întâlnită și astăzi în graiurile oltenești:
urêike, *vejik*, *străiikînă*, *Iordăike*, *Smarandăike*, *Costăike* (v. Brincuş, Gr. Ol., p. 248).

Pentru alte fonetisme mai izolate, v. Petrovici, Gr. rom. Criș. și Repart.; Todoran, Repart. și Noi partic.; V. Rusu, Contrib.; Teaha, Criș.

1.3.2.2. Trăsături morfologice

Aşa cum am mai arătat şi cu alt prilej în cursul acestei lucrări, cele mai multe deosebiri între graiuri — ca subdiviziuni ale dialectelor — sînt de ordin fonetic şi lexical, cele morfologice fiind rare (deşi valoarea lor este foarte mare).

— 1.3.2.2.1. Articolul posesiv are forma *al, a, ai, ale* numai în graiul muntean, în celelalte graiuri apărînd forma invariabilă *a* :

mold. *fîsôru (a) ista a îeu* „feciorul acesta al meu”

a noastră „ale noastre”

băiétu şel mări a Marii „băiatul cel mare al Mariei”

— 1.2.3.2.2. Articolul adjectival este *ăl, a, ai, ale* în graiul muntean, în timp ce corespondentul din limba literară şi din celelalte graiuri este *cel, cea, cei, cele* (respectiv *şel ...* în graiul moldovean şi bănăţean) :

munt. *omul ăl bun* „omul cel bun” /mold. *omul şel bun*

fiméja a bună

qámeni(i) ai bun

fiméili ale bune

Formele munteneşti provin din demonstrativul *ille* (neîntărit cu adverb), în timp ce celelalte provin din *ille* precedat de adverbul de întărire *ecce* (ceea ce explică prezenţa consoanei *ê*). (v. p. 106—107.)

— 1.3.2.2.3. Pronumele demonstrativ este *âsta/âla* în graiul muntenese şi în alte graiuri, *(a)îsta/aşé(a)la* în graiul moldovean (v. harta nr. 18).

Pronumele *âsta* şi *(a)îsta* provin din *iste*, iar *âla* din *ille*, ambele neîntărite cu adverbe, în timp ce *aşé(a)la*, ca şi *aéla* şi *aésta* din limba literară şi din graiul crişean şi maramureşean sînt lat. *ille* şi, respectiv, *iste* întărite cu *ecce* v. p. 106—107.

1.3.2.2.4. Verb

1.3.2.2.4.1. Verbele de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a cu radicalul terminat în *d, t* au un radical iodizat la pers. 1 sg. ind. şi conj. prez. şi la pers. 3 sg. şi pl. conj. prez. în graiul muntean ; toate celelalte graiuri, ca şi limba literară, au radicalul neiodizat :

graiul muntean

văz să văz să vâză
auz să auz să aîză
rîz să rîz să rîză
scoţ să scoţ să seqătă
ascuţ să ascuţ să ascuţă

celelalte graiuri şi limba literară

văd să văd să vadă
aud să aud să auidă
rîd să rîd să ridă
scot să scot să seqătă
ascut să ascut să ascută

Formele iodizate, sînt, aşa cum am arătat la p. 87, etimologice, în timp ce cele neiodizate sînt analogice, ulterioare.

(v. harta nr. 19)

1.3.2.2.4.2. Graiul muntean cunoaşte generalizarea omonimiei specifice conjugării I (pers. 3 sg. = pers. 3 pl.) la toate celelalte conjugări (cunoscută sub numele impropriu de „dezacord”) :

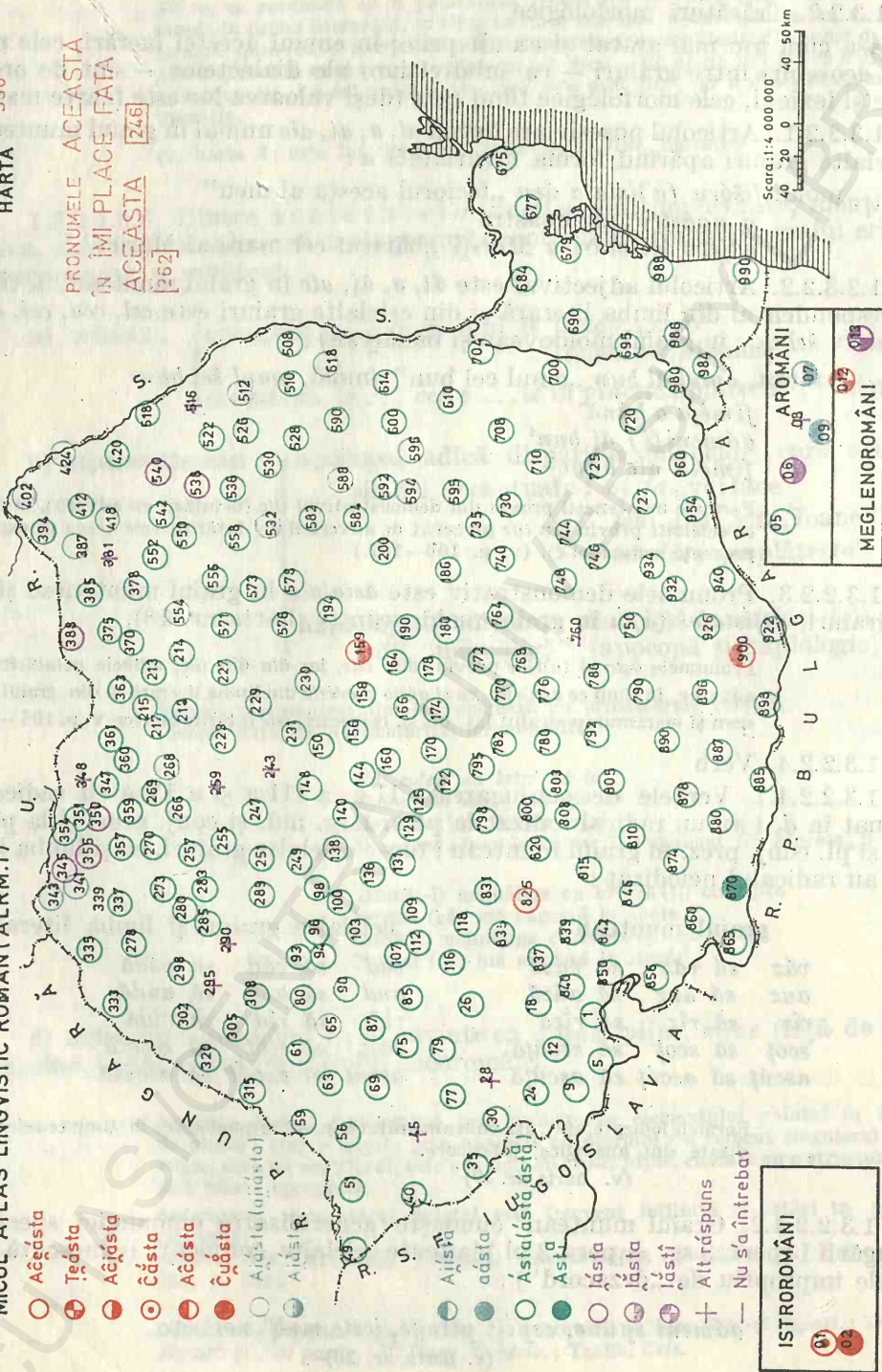
qámeni spîne, copîii plînge, iese mulţi nori etc.

(v. harta nr. 20)

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

HARTA 336

PRONUMELE ACEASTA
ÎN ÎMI PLĂCE FATA
ACEASTA [246]
[262]

Harta nr. 18

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM.1)

HARTA 111

Văz

Văd

EU VĂD
[44]
[27]

ISTROROMÂNİ

01

02

AROMÂNİ

05

06

07

08

09

MEGLENOROMÂNİ

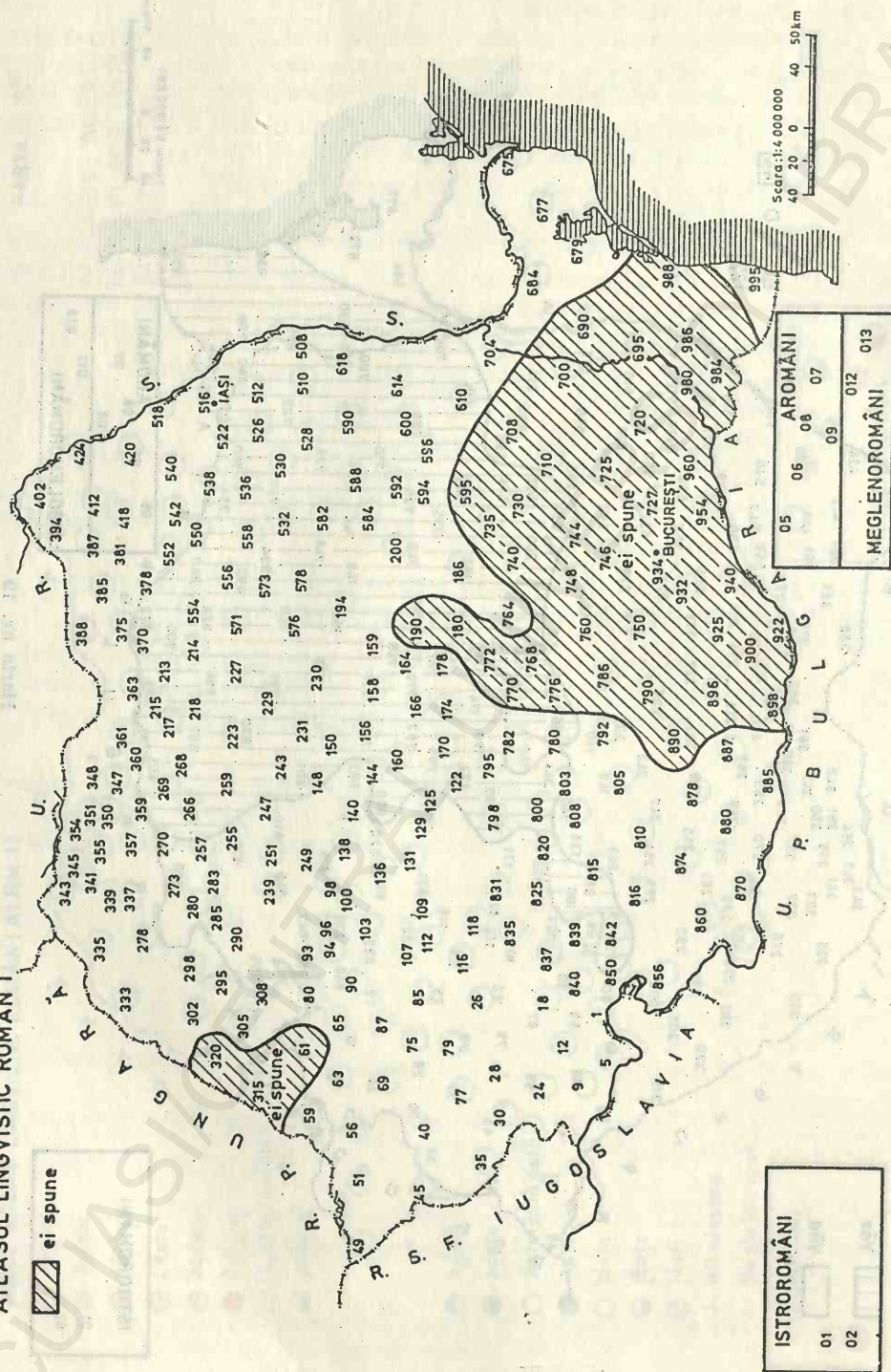
012

013

Scara: 1:4 000 000
40 20 0 40 50km

Harta nr. 19

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

 ei spune

După E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre literare*, în LR IX (1960), nr. 5, p. 67

Harta nr. 20

1.3.2.2.4.3. Numai în graiul muntean și în limba literară auxiliarul perfectului compus are forma *a* la sg. și *au* la pl.; în tot restul Dacoromaniei, auxiliarul are forma *o* (pers. 3 sg. și pl.):

(*el, ei*) *o spus, o făcut, o plecat, o venit*

În graiul bănațean și crișean, la persoana a 3-a pl., auxiliarul are forma *or*:
or pl'ecăt „au plecat”.

1.3.2.2.4.4. Auxiliarul viitorului la pers. 3 sg. are forma *o* în graiul muntean și forma *a* în celelalte graiuri:

(*el*) *o făce, (el) o spune / (el) a făce, (el) a spune* „va face”, „va spune”

1.3.2.2.4.5. În graiul bănațean, verbul *a fi* are la înd. prez. pers. 1 sg. și 1 și 2 pl. forma *s*:

(*eu*) *mî-s* „(eu) sînt”

(*noi*) *nî-s* „(noi) sîntem”

(*voi*) *vi-s* „(voi) sînteți”

1.3.2.2.4.6. Conjunția conjunctivului este în graiul crișean și în loc de *să*, cunoscut pe întreg teritoriul dacoromân (v. harta nr. 29).

nu pot și *culeg* „nu pot să culeg”

și *să mărite* „să se mărite”

și *nu să băji* „să nu se bage”

1.3.2.2.4.7. Condiționalul prezent se formează cu auxiliarul *a vrea* în graiul bănațean:

reș făce „aș face”, *reî venî* „ai veni” etc.

V. același mod de formare a condiționalului prezent în istroromână, p. 206

1.3.2.2.4.8. Condiționalul perfect crișean este format din perfectul compus al auxiliarului *a vrea* + infinitivul verbului:

îo m-am vu dūce „eu m-aș fi dus”

el m-o vu lăsă „el m-ar fi lăsat”

1.3.2.3. Trăsături lexicale

În dacoromână, aceeași noțiune poate fi denumită printr-unul, doi sau mai mulți termeni, ca urmare a întâlnirii în interiorul aceluiași spațiu lingvistic a unor termeni vechi cu termeni noi, a unor termeni cu formă primară (latinească, slavă etc.) cu termeni creați pe teren românesc, a unor împrumuturi mai mult sau mai puțin recente din alte limbi (maghiare în vest, ucrainiene în est, bulgărești în sud etc.).

V. o analiză a lexicului dacoromân sub raport etimologic și teritorial, la B. Cazacu (în colaborare cu R. Todoran), *St. dial.*, 144 seq.

Dat fiind că noi privim dacoromâna din perspectiva varietății dialectale (geografice), pertinenti pentru clasificarea și descrierea unităților subordonate dacoromânei sînt termenii care constituie cel puțin două arii, care sînt opozabili (termenul unic fiind irelevant), care constituie o serie de arii corelative (cu doi, trei, patru termeni).

V. despre arii bimembre și plurimembre, *ibidem*, p. 156—157).

1.3.2.3.1. Următorii termeni împart teritoriul Dacoromaniei în două arii.

— a) O arie sudică și o arie nordică :

sud	nord
<i>ficat</i>	<i>mai</i> (în câteva puncte : <i>plămîni</i>)
<i>varză</i> (v. harta nr. 21)	<i>curechi</i>
<i>gresie</i>	<i>cute</i>
<i>nădușeală</i>	<i>sudoare</i>
<i>chel</i>	<i>pleșuv</i>

— b) O arie sud-estică și o arie vestică (nord-vestică) :

sud-est	nord(-vest)
<i>usturoi</i>	<i>ai</i>
<i>gust</i>	<i>cuștul(u)esc</i>
<i>cioban</i>	<i>păcurar</i>

în câteva puncte din centrul Transilvaniei : *mocan* „cioban”

(v. harta nr. 22)

<i>femeie</i>	<i>muiere</i>

în câteva puncte din centrul Transilvaniei : *boreasă* „femeie”

(v. hărțile nr. 26, 27, 28, 29)

— 1.3.2.3.2. Cuvinte care formează trei arii :

zăpadă (munt.)/*omăt* (mold.)/*nea* (băn. criș.) v. harta nr. 23.
os (munt. băn.)/*ciolan* (mold.)/*ciont* „os cu carne” (criș. maram.).

(v. hărțile nr. 26, 27, 28, 29)

— 1.3.2.3.3. Cuvinte care formează patru arii :

munt.	mold.	criș.	băn.
<i>burtă</i>	<i>pîntece</i>	<i>pîncete</i>	<i>foale</i>
<i>(a) ciupi</i>	<i>pișca</i>	<i>pișiga</i>	<i>pișcurea</i>
<i>cimitir</i>	<i>țintirim</i>	<i>temeteu</i>	<i>morminț</i>
<i>plapumă</i>	<i>oghial</i>	<i>poplon</i>	<i>iorgan</i>

(v. harta nr. 24)

1.3.2.3.4. Alte elemente lexicale care individualizează graiurile dacoromâne:

a) muntenești :

barză, *calapod*, *chel*, *cîrciumă*, *cîrd*, *curte*, *fie* „fiică”,
ginere (*gînerică*) „mire” (v. harta nr. 25), *(a) jumuli*,
magiun, *măcelar*, *naș* (la botez), *nene*, *noroi*, *pisică*, *pîlnie*,
porumbel, *porumb*, *putină*, *puț*, *zarzavat* ș.a. (v. harta nr. 26)

— b) moldovenești :

agud „dud”, *buhai* „taur”, *calup* „calapod”, *chelbos* „chel”,
ciubotă „cizmă”, *cori* „pojar”, *gheb* „cocoasă”, *hulub* „porumbel”, *leică*,
mancă „doică”, *moș* „unchi”, *popușoi* „porumb”, *povidlă* „magiun”,

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

- Curechi
- Varză

ISTROROMÂNI

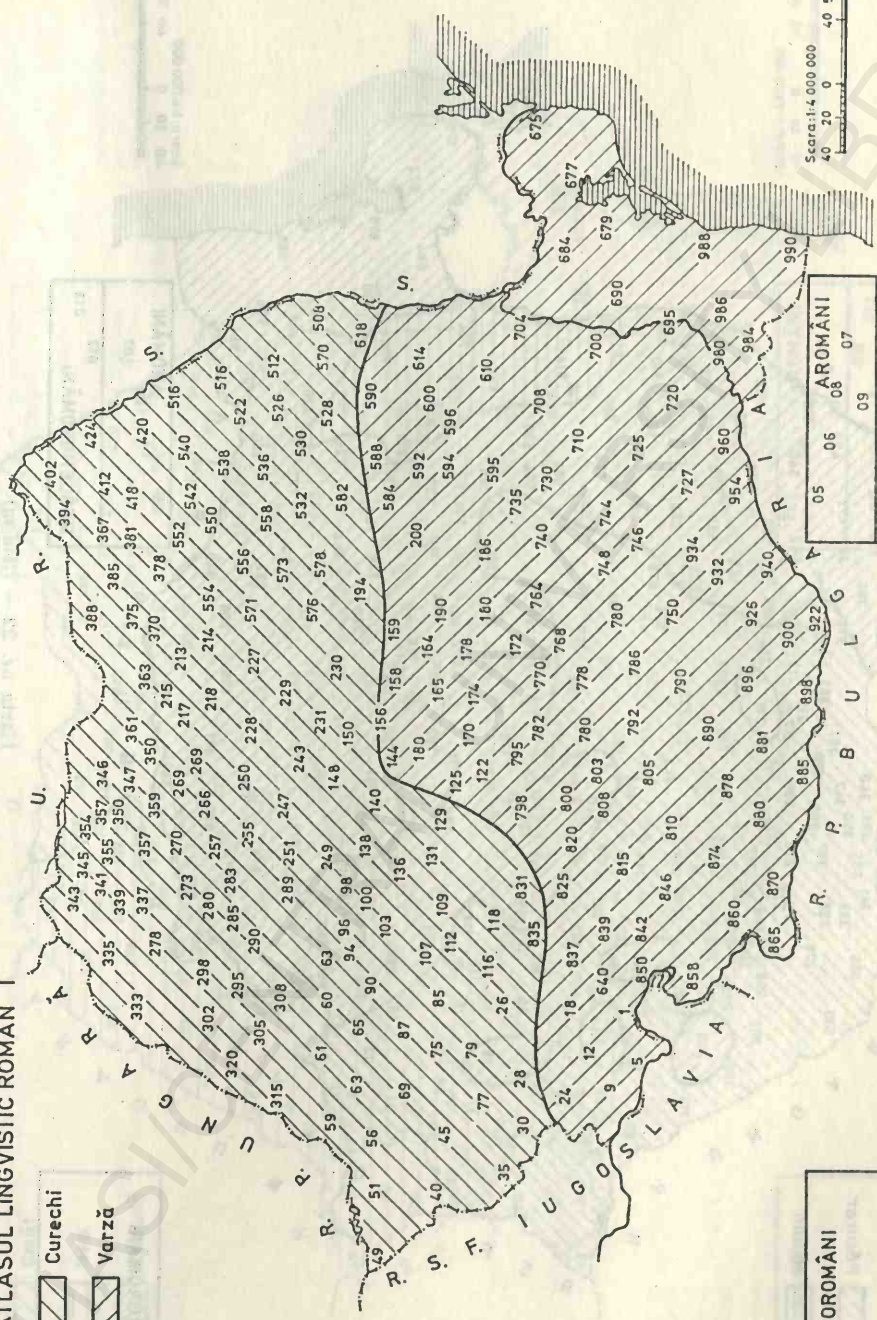
01
02

MEGLENOROMÂNI

05	06	08	07
AROMÂNI			
09	012	013	

Scara: 1:4 000 000

40 20 0 40 50 km

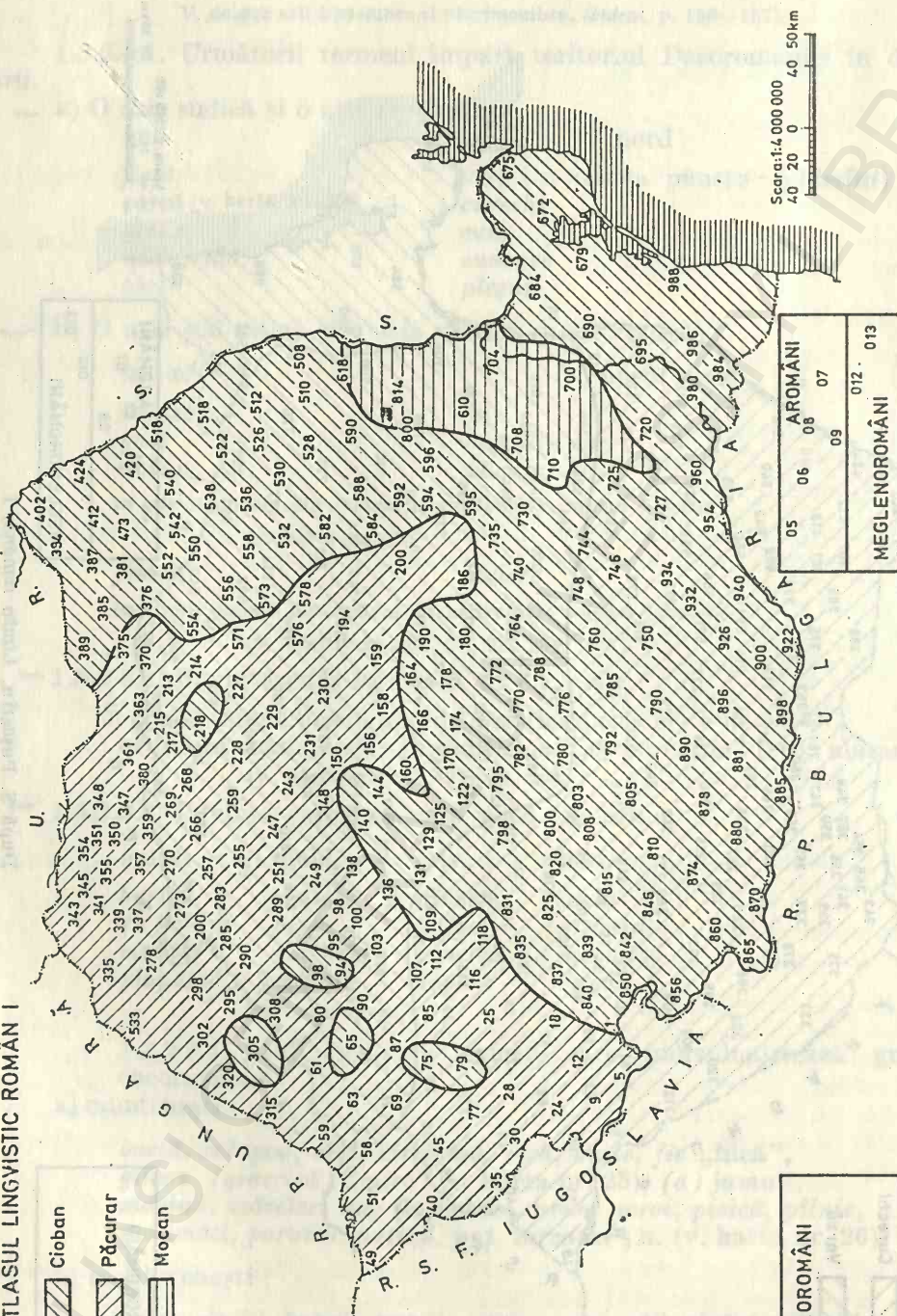
După S. Pușcariu, *Limba română*, I
Harta nr. 21

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN I

Cioban

Păcurar

Mocan

ISTROMĂNI

01

02

AROMĂNI

05

06

07

09

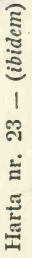
012

013

MEGLENOROMĂNI

Harta nr. 22 — (ibidem)

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

- Cimitir
 Tintirim
 Temeteu
 Morminț
 Progadie

CIMITIR [301]
[570]

ISTROROMĂNI
01
02

05 06 08 07
09 012 013
MEGLENOROMĂNI

Scara: 1:4 000 000

40 20 0 40 50 km

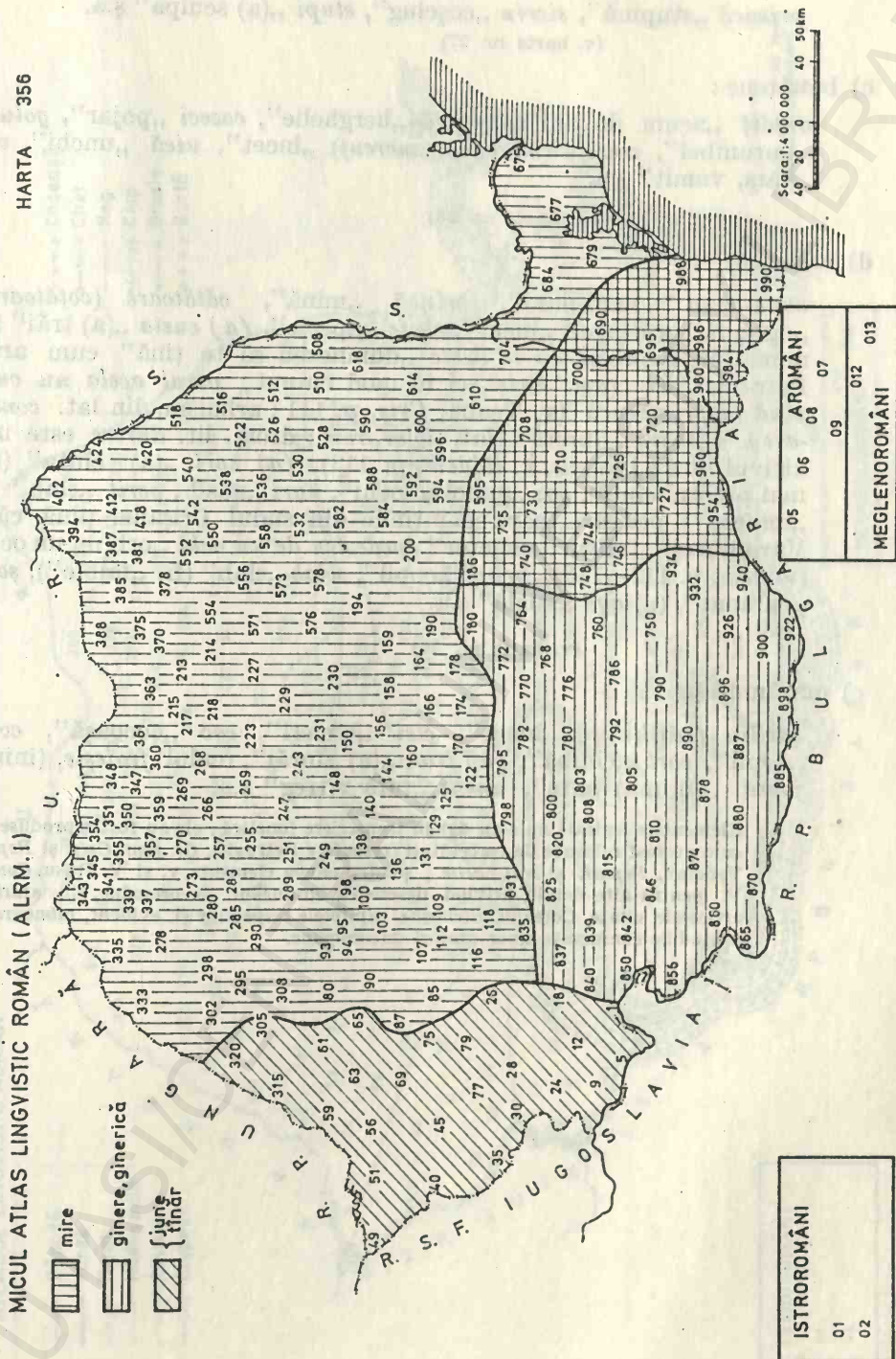
Harta nr. 24

MICUL ATLAS LINGVISTIC ROMÂN (ALRM. I)

mire

gînere, ginerică

{junc
tînar

ISTOROMĂNI

01

02

05 06 08 07

AROMĂNI

09 012 013

MEGLENOROMĂNI

prisacă „stupină”, *sieriu* „coșciug”, *stupi* „(a) scuipa” ș.a.

(v. harta nr. 27)

c) bănățene :

anțărt „acum doi ani”, *arghelă* „herghelie”, *cozeci* „pojar”, *golumb* „porumbel”, *mereu* (*mereuaș*, *mereuț*) „încet”, *uică* „unchi”, *vom* „vărs, vomit” ș.a.

(v. harta nr. 28)

d) crișeane :

abua-abua „nani-nani”, *brîncă* „mînă”, *cătătoare* (*cotătoare*), „ogîndă”, *cătingan* „încet”, *cheŋe* „perie”, (*a*) *custa* „(a) trăi” (nu numai în expresia *zo te custe* „dumnezeu să te țină” cum arăta Petrovici, *Gr. rom. Criș.*, ci în mod curent : *omul acela nu custă pînă la primăvară* (v. Teaha, *Criș*, p. 111 ; arhaism, din lat. *consto*, -are), *duroare* „durere” (lat. *dolor*, -rem ; drom. lit. *durere* este infinitivul lui (*a*) *durea*, v. *ibidem*, p. 112), (*a*) *hori* „(a) cînta” (nu numai preotul *cîntă*), *goz* „gunoi în ochi”, *nari* „nas”, *perit* „slab” (fr. „maigre”), *pedestru* (care se întinde din sudul Crișanei pînă către Maramureș) „infirm ; cerșetor” (*pedestru de un ochi* „orb de un ochi” (*ibidem*, p. 112—113), *prunc* „copil”, *sclab* „slab” (fr. „faible”), *șogor* „cumnat”, (*u*) *iagă* „sticlă” ș.a.

(v. harta nr. 29)

e) maramureșene :

cătîlin (*cătîlinaș*) „încet”, *clei* „creieri”, *coc* „cocoașă”, *cocon* „copil”, *cort* „colibă”, (*a*) *froi* „(a) sforăi”, (*calul*) *froiește*, (*inima*) *joacă* „(inima) bate”, *unchi* „tată vitreg” ș.a.

Elementele lexicale nu s-au dat în transcriere fonetică ; ele au fost reproduse așa cum au fost relevate de cercetători (respectiv Petrovici, *Gr. rom. Criș.* și *Repart.*, Todoran, *Repart.* și *Noi partic.* ; pentru cîteva elemente, v. și V. Rusu, *Contrib. V.* pentru alte detalii privind descrierea graiurilor dacoromâne, în afară de articolele citate, Coteanu, *Elemente*, capitolele respective și, evident, monografiile și studiile consacrate unor graiuri dacoromâne.

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN

..... Zăpadă
 — Varză
 - - - - Ficat
 ..... Nădușeală
 - - - - Rinichi
 ~~~~~ Ciupesc

TTTTT Căcoșă
 x-x-x Chel
 - - - - Neg
 M-M-M Ciup
 T-T-T Gresie
 + + + + Burtă

ISTROMĂNI

01

02

05 06 00 07
 09 012 013
 AROMĂNI
 MELENOROMĂNI

Scara: 1:4,000,000

40 20 0 40 50 km

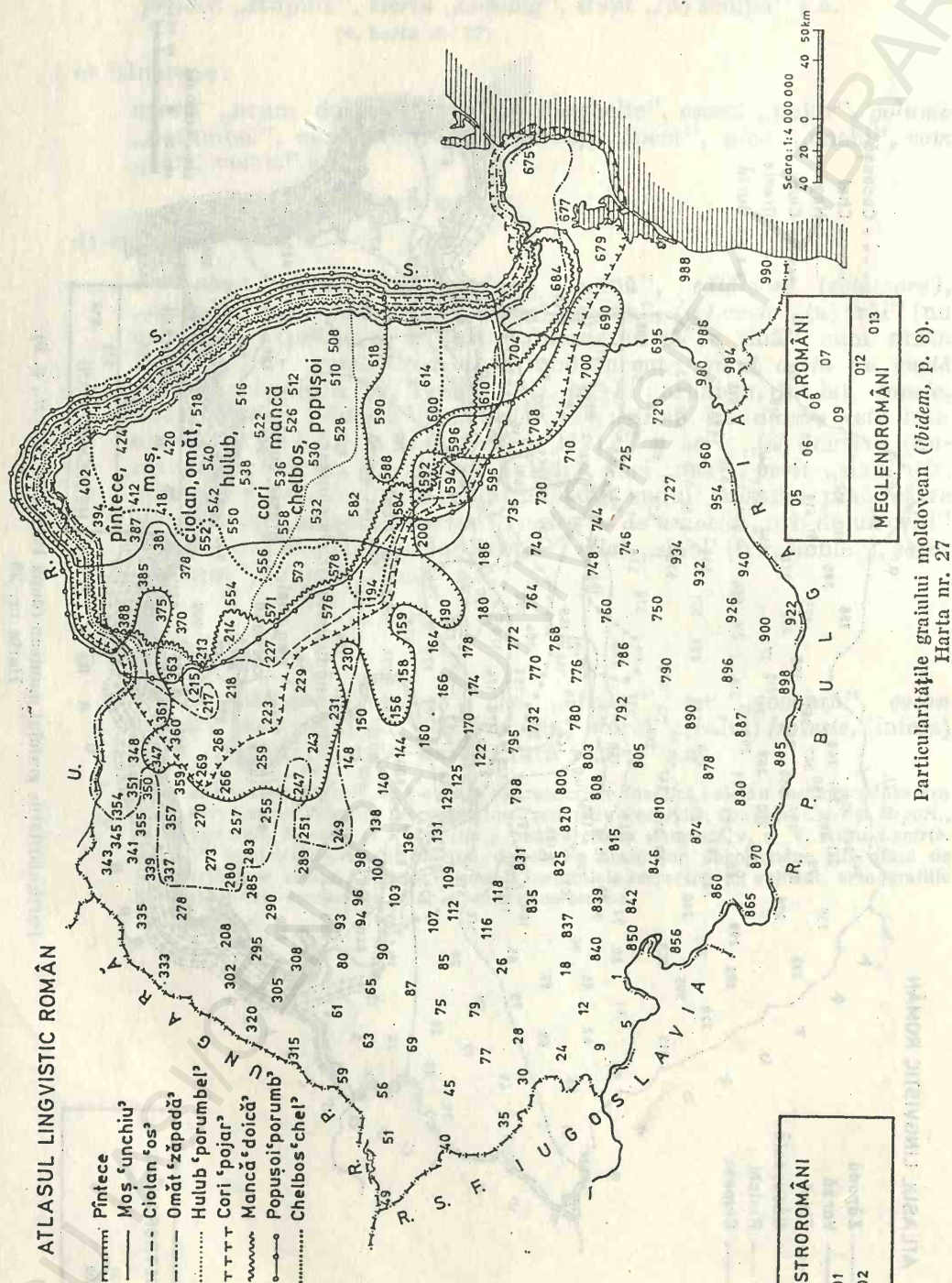
Particularitățile graiului muntean (după Petrovici, *Repart.*, p. 6).

Harta nr. 26

ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN

Pîntece

- Pîntece
 — Moș 'unchiu'
 — Ciolan 'os'
 — Omăt 'zpadă'
 — Hulub 'porumbel'
 — Cori 'pojar'
 — Manca 'doică'
 — Popușoi 'porumb'
 — Chelbos 'chel'

Particularitățile graiului moldovean (*ibidem*, p. 8).

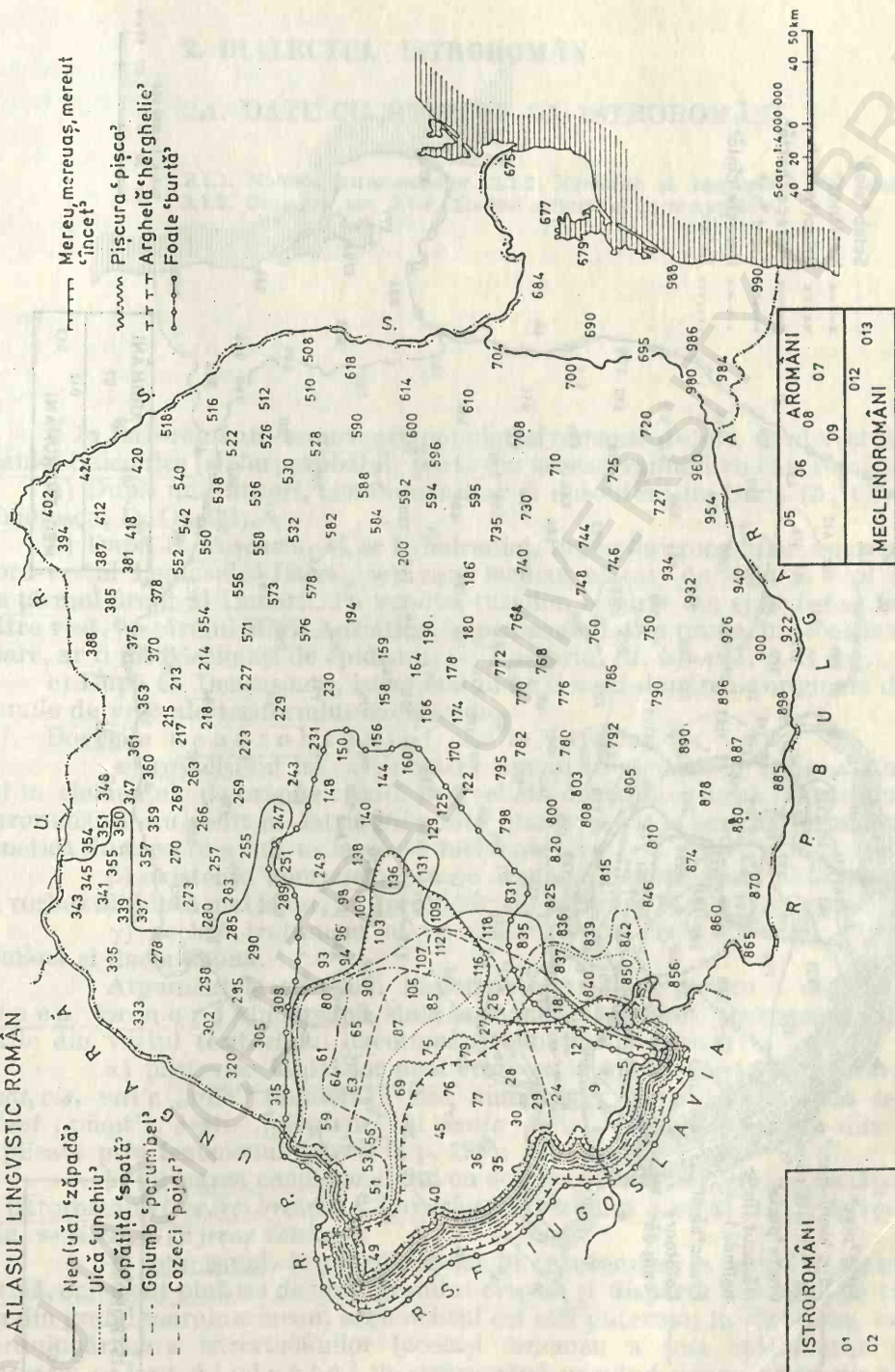
Harta nr. 27

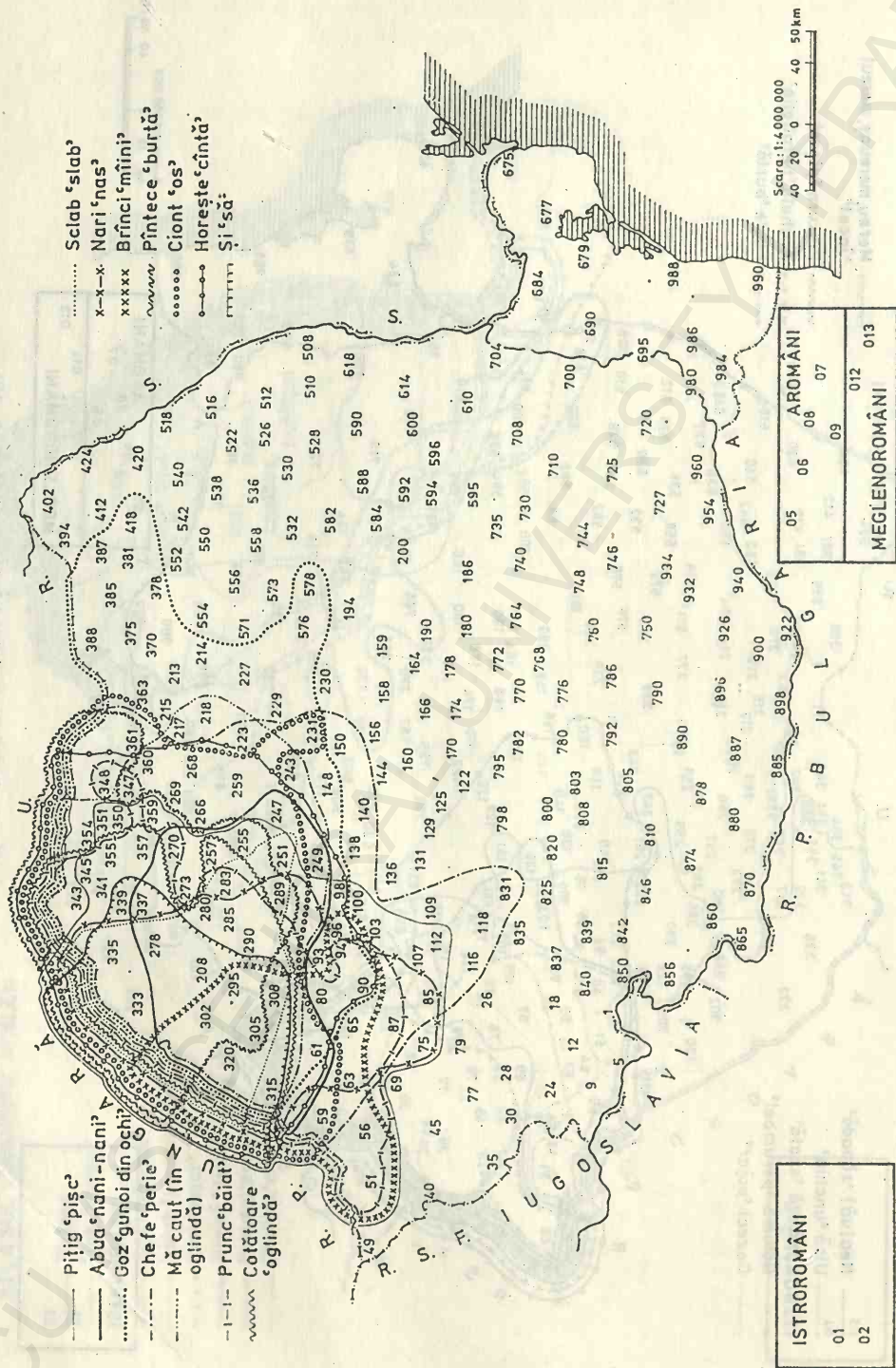
ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN

- Nea(uă) 'zăpadă',
 ..... Uică 'unchiu',
 - - - Lopătiță 'spată',
 - - - Golumb 'porumbel',
 - - - Cozeci 'pojar'.

- ||||| Mereu încreuș, mereu
 'încet',
 ~~~~~ Pișcurea 'pișcă',
 - - - - - Arghelă 'herghelie',
 o-o-o-o-o Foale 'burtă'.

Particularitățile graiului bănățean (*ibidem*, p. 12)
 Harta nr. 28

2. DIALECTUL ISTROROMÂN

2.1. DATE CU PRIVIRE LA ISTROROMÂN

2.1.1. Numele istroromânilor. 2.1.2. Numărul și răspândirea lor geografică.
2.1.3. Ocupația lor. 2.1.4. Stadiul cultural al istroromânilor.

2.1. Istroromânii sînt urmașii populației romanizate din nord-vestul Peninsulei Balcanice (și, fac, probabil, parte din aceeași ramură cu dacoromânii).

a) După unii autori, istroromânii ar fi autohtoni în Istria (A. Covaz, I. Maiorescu, D. Onciul).

b) După S. Pușcariu, ei ar fi balcanici, urmași ai românilor apuseni (din nord-vestul Peninsulei Balcanice), care locuiau alături de sîrbi în evul mediu pe țărmul drept al Dunării. La venirea turcilor, o parte din ei ar fi fost împinși către vest, pe țărmul Mării Adriatice, în peninsula Istria (unde, în secolele următoare, ar fi fost decimați de epidemii) (v. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 3 seq.).

c) După O. Densusianu, istroromânii ar fi nord-dunăreni, originari din regiunile de vest ale teritoriului dacoromân.

Dovezile neautohtoniei lor în Istria ar fi:

α) rotacismul lui *-n-*, prezent numai în elementele latine; absența lui în elementele de origine croată sau venetă dovedește, după Densusianu, că istroromânii au venit în Istria din altă parte și că, la sosirea lor aici, legea fonetică de trecere a lui *-n-* la *-r-* se încheiase;

β) existența unor elemente de origine albaneză arată că istroromâna se vorbea altădată mai la est, în apropiere de albaneză (ca și dacoromâna);

γ) același tratament al vocalelor nazale vechi slave *ѣ, ѧ* în istroromână și dacoromână.

Argumentele cele mai importante invocate pentru a dovedi originea lor nord-dunăreană sînt asemănările dintre istroromână și graiurile din vestul teritoriului dacoromân (bănățean, crișean):

α) păstrarea labialelor nealterate ca în graiul bănățean: *pičor, bire, ficăt, vis, mil'e* „mie” (numeral); sînt numai trei excepții la această regulă: *kl'ept* „piept”, *čoptir* „pieptene” și *măie* „mie” (pron.) (aceasta din urmă explicată prin fenomenul descris la p. 196);

β) formarea condiționalului cu același auxiliar în graiul bănățean și în istroromână (*reș, reș, re* etc. <imperfectul verbului *a vrea*): istr. *te reș vede*, băn. *veni-reăș*, (*v*) *reaș veni*;

γ) rotacismul, fenomen regulat în istroromână la elemente de origine latină, cunoscut pînă nu de mult graiului crișean și dispărut ceva mai de timpuriu din graiul maramureșean, argumentul cel mai puternic în favoarea originii nord-dunărene a istroromânilor (același fenomen a fost interpretat de S. Pușcariu ca fapt dialectal în străromână, grupînd dacoromâna din nordul

Dunării cu istroromâna din sud-vestul Dunării; acestui grup dialectal, caracterizat și prin același tratament al velarelor latinești, i se opune în concepția lui Pușcariu grupul românilor răsăriteni, format din aromâni și meglenoromâni, al căror grai se caracterizează prin absența rotacismului și prin trecerea lat. *ce*, *ci*, *ge*, *gi* la *je*, *ji*, *de*, *di*).

V. pentru întreaga problemă, Densusianu *HLR*, p. 337 seq. și Pușcariu, *op. cit.*, p. 3 seq.

Data desprinderii istroromânilor din ramura nordică a românității ar fi, după Densusianu, secolul al X-lea (înainte de venirea ungurilor, dat fiind că elementele maghiare lipsesc din istroromână).

2.1.1. Istroromânii își zic între ei *vlăș*, *vlăs* (plurale ale lui *vlah*, nume etnic cunoscut de toți românii de la nord și de la sud de Dunăre), iar limba lor o numesc *vlășki* (v. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 44); cîndva se mai numeau și *rumeri* (*rumări* < lat. *romanus*, cu rotacizarea lui -n-), azi însă termenul s-a pierdut.

Populațiile înconjurătoare (mai ales italienii, dar și croații) îi numesc *čiribiri*, cu o nuanță de dispreț, iar limba lor e numită de slavi *čiribirski* (v. Pușcariu, *op. cit.*, p. 44).

Termenul este explicat de Iosif Popovici din *cire* + *bire* „cine”, „bine” — cu rotacism; alți autori, printre care și Schuchardt, văd în el o formație onomatopiceă.

Numele *cici*, care se dă uneori și istroromânilor, denumește de fapt orice locuitor al Ciceariei (regiune din nordul Peninsulei Istria, indiferent de naționalitate (v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 24).

Oamenii de știință i-au numit *istroromâni* (= români din Istria), după același model cu *dacoromâni*, *macedoromâni*, *meglenoromâni*.

Tot pe cale științifică și-a făcut loc și numele *rumuni*, care s-a răspândit în ultima vreme la istroromâni prin filieră croată (radio, presă), dar și prin anchetatorii români care s-au deplasat pentru cercetări în Istria (*ibidem*).

2.1.2. N u m ă r u l istroromânilor este greu de stabilit în condițiile bilingvismului (general la românii din Istria). Statisticile oscilează între cifrele 6 000 (după P. Kandler, 1846), 2 953 (F. Miklosich, 1862), 4 850 (Andrei Glavina, 1904), 1 644 (M. Bartoli, după un recensămint oficial italian din 1921), 1 140 (Radu Flora, 1961), 1250—1500 (August Kovačec, 1959—1961).

Dacă cifra este discutabilă, un lucru este sigur: faptul că numărul istroromânilor (ca și al celorlalți români sud-dunăreni) este în continuă scădere, procesul de deznaționalizare fiind mereu crescînd. Istroromânii sînt cea mai redusă ramură de români.

Istroromânii sînt r ă s p î n d i ț i în peninsula Istria în două grupuri: grupul din nordul Istriei, din localitatea *Jeian* (în Cicearia), și grupul din sud, compus din cîteva așezări, la sud-vest de Muntele Mare (Učka Gora). Numărul acestor așezări era mult mai mare — cercetătorii din ultima vreme apreciind că nici datele geografice cu privire la răspîndirea istroromânilor, oferite de cercetătorii dinainte de 1900 sau imediat după aceea, nu mai sînt astăzi reale. Astfel, studiile mai vechi consemnează existența a 7 sate unde se vorbește istroromâna, în cadrul grupului de sud: *Letai*, *Gradinie*, *Sušnievița*, *Noselo*, *Sucodru*, *Brdo*, *Grobnič* (v. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 39). Flora (*Stadiul istr.*, p. 140) apreciază că, dintre satele din sud, numai în *Sušnievița* și *Noselo* se vorbește românește, parțial și în cătunele din *Brdo* și în satul *Letai*. În *Grobnič* și *Gradinie* nimeni nu vorbește românește (după informația aceluiași autor).

Ortografierea numelor de sate istroromâne variază de la un autor la altul: Gradigne, Gradinje, Gradinie; Jeiani, Jeiani, Jeian; Susnievița, Sușnievița; Bărdo, Bărdo, Brdo etc.

2.1.3. Trăind din timpuri îndepărtate într-o regiune foarte săracă, istroromânii au un nivel de trai foarte scăzut. Dintre ei, ceva mai bine trăiesc cei din Jeian — comună întrucâtva mai răsărită.

Odinioară se ocupau toți cu păstoritul (indeletnicire pe care au deprins-o de la ei și populațiile slave: și astăzi păstorii de pe lângă Zara — astăzi Zadar — care vorbesc croata, își numără oile cu numerale românești *dô, pâto, șasto, șopce, zeći*; v. Pușcariu, *op. cit.*, p. 6). Păstoritul este însă din ce în ce mai puțin practicat.

Ocupația principală a celor din Jeian, ca și a istroromânilor din grupul de sud, este agricultura (se cultivă cartofi, porumb, varză, mai puțin grâu — v. Kovačec, *op. cit.*, p. 23); o parte dintre ei lucrează la exploatarea forestieră, iar alții, destul de numeroși, sînt cărbunari (ard lemnul și obțin cărbuni, pe care îl vînd la Fiume — astăzi Rijeka).

Tot mai mulți însă sînt istroromânii care își părăsesc locurile natale în căutare de lucru în orașele Iugoslaviei, în Italia sau în Germania.

2.1.4. Ca și meglenoromânii, istroromânii nu au avut un trecut cultural: condițiile grele de viață nu le-au îngăduit accesul la cultură.

După primul război mondial, analfabetismul era în proporție de 90% pentru bătrîni și 20% pentru copii. Prima școală românească a fost deschisă la Sușnievița în 1921 de guvernul italian (în vremea apartenenței Istriei la Italia); învățător la această școală a fost Andrei Glavina, istroromân de origine, care studiasse, la inițiativa lui Teodor Burada, în România și care avea să devină — din păcate pentru prea puțin timp — apostolul istroromânilor. Glavina publicase, încă din 1905, împreună cu C. Diculescu, *Calindaru lu Rumeri din Istrie*, cea dintîi încercare de a scrie în istroromână, pentru istroromâni.

Dintre istroromâni s-au ridicat și frații Luigi (Alois) și Iosif (Giuseppe) Belulovici din Sușnievița, primul profesor și al doilea medic.

Alois Belulovici a fost anchetat de Sextil Pușcariu în vederea elaborării *Studiiilor istroromâne*.

În ce privește literatura populară, poezia lipsește cu desăvîrșire, basmele și snoavele sînt însă foarte bine reprezentate.

O tradiție istorică, de asemenea, lipsește.

2.2. DESCRIEREA DIALECTULUI ISTROROMÂN

2.2.1. Fonologie. 2.2.1.1. Vocale. 2.2.1.2. Semivocale. 2.2.1.3. Consoane.
2.2.2. Morfologie. Observații sintactice. 2.2.2.1. Substantiv. 2.2.2.2. Articol. 2.2.2.3. Adjectiv. 2.2.2.4. Pronume. 2.2.2.5. Numeral. 2.2.2.6. Verb.
2.2.2.7. Adverb. 2.2.3. Lexic.

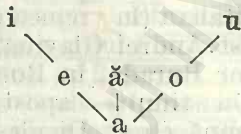
2.2. Ca și celelalte dialecte sud-dunărene, istroromâna nu a ajuns la stadiul de limbă standard, ci se prezintă sub forma unui grup de graiuri, între care există asemănări și deosebiri. În absența unei norme supradialectale, a descrie istroromâna înseamnă a descrie trăsăturile care individualizează întregul ansamblu de graiuri prin raport cu celelalte dialecte românești, pe de o parte, și în raport cu faza anterioară de evoluție, româna comună, pe de altă parte. Deosebirile frapante dintre graiurile istroromâne vor fi menționate pe parcurs.

Pentru repartizarea dialectală a istroromânei, v. *infra*. sub 2.3.

2.2.1. Fonologie

2.2.1.1. Vocale

2.2.1.1.1. Inventar. Istroromâna are un sistem vocalic format din 6 foneme:

După cum se observă, seria centrală este incompletă — în raport cu sistemul vocalic dacoromân și cu aromâna de tip A (este identic însă cu acela al graiurilor aromânești de tip F): fonemul /i/ lipsește din istroromână. Realizarea [i] a fonemului /ă/ este facultativă (uneori în graiul aceluiași vorbitor).

2.2.1.1.1.1. În poziție accentuată, fonemul /a/ se realizează ca [ă] în graiul unor vorbitori, într-un mare număr de cuvinte — fără a fi însă general:

[ârde] „arde”, [măre] „mare”, [pâr] „par”, [âsir] „asin”, [câsa] „casa”.

Același fonem este pronunțat de unii vorbitori ca [uă] în poziție inițială (tot accentuată):

[uârde] „arde”, [uăpé] „apă”, [uân] „an”, [uăstéz] „astăzi”

[ă] nu este un fonem distinct de /a/, pentru că apare uneori în graiul aceluiași vorbitori, în contexte identice. Criteriul istoric invocat de Kovačec, *Descr. istr.*, p. 40: „vocala /ă/ ... se întâlnește numai în cuvintele croate sau italiene (primate prin intermediul croatei), cuvinte care se simt ca atare (subl. ns.)” nu poate fi acceptat în sincronie; la fel, mai departe, la același autor: „[ă] și [a] trebuie tratate ca două foneme deosebite, căci nu există nici un criteriu formal pe baza căruia să se poată prevedea când avem [ă] în silabă accentuată și când [a] adică la o realizare sau alta nu se ajunge automat, ci ea este supusă alegerii făcute de vorbitor (cf. Martinet, *Éléments*, p. 31, 39) și nu le putem considera variante combinatorii” (subl. ns.). Evident, [ă] și [a] nu sînt variante combinatorii, ci variante libere (de vreme ce, cu câteva rînduri mai sus, același autor precizează: „aceleași cuvinte sînt pronunțate de unii [vorbitori] cu [ă], de alții cu [a]”).

2.2.1.1.2. Fonemul /ă/, în poziție finală neaccentuată, se realizează de obicei ca /ě/, sunet intermediar între [e] și [ă], sau ca /a/ (în Jeliu) :

[căsě] „casă”, [uăpě] „apă”, [cl'ēmě] „cheamă”, [fărě] „afară” ;
[câsa] „casa”, [bura] „bună”, [feta] „fată”.

În transcrierea lui Pușcariu (*St. istr.*, II), sunetul [e] este notat cu *ē*. Dat fiind că același semn notează însă și varianta mai deschisă a lui *e*, provenită din reducerea diftongului *ea* (v. *infra*, p. 194), pe de o parte, și că -ă final în istroromână are tendința de a trece în seria centrală, nu în cea anterioară, semnul *ē* din sistemul de transcriere al ALR este preferabil (în sistemul lui I. Popovici, *Dial. Istria* sunetul în discuție este notat cu *ē*).

2.2.1.1.2. În afara acestor probleme privind inventarul de foneme și realizarea lor fonetică, vocalismul istroromân prezintă câteva trăsături de distribuție, care, în cea mai mare parte, îl apropie de celelalte dialecte sud-dunărene.

2.2.1.1.2.1. Spre deosebire de dacoromână, istroromâna păstrează, ca și celelalte dialecte sud-dunărene, vocala *e* și diftongul *ea* după labiale, indiferent de natura vocalei din silaba următoare (v. pentru dacoromână p. 132, pentru aromână p. 224 și pentru meglenoromână p. 270) :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} video \\ pilum \\ veteranus \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} veđu \\ peru \\ betrănu \end{array} \right\} > \text{istr.} \left\{ \begin{array}{l} ved(u) \\ per \\ betăr \end{array} \right\} \text{ cf. drom.} \left\{ \begin{array}{l} văđ \\ pār \\ bătrîn \end{array} \right\}$

lat. $\left\{ \begin{array}{l} fela \\ pinna \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} feato \\ peano \end{array} \right\} > \text{istr.} \left\{ \begin{array}{l} fetě \\ peně \end{array} \right\} \text{ cf. drom.} \left\{ \begin{array}{l} fată \\ pană \end{array} \right\}$

sl. *nevěsta* > istr. *nevěstě* (cf. drom. *nevastă*)

Să se observe că diftongul *ea* se monoftonghează la *ē* în istroromână (v. *infra*, p. 194).

Pentru vechimea lui *ē* din *ea*, v. Pușcariu, *op. cit.*, p. 88.

2.2.1.1.2.2. Ca și celelalte dialecte sud-dunărene, istroromâna păstrează și fonetismul *i* în poziție nazală precedat de labiale și urmat în silaba următoare de vocale nepalatale :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} ventum \\ vendo \end{array} \right\} > \text{rom. com.} * \left\{ \begin{array}{l} vintu \\ vindu \end{array} \right\} > \text{istr.} \left\{ \begin{array}{l} vint \\ vind \end{array} \right\} \text{ cf. drom.} \left\{ \begin{array}{l} vînt \\ vînd \end{array} \right\}$

2.2.1.1.2.3. O restricție distribuțională cunoaște vocala *a*, care nu apare la inițială în poziție neaccentuată :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} afflare \\ adjutare \\ ad foras \\ *arrectare \end{array} \right\} > \text{istr.} \left\{ \begin{array}{l} flă \\ zută \\ fărě \\ rată \end{array} \right\} \text{ cf. drom.} \left\{ \begin{array}{l} afla(re) \\ ajută(re) \\ afară \\ arăta(re) \end{array} \right\}$

Afereza lui *a*-neaccentuat se întâlnește și în meglenoromână și este opusă protezei lui *a*-din aromână.

2.2.1.1.2.4. Ca și în dacoromână, *-u* se păstrează sporadic, cu excepția structurii „muta cum liquida”, unde este general (ca în *codru*, *ăflu* etc.).

2.2.1.2. Semivocale

2.2.1.2.1. Diftongii ea și qa se monoftonghează în istroromână după cum urmează :

$\begin{matrix} \text{ea} > \text{e}, \text{ê} : \\ \left. \begin{matrix} \text{lat.} \left\{ \begin{matrix} \text{sera} \\ \text{fela} \\ \text{clamat} \\ \text{stella} \end{matrix} \right\} \end{matrix} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{matrix} \text{seara} \\ \text{fêata} \\ \text{cl'eama} \\ \text{stea(ua)} \end{matrix} \right\} > \text{istr.} \left\{ \begin{matrix} \text{serê} \\ \text{fêê} \\ \text{clēmê} \\ \text{stê} \end{matrix} \right\} \end{matrix}$		
$\begin{matrix} \text{qa} > \text{o} : \\ \left. \begin{matrix} \text{lat.} \left\{ \begin{matrix} \text{codam} \\ \text{homines} \end{matrix} \right\} \end{matrix} \right\} > \text{rom. com.}^* \left\{ \begin{matrix} \text{coada} \\ \text{oameni} \end{matrix} \right\} > \text{istr.} \left\{ \begin{matrix} \text{codê} \\ \text{omir} \end{matrix} \right\} \end{matrix}$		

2.2.1.2.2. Semivocala u se consonantizează înaintea consoanelor sau în poziție intervocalică :

avzi „auzi“ ; *novê* „nouă“ ; *dova* „(a) doua“ ; *ovavêi* „(a) oua“ uneori și în poziție finală :

ov „ou“ ; *mev, tev, sev* „meu, tău, său“

V. o restricție asemănătoare în distribuția semivocalei *u* în aromână (p. 229) și în graiul bănățean (p. 155).

2.2.1.3. Consoane

2.2.1.3.1. Inventarul consoanelor din istroromână este următorul :

mod loc	bilabiale	labio- dentale	dentale	prepa- latale	palatale	velare
oclusive	p~b		t~d			c~g
africate			tʃ	ç~ğ		
fricative		f~v	s~z	ʃ~j		h
nazale	m		n		ɲ	
laterale			l		l'	
vibrante			r			

2.2.1.3.1.1. Se constată prezența în inventar a sonantelor palatale (/l', ɲ/) (ca și în aromână și meglenoromână, dar spre deosebire de dacoromână, care le-a pierdut) :

/l'/ provenit din :

— lat. *l* + *e, i* : lat. *leporem* > istr. *l'epur(e)*.

— lat. *l* + *i* (< *i* + *e, i* în hiat) :

lat. $\left\{ \begin{matrix} \text{filius} \\ \text{mulierem} \end{matrix} \right\} > \text{istr.} \left\{ \begin{matrix} \text{fil'} \\ \text{mul'ere} \end{matrix} \right\}$

— cr. *l + i* :

cr. $\begin{Bmatrix} volja \\ ljubiti \\ sablja \end{Bmatrix} > \text{istr.} \begin{Bmatrix} vol'e \text{ „voie“} \\ l'ubi \text{ „(a) iubi“} \\ sãbl'e \text{ „sabie“} \end{Bmatrix}$

— lat. *ll + i* : lat. *gallina* > istr. *gal'irë* „găină“

2.2.1.3.1.1.1. Un *[l']* provine în istroromână și din împrumutarea unui „procedeu“ croat : între o consoană labială și un *i* (iod) se intercalează un *l'* :

istr. $\begin{Bmatrix} pl'erde \\ fl'er \\ ml'ere \end{Bmatrix}$ cf. drom. $\begin{Bmatrix} pierde \\ fier \\ miere \end{Bmatrix} < \text{lat.} \begin{Bmatrix} perdere \\ ferrum \\ melem \end{Bmatrix}$

Modelul croat : *sablja* „sabie“ < sl. *sabja*

2.2.1.3.1.1.2. Frecvența lui *[l']* crește în istroromână — ca și în celelalte dialecte sud-dunărene — datorită faptului că și aici se păstrează grupurile consonantice *cl'*, *gl'* (dacoromâna le-a transformat în consoane palatale, v. p. 134) :

istr. $\begin{Bmatrix} cl'em \text{ „chem“} \\ ócl'u \text{ „ochi“} \end{Bmatrix}$ istr. $\begin{Bmatrix} vegl'ã \text{ „veghea“} \\ gl'em \text{ „ghem“} \end{Bmatrix}$

2.2.1.3.1.2. — *[ń]* provenit din : lat. *n + i* (< *e*, *i* + vocală), *i* flexionar :

lat. $\begin{Bmatrix} -oneus, -onea \\ anni \end{Bmatrix} > \text{istr.} \begin{Bmatrix} -oñu, -oñe: rãtoñu \text{ „rățoi“} \\ lupoñe \text{ „lupoaică“} \\ ãñ \text{ „ani“} \end{Bmatrix}$

2.2.1.3.1.3. O altă deosebire în inventar : absența africateri *[dʎ]*, care în istroromână se fricativizează (devine *[z]* : lat. *dico* > rom. com. *đicu > istr. *zic*).

[d] se păstrează în aromână și în unele graiuri dacoromâne (moldovean, bănățean, maramureșean).

2.2.1.3.1.4. Consoana oclusivă velară *[g]* se realizează în graiul din Jeian ca *[ɣ]* (= fricativă velară sonoră, corespondența sonoră a lui *[h]*) : *draɣ* „drag“, *ãntreɣ* „întreg“, *ɣura* „gură“, *róɣu* „(eu mă) rog“.

2.2.1.3.1.5. O tendință relativ recentă este depalatalizarea consoanelor prepalatale *[ʃ, ʝ, ɕ, ɕ̣]*, care devin dentale, respectiv *[s, z, t, z (<j)]* :

$\begin{Bmatrix} cãs \text{ „caș“} \\ grãs \text{ „grăși“} \\ sãse \text{ „șase“} \end{Bmatrix}$ $\begin{Bmatrix} zos \text{ „jos“} \\ zucã \text{ „juca“} \\ zurã \text{ „jura“} \end{Bmatrix}$ $\begin{Bmatrix} copăț \text{ „copaci“} \\ țer \text{ „cer“} \\ tăț \text{ „taci“} \end{Bmatrix}$ $\begin{Bmatrix} sãnze \text{ „sînge“} \\ zãzet \text{ „deget“} \\ fuzi \text{ „(a) fugi“} \end{Bmatrix}$

Această trecere nu este însă regulată, ea apare numai în unele graiuri sau chiar, în interiorul aceluiași grai, numai la unii vorbitori.

O ultimă observație privind inventarul consoanelor : istroromâna a împrumutat din croată sunetul *[ć]* (diferit de *[č]* în această limbă). El se realizează fie ca *[č]*, fie ca *[t]* sau *[t']*, *[t'']*. Se pare că sunetul în discuție este pe cale să se fonologizeze în graiul din Jeian (opunindu-se deci fonemelor cu o articulare asemănătoare). Kovačec (*Descr. istr.*, p. 46 și 51) îl consideră un fonem distinct de *[č]*, *[t]* (probabil numai pentru graiul lui Jeian).

2.2.1.3.2. Probleme de distribuție.

2.2.1.3.2.1. Cea mai importantă trăsătură a istroromânei este absența lui *-n-* (intervocalic) în elemente de origine latină: orice *n* latin intervocalic a trecut la *r-* (s-a rotacizat):

<i>bire</i> „bine“	<i>mațiră</i> „(a) măcina“
<i>spûre</i> „spune“	<i>rusire</i> „rușine“
<i>âsir</i> „asin“	<i>tîrar</i> „tînăr“
<i>păre</i> „piune“	<i>dură</i> „(a) aduna“

Rotacismul se produce numai în cazul unui *-n-* simplu; *n* geminat nu se rotacizează: lat. *pinna* > istr. *peně* (cf. drom. *pană*); lat. *annus* > istr. *ăn*. Majoritatea cercetătorilor este de acord că fenomenul s-a produs înainte de așezarea istroromânilor (= a românilor primitivi care aveau să devină „istroromâni“) în Peninsula Istria (înainte de secolele XI–XIII). Această cronologie este relativă și se bazează pe absența formelor cu rotacism la elementele croate. Rotacismul lui *-n-* a caracterizat cîndva și unele graiuri dacoromâne (crișean – graiul moților – și maramureșean. Această particularitate lipsește însă din dialectul aromân și meglenoromân, ceea ce a constituit principalul argument pentru gruparea istroromânei cu dacoromâna.

2.2.1.3.2.2. Istroromâna se opune tuturor celorlalte dialecte românești prin absența palatalizării labialelor: labialele *p, b, m, f, v* rămîn nealterate în istroromână:

<i>pîtor</i> „picior“	<i>bire</i> „bine“	<i>mic</i> „mic“
<i>p'l'erde</i> „(a) pierde“	<i>albirë</i> „albină“	<i>mișe</i> „mie“
<i>fil'</i> „fiu“	<i>vîpt</i> „cereale, vîpt“	
<i>fl'er</i> „fier“	<i>visă</i> „(a) visa“	

Există cîteva excepții la această regulă: formele *cl'ept* „piept“ și *îpțîr, căptîr* „pieptene“, care prezintă o labială alterată. Așa cum a demonstrat Pușcariu însă, alterarea s-a produs după introducerea lui *l'* între labială și iod (v. regula de la p. 195) și se datorează influenței elementului palatal *l'* (v. Pușcariu, *St. istr.* II, p. 103). Alte situații de același tip: *ml'are, ml'ere, mîdre, ml'ăre* „miere“ (< lat. *melem*); *mîe(l)* „miel“.

2.2.1.3.2.3. O restricție distribuțională cunoaște consoana *l*, care nu poate apărea în poziție finală și înainte de consoană:

<i>îe</i> „el“	<i>ăb</i> „alb“
<i>vese</i> „vesel“	<i>căd</i> „cald“
<i>că</i> „cal“	<i>cucă</i> „(a se) culca“

Cînd după *l* urmează o consoană +*e, i*, atunci el nu mai dispăre, ci se păstrează muțat:

căł'z (< *căł'zi*) „calzi“ (cf. *căd* „cald“); *dăł'țe* „dulce“, *ăł'ț* (< *ăł'ți*) „ați“ (cf. *ăł* „alt“)

2.2.2. Morfologie

Structura gramaticală a istroromânei prezintă unele trăsături arhaice, dar și unele inovații, urmare a contactului nemijlocit și îndelungat al istroromânilor cu croații: stadiul de bilingvism a determinat mari interferențe între cele două sisteme lingvistice, ceea ce a avut ca rezultat o puternică influență croată asupra morfologiei și sintaxei istroromâne.

Această influență s-a exercitat în două sensuri : pe de o parte, și în unele cazuri, flexiunea s-a simplificat (v., de exemplu, flexiunea substantivului și a articolului), pe de altă parte, în alte cazuri, ea s-a complicat prin introducerea unor formații sau a unor procedee croate (ca de pildă, tipurile de adjective, sistemul numărării, valorile aspectuale ale verbelor etc.) (v. *infra*).

Pentru influența limbii croate asupra istroromânei v. Coteanu, *Cum dispăre o limbă (istroromâna)*, București, 1957 ; același autor, analizând și explicând stadiul actual al istroromânei, o consideră o limbă „mixtă” (v. *À propos des langues mixtes (sur l'istrio-roumain)* în „*Mélanges linguistiques*” publicées à l'occasion du VIII-e Congrès International des linguistes à Oslo, du 5 au 9 Août 1957, Bucarest, 1957, p. 129 seq.).

2.2.2.1. Substantiv

2.2.2.1.1. Cu privire la număr, se constată, în cazul masculinelor și al neutrelor terminate în consoană, neutralizarea opoziției dintre singular și plural, foarte bine păstrată în dacoromână. Această ștergere are cauze fonetice : depalatalizarea consoanelor finale (de fapt urmate de [-i] în celelalte dialecte). Astfel, substantive ca *feșor* „fecior”, *fil'* „fiu”, *pinez* „ban”, sau chiar femininul *șor* „soră”, au aceeași formă și la plural (pentru ultimul și : *șurăr*).

2.2.2.1. Flexiunea cauzală a substantivelor nearticulate este aproape dispărută, și anume :

la masculine și neutre, ca și la majoritatea femininelor, se constată neutralizarea opoziției de caz (= o formă unică pentru N.G.D. Ac. sg. și o altă formă pentru toate cazurile la plural) :

sg.			pl.		
m.	f.	n.	m.	f.	n.
N. <i>lup</i>	(<i>fetě</i>) <i>feta</i>	<i>câp</i>	<i>lup</i>	<i>fete</i>	<i>câpur</i>
G. <i>fil'</i>	<i>mul'ere</i>	<i>pișor</i>	<i>fil'</i>	<i>mul'er</i>	<i>pișore</i>
D. <i>ocl'u</i>	<i>zi</i>	<i>ov</i>	<i>ocl'i</i>	<i>zile</i>	<i>ore</i>
Ac.					

„lup, fiu, ochi; fată, muiere, zi; cap, picior, ou”

Să se observe că substantivelor în -ă (de tip *casă*) din dacoromână le corespund forme în -e (sau, în alte transcrieri, -e; v. explicația la p. 193) în graiul din Sușnievița și Noselo, și -a în Jeian și celelalte sate istroromânești (v. Kovačec, *Deser. istr.*, p. 96).

Opoziția cazuală se mai păstrează (după Kovačec, *op. cit.*, p. 99) în cazul femininelor terminate în -a (v. *supra*) :

N. Ac.	<i>feta, căsa, vâca</i>
G. D.	<i>fete, căse, vâk'e</i>

Neutralizarea opoziției de caz apare însă și mai evidentă la declinarea articulată : genitiv-dativul se exprimă la ambele numere și pentru toate genurile cu ajutorul articolului proclitic (*lu*) + forma de N. Ac. (sg., respectiv pl.) +

articol hotărît enclitic, forma de N. Ac.; formele general românești cu articol enclitic pentru G. D. sînt însă de asemenea ocurente :

m.		f.	
sg.	pl.	sg.	pl.
N. Ac. <i>lupu</i>	<i>lupi</i>	<i>feta</i>	<i>fetele</i>
G.D. (a) <i>lu lupu</i>	<i>lu lupi</i>	(a) <i>lu fete</i>	<i>lu fete</i>
<i>lupului</i>	<i>lupilor</i>	<i>fetel'ei</i>	<i>fetelor</i>

La feminin, articolul antepus, este uneori și *le* în loc de *lu* : (a) *le fete*, (a) *le mul'ere*. Să se observe din tabel că formele „analitice” prezintă facultativ un element invariabil *a* (amintind de articolul genitival din dacoromână); (v. pentru alte amănunte privind declinarea, Kovačec, *op. cit.*, p. 100–101).

Flexiunea substantivelor articulate de genul neutru nu pune probleme deosebite de a masculinelor la singular și de a femininelor la plural.

2.2.2.1.3.1. Ca în toate dialectele sud-dunărene, în istroromână obiectul direct individualizat se exprimă fără prepoziția pe (în comparație cu dacoromână, care și-a constituit relativ recent acest acuzativ, v. p. 136).

O zi cea măie mes-a vede se fi'l'e cum jire cu cela uom. „Într-o zi, mama aceea a mers să o vadă [pe] fiica sa cum trăiește cu acel om”. (Cantemir, *Texte istr.*, p. 105)

Exemple cu pronume în acuzativ, fără *pe* (*pre*) :

Îe lât-a za soldata. „Pe el l-au luat la soldați”.

Io nu voi tire. „Eu nu te vreau pe tine” (Cantemir, *op. cit.*, p. 113)

Tu scute mire. „Tu ascultă-mă pe mine”. (*ibidem*, p. 33)

2.2.2.1.3.2. Ca urmare a puternicei influențe croate, în istroromână au pătruns și elemente flexionare (formanți) de origine croată (împreună cu cuvintele împrumutate din această limbă). Ulterior, aceste desinențe au fost adăugate și la cuvinte de origine latină.

Astfel au intrat direct sintagme ca :

na moiū dušu, l-am io poidit „pe sufletul meu, l-am mâncat” (Pușcariu, *St. istr.* I, p. 26)

na miru ziviš si fiješ bur ur lu at „trăiți în pace și fiți bun unul altuia” (*ibidem*, p. 46)

po imenu „pe nume” etc.

Desinența -u, cerută de prepoziția croată za, este adăugată însă și elementelor de origine latină : *za merindu* „pentru (la) prînz”, *za țiru* „pentru (la) cină” etc.

2.2.2.2. Articol

2.2.2.2.1. Articolul nehotărît este pentru feminin o, ca și în dacoromână (<lat. *una*, păstrat ca *ună* în aromână și meglenoromână) :

o fețe, o mul'ere, o damareța „o dimineță“

2.2.2.2.2. Articolul hotărît de N. Ac. este :

-u	-i
-a	-le

Să se observe, deci, că, așa cum se întâmplă și în dacoromâna vorbită, articolul masculin l-a pierdut pe -l la singular : *omu, câpu, codru* „codrul“ etc.

Pentru flexiunea articolului v. observațiile de la p. 197—198.

2.2.2.3. Adjectiv

2.2.2.3.1. Ca pretutindeni în limba română, adjectivele prezintă :

a) patru forme :

curât / curăț / curătě / curâte „curat“
negru / negri / negrě / negre „negru“

Unele adjective care au avut patru forme rămân, datorită neutralizării opoziției singular/plural la masculin, cu trei forme :

bur (sg. și pl.) / *burě / bure* „bun“
betăr (sg. și pl.) / *betărě / betăre* „bătrîn“

b) trei forme :

mic / mikě / mić (m. f. pl.) „mic“

c) două forme :

verde / verz „verde“ ; *măre / măr* „mare“

Sub influența croatei, apar uneori adjective cu morfemul neutru *-o* : *drăgo* „drag“, *mlădo* „tînăr“, extins și la elemente de origine latină : *pl'iro* „plin“, *ăto* „alt(ul)“ etc.

Acste adjective cu formă neutră sînt consemnate de Pușcariu (*St. istr.*, II, p. 150 seq.), dar nu figurează la Kovačec (*Descr. istr.*).

2.2.2.3.2. Gradele de comparație :

a) Comparativul se formează cu adverbul mai, ca în dacoromână :

mai bur ie âstez ovu, nego măre gal'ira „mai bun este astăzi oul decît mîine găina“ (Popovici, *Dial. Istria*, II, p. 182)
mai măre, mai musăt „mai frumos“ etc.

Complementul comparativului se introduce de obicei prin elementul nego (nogo), împrumutat din croată, dar și prin de :

mai musăt si mai măre nog-ai fost (Pușcariu, *op. cit.*, p. 247);
Začì che lor mai mund pinez nego mîre? „De ce lor [le-ai dat] mai mulți bani decît mie?“ (Cantemir, *Texte istr.*, p. 47)
mai segav de mire și de me mul'ere „mai șiret decît mine și decît muierea (femeia) mea“ (Pușcariu, *op. cit.*, p. 247).

b) Superlativul absolut se exprimă:

— printr-o formă identică cu a comparativului de superioritate (*mai bur*, *mai musât*), dar cu o diferență de accentuare: la comparativ adjectivul este accentuat, în timp ce la superlativ, adverbul *mai* este elementul care poartă accentul:

comparativ	superlativ

măi bur

măi bur

măi lûny

măi lûny

V. Kovačec, *op. cit.*, p. 108

-- cu ajutorul unor adverbe croate (*iăco* și *kâro*) (*ćâro*):

Când a nostru fil' verire din oaste, va fi i'a c o cuntenăt. „Cînd fiul nostru va veni din armată va fi foarte mulțumit“ (Cantemir, Texte dial., p. 114)

Ćâro grumbe „foarte urît“ (Pușcariu, op. cit., p. 247)

2.2.2.4. Pronume

2.2.2.4.1. Pronumele personale *io* / *tu* / *ie*, *iă* / *noi* / *voi* / *iei*, *iăle* / nu pun probleme speciale (formele — accentuate sau neaccentuate — sînt aceleași ca în toate dialectele românești; diferențele sînt pur formale — arhaisme sau inovații).

Ca și în dacoromână, opoziția de caz (dintre nominativ și acuzativ) la persoana 1 a și 2-a sg.) este foarte bine păstrată: *io/mire*, *tu/tîre*.

Să se compare cu aromâna, p. 241.

2.2.2.4.2. Pronumele reflexiv păstrează, de asemenea, forma accentuată *sire* (cf. drom. *sine*), alături de cele neaccentuate, general românești.

2.2.2.4.3. Cu excepția pronumelui personal și, parțial, reflexiv, toate celelalte pronume prezintă la genitiv-dativ un *lu* proclitic (ca și substantivele):

lu țela „aceluia“

lu tot „tuturor“ etc.

lu țesta „acestuia“

lu al't „altora“

V. Pușcariu, *St. istr.* II, p. 156 seq.; pentru graiul din Jieiă, [Kovačec, *Descr. istr.*, p. 109 dă forme flexionare pentru genitiv-dativul tuturor pronumelor:

česta/čestvė „acesta/ acestuia“

čela/čelvė „acela/ aceluia“

a mev/ a melvė „al meu/ *alui meu“

ât/ atvė „alt(ul)/ altuia“

2.2.2.5. Numeral

Este o categorie care a suferit modificări importante sub influența croatei:

2.2.2.5.1. Numeralul cardinal păstrează formele originale latinești pentru unitățile de la 1 la 8 (inclusiv); unitățile 9 și 10, ca și toate compusele de la 11 în sus sint împrumutate din croată.

ur
ura, ură
doi
do < doo < două < *doauă
trei
patru
cinc, ținț
șase, sâse
șapte, sapte
opt
zece

} de origine latină.

Alături de *opt*, conservat în Jeliân, în celelalte localități apare numeralul croat *osân*; în schimb, în Jeliân, nu se mai conservă *zece*, care a fost înlocuit cu *deset*.

dévet „nouă“ (<croată) l-a înlocuit pretutindeni pe urmașul lat. *novem*

iedănaist „unsprezece“

dvanaist „doisprezece“

trinaist „treisprezece“

.....
dvaışet, dvadeset „douăzeci“

trideset „treizeci“

evarnâr „patruzeci“

pedeset „cinc(c)zeci“

șesideset „șaizeci“

sedamdeset „șaptezechi“

osamdeset „optzechi“

devetdeset „nouăzechi“

} de origine croată

sto „sută“ (și: *dvisto, tristo* etc., tot din croată)

„mie“ este redat fie prin urmașul lat. *milia*: *mil'e*, fie prin cr. *milijar* > *mil'ar* sau, mai rar, prin cuvântul de origine germană *tauzent, tařzent* (< germ. *tausend*).

În compusele cu zece (zechi) + unitate, unitățile sint (mai ales primele patru) de origine latină: *evarnâr* și *doi*, *șesideset* și *patru* etc.

2.2.2.5.2. Numeralul ordinal prezintă, ca și cel cardinal, o selectare facultativă între formele latinești și cele croate:

pârvi (*pârvile*) m. „întii(ul)“

pârvě (*pârva*) f. „întii(a)“

} de origine croată

$\left. \begin{array}{l} \text{doile, dova} \\ \text{treile, treia} \\ \text{pătrile, pătra} \\ \text{cincile, ființele, cînă, ființa} \\ \text{șășile, șăsa} \\ \text{șăptile, șăpta} \end{array} \right\} \text{ de origine latină}$
 $a \left\{ \begin{array}{l} \text{optule, opta dar și a osmile, osma (forme croate cu articol proclitic și} \\ \text{enclitic românesc)} \\ \text{devetile, deveta (din croată)} \\ \text{zețile, zeța, dar și desetile, deseta (din croată)} \end{array} \right\}$

$a \left\{ \begin{array}{l} \text{îedănaștile, îedănașta} \\ \text{trinaștile, trinașta} \\ \text{dvădesetile, dvădeseta etc.} \end{array} \right\} \text{ de origine croată}$

Să se observe și aici prezența lui *a* proclitic invariabil.

2.2.2.6. Verb

Ca în toate dialectele, flexiunea verbală este mult mai bine păstrată decît cea substantivală (nominală în general), care, încă din româna comună, se simplifică în raport cu etapa sa anterioară de evoluție, latina dunăreană (v. p. 109 seq.).

Cu toate acestea, sistemul verbal istroromân a suferit foarte multe schimbări față de celelalte dialecte românești, așa încît fizionomia verbului istroromân se îndepărtează de restul românității.

Astfel, la nivelul modurilor se constată absența „supinului” (ca și în celelalte dialecte sud-dunărene) și dispariția conjunctivului (diferența dintre cele două moduri omonime, indicativ și conjunctiv, fiind redată cu mijloace „analitice”, v. p. 205).

O tendință analogică (de neutralizare a opoziției indicativ—conjunctiv) se manifestă și în aromână la conjugarea I.

De asemenea, a dispărut infinitivul lung (care nu se mai păstrează nici ca abstract verbal).

În ce privește timpurile, cele mai numeroase pierderi se înregistrează la indicativ: au dispărut perfectul simplu (păstrat în celelalte dialecte românești) și mai mult ca perfectul (păstrat numai în dacoromână); lipsește viitorul al II-lea; este pe cale de dispariție imperfectul (care mai apare numai în graiul celor în vîrstă, în satele din sud; v. Kovačec, *op. cit.*, p. 149).

Persoana și numărul, exprimate ca în toate limbile romanice prin aceiași formanți, prezintă unele deosebiri neînsemnate (este vorba fie de stadii mai vechi, ca de pildă absența desinenței *-u* la pers. 3 pl. imperf. ind., fie de o inovație, ca în cazul desinenței *-n* în loc de *-m* la pers. 1 pl. ind. prez.; v. observațiile de sub fiecare mod și timp în parte, *infra*).

În afară de opozițiile de mod, timp, persoană și număr, verbul istroromân exprimă opoziția de aspect (perfectiv/imperfectiv/iterativ), împrumutată din croată.

Aceasta explică schimbările petrecute la nivelul timpurilor trecutului: în urma bilingvismului practicat vreme îndelungată de istroromâni, s-a dezvoltat în limba lor maternă, după modelul croatei, posibilitatea de a exprima idei temporale din sfera trecutului cu mijloace morfologice (prefixe și sufixe), ca în limbile slave în general. Aceasta face superflua prezența în sistem a unor forme verbale, de unde dispariția unor timpuri trecute (perf. s., m.m.c.pf. și, pe cale de dispariție, imperf.) (v. *infra*).

2.2.2.6.1. Clasele de conjugare din istroromână sînt în linii mari aceleași ca în toate dialectele românești, în sensul că cele patru conjugări din latină se păstrează:

- conj. I: /ă/: *cl'emă, stă, turnă, zucă*
- conj. II: /-é/: *ve, țire, ramaré, be*
- conj. III: /-e/: *ârde, bate, pl'érde, zael'ide*
- conj. IV: /-i/: *avzi, dormi, fi, cuperi*

Lipsește verbele în *-î* la conjugarea a IV-a (cunoscute celorlalte dialecte românești), în schimb apare o categorie nouă, prezentînd sufixul infinitival *-éi* sau *-úi*; verbele în *-éi* sînt fie iterative, formate cu sufixul *-véi*, fie perfective și imperfective (v. și *infra*), cele în *-úi* sînt exclusiv iterative.

- bivéi* „a bea mereu“ (cf. *be* < lat. *bibere*)
- cocavéi* „a coace (repetat)“ (cf. *coce* < lat. *coquere*)
- movéi* „a mișca“ (< ital. *movere*)
- piséi* „a serie“ (< cr. *pisati*)
- frustikéi* „a lua gustarea de dimineață“ (germ. *frühstücken*)
- carúi* „a certa“ (< cr. *karovati*)
- radúi* „a se bucura“ (< cr. *radovati*)

În funcție de morfemele specifice, se disting în istroromână mai multe clase de verbe (v. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 166–172; v. și Kovačec, *Descr. istr.*, p. 145).

2.2.2.6.2. Indicativ

2.2.2.6.2.1. Prezentul. Desinența de persoana 1 plural — în majoritatea graiurilor istroromâne — este *-n* (în loc de *-m*, cunoscută tuturor dialectelor românești și graiului istroromân din Jieian):

rugân „rugăm“, *țirén* „ținem“, *mezén* „mergem“, *avzín* „auzim“

Trecerea lui *-m* la *-n* are, probabil, rațiuni fonetice, nu morfologice (v. Pușcariu, *op. cit.*, p. 106).

O altă desinență caracteristică istroromânei este aceea de pers. a 3-a pl. *-u*, prezentă la toate clasele de verbe:

rogu, cl'emu, țiru, vedu, megu, zicu, âvdu, dormu

Să se observe că, dacă la conjugările a II-a, a III-a și a IV-a -u este etimologic, în schimb la conjugarea I el este analogic (aici desinența așteptată fiind, ca în toate dialectele, -ă > istr. -ê).

2.2.2.6.2.2. Imperfectul. Este un timp „în stingere” (cum spune Pușcariu). În raport cu vechiul imperfect românesc comun și cu omologul său din celelalte dialecte românești, imperfectul istroromân a suferit unele modificări (cu toate că, în ultimă instanță, el are aceeași structură morfematică): între tema imperfectului (= radical + sufix specific /-a-/ sau /-ea-/) și desinență se introduce un element suplimentar /-iă-/, constant în tot cursul paradigmei:

conj. I: *rugăiam* (= *rugă-ia-m*) „rugam”

rugăiai (= *rugă-ia-i*)

rugăia (= *rugă-ia-ø*)

rugăian (= *rugă-ia-n*)

rugăiaț (= *rugă-ia-ț*)

rugăia (= *rugă-ia-ø*)

conj. II: *cadēiam* (= *cadē-ia-m*) „cădeam”

etc.

conj. III: *trazēiam* (= *trazē-ia-m*) „trăgeam”

etc.

conj. IV: *avziām* (= *avzi-ia-m*) „auzeam”

etc.

Segmentarea propusă de Kovačec (op. cit., p. 149 seq.), *lucr-ai-am, ved-el-am, avz-i-am* este, după părerea noastră, neeconomică și nejustificată: se degajă trei elemente în loc de unul, stabilind, fără nici un avantaj, o structură morfematică a imperfectului istroromân total diferită de aceea a imperfectului din celelalte dialecte (economizată prin reducerea formantilor specifici ai imperfectului la unul, /-a-/, în loc de doi, /-a-/ și /-ca-/, fiind oricum mai mică decât în alternativa noastră).

2.2.2.6.2.3. Perfectul. În absența unui perfect „simplu”, mențiunea „compus” este superflua pentru istroromână. Din punctul de vedere al formei, perfectul este însă un timp „compus”, „analitic” în acest dialect și anume, ca și în celelalte dialecte românești, este format dintr-un auxiliar (la origine verbul vê) și participiul verbului de conjugat:

$\left. \begin{array}{l} am \\ ai \\ a(v) \\ an \\ a\ddot{t} \\ a(v) \end{array} \right\}$	$+ \text{ rugăt, ținut, tras, avzit, copēit, } \text{ „am rugat, ținut, tras, auzit, săpat”}$

Să se observe că auxiliarul prezintă, ca și în dacoromână, forme „seurtate” — în raport cu verbul *vê* folosit independent (să se compare cu aromână, v. p. 249).

Participiul trecut stă, de obicei, înaintea auxiliarului: *rugăt-am, verit-am*. S-ar părea că această topică este preponderentă în construcțiile cu subiect inclus în desinență; cînd subiectul-pronume este exprimat („mise en relief”), participiul stă după auxiliar.

2.2.2.6.2.4. Viitorul. Istroromâna cunoaște un singur viitor (exprimînd o acțiune care se va realiza în viitor, fără a fi condiționată de o altă acțiune; pentru acțiunea viitoare condiționată, v. restrictivul viitor, *infra*).

Viitorul este un timp „compus”, ca și omologul său din celelalte dialecte românești: el este format din auxiliar (la origine verbul *vre*) și infinitivul (scurt) al verbului de conjugat:

(v) o $\dot{r}$	} + <i>rugă, țiré, trăze, avzi, cop$\dot{e}$i</i> („voi ruga, ținea, trăge, auzi, săpa”)
(v) er	
va	
ren	
(v) e $\dot{t}$	
(v) or	

Ca și în cazul perfectului, locul auxiliarului față de infinitiv depinde de prezența sau absența unei „mise en relief” a subiectului-pronume: în construcțiile „obiective”, topică este, de obicei, inversată (= cu auxiliarul pe locul al doilea): *cl'ema-vor, veri-va* etc.

2.2.2.6.3. Conjunctiv. Studiile existente nu menționează decît un conjunctiv prezent: acesta este identic cu indicativul, de care se deosebește numai prin faptul că este precedat întotdeauna de o conjuncție specifică acestui mod; *se* (<lat. *si*, cf. și drom. *să*, arom. megl *si*, *s-*) sau *neca* (<cr. *neka*):

neca spîre, neca ârde, se mîre, se nu-ț fi $\dot{t}$ e rusîre

Așa cum se vede din ultimul exemplu, verbul *fi* este singurul care își păstrează forma veche (din româna comună) de conjunctiv: *neca fîvu, neca fi $\dot{t}$ i, neca fi $\dot{t}$ e, neca fim, neca fi $\dot{t}$, neca fîvu* (și aceste forme sînt însă adeseori înlocuite cu cele ale indicativului); v. Kovačec, *op. cit.*, p. 150.

2.2.2.6. Condițional (restrictiv)

Acest mod prezintă în istroromână trei timpuri: prezent, trecut și viitor. Primele două sînt forme „compuse”, cel de-al treilea este o formă „simplă”.

Termenul „restrictiv” aparține lui Pușcariu (folosit de autor în descrierea istroromânei), după care denumirea ar fi mai proprie decît cea de „optativ” sau „condițional”, pentru că este mai generică, orice formulare din sfera condiției fiind, de fapt, o „restrictie” (cu sau fără exprimarea condiției). Această exigență terminologică creează însă adeseori confuzii, de aceea este de preferat tradiționalul „condițional-optativ” (sau numai „condițional”, dat fiind că cele două moduri au forme identice).

2.2.2.6.4.1. Prezentul. Se formează din imperfectul verbului vrea + infinitivul scurt :

reș	} + rugă, țiré, trăze, avzi, copéï (,aș ruga, ține, trage, auzi, săpa")
rei	
re	
ren	
reț	
re	

Cf. băn. *reș veñi, veñi-reș* : această concordanță între dialectul istroromân și graiul bănățean a fost invocată de Densusianu ca argument în favoarea originii nord-dunărene a istroromânei (mai exact, a originii vest-carpatice a istroromânilor; v. p. 189).

2.2.2.6.4.2. Perfectul. Se obține prin introducerea participiului fost (al verbului auxiliar fi) între auxiliarul specific de condițional și infinitiv :

reș	} + fost + rugă, țire, trăze, avzi, copéï (,aș fi rugat, ținut, tras, auzit, săpat")
rei	
re	
ren	
reț	
re	

Auxiliarul condiționalului prezent și perfect are, ca de obicei, în graiul din Jeiăn, desinența *-m*, în loc de *-n* la pers. 1 pl.

2.2.2.6.4.3. Viitorul. Este o formă simplă, moștenită din latină (păstrată în aromână și în vechea dacoromână), cu un radical identic cu al perfectului (participiului), la care se adaugă un sufix specific, -r, etimologic, și desinențele specifice :

<i>rugă-r-ø</i>	<i>țirúr</i>	<i>trasér</i>	<i>avzír</i>	<i>copéír</i>
<i>rugă-r-i</i>	<i>țirúri</i>	<i>traséri</i>	<i>avzíri</i>	<i>copéíri</i>
<i>rugă-r-e</i>	<i>țirúre</i>	<i>trasére</i>	<i>avzíre</i>	<i>copéíre</i>
<i>rugă-r-no</i>	<i>țirúrno</i>	<i>trasérno</i>	<i>avzírno</i>	<i>copéírno</i>
<i>rugă-r-eț</i>	<i>țirúreț</i>	<i>traséreț</i>	<i>avzíreț</i>	<i>copéíreț</i>
<i>rugă-r-u</i>	<i>țirúru</i>	<i>traséru</i>	<i>avzíru</i>	<i>copéíru</i>

În graiul din Jeiăn desinența de pers. 1 pl. este *-em* în loc de *-no*. Pentru paradigme, v. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 185 seq.

Acest condițional viitor se folosește numai în propoziții subordonate și exprimă condiția unei acțiuni viitoare formulate în propoziția regentă. Subordonata care conține condiționalul viitor se introduce întotdeauna printr-un element conjuncțional (de obicei conjuncția *se*, care păstrează vechea valoare condițională a lat. *si*; v. aceeași situație și în aromână) : *se putúr veri-voi* „dacă aș putea (= voi putea) voi veni“. Se înregistrează însă și situații în care condiționalul viitor apare și în principală : *verír când putur* (Cantemir, *Texte istr.*, p. 92).

Ca și forma corespunzătoare din aromână, condiționalul viitor istroromân provine dintr-un condițional sintetic românesc comun, rezultat în urma confuziei dintre perfectul conjunctiv și viitorul anterior latin (ceea ce explică și ideea de viitor inclusă în forma istroromână); v. p. 115—116 și *ILR* II, p. 170—272.

2.2.2.6.5. Infinitiv. Acest mod prezintă numai forma scurtă, folosită cu valoare verbală, într-o măsură mult mai mare decât în dacoromână (și cu alte valori modale).

Astfel, infinitivul istroromân apare foarte des în locul conjunctivului (ca în alte limbi romanice):

n-a vrut zîfe „n-a vrut a zice (= să zică)“

l'ei a fost rusire spûre „ei i-a fost rușine a spune (= să spună)“

n-a putut pre pișore stă „n-a putut sta (= să stea) pe picioare“

Alteori este folosit cu valoare de imperativ:

proclét a fi sâki cârle spûre „blestemat să fie fiecare care spune“ (ap. Pușcariu, *op. cit.*, p. 255).

Sau cu rol de „supin“ (= participiu), ca în toate dialectele sud-dunărene și ca în celelalte limbi romanice:

ntrebe se-i țevă za plati „întreabă dacă-i ceva de plătit“

ări lu că dă muncă si be „ai de dat calului de mîncat și de băut“

(v. Pușcariu, *op. cit.*, p. 254).

2.2.2.6.6. Gerunziu. La formele cunoscute din dacoromână se adaugă terminația gerunzială *-a* (cf. și terminația adverbială *-a*, ca în drom. *aici—aicea, alături—alături* etc.):

rugănda, țirănda, tragănda, avizînda, copêînda

V. aceeași terminație în aromână, p. 254.

2.2.2.6.7. În domeniul verbului, trăsătura cea mai „originală“ a istroromânei (în sensul că nu apare în alte dialecte românești și nici în alte limbi romanice) este exprimarea opoziției de a s p e c t cu mijloace „interne“, „sintetice“, specifice altor limbi (în speță, limbilor slave, de unde istroromâna a preluat — prin intermediul croatei — această nouă distincție).

În istroromână s-a creat posibilitatea exprimării a trei valori aspectuale:

(a) imperfectivul — exprimînd o acțiune care durează, continuă, fără raportare la alte momente ale ei (început, sfîrșit);

(b) perfectivul — exprimînd o acțiune considerată ca terminată, încheiată, privită, deci, ca rezultat;

(c) iterativul — exprimînd o acțiune care se repetă (și care poate fi de durată = imperfectivă sau încheiată = perfectivă); practic, orice verb perfectiv sau imperfectiv poate fi iterativ.

Opoziția aspectuală este foarte clar exprimată de verbele de origine croată (v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 124); ea este redată însă și prin verbe de origine latină — ceea ce dovedește un stadiu foarte avansat de influență slavă, cu o gramaticalizare ceva mai slab realizată însă (în sensul că, la verbele de origine latină, un rol important mai joacă în continuare contextul (*ibidem*)).

(a) — (b) Pe plan formal, opoziția perfectiv ~ imperfectiv este exprimată prin prezența unui formant (de tip „prefix“) alipit formei perfective, căruia îi corespunde formantul $\emptyset$ — la forma imperfectivă.

Cele mai frecvente „prefixe” sînt : do-, ne-, po-, pre-, pro-, rez-, ze-

În Jeian : *nă-*, *raz-*, *za-* (v. Kovačec, *op. cit.*, p. 125)

imperfectiv

perfectiv

1) verbe împrumutate din croată :

copěi „(a) săpa“

{ *rezcopěi* „(a) dezgropa“

{ *zecopěi* „(a) îngropa“

misli „(a se) gîndi“

{ *domisli* „(a-și) aduce aminte“

{ *predomisli* „(a se) răzgîndi“

sadi „(a) sădi“

nesadi „(a) termina de sădi“

2) verbe de origine latină :

— opoziția se exprimă printr-un „prefix” :

durmi „(a) dormi“

zedurmi „(a) adormi“

fățe „(a) face“

prifățe „(a) termina de schimbat, a schimba“

tórte „(a) toarce“

potórte „(a) termina de tors“

— opoziția se redă prin introducerea verbului perfectiv din croată :

ará „(a) ara“

poori, *podóri* „(a) termina de arat“

bě „(a) bea“

popi „(a) termina de băut“

mařiră „(a) măcina“

smili „(a) termina de măcinat“

muncă „(a) minca“

poiđi „(a) termina de mîncat“

c) Valoarea iterativă se obține prin adăugarea formantului -věi (de tip „sufix”) :

1) verbe latinești :

ămnă „(a) umbla“ / *ămnăvěi* „(a) umbla mereu“

căntă „(a) cînta“ / *căntăvěi* „(a) cînta mereu, într-una“

ăntrebă „(a) întreba“ / *ăntrebăvěi* „(a) întreba mereu, a tot întreba“

durmi „(a) dormi“ / *đurmivěi* „(a) dormi repetat (în același loc) etc.“

spure „(a) spune“ / *spuravěi* „(a) tot spune, a repeta mereu“

veri „(a) veni“ / *verăvěi* „(a) veni în mod obișnuit“

2) verbe croate :

copěi „(a) săpa“ / *copivěi* „(a) săpa mereu“

igrěi „(a) juca“ / *igrivěi* „a juca mereu, în repetate rînduri“

ganěi „(a) vorbi“ / *ganivěi* „(a) vorbi mereu, într-una“

pisěi „(a) serie“ / *pisivěi* „(a) serie repetat“

Pentru alți formanți și pentru alte probleme de amănunt privind posibilitățile de exprimare a aspectului în istroromână, v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 123—130 și, de același autor, *Observations sur les influences croates dans la grammaire istroromaine*, în „La Linguistique“, 1, (1965), Paris, p. 108—111.

2.2.2.7. A d v e r b

Istroromâna păstrează unele adverbe, prepoziții și conjuncții latinești sau formații străromâne, pierdute în alte (unele) dialecte românești. Totodată, în-

ventarul părților de vorbire neflexibile se îmbogățește cu împrumuturi din alte limbi (mai ales din croată, dar și din italiană).

Astfel, dintre *a d v e r b e*:

iuvě „unde“ (<lat. *ubi*; cf. și arom. *iu*, criș. *iũa*; megl. *iundi* este format din *iu* + *undi*)

oŝ(a) „aici“ (<lat. *ad haccē; cf. și arom. *aoa(ți)* „aici“, megl. *uá(ți)* „aici“)

mânke „mai înainte“ (<mai + *ainte* <lat. *abante*; cf. v. drom. *mainte*)

năzat „înapoi“

pócle „apó“

nis „de loc“

nego „decît“

dósta „destul“

iaco „tare, foarte“

zălca „puțin“

vâl'e „imediat“

de origine
croată

alora „atunci“

almeno „cel puțin“, „măcar“

infati „într-adevăr“

iusto „exact, tocmăi“

tanto „atît (de)“

ben „bine“ (cf. *bire* „bine“ <lat.

bene)

de origine
italiană

Ca și în celelalte dialecte românești, o serie de adverbe provin din adjective: decosebirea constă în aceea că, în istroromână, se folosesc cu rol de adverb adjectivele *n e u t r e* (în -o, ca în limbile slave):

Se nu ver cu mușăt, ver cu grumbo. „Dacă nu vrei cu frumosul, (ai să) vrei cu rău“ (Cantemir, *Texte istr.*, p. 19).

Antrebăt-a cum colo trece fil'a cu cela ūom. Iă gano: — *Slăbo!* „A întrebat cum trece (= trăiește) acolo fiica cu omul acela: — Rău!“ (Cantemir, *op. cit.*, p. 105).

Ali damareța tot uro n-a fost niș. „Dar dimineața tot una (= iar) n-a fost nimic“ (Cantemir, *op. cit.*, p. 22).

2.2.3. Lexic

Așa cum s-a arătat și în descrierea celorlalte dialecte, lexicul este domeniul cel mai afectat de influențele externe: istroromâna are un fond vechi de cuvinte de origine latină, care, în cea mai mare parte, coincide cu acela al celorlalte dialecte românești, dar, în același timp, prezintă un număr ridicat de elemente de alte origini (mai ales croate, și slovene, dar și italiene, germane), care fie au înlocuit vechii termeni latinești, fie au apărut ca o necesitate de a denumi noțiunile noi, apărute, în mod firesc, paralel cu evoluția materială și spirituală a societății de-a lungul veacurilor.

2.2.3.1. Elementul latin (v. pentru continuitatea elementului latin p. 140—141).

(a) Istroromâna păstrează o serie de termeni latinești pierduți în alte dialecte românești (sau păstrați cu totul periferic, într-un grai sau într-un stadiu anterior):

ăsir „asin“ (<lat. *asinus*); cf. și v. drom. *asin*

căibě „colivie“ (<lat. *cavea*)

găbu „galben“ (<lat. *galbus*); cf. și în graiul din Oaș *galb*, *gaub* „galben“; drom. lit. *galben* <lat. *galbinus*

îi „(a) merge“ (<lat. *ire*); cf. și alte limbi romanice (fr. *j'irai*, de pildă, viitor al lui *aller*)

iuvě „unde“ (<lat. *ubi*); cf. și criș. *iũa*, arom. *iu*, megl. *iundi* < *iu* + *undi*)

săr „sănătos“ (<lat. *sanus*); cf. și arom. *sîn* „sănătos“ (drom. *sănătos* provine dintr-un derivat *sanitosus*).

b) Alteori termenii latinești s-au păstrat, dar au suferit importante modificări semantice, datorită calcurilor numeroase efectuate de vorbitori bilingvi sau trilingvi (toți istororomânii vorbesc în egală măsură și croata, unii dintre ei, mai ales generațiile mai vîrstnice, care au trăit în perioada apartenenței Istriei la statul italian, vorbesc și italiana).

În condițiile pollingvismului deci, s-au adăugat sensuri noi, împrumutate din limbile folosite paralel, la sensurile existente, sau s-a înlocuit cu totul sensul vechi cu unul împrumutat.

Astfel :

istr. *codru* sub influența sl. *gora* înseamnă „munte”
 ” *mesură* „(a) măsura“ are, sub influența slov. *meriti* (care înseamnă „a măsura” și „a ținti”), și sensul „a ținti”
 ” *ramare* „(a) rămînea“ este folosit, ca și în italiană, ca auxiliar al pasivului: *îe ramăs-a ucis* (cf. it. *e rimasto ucciso*) (v. Bartoli—ap. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 218)
 ” *scând* (<lat. *scamnum*) nu mai înseamnă „scaun“, ca în restul românității, ci „masă“, sens împrumutat de la cr. *stol*, care are ambele sensuri: „masă” și „scaun“ („masă mică“, asemănătoare cu scaunul, → „scaun“ în croată; de aici, istr. *scând* „scaun“ → „masă”)
 ” *somăn* însemnează „somm“, dar și „vis“ (ca și cr. *san*)
 ” *ușe* prezintă, sub influența cr. *vrata*, două sensuri: „ușă“, ca în toată limba română, și „poartă“

(c) În fine, în numeroase cazuri elementul latin a fost înlocuit (parțial sau total) cu termeni de altă origine:

istr. *domn* se păstrează numai cu sensul de „dumnezeu“; în toate celelalte situații a fost înlocuit de *gospodîn* „domn“ sau *gospodăr* „domn, stăpîn, gospodar“

” *lurě* s-a păstrat numai cu sensul fr. „lune“; pentru sensul „mois“ se folosește cr. *miseț*, care l-a înlocuit pe lat. *mensis* (cf. arom. megl. *mes*)

” *betăr* a încetat de a mai fi folosit ca antonim al lui *tirăr*, cu sensul de „bătrîn“; el a fost înlocuit cu *stâr*, împrumutat din croată; se mai păstrează însă *betăr* cu sensul de „vechi“

Numeroase cuvinte latinești denumind noțiuni importante s-au pierdut însă cu totul din dialect, fiind înlocuite cu cuvinte de alte origini (mai ales croate, dar și italiene, slovene, germane).

Astfel

pentru „argint“ (cf. $\left\{ \begin{array}{l} \text{drom. } argint \\ \text{megl. } arzint \end{array} \right\}$): istr. *srebro* (<cr.)

„aur“ (cf. drom. *aur*) : istr. *zlato* (<cr.)

„cîmp“ (cf. $\left\{ \begin{array}{l} \text{drom. } cîmp \\ \text{arom. } cîmpu \\ \text{megl. } cõmp \end{array} \right\}$): istr. *pole* (<cr.) și *campărie* (<it.)

pentru „carte“ (cf. $\left\{ \begin{array}{l} \text{drom. } \textit{carte} \\ \text{arom. } \textit{carti} \\ \text{megl. } \text{''} \end{array} \right\}$): istr. *chîge* (<cr.)

” „dor“ (cf. $\left\{ \begin{array}{l} \text{drom. } \textit{dor} \\ \text{arom. } \textit{dor''} \end{array} \right\}$): istr. *zâlost* (<cr.)

Cuvîntul *dor* (< lat. *dolus*), cu o semnificație atît de specific românească, este de fapt intraductibil; important este însă faptul că el s-a pierdut în istroromână.

” „luni“ (cf. drom. $\left\{ \begin{array}{l} \textit{luni} \\ \textit{marți} \\ \textit{miercuri} \\ \textit{joi} \end{array} \right\}$): istr. $\left\{ \begin{array}{l} \textit{ponedilăc} \\ \textit{utôrăc} \\ \textit{srêdu} \\ \textit{êlrlăc} \end{array} \right\}$ (<cr.)

Cf. și aceiași termeni de origine latină, cu ușoare modificări fonetice, în aromână și meglenoromână.

De obicei, termenii denumind noțiunile de bază privitoare la timp sînt foarte rezistenți. Totuși, în istroromâna din sud se mai păstrează — pentru zilele săptămîinii — *sămbote* și *dumîreke*, iar în nord, în plus, *lur* „luni“ și *vîrer* „vineri“.

Numărul cuvintelor latinești dispărute din istroromână trece de 150 — după listele lui Pușcariu și ale lui Bartoli.

V. analiza lor amănunțită la Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 232—238 și la Kovačec, *Descr. istr.*, p. 204 seq.

2.2.3.2. Elemente de alte origini

2.2.3.2.1. Elementul slay. Dat fiind că istroromânii trăiesc pe un teritoriu de limbă croată și în imediată apropiere de teritoriul de limbă slovenă, este firesc ca elementul slav din acest dialect să fie de factură preponderent croată și, apoi, slovenă.

În unele lucrări de specialitate se menționează, eronat, influența „sîrbo“-croată exercitată asupra istroromânei; limba sîrbă nu a influențat însă istroromâna direct, cel mult indirect, prin intermediul croatei.

O descriere a vocabularului de origine slavă în istroromână nu poate fi, prin forța lucrurilor, exhaustivă: aceasta ar presupune efectuarea unor inventare de termeni, grupați pe sfere semantice, pentru fiecare strat în parte, ceea ce nu este ușor de făcut (și nu s-a făcut pînă acum integral) și nici nu ne propunem să facem.

Semnălăm doar că elementele de origine slavă din istroromână au intrat, ca și în celelalte dialecte, în diferite perioade istorice și, în consecință, ele pot fi descrise în straturi succesive.

Astfel, ca pretutindeni în română, se distinge un prim strat de cuvinte slave vechi:

istr. *băbë* „babă“ (cf. drom. *babă*, arom. *babî* „moașă“, megl. *babă*)

” *bob* „bob“ (cf. drom. *bob*)

” *bogăt* „bogat“ (cf. drom. *bogat*, arom. *bugat*)

” *bôlē* „boală“ (cf. drom. *boală*)

- istr. *cârpă* „cîrpă“ (cf. drom. *cîrpă*)
 ” *cosi* „(a) cosi“ (cf. drom. (a) *cosi*, arom. *cusuescu*; cf. și megl. *coasă* (s.))
 ” *dâr* „dar“ (cf. drom. *dar*)
 ” *goni* „(a) goni“ (cf. drom. (a) *goni*, arom. *aḡunescu*, megl. *gunes*)
 ” *nevěstě* „mireasă tînăără“ (cf. drom. *nevastă*, arom. *niveastă*, *mveastă*, megl. *niveastă*) etc.
 ” *răně* „rană“ (cf. drom. *rană*, arom. *aranî*, megl. *rană*)

Altădată, cuvinte care apar și în alte dialecte au surse diferite. De pildă, istr. *cojě*, care înseamnă „piele“ și nu „coajă“, ca în dacoromână și aromână, este un împrumut din slovenă, unde *koža* înseamnă tot „piele“ (așadar, este un cuvînt ulterior stratului vechi de cuvinte slave); la fel, istr. *tuđě* „mult“ aparține altui strat decît drom. *ciudă*, care alt înțeles (cuvîntul istroromân reproduce sensul din croată) etc.

Cel mai numeros contingent de cuvinte de origine croată (și slovenă) este însă foarte recent, împrumutul de cuvinte din aceste limbi în condițiile bilingvismului istroromân fiind un fenomen curent și continuu. O serie de factori sociali, psihologici, lingvistici favorizează, în condiții determinate, gradul, proporțiile acestui împrumut, ceea ce face, practic, aproape imposibilă statistica elementului slav în acest dialect.

Același lucru se întîmplă cu limba greacă, albaneză, sîrbă sau bulgară la aromâni, și cu cea bulgară, la meglenoromâni. Se pare însă că, în cazul istroromânelor, consecințele bilingvismului sînt mult mai grave (= mai dezagregante).

Se împrumută termeni din toate sferile semantice, denumind noțiuni noi și mai puțin noi. Ilustrăm numai cu cîteva exemple (pe lîngă cele oferite mai sus) :

aniurbă „(a) întîlni“; *crăstě*, *crăstav*, „rîie, rîios“; *cravăr* „văcar“; *igrei* „(a) juca“; *lisiřě* „vulpe“; *mrviřě* „fărîmă“; *óblac* „nor“; *pisěi* „(a) scrie“; *poidi* „(a) termina de mîncat“; *popi* „(a) termina de băut“; *ribě* „pește“; *tăt* „hoț“; *teplí se* „a se încălzi“; *vikěi* „(a) țipa“; *zaiño* „imediat“; *zlătě*, *zlăten* „aur, de aur“ etc.

Cu toate acestea, „partea de bază a vocabularului istroromân ca și cea mai mare parte a materialului gramatical este de origine romanică, iar elementele slave, indiferent de numărul mare al lor, au, în multe cazuri, un caracter periferic“ (Kovačec; *op. cit.*, p. 201).

2.2.3.2.2. Dată fiind poziția geografică a Istriei, în imediata apropiere a Italiei, pe de o parte, și apoi, împrejurarea istorică potrivit căreia regiunea aceasta a fost o vreme sub administrație italiană, foarte mulți locuitori din aceste părți (români sau slavi) vorbesc mai mult sau mai puțin bine italiană. Aceasta explică prezența în limba lor maternă a unor termeni de origine italiană.

Elementul italian din istroromână a pătruns de cele mai multe ori direct, din dialectul venețian sau din italiană, dar și prin intermediul croatei (distincția fiind adeseori destul de greu de făcut).

Astfel :

alóra „atunci“; *bik'erin* „pahar“; *carbonér* „căr_bunar“; *cuntenăt* „mulțumit“; *feroviřa* „calea ferată“; *fábno* „fierar“; *mověi* „(a) mișca“; *pensěi* „(a) gîndi“; *profuměi* „(a) parfuma“; *prořk'ěrěi* „(a) glumi“; *pulěntě* „mămăligă“; *sěmpre* „mereu, întotdeauna“; *setimăně* „săptă-mână“; *traditór* „trădător“; *tratěi* „(a) trata“ etc.

2.2.3.2.3. Prin intermediul slovene (limba slavă vorbită în Slovenia, republică în nordul Iugoslaviei), s-au introdus în istroromână un număr (mai puțin însemnat) de cuvinte de origine germană, ca de pildă :

frăiar „pețitor“ (< germ. *Freier*); *frustikéi* „(a) gusta, (a) lua micul dejun“ (< germ. *frühstücken*); *lumpéi* „(a) chefui“ (< germ. *lumpen*); *șpas, șpăsân* „glumă, glumeț“ (< germ. *Spass, spassen*); *tintě* „cerneală“ (< germ. *Tinte*); *țucăr* „zahăr“ (< germ. *Zucker*); *zaișě* „săpun“ (< germ. *Seife*) etc.

2.3. CONFIGURAȚIA DIALECTALĂ A ISTROROMÂNII

Structura dialectală a istroromâniei (= numărul graiurilor din acest dialect ca și repartizarea lor geografică) este foarte greu de stabilit în condițiile unei diversificări atât de accentuate, generate de polilingvismul vorbitorilor.

Cercetătorii din toate timpurile au constatat însă un fapt, se pare, incontestabil, și anume că în istroromână se disting două arii: una reprezentată de graiul din nord (din Jeian) și alta cuprinzând graiurile din sudul Muntelui Mare (= din Valea Rașei, în italiană „Val d'Arsa“).

O cercetare relativ recentă i se datorează lui Radu Flora, care a încercat și cartografierea unor fenomene lingvistice, în scopul unei reprezentări mai riguroase, cu metode științifice specifice dialectologiei, a istroromâniei (v. Flora, *Stadiul istr.*, p. 158 seq.; și *infra*, reproducerea unora dintre hărțile lui Flora).

Deosebirile cele mai frapante dintre graiul din nord și cel din sud, după Flora, ar fi următoarele (formularea, ca și exemplele, îi aparțin):

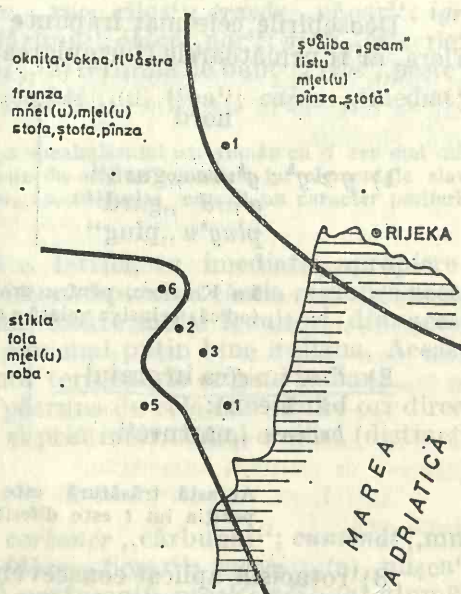
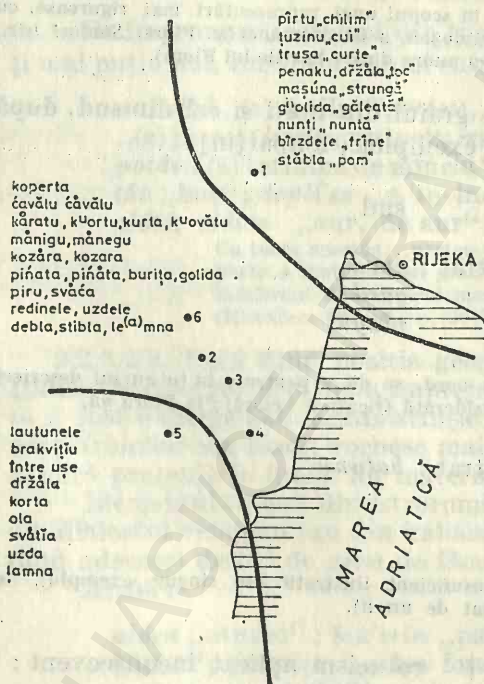
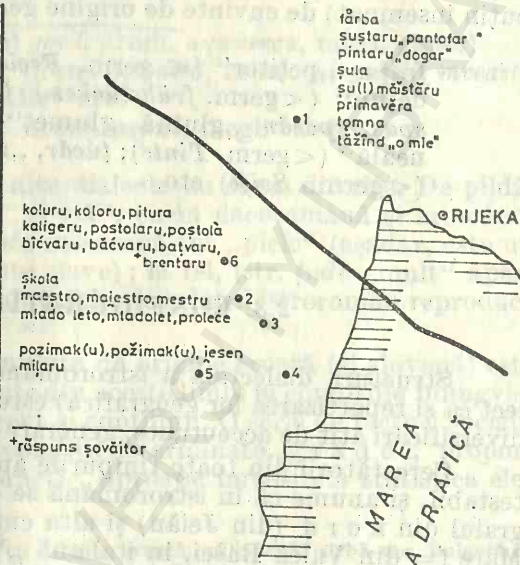
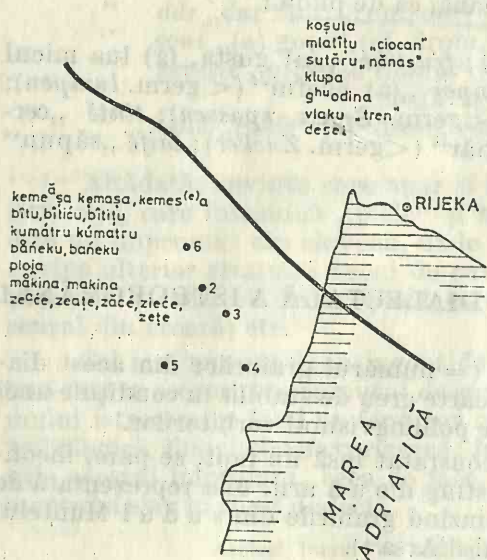
nord	sud
1) $g > g^h$: g^hura „gură“ g^hard „gard“ $plug^h u$ „plug“	g păstrat : $gura$ $gard$ $plugu$

La Kovačec, pentru graiul din nord, se dă γ pentru g , în tot cursul descrierii (adică, oclusiva velară g este considerată fricativă velară); la Flora gh .

2) $t + i > c$ (ca în graiul bănațean): $becinu$ „nasture“	t păstrat : $batunu$

Această trăsătură este însă insuficient ilustrată (un singur exemplu), iar poziția lui t este diferită (urmat de un u).

3) rotacism aplicat consecvent : $mliraru$ „morar“ $kîrburu$ „cărbune“ (și nu : „căr- buni“, obs. ns.)	rotacism aplicat inconsecvent : $malinaru$ $kîrbun$

Hărți istroromâne după Flora, *Stadiul istr.*

Hărțile nr. 30–33.

4) introducerea consoanei de suport în grupul consonantic *mr* :

kambra „cameră”

kāmara (*kāmăra*)

Celelalte două deosebiri fonetice semnalate ni se par neînsemnate, de aceea nu le menționăm.

O deosebire fundamentală între aria nordică și cea sudică este de ordin lexical și constă în prezența elementelor de origine germană (cu precădere și masiv) în nord și a celor italiene în sud.

Răspîndirea istroromânilor în nordul Peninsulei Istria

Harta nr. 34

3. DIALECTUL AROMÂN

3.1. DATE CU PRIVIRE LA AROMÂNII

3.1.1. Numele aromânilor. 3.1.2. Numărul aromânilor și răspindirea lor geografică. 3.1.3. Ocupația lor. 3.1.4. Stadiul cultural la aromâni.

3.1. Aromânii, împreună cu meglenoromânii, sînt urmașii românilor primitivi din sud-estul Dunării.

Cu unele deosebiri de nuanță, două sînt tezele formulate cu privire la patria primitivă a aromânilor:

α) Teza *non autohtoniei* lor: s-au pronunțat pentru o patrie primitivă a aromânilor în alte locuri decît cele pe care le ocupă astăzi (în apropierea Dunării) cronicarul bizantin Kekaumenos, Johann Thunmann, Gustav Weigand, O. Densușianu, S. Pușcariu, Al. Philippide, Th. Capidan ș.a. Dintre *nonautohtoniști*, W. Martin-Leake și B. P. Hasdeu susțin proveniența nord-dunăreană a aromânilor.

β) Teza *autohtoniei* aromânilor: sînt pentru autohtonie totală: A. D. Keramopoulos, Konstantin Kumas, Konstantin Nikolaidi, Apostolos Vakalopoulos și, recent, Sokrate Liakos. Parțial, admit unele oaze de aromâni autohtoni: Tache Papahagi (care invocă, între altele, particularitățile muzicii, ale portului și dansului la aromâni, deosebite de ale dacoromânilor, și unele toponime) și Th. Capidan (care se sprijină pe existența a trei toponime de origine latină în zona de influență greacă: *Sărună*, *Bătasa* și *Lăsun*). (V. pentru întreaga problemă Capidan, *Aromânii*, p. 22 seq., p. 130 seq.; Philippide, *OR*, I, p. 662 seq.; T. Papahagi, *O problemă de romanitate sud-ilirică*, GS, 1, 1924, p. 72 seq.; Caragiu, *Definiția*.)

3.1.1. Cu privire la numele aromânilor, trebuie să facem de la început distincția între:

- a) nume pe care și le dau ei înșiși
  - b) nume cu care îi denumesc populațiile înconjurătoare
  - c) nume date de savanți.
- a) Ei înșiși își zic *ar(u)măñ^t*, *řumăñ^t*, *řămăñ^t* (sg. *ar(u)măñⁿ*, *řumăñⁿ*, *řămăñⁿ*) reflexe — cu diferite realizări fonetice — ale lat. *romanus*.

Cu trecerea lui *o* latin neaccentuat la *u* (sincopat de cele mai multe ori) sau la *ă* și cu închiderea lui *a* latin în poziție nazală la *ă*, *i*. Forma cu *a-* (protetic) apare în majoritatea graiurilor aromânești și reprezintă o caracteristică a fonetismului acestora (v. *infra*, p. 225). Același *romanus* stă la baza drom. *român* (mai vechi *rumân*), istr. *rumeri* (pl.) (pierdut astăzi, dar atestat de Ireneo della Croce în secolul al XVII-lea; v. Pușcariu, *St. istr.*, II, p. 44).

Așa cum s-a demonstrat, termenul *ar(u)măñⁿ* nu are nimic comun cu gr. *Ρωμαῖοι*, cum s-a susținut uneori.

După regiunile în care trăiesc, aromânii își zic *fășșicoț* (cei din satele Albaniei), *řîmusteñ^t* (cei din regiunea muntelui *Frâmos*) etc.

b) Populațiile înconjurătoare îi numesc mai ales vlahi.

Nume dat și dacoromânilor (*vlahi*), istroromânilor (*vldhi*, *vldst* — v. Kovačec, *Descr. istr.*, p. 24), meglenoromânilor (*vlași* — v. Capidan, *Megl.*, II, p. 5).

Numele *vlah* este probabil de origine celtică și a fost introdus în Balcani pe cale slavă (v. detalii la Capidan, *Maced.*, p. 146).

Pentru prima oară în istorie, numele *vlah* a fost înregistrat în secolul al VIII-lea, într-o însemnare găsită la Mănăstirea Kastamunitu de la Sf. Munte (v. Capidan, *op. cit.*, p. 151; în acest text însă, *vlah* apare însoțit de *rinhinti*: *vlahorinhinti*, adică „vlahii de pe riul Rinhos“). Termenul *vlah* denumind o populație românească (probabil aromânească) apare în secolul al XI-lea la istoriograful bizantin Kedrenos (v. G. Murnu, *Istoria românilor din Pind. Vlahia mare, 980—1259. Studiu istoric după izvoare bizantine*, București, 1913) și se referă la un eveniment petrecut în secolul al X-lea (anul 976, considerat de obicei anul de naștere al aromânilor). Un alt document important care atestă existența unei populații românofone în Grecia, încă din secolul al X-lea, este textul anexat la *Strategiconul* lui Kekaumenos (secolul al XII-lea), scris de un anonim și intitulat *Cuvînt de porădătură către împăratul* (v. Murnu, *op. cit.*, p. 14). După aceste date vlahii (aromânii) sînt tot mai des menționați în diferite izvoare.

Alte nume pe care le dau aromânilor popoarele vecine pornesc de obicei tot de la *vlah* sau *rumân*: grecii le spun *Κουτσοβλάχοι* (nume sub care apar aromânii și în scrierile cronicarilor români din nordul Dunării: Miron Costin, Stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir; < gr. *κουτσός* „schiop“ + *βλάχος*), inițial cu valoare peiorativă, astăzi numai cu semnificație etnică; albanezii le spun *rëmër* (< lat. *romanus*) și *ëoban* (< te. *ëoban*; în albaneza de astăzi, *ëoban* are sens etnic și înseamnă „aromân“); dintre slavi, sîrbii mai ales îi numesc *țințari* (pronunțat uneori greșit *țințari*; numele este datorat probabil frecvenței în vorbire a africatelor [t] în aromână — cf. lat. *quinque* > arom. *ținți*, v. *infra*, p. 233), iar bulgarii: *belivlasi* „vlahi albi“ (spre deosebire de *caravlasi*, nume dat românilor din nordul Dunării).

c) Oamenii de știință i-au denumit în diferite feluri: în Grecia, în afară de *Βλάχοι* și *Κουτσοβλάχοι*, discutați mai sus, au fost numiți de scriitorii neogreci din secolul al XVIII-lea *Μοισιόδακες*, „daci din Moesia“, sau *Ρωμανο-Βλάχοι* (nume pe care îl întîlnim și la scriitorul aromân Constantin Ucuta — secolul al XVIII-lea; *infra*, p. 220) și chiar *Ἀρωμαῖοι* (v. Δημητρίου Β. Δημητράκου, *Νέον λεξικὸν ὀρογραφικὸν καὶ ἐρμηνευτικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι, 1959, s.v. *Βλάχοι*, p. 1367); în România: *aromâni* (refăcut din *români* cu *a-*, după modelul lui *ar(u)mâni*, v. *supra*) este termenul cel mai răspîndit, iar *macedoromâni* și *români macedoneni* sînt denumiri care îi deosebesc pe aromâni de ceilalți români după criterii geografice.

Atragem atenția că termenul *macedonean* trebuie folosit întotdeauna ca atribut pe lângă un nume etnic și că înseamnă „din provincia istorică Macedonia“ (*român macedonean* „român din Macedonia“, *slav macedonean* „slav din Macedonia“). Folosit singur, termenul este echivoc, pentru că, așa cum s-a văzut, în fosta provincie istorică Macedonia (nordul Greciei, sud-estul Iugoslaviei, sud-estul Bulgariei) trăiesc populații cu limbi diferite.

În literaturile occidentale: savanții germani, care s-au ocupat îndeaproape de ei, i-au numit *Thracische-Wlachen*, *Rumunje* și *Rumanje*, *Aromunen*, *Mace-*

dorumunen, Macedo-romănen ș.a.; francezii : *Aroumains, Macédooroumains, Valaques*; italienii : *Macedo-romeni, Aromeni*; spaniolii : *Aroumanos, Macedo-rumanos*; englezii : *Vlachs, Vlaks*.

V. pentru întreaga problemă a denumirii și a definirii aromânilor, Caragiu, *Definiție*. Toate denumirile de tip „macedoromân“ sînt necorespunzătoare, pentru că sînt necuprinzătoare : aromânii nu trăiesc numai în provincia Macedonia, ci și în alte regiuni din Peninsula Balcanică (v. *infra*).

3.1.2. Numărul și răspîndirea aromânilor

Numărul aromânilor, date fiind împrăștierea lor în diferite regiuni (mai ales muntoase, greu accesibile) în Peninsula Balcanică, pe de o parte, și o înregistrare nu întotdeauna riguroasă, pe de altă parte, nu se cunoaște cu exactitate, cifrele variînd între 300 000 și 600 000.

Astfel, scriitorul grec Rizos Rangabé dă cifra de 600 000 (v. Capidan, *Aromânii*, p. 32). După George Murnu (*Autonomia Macedoniei*, în „Noua revistă română“, XIII, 1912, p. 50—52), aromânii ar fi în număr de 500 000. După Theodor Capidan (*op. cit.*, p. 32) numărul aromânilor ar fi de 300 000 — 350 000, repartizați astfel : 150 000 în Grecia, 100 000 în Iugoslavia, 65 000 în Albania și 40 000 în Bulgaria. Statisticile grecești dau pentru Grecia cifra de aproximativ 200 000. După datele recensămîntului din 1931, ei ar reprezenta 3,18% din populația Greciei, ceea ce înseamnă 211 797, 20 de suflete (v. André Mirambel, *Grammaire du grec moderne*, Paris, 1949, p. VI).

Cifra de 200 000 ar trebui dublată — spune A. Aberôph (v. Peyfuss, *Rom oder Byzanz?*, în „Österreichische Osthefte“, 12, Wien, 1970, nr. 6, p. 338 seq.).

Noua enciclopedie Brockhaus (1966) dă cifra de 400 000 de aromâni în toți Balcanii.

Aromânii sînt răspîndiți în întreaga Peninsula Balcanică.

Cei mai mulți trăiesc însă în Grecia : așezări străvechi se întîlnesc pînă în Acarnania și Etolia; grupe compacte apar în Thesalia și Epir, de-a lungul muntelui Pind. Centre importante : *Mejovo* (arom. *Aminciu*), *Avdela*, *Samarina*, *Perivole*, *Larisa*. Spre răsărit, grupuri de aromâni trăiesc în regiunea muntelui Olimp, iar mai spre nord în jurul orașelor Veria și Salonic. Spre apus, în regiunea muntelui Framos, se întinde marea ramură a aromânilor *vrîmustén*.

În Albania trăiesc așa-numiții *muzăkapî* (din cîmpia Muzakia) și *fășipót* (din regiunea Korçei).

Numele acestora din urmă provine de la numele localității *Frașari* (<alb. *frashër* „frasin“ <lat. *fraxinus*, cu rotacizarea lui -n-).

În toate orașele Albaniei (mai ales în jumătatea de sud a țării : *Berat*, *Durrës*, *Tirana*, *Elbasan*) se întîlnesc numeroși aromâni.

Pînă către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, multe familii aromâne trăiau în *Voskopojë* (arom. *Muscopule*), centru cultural înfloritor al aromânilor în acea vreme, distrus de Ali-Pașa.

În Iugoslavia, mase compacte de aromâni se întâlnesc la vest și nord-vest de Bitola (arom. *Bitule*); grupuri răslefe apar însă în toate orașele de la Belgrad în jos.

Date noi cu privire la răspîndirea aromânilor în Peninsula Balcanică astăzi și cu privire la denumirile actuale ale localităților aromânești se găsesc în lucrarea lui Max Demeter Peyfuss, *Die aromunische Frage, ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung, Österreich-Ungarns*, Wien, 1974.

Aromânii din Bulgaria nu formează grupuri omogene; în partea de apus a țării însă, și înspre sud, ei sînt răspîndiți prin numeroase localități.

Mulți aromâni au emigrat în România și în alte țări din Europa, în Statele Unite ale Americii, Canada, America Latină, Australia. De aceea, cunoștințele noastre despre stadiul actual al aromânilor rămîn, totuși, reduse și, în consecință, imaginea pe care o oferim poate fi, eventual, modificată de date noi.

3.1.3. Ocupația principală a aromânilor, mai ales a celor din Thesalia și Epir, Olimp și din comuna Livăd, este păstoritul (în descreștere rapidă astăzi).

Odinioară, ca pretutindeni în bazinul mediteranean, datorită și condițiilor geografice, care nu sînt favorabile dezvoltării altor îndeletniciri, aromânii, în marea lor majoritate, practicau păstoritul — în diferite forme: *transhumanță*, *seminomadism*, *nomadism*. Transhumanța („mutarea alternativă și periodică a turmelor între două regiuni de climat deosebit, însoțite numai de păstori”, v. Capidan, *Maced.*, p. 92 seq.) pare a fi forma cea mai veche, puțin răspîndită însă astăzi; seminomadismul („aceeași mutare alternativă și periodică, însă, odată cu turmele, ia parte întregul gen uman și toată gospodăria”, *ibidem*) este practicat astăzi de aromânii *fășșîçoș* și *șrimusteri* (din Albania și, respectiv, Grecia). Forma de viață pur nomadă mai este întâlnită astăzi la *fășșîçoș* (v. Capidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926).

Picurarii, „păstori” aromâni (< lat. *pecorarius*), au cucerit Peninsula Balcanică în căutare de pășuni bune, ceea ce explică, în mare măsură, unitatea lingvistică nord- și sud-dunăreană; izolarea lor în virfurile neumblate ale munților explică păstrarea acestui element etnic românesc în Peninsula Balcanică.

Agricultura este o îndeletnicire rar întâlnită la aromâni, dat fiind că solul nu o permite decît în puținele regiuni de cîmpie (mai ales în sudul Albaniei, în cîmpia *Muzachia*).

Totuși, cîndva, agricultura trebuie să fi fost ceva mai răspîndită; mărturie stau trei cuvinte de origine latină din terminologia agricolă, pierdute în dacoromână:

arom.	{	<i>ágru</i> „ogor” < lat. <i>agrum</i>
		<i>arál</i> „plug” < lat. <i>aratrum</i>
		<i>vómerá</i> , <i>vómirá</i> „fierul plugului care taie brazda, brăzdar” < lat. <i>vomer</i> , -is.

3.1.4. Starea culturală la aromâni. Dintre românii sud-dunăreni, numai aromânii au un trecut cultural.

Începuturile scrisului în aromână nu sînt cunoscute. Cele mai vechi texte data te sînt de la începutul secolului al XVIII-lea; este de presupus însă că se va fi scris în aromână înainte de această dată (v. *infra*, textele nedate, care pot fi mai vechi decît cele date).

Cel dintîi text datat, scris în aromână cu litere grecești, este *Inscriptia lui Nectarie Târpu* din 1731.

Textul inscripției (*Virgîră, muma-l dumneă, ôrătră noi pecătoși!* „Fecioară, mamă a lui Dumnezeu, roagă-te pentru noi păcătoși”) figurează pe o gravură în lemn, reprezentînd-o pe Fecioara Maria cu pruncul Iisus în brațe, descoperită la Ardenica [ardenița]. Albania (v. pentru descrierea și interpretarea textului, V. Drimba, *Asupra unui text aromân din anul 1731*, SCL, 3—4 (1955), iar pentru forma definitivă a inscripției, Caragiu, *Liturgh.*, p. 112—113).

La fel de veche pare a fi *Inscriptia de pe vasul Simota*, nedatată, nesemnată, scrisă în aromână cu litere grecești.

Figurează pe un vas de faianță — aparținînd unei vechi familii aromâne, Simota, din Cilarli (gr. Καλλαρύται), Epir (v. Caragiu, *Liturgh.*, p. 113).

Ca urmare a înfloririi economice și cultural-religioase a Moscopolei în secolul al XVIII-lea și în concordanță cu tendința generală de afirmare a conștiinței naționale pe plan european, apar, la sfîrșitul acestei perioade, primele cărți tipărite destinate aromânilor, scrise fie în greacă, fie în aromână. Autorii lor sînt învățați aromâni, clerici instruiți, dornici să contribuie la luminarea aromânilor și la trezirea conștiinței lor naționale.

Cei care s-au adresat aromânilor în grecește au fost:

Theodor Anastas Cavallioti (om foarte cultivat, cunoscător al mai multor limbi, cu pregătire filosofică și matematică) a publicat, între altele, la Veneția, în 1770, cartea *Πρωτοπειρία* (*Protopiria* „Prima învățătură”). Important pentru limba aromânilor este vocabularul în trei limbi (greacă, aromână și albaneză), conținînd un număr de 1170 de cuvinte.

Daniil Moscopoleanul, dascăl, econom și predicator în Moscopole; în 1794 (și, într-o a doua ediție, în 1802) apare la Veneția scrierea sa *Εισαγωγική διδασκαλία* („Învățătura introductivă”), cuprinzînd, pe lingă o serie de cunoștințe religioase, științifice (de matematică, fizică) sau cu caracter epistolar — scrise toate în greaca modernă — un *Lexicon* în patru limbi: greacă, aromână, bulgară, albaneză. Conceput sub forma unor fraze ale căror cuvinte componente se succed pe verticală, textul *Lexiconului* lui Daniil este de o mare valoare pentru studierea aromânei din secolul al XVIII-lea (nu numai pentru vocabular, ci și pentru morfologie și sintaxă).

Dintre scrierile adresate aromânilor în aromână, cea mai veche pare a fi un *Liturghier* manuscris nedatat, nesemnat și nelocalizat, scris cu alfabet grecesc, după toate probabilitățile provenind din Albania și datînd din secolul al XVIII-lea (v. Caragiu, *Liturgh.*, p. 8—16, 118—122). Este cea mai veche carte de slujbă bisericească scrisă în aromână.

De o semnificație deosebită este cartea lui Constantin Ucuta Moscopoleanul, protopop în Poznan (Polonia), *Νέα παιδαγωγία* („Noua pedagogie”), apărută la Viena, în 1797. Este prima carte de învățătură, primul „abecedar ușor”, cum o numește Ucuta însuși, în subtitlu. Deși cu un conținut religios, este prima încercare de a da reguli de scriere, de adaptare a alfabetului grecesc la aromână.

În aceeași serie, ca intenție, se înscrie și *Codex Dimonie*, culegere de manuscrise anonime, nedatate, nelocalizate (după toate aparențele de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau începutul celui de-al XIX-lea) publicat de Weigand în *Jahresbericht* I, IV, V și VI.

După distrugerea Moscopolei de către turci, intelectualii aromâni emigrați în Austro-Ungaria au venit în contact cu ideile iluministe ale epocii și cu românismul nord-dunărean. Din această perioadă datează primele lucrări științifice asupra dialectului aromân. Autorii lor scriu sub directă înriurire a corifeilor „Școlii ardelenice” și sînt primii care aplică alfabetul latin la aromână; nu numai atît, dar, din dorința de a da dialectului aromân o înfățișare cît mai apropiată de a latinei, pe de o parte, și de a dacoromânei, pe de altă parte, ei l a t i n i z e a z ă și d a c o r o m ă n i z e a z ă limba.

Serierile cele mai importante din perioada latinizantă și dacoromânizantă (v. Caragiu, *Liturg.*, p. 113) sînt: Gh. Constantin Roza [rôja], *Măiestria ghio-văsirii românești cu litere latinești, care sînt literele Românilor ceale vechi*, Buda, 1809 și Mihail Boiagi, Γραμματικὴ ρωμανικὴ, ἢτοι μακεδονοβλαχικὴ / *Romanische oder Macedono-wlachische Sprachlehre* („Gramatică română sau macedo-română”), Viena, 1813. Este prima gramatică științifică (în sensul de „organizată” — după tiparele clasice) a aromânei (ediție bilingvă — aromână și germană).

V. pentru celelalte scrieri din această perioadă, Caragiu, *op. cit.*, p. 113—118: toate — mai puțin *Gramatica* lui Boiagi — latinizează și dacoromânizează masiv, de aceea ele trebuie folosite cu pricepere și rezerve.

La inițiativa cîtorva mari personalități din România, au fost create, începînd din 1864, primele școli românești în Balcani (v. Capidan, *Aromânii*, p. 124). Acolo s-au instruit copiii aromânilor (și ai meglenoromânilor) în limba maternă (de fapt, în varianta literară dacoromână), pînă la al doilea război mondial.

În deceniile următoare apariției școlilor românești, și mai ales la începutul secolului al XX-lea, se constată un oarecare avînt în viața spirituală a aromânilor, se poate spune că apăruseră atunci zorile unei literaturi artistice dialectale, ilustrate mai tîrziu de Nuși Tulliu (1872 — 1941), Nicolaie Batzaria (1874 — 1952) și, mai ales, de George Murnu, cel mai distins reprezentant al intelectualității aromâne (istoric, arheolog, filolog, traducător inegalabil al operelor homerice în dacoromână).

Din punct de vedere științific, interesul pentru limba aromânilor s-a manifestat de timpuriu; lăsînd la o parte observațiile sporadice care s-au făcut în diferite scrieri (bizantine, în serierile religioase și în cele ale cronicarilor din secolul al XVII-lea în Țările române), cel dintîi care a atras atenția filologilor asupra aromânei și aromânilor a fost savantul german Johann Thunmann, profesor la Universitatea din Halle.

V. *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, I, Leipzig 1774, unde este publicat și Vocabularul lui Cavallioti (v. *supra*).

În secolul al XIX-lea, studiile consacrate aromânei au fost din ce în ce mai numeroase.

Aromânii de astăzi țin pasul cu evoluția societății în care trăiesc. Tot mai mulți sînt cei care, la orașe, sînt comercianți, industriași, muncitori industriali și intelectuali de toate categoriile (funcționari, medici, farmaciști, ingineri cu studii efectuate în țara respectivă sau în marile universități ale lumii).

Constatare făcută personal în cursul călătoriei mele în Peninsula Balcanică, în aprilie, 1972.

3.2. DESCRIEREA DIALECTULUI AROMÂN

3.2.1. Fonologie. 3.2.1.1. Vocale. 3.2.1.2. Semivocale. 3.2.1.3. Consoane. 3.2.2. Morfologie. Observații sintactice. 3.2.2.1. Substantiv. 3.2.2.2. Articol. 3.2.2.3. Adjectiv. 3.2.2.4. Pronume. 3.2.2.5. Numeral. 3.2.2.6. Verb. 3.2.2.7. Adverb. 3.2.2.8. Prepoziție. 3.2.2.9. Conjuncție. 3.2.3. Lexic.

3.2. Limba aromânilor nu este unitară, ceea ce nu trebuie să surprindă : răspîndiți pe un teritoriu atît de întins (din Balcani pînă la sud de Pind și de la Marea Adriatică pînă la Marea Egee), adeseori în grupuri izolate, deplasîndu-se continuu în căutare de pășuni, aflîndu-se în contact cu populații de limbi diferite, aromânii și-au diversificat graiul (proces întîlnit și în cazul istroromânei, cu o răspîndire mai puțin spectaculoasă decît aceea a aromânei).

Varietatea lingvistică a aromânei este mai ales geografică, teritorială, deosebiri de vîrstă, sex, sociale, grad de instrucție fiind, pînă nu de mult, mai puțin relevante.

Cu toate că, așa cum s-a arătat mai sus, viața spirituală a aromânilor a fost destul de bogată — dacă avem în vedere condițiile cu totul nefavorabile în care s-a desfășurat ea —, totuși, tocmai datorită acestor condiții, aromâna nu a reușit să se ridice la rangul de limbă comună (în forma sa cea mai îngrijită : literară), ci a rămas un ansamblu de graiuri nestandardizate.

În absența unei norme supradialectale, susceptibilă de a fi raportată la dacoromâna standard, vom prezenta aromâna (așa cum am procedat și cu celelalte dialecte sud-dunărene) ca pe un grup de graiuri între care există o serie întreagă de asemănări, de trăsături care caracterizează întregul ansamblu, care îl individualizează — prin raport cu celelalte dialecte românești, pe de o parte, și în raport cu româna comună, pe de altă parte.

Din acest punct de vedere, aromâna, ca și celelalte dialecte sud-dunărene, are un caracter mai conservator, manifestat la toate nivelurile limbii (fonetică-fonologie, morfologie, sintaxă, lexic — mai pregnant însă în primele două compartimente, în general mai rezistente). Numărul mare de arhaisme (stadii mai vechi, în comparație cu altele, tot românești) nu exclude în o viața : o serie de trăsături ale aromânei au apărut după separarea celor patru grupuri de români și contribuie, de aceea, la conturarea individualității acestui dialect.

Trăsăturile arhaice ale aromânei o apropie foarte mult de româna comună (primitivă). Aceasta a permis, între altele, o reconstrucție a acestei faze din istoria limbii române, pentru care nu există nici un fel de texte (v. *ILR* II, capitolul „Româna comună” ; v. și Densusianu, *HLR* I, p. 321 : „Din cele ce am spus pînă acum reiese că macedoromâna trebuie să prezinte româna primitivă, graiul romanic sud-dunărean care s-a format, în vecinătatea albanezei, în urma fuziunii latinei cu ilira”).

În ce privește deosebirile frapante dintre graiurile aromânești, ele vor fi menționate pe parcursul expunerii. Pentru repartizarea dialectală a aromânei, v. *infra*, sub 3.3.

În descrierea care urmează, „graiurile de tip F” sînt graiurile de tip fărșerotesc, iar cele „de tip A” sînt celelalte graiuri aromâne (în special graiul autoarei, originară din nordul Greciei, comuna Hrupișta (Αργος Ορεστίκόν), lingă Castoria (v. și *infra*, sub 3.3.).

3.2.1. Fonologie

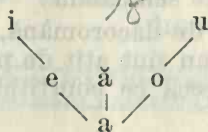
3.2.1.1. Vocale

3.2.1.1.1. Sistemul vocalic aromânesc nu prezintă deosebiri față de daco-română din punctul de vedere al inventarului.

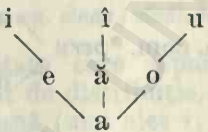
Ca și în daco-română, constatăm și aici trei serii distinctive de localizare: seria anterioară /e, i/, medială /a, ă (î) / și posterioară /o, u/ și trei grade distinctive de deschidere: un grad maxim /a/, mediu /o, ă, e/ și minim /u, (î), i/.

În comparație cu sistemul vocalic al românei comune (/a, ə, e, i, o, u /), care își mărise inventarul cu fonemul /ə/, inexistent în latină (v. p. 88), aromâna prezintă, deci, deosebirile următoare:

3.2.1.1.1.1. Graiurile de tip fărșerotes (de tip F) au un sistem vocalic identic cu acela al românei comune, cu seria centrală incompletă, așa cum reiese din schema următoare:

Majoritatea graiurilor aromânești (de tip A) are însă un sistem vocalic cu seria centrală completă (ca și daco-româna = daco-româna literară), adică:

În aceste graiuri, fonemele de apertură medie /e, ă, o/ sînt ocurente numai în silabă accentuată, ceea ce duce în ultimă instanță la reducerea numărului de unități:

Exemple:

Cf. în spaniola modernă, în portugheză, în greaca modernă și în bulgară, regional. Notăm că trecerile $o > u$ și $e > i$ în poziție neaccentuată, deși nu au caracter regulat, apar totuși și în graiurile de tip F.

F		A	
casă	d̥iptate	casî	driptati
mușată	mușap̃	mușatî	murar̃
avde	păne	avdi	pîni
păduțe	sămbătă	pîduri	sîmbûti

(drom. lit. „casă, dreptate, frumoasă, morar, aude, pîine, pădure, sîmbătă“).

Absența fonemului /l/ într-o parte a domeniului romanic sud-dunărean constituie un fapt material care nu poate fi neglijat atunci cînd se explică originea lui /l/ românesc: prezența acestui fonem în inventarul vocalic românesc nu se poate datora unor cauze externe, ea se datorează unei „tehnici“ romanice (și nu numai romanice) de a închide timbrele vocalelor neaccentuate (mai ales în graiuri de factură populară, care nu au suferit — încă — frînele unei norme literare). De asemenea, pentru cronologia relativă a apariției fonemelor /ă/ și /l/, o concluzie se impune: /l/ a apărut după /ă/ și nu înainte (și nici simultan).

3.2.1.1.2. Dacă din punctul de vedere al inventarului deosebirile dintre aromână și dacoromână nu sînt prea importante, în schimb există o serie de fapte de distribuție a vocalelor (explicabile istoric), care fac specificul aromânei (sau chiar al celor trei dialecte sud-dunărene) în raport cu dacoromîna.

Printre cele mai importante semnalăm:

3.2.1.1.2.1. Spre deosebire de dacoromână, în aromână (ca și în celelalte dialecte sud-dunărene) vocalele nu sînt atît de puternic influențate de timbrul vocalei din silaba următoare, ceea ce constituie o trăsătură arhaică a acestora din urmă.

Astfel, se conservă *e* după labiale, indiferent de natura (timbrul) vocalei din silaba următoare (în timp ce, în dacoromână, *e* se conservă numai cînd în silaba următoare se află o vocală prepalatală: *e* sau *i*; în celelalte contexte *e* > *ă*):

lat. *pilu(m)* > rom. com. *peru $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } per^u \\ \text{drom. } p\ddot{a}r \text{ (dar } peri) \end{array} \right.$

lat. *video* > rom. com. *vedu $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } ved^u \\ \text{drom. } v\ddot{a}d \text{ (dar } vezi) \end{array} \right.$

Tot așa se conservă și diftongul *ea* (după labiale și indiferent de timbru vocalei din silaba următoare):

lat. *me(n)sa* > rom. com. *measă $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } meas\ddot{a} \text{ (F)} \\ \text{meas}\ddot{i} \text{ (A)} \\ \text{drom. } mas\ddot{a} \end{array} \right.$

lat. *feta* > rom. com. *feată $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } feat\ddot{a} \text{ (F),} \\ \text{feat}\ddot{i} \text{ (A)} \\ \text{drom. } fat\ddot{a} \end{array} \right.$

Să se observe, deci, că în dacoromână diftongul *ea* devine *a*, după labiale, cînd silaba următoare nu conține o vocală prepalatală, și devine *e* sub influența unui astfel de sunet în silaba următoare:

lat. *me(n)sae* > rom. com. *mease $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } mease \text{ (F)} \\ \text{meas}\ddot{i} \text{ (A)} \\ \text{drom. } mese \end{array} \right.$

ca și:

lat. *crescit* > rom. com. *creaște $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } \textit{creaște} \text{ (F)} \\ \text{creaști} \text{ (A)} \\ \text{drom. } \textit{crește} \end{array} \right.$

3.2.1.1.2.2. O altă conservare, specifică dialectelor sud-dunărene și care este încă o dovadă a rezistenței vocalice față de natura vocalei din silaba următoare, este păstrarea lui *i* în poziție nazală, precedat de labială (indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare):

lat. *ventum* > rom. com. *ventu (*vinu*) $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } \textit{vinu} \\ \text{drom. } \textit{vînt} \end{array} \right.$

lat. *vendo* > rom. com. *vendu $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } \textit{vindu} \\ \text{drom. } \textit{vînz, vînd} \end{array} \right.$

Să se observe că dacoromâna îl păstrează pe *i* numai atunci cînd este urmat de vocale prepalatale în silaba următoare:

drom. $\left\{ \begin{array}{l} \textit{vînd} \\ \textit{cuvînt} \\ \textit{mormînt} \\ \textit{vînt} \end{array} \right.$ dar $\left\{ \begin{array}{l} \textit{vînz} \\ \textit{cuvînte} \\ \textit{mormînte} \\ \textit{vînte} \end{array} \right.$

(să se compare cu arom. *vîndu* / *vîndi*, *murmîntu* / *murmînti*, *vîntu*^u / *vînti*)

3.2.1.1.2.3. O particularitate care separă aromâna de toate celelalte dialecte și care este tot un fapt de distribuție, este proteza lui *a* înaintea cuvintelor care încep cu consoană (mai ales *r*, *l*). Fenomenul este o inovație a aromânei (mai cu seamă a graiurilor de tip A):

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \textit{rivus} \\ \textit{lucto} \\ \textit{spargo} \\ \textit{comparo} \end{array} \right\} > \text{arom. } \left\{ \begin{array}{l} \textit{ariu} \\ \textit{alîmtu} \\ \textit{aspârgu} \\ \textit{acûmpîr}^u \end{array} \right\} \text{ cf. drom. } \left\{ \begin{array}{l} \textit{rîu} \\ \textit{lupt} \\ \textit{sparg} \\ \textit{cumpăr} \end{array} \right.$

În câteva cazuri, proteza apare și în cuvinte cu inițială vocalică:

lat. $\left\{ \begin{array}{l} \textit{ululo} \text{ (>*(u)rulo)} \\ \textit{ungo} \end{array} \right\} > \text{arom. } \left\{ \begin{array}{l} \textit{aîrlu} \\ \textit{aîngu} \end{array} \right\} \text{ cf. drom. } \left\{ \begin{array}{l} \textit{urlu} \\ \textit{ung} \end{array} \right.$

Să se compare cu meglenoromâna și cu istroromâna, care prezintă fenomenul opus, *a fereza*.

Pentru explicațiile date fenomenului protezei în aromână, v. Capidan, *Aromânii*, p. 226–227, unde se redă întreaga discuție (fenomenul, considerat de origine grecească de Iorgu Iordan, s-a produs mai întîi la cuvinte începătoare cu *r* după Tiktin, este în orice caz o dezvoltare internă după Capidan—datorită „rostirii mai tare a acestui sunet“, *r*—fenomen analog în bască, în neogreacă); v. și Caragiu, *Fono-morf.*, p. 61 (*a*- reprezintă „concretizarea” valorii vocalice, de fonem „*cu aer*“, „deschis“, a lui *r*); v. și Sala, *Contrib. fonol. isl.*, p. 23 (*a*- este datorat caracterului forte al consoanelor *r*, *l*).

3.2.1.1.2.4. În schimb, se constată — ca fenomen arhaic — absența lui i- (provenit din *i-* latin în poziție nazală) :

$\left. \begin{array}{l} nsurat^u \\ ntreg^u \\ ntunică \\ ncărcu \\ ndreptu \end{array} \right\} < \text{lat.} \left\{ \begin{array}{l} *inuxoratus \\ integer \\ in-tunicare \\ in-carricare \\ in directo \end{array} \right\} \text{ cf. drom.} \left\{ \begin{array}{l} însurat \\ întreg \\ (se) întuneacă \\ încarc \\ drept \end{array} \right.$

Faptul că *i* nu poate fi distribuit la inițială este, deci, etimologic (situație caracteristică și pentru româna comună).

3.2.1.1.2.5. Cea mai importantă trăsătură a aromânei, care (ca și proteza, dar cu consecințe esențiale pe plan morfologic) opune acest dialect celorlalte trei, este structura silabei finale : aromâna are întotdeauna silaba finală *v o c a l i c ă*, consoanele nefiind ocurente în această poziție.

Această stare de lucruri se datorează faptului că, pe lângă finalele vocalice general românești (ca în : *casă, ține, doi, munți, dau, spune* etc.), aromâna a păstrat vechiul *-u* (final) latin, pierdut, cu excepția unor graiuri dacoromâne și de poziția „mută cum liquidă”, din toate dialectele românești.

Repartizarea geografică a lui *-u* în aromână este, cu aproximație, următoarea : graiurile de tip *F* prezintă un *-u* scurt, asilabic, după orice consoană simplă sau grup consonantic, în timp ce graiurile de tip *A* prezintă acest *-u* scurt numai după consoană simplă, în cuvintele terminate în grup consonantic *-u* fiind plenison, silabic :

a) C + *-u* :

lat. *lupu(s)* > rom. com. **lupu* $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. F, A } lup^u \\ \text{drom. } lup \end{array} \right.$

lat. *duco* > rom. com. **ducu* $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. F, A } duc^u \\ \text{drom. } duc \end{array} \right.$

lat. *bonu(s)* > rom. com. **bunu* $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. F, A } bun^u \\ \text{drom. } bun \end{array} \right.$

b) (C) CC + *-u* :

lat. *lignu(m)* > rom. com. **lemnu* $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom.} \left\{ \begin{array}{l} \text{F } lem^u \\ \text{A } lemnu \end{array} \right. \\ \text{drom. } lemn \end{array} \right.$

lat. *albu(s)* > rom. com. **albu* $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom.} \left\{ \begin{array}{l} \text{F } alb^u \\ \text{A } albu \end{array} \right. \\ \text{drom. } alb \end{array} \right.$

lat. *plango* > rom. com.* *plangu* $\left\{ \begin{array}{l} \text{arom. } \left\{ \begin{array}{l} F \text{ } pl\grave{a}ng^{u} \\ A \text{ } pl\grave{i}ngu \end{array} \right. \\ \text{drom. } pl\grave{i}ng \end{array} \right.$

Din motive morfologice (*u* deosebește pers. 1 sg. de pers. a 2-a a ind. prez., la verb, și singularul masculin de plural, la substantive și adjective), s-a introdus un *-u* (silabic sau asilabic, în condițiile explicate *supra*) chiar la cuvinte nelatine, care, deci, la origine nu aveau un *-u*:

gr. $\pi\acute{o}\delta\omicron\nu\acute{\alpha}\varsigma$ > arom. *puḍundăr^u* „erac (de pantalon)“

tc. *bei* > arom. *bei^u* „bei“

alb. *hut* > arom. *hut^u* „prost, timpit“

sl. *gol* > arom. *gol^u* „gol“

it. *piatto* > arom. *pḥat^u* „farfurie“ (unde *-u* poate fi considerat etimologic, dar el este scurt după o consoană, în timp ce it. *fiongo*, de pildă, > arom. A *fl'ongu*, cu *-u* silabic).

Se poate, deci, stabili următoarea structură silabică finală pentru aromâna A (în silabe cu *-u*):

$$\left\{ \begin{array}{l} \dots C \quad + -^u \\ \dots (C) CC + -u \end{array} \right.$$

Aceeași structură silabică se constată, în aromâna A, și atunci când elementul vocalic final postconsonantic este de tip *-î*, *-i*, adică:

{ . . . C + V asilabică [*-^u*, *-ⁱ*, *-ⁱ*] :

auṣ^u „moș“ / *auṣⁱ* „moși“

soṣ^u „soț“ / *soṣⁱ* „soți“

mor^u „mor“ / *morⁱ* „mori“

caḍ^u „cad“ / *caḍⁱ* „cazi“

{ . . . (C)CC + V silabică [*-u*, *-i*, *-i*] :

ṭerbu „cerb“ / *ṭerḡi* „cerbi“

gorṭu „păr“ / *gorṭi* „peri“

versu „vărs“ / *verṣi* „verși“

caftu „caut, cer“ / *caḥṭi* „cauți, ceri“

Varianța [*-i*] apare numai după consoanele *ṭ*, *ḡ*.

V. pentru întreaga problemă a structurii silabice finale a aromânei A, Caragiu, *Fono-morf.*, p. 65–69.

După Al. Rosetti, *-u* din aromână ar fi o inovație și nu un arhaism (ca și *-u* din unele graiuri dacoromâne, el ar fi rezultatul pronunțării explozive a consoanelor finale). Faptul că acest *-u* apare cu regularitate în aromână, că este înregistrat (și descris — v. Ucuta, în Papahagi, *Scr.*, p. 67) în textele aromânești din secolul

al XVIII-lea și, mai ales, simetria dintre silabele cu *-i* și cele cu *-u* (v. și Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 83) constituie argumente împotriva teoriei caracterului recent al acestui sunet final.

3.2.1.1.2.6. Așa cum s-a arătat la descrierea inventarului vocalic (v. *supra*, p. 223), în silabe neaccentuate vocalele de apertură medie /e, ə, o/ nu sînt ocurente. Această restricție în distribuția lor caracterizează numai graiurile de tip A (v. exemple la Caragi, *Fono-morf.*). Consecința imediat următoare a influenței poziției neaccentuate — în aceleași graiuri — este sincoparea vocalelor neaccentuate:

niveastă > *mveastă* „nevastă“

fuđim > *vđim* „plecăm“ (cf. drom. *fugim*)

mîcăm > *ngăm* „mîncăm“

mușat > *mșat* „frumos“

Sincopa nu apare în toate graiurile de tip A (mai frecventă este în aromâna vorbită în sud — Tesalia, Epir, regiunea Veriei). În unele contexte însă, ea este general aromânească: este cazul desinențelor substantivale de sg. *-u* și *-e*, care dispar în prezența articolului hotărît (enclitic):

*omulu > *omlu* (A), *omu* (F)

*bărbatulu > *bîrballu* (A), *băpbatu* (F)

Pentru formele din F, v. Caragi, *Fono-morf.*, p. 163 seq.

*soarele > *soarli* (A), *soră* (F)

*capetele > *capilli* (A), *capitle* (F)

Pentru tratamentul *ri* > *ī*, v. *infra*, p. 265.

3.2.1.2. Semivocale

3.2.1.2.1. Ca și dacoromâna, aromâna are patru sunete asilabice (de tip „semivocale“), care, împreună cu vocalele, formează diftongi și triftongi: [e, i, ə, u].

Diferența dintre *e* și *i*, respectiv *ə* și *u* nu este distinctivă (nu există nici o pereche minimală în care cele două perechi fonetice să comute între ele).

În dacoromână s-au găsit perechi ca / beată ~ bjată /. V. pentru statutul fonologic al semivocalelor din aromână Caragi, *op. cit.*, p. 33 seq.

3.2.1.2.2. În ce privește distribuția lor, remarcăm faptul că, cu cîteva excepții (explicabile istoric), varianta *i* nu apare la inițiala cuvintelor care încep cu *e-* (altfel spus, aromâna nu cunoaște preiotarea lui *i* înainte de *e-*):

ești, *ești* „ești“ (cf. drom. [iɛʃtʰ])

el „el“ (cf. drom. [iɛl])

ei „ei“ (cf. drom. [iɛi])

3.2.1.2.3. O restricție distribuțională cunoaște semivocala *u*, care nu poate apărea înainte de consoană în interiorul cuvîntului după vocalele *a*, *e*.

În acest context, u devine v înainte de consoană sonoră și f înainte de consoană surdă, adică :

{	au + C	sonoră > av : <i>alávdu</i> „laud“ (<lat. <i>laudo</i>) <i>ávdu</i> „aud“ (<lat. <i>audio</i>)
		surdă > af : <i>cáftu</i> „caut“ (<lat. <i>cavito</i>)
{	eu + C	sonoră > ev : <i>kávrî</i> „febră“ (<lat. <i>febra</i>) <i>Febră</i> din dacoromână este un neologism.
		surdă > ef : <i>préftu</i> „preot“ (< <i>preut</i> < lat. <i>presbiter</i>)

La finala cuvintelor însă, u este ocurent (și nu se consonantizează în prezența articolului *-lu*) :

{	<i>bo<u>u</u></i>	+ -lu	↗	<i>bó<u>u</u>lu</i>	} și nu	↗	<i>*bo<u>v</u>lu</i>
{	<i>le<u>u</u></i>		↘	<i>lé<u>u</u>lu</i>		↘	<i>*le<u>v</u>lu</i>

3.2.1.3. Consoane

3.2.1.3.1. Inventarul consoanelor aromânești este următorul :

mod loc	bilabiale	labio- dentale	inter- dentale	dentale	prepa- latale	palatale	velare
oclusive	p ~ b			t ~ d		k ~ g	c ~ g
africate				ʈ ~ ɖ	ç ~ ǵ		
fricative		f ~ v	(θ) ~ (ð)	s ~ z	ʃ ~ j	ħ ~ y	h ~ (ɣ)
nazale	m			n		ɲ	
laterale				l		l'	
vibrante				r			

Ca și în dacoromână, sînt distinctive : modul de articulare, locul de articulare și prezența sau absența sonorității (consoanele perechi fiind legate între ele prin semnul ~).

În raport cu faza anterioară de evoluție (româna comună) și cu dacoromâna sau cu celelalte dialecte sud-dunărene, se constată un număr de unități în plus : unele sînt arhaisme, altele sînt inovații (apărute fie ca rezultat al unei evoluții normale — cauze interne, fie ca împrumuturi din alte limbi — cauze externe).

3.2.1.3.1.1. Se păstrează consoanele palatale /l', n/, care caracterizează toate dialectele sud-dunărene. Dacoromâna a pierdut aceste consoane (cu excepția graiului bănățean, care îl păstrează pe /n/).

/l'/ provenit din :

— lat. l + ě, i :

lat. $\begin{Bmatrix} \text{leporem} \\ \text{liberto} \\ \text{linum} \end{Bmatrix} > \text{arom. } \begin{Bmatrix} \text{l'épur} \\ \text{l'értu} \\ \text{l'in}^u \end{Bmatrix} \text{ cf. drom. } \begin{Bmatrix} \text{iepure} \\ \text{iert} \\ \text{in} \end{Bmatrix}$

— lat. l + i (< i + e, i în hiat) :

lat. $\begin{Bmatrix} \text{familia} \\ \text{mulierem} \\ \text{filius} \end{Bmatrix} \text{ arom. } \begin{Bmatrix} \text{fumeál'i} \\ \text{mul'ári} \\ \text{kil}^u \end{Bmatrix} \text{ cf. drom. } \begin{Bmatrix} \text{femeie} \\ \text{muiere} \\ \text{fiu} \end{Bmatrix}$

— lat. u + i :

lat. gallina > arom. gâl'inî ; cf. drom. găină

— lat. cl, gl (deveniți cl', gl' în toate dialectele sud-dunărene și apoi k, g în dacoromână) :

lat. $\begin{Bmatrix} \text{oculum} \\ \text{clamo} \\ \text{inclago} \end{Bmatrix} > \text{arom. } \begin{Bmatrix} \text{ocl'u} \\ \text{cl'em}^u \\ \text{ncl'eg}^u \end{Bmatrix} \text{ cf. drom. } \begin{Bmatrix} \text{ochi} [\text{ok}'] \\ \text{chem} [\text{kem}] \\ \text{încheg} [\text{in}^k\text{eg}] \end{Bmatrix}$

lat. $\begin{Bmatrix} \text{vigilo} \\ \text{*glemus} \\ \text{inglutto} \end{Bmatrix} > \text{arom. } \begin{Bmatrix} \text{avegl'u} \\ \text{gl'em}^u \\ \text{ngl'it}^u \end{Bmatrix} \text{ cf. drom. } \begin{Bmatrix} \text{veghez} [\text{ve}^k\text{gez}] \\ \text{ghem} [\text{g}^k\text{em}] \\ \text{înghit} [\text{in}^k\text{git}] \end{Bmatrix}$

/n/ provenit din :

— lat. n + i (< e, i în hiat) (păstrat și în graiul bănățean) :

lat. $\begin{Bmatrix} \text{calcaneum} \\ \text{vinea} \\ \text{*antaneus} \end{Bmatrix} > \text{arom. } \begin{Bmatrix} \text{câlcâin}^u \\ \text{ayîni} \\ \text{ntîn}^u \end{Bmatrix} \text{ cf. drom. } \begin{Bmatrix} \text{călcâi} \text{ (dar băn. călcâin)} \\ \text{vie} \text{ (dar băn. viîne)} \\ \text{întîi} \text{ (dar băn. întîn)} \end{Bmatrix}$

Acest context apare foarte des în sufixul latinesc -oneus, -onea, devenit în aromână -on^u, -gaⁿⁱ, iar în dacoromână -oi, -oaie :

arom. $\begin{Bmatrix} \text{bruscoin}^u \\ \text{lupgaⁿⁱi} \end{Bmatrix} \text{ cf. drom. } \begin{Bmatrix} \text{broscoi} \\ \text{lupoaică} \text{ (lup + -oaie + că)} \end{Bmatrix}$

— lat. $(n) + (-i)$ flexionar (desinență) :

arom.	$\left\{ \begin{array}{l} q\acute{a}min^i \\ bun^i \\ adun^i \end{array} \right\}$	cf. drom. lit.	$\left\{ \begin{array}{l} [q\acute{a}men^i] \text{ (dar b\acute{a}n. } oamin^i\text{)} \\ [bun^i] \text{ (dar b\acute{a}n. } bun^i\text{)} \\ [adun^i] \text{ (dar b\acute{a}n. } adun^i\text{)} \end{array} \right\}$

Palatala / n / se păstrează și în elemente de origine slavă (atunci cînd ea provine dintr-un $n + i$) : sl. *kopanja* > arom. *cupaⁿit* (cf. drom. *copate*) ; sl. *banja* > arom. *baⁿi* (cf. drom. *baie*).

Palatalele / l' , n / se opun nonpalatalelor (dentale) / l , n /, după cum o demonstrează perechile următoare :

arom.	$\left\{ \begin{array}{l} /l'au \sim lau/, iau'' \sim \text{„sp\acute{a}l“} \text{ (cf. drom. dial. } lau\text{)} \\ /b\acute{a}na \sim b\acute{a}na /, baia'' \sim \text{„via\acute{t}a“} \end{array} \right\}$

3.2.1.3.1.2. Africata / q /, provenită din lat. $d + \acute{e}, i, -i$ flexionar, se păstrează în aromână (ca și în graiurile moldovean, bănățean și maramureșean) :

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} dico \\ *urdica \\ (urtica) \\ vides \end{array} \right\}$	> arom.	$\left\{ \begin{array}{l} q\acute{ic}^u \\ urq\acute{ic}\acute{i} \\ veq\acute{i} \end{array} \right\}$	cf. drom. lit.	$\left\{ \begin{array}{l} zic \\ urzic\acute{a} \\ vez\acute{i} \end{array} \right\}$

Pentru africata / q / < lat. $g + e, i, v.$ *infra*, p. 233.

3.2.1.3.1.3. Africata / g /, provenită din lat. $j + o, u$, se păstrează ca arhaism în aromână (ca și în graiurile moldovean, bănățean, maramureșean) :

lat.	$\left\{ \begin{array}{l} jocus \\ judico \\ juvenis \end{array} \right\}$	> arom.	$\left\{ \begin{array}{l} g\acute{o}c^u \\ g\acute{u}dic^u \\ g\acute{o}ni \end{array} \right\}$	cf. drom. lit.	$\left\{ \begin{array}{l} joc \\ judec \\ june \end{array} \right\}$

Pentru africata / g / provenită din împrumuturi, v. *infra*, p. 233.

3.2.1.3.1.4. Ca urmare a palatalizării consoanelor bilabiale / p , b , m / și labiodentale / f , v / sub influența unui iod (dezvoltat între labială și vocala prepalatală următoare), s-au creat în aromână consoanele / k , g , n , h , y /.

Palatalizarea labialelor este generală în aromână (în sensul că se produce la toate labialele, în toate cuvintele în poziții identice și în toată aromâna) și totală (în sensul că modificarea fonetică are loc pînă la capăt, stadiile atinse fiind finale; stadii intermediare, cum apar în dacoromână, nu sînt cunoscute):

$p > k$:	<i>képtu</i> „piept”, <i>kátrî</i> „piatră”, <i>ker^u</i> „fier”
$b > g$:	<i>gíni</i> „bine”, <i>algínî</i> „albină”, <i>algí</i> „albi”
$m > n$:	<i>nari</i> „miere”, <i>níc^u</i> „mic”, <i>neq^u</i> „miez”
$f > k$:	<i>ker^u</i> „fier”, <i>kérbu</i> „fierb”, <i>kil^u</i> „fiu”
$v > y$:	<i>yin^u</i> „vin”, <i>yifál^u</i> „vițel”, <i>ayíni</i> „vie”

3.2.1.3.1.4. Seria fricativelor (care moștenise din româna comună consoanele /f, v, s, ș/ (v. p. 93 seq.), s-a îmbogățit în aromână, pe de o parte, cu palatalele /h, y/, rezultate din palatalizarea labiodentalelor /f, v/, dar, așa cum reiese din tabelul de la p. 229, și cu încă trei consoane: două cu localizare interdentală /θ, δ/ și una cu localizare velară /ɣ/, corespondentă sonoră a consoanei /h/.

Aceste trei fricative au fost introduse din greacă, odată cu cuvinte conținând aceste sunete, în regiunile cu puternică influență grecească (aromâna de tip Δ, de pildă):

gr. $\left\{ \begin{array}{l} \theta\alpha\upsilon\mu\alpha \\ \theta\epsilon\mu\acute{\epsilon}\lambda\iota\omicron\nu \\ \kappa\acute{\alpha}\theta\epsilon \end{array} \right\}$	>	arom. $\left\{ \begin{array}{l} \theta\acute{\alpha}m\acute{\iota} \text{ „minune“} \\ c\acute{\alpha}\theta\iota \text{ „fiecare“} \\ \theta\acute{\iota}m\acute{\epsilon}l^u \text{ „temelie“} \end{array} \right\}$
gr. $\left\{ \begin{array}{l} \delta\acute{\alpha}\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma \\ \delta\alpha\sigma\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha \\ \acute{\alpha}\delta\acute{\upsilon}\nu\alpha\tau\omicron\varsigma \end{array} \right\}$	>	arom. $\left\{ \begin{array}{l} \delta\acute{\alpha}sc\acute{\alpha}l^u \text{ „dascăl, învățător“} \\ \delta\acute{\alpha}sc\acute{\alpha}l\acute{\iota} \text{ „învățătoare“} \\ \acute{\alpha}d\acute{\iota}n\acute{\alpha}t^u \text{ „fără putere, slăbit“} \end{array} \right\}$

La fel, albanezul *dhallë* > arom. *δálí* „lapte acru”

gr. $\left\{ \begin{array}{l} \gamma\omicron\mu\acute{\alpha}\rho\iota \\ \acute{\alpha}\gamma\omicron\iota\omicron\varsigma \\ \gamma\alpha\mu\beta\rho\acute{\omicron}\varsigma \end{array} \right\}$	>	arom. $\left\{ \begin{array}{l} \gamma\acute{u}m\acute{\alpha}r^u \text{ „măgar“} \\ \acute{\alpha}\gamma\acute{r}u \text{ „sălbatic“} \\ \gamma\acute{\alpha}mbr\acute{o}, \gamma\acute{\alpha}mb\acute{o} \text{ „mire“} \end{array} \right\}$

Identitatea fonologică a acestor consoane poate fi demonstrată prin perechi minimale ca:

arom. $\left\{ \begin{array}{l} /tar^u \sim \theta\acute{\alpha}r^u / \text{ „măgar“} \sim \text{„curaj“} \\ /ar\acute{\alpha}d\acute{\iota} \sim ar\acute{\alpha}d\acute{\iota} / \text{ „(să) radă“} \sim \text{„rînd“} \\ /ágru \sim \acute{\alpha}\gamma\acute{r}u / \text{ „ogor“} \sim \text{„sălbatic“} \end{array} \right\}$

Randamentul funcțional al acestor opoziții este foarte redus. Dat fiind însă că interdentalizarea a atins și consoane moștenite din latină (lat. *femina* > arom. *θεάμινι* „feminin”; lat. *infima* > arom. *(nì)θεάμινι* „puțin”), integrarea lor în sistem pare asigurată.

În felul acesta, seria fricativă este completă în aromâna Δ, fiecare membru al seriei oclusive avînd corespondentul său fricativ (participînd în același timp la o corelație de ocluziune și la o corelație de sonoritate):

p	b	t	d	ʈ	ɖ	ç	ǰ	k	g	c	g
f	v	(θ)	(δ)	s	z	ʃ	j	h	y	h	(ɣ)

3.2.1.3.2. Probleme de distribuție

3.2.1.3.2.1. Particularitatea cea mai interesantă a aromânei (și megleno-românei), care individualizează românitățile sud-est-dunăreană, opunînd-o

cele nord- și nord-est-dunărene, este tratamentul velarelor latinești $c, g + e, i$, devenite în aromână $/t, d/$ și nu $/č, ġ/$, cum se întâmplă în dacoromână:

lat.	$\begin{Bmatrix} cepa \\ caelum \\ quinque \end{Bmatrix}$	> arom.	$\begin{Bmatrix} t\acute{e}ap\acute{i} \\ t\acute{e}r^u \\ t\acute{i}n\acute{t}i \end{Bmatrix}$	cf. drom. lit.	$\begin{Bmatrix} ceap\acute{a} \\ cer \\ cinci \end{Bmatrix}$
lat.	$\begin{Bmatrix} marginem \\ gelu \\ generem \end{Bmatrix}$	> arom.	$\begin{Bmatrix} m\acute{a}r\acute{d}ini \\ \acute{d}er^u \\ \acute{d}iniri \end{Bmatrix}$	cf. drom. lit.	$\begin{Bmatrix} margine \\ ger \\ ginere \end{Bmatrix}$

În legătură cu istoricul fenomenului, părerile sînt împărțite: lat. c, g au evoluat diferit în aromână și dacoromână (Philippide); stadiul t a trecut prin stadiul $\acute{e}$ (Densusianu); cele două stadii t și $\acute{e}$ au trecut prin faza comună $t\acute{s}$, intermediară între lat. c, g și arom. t , drom. $\acute{e}$ (v. amănunte la Capidan, *Aromânii*, p. 322).

În consecință: inventarul aromânei nu s-a îmbogățit cu noi unități prin schimbarea fonetică discutată, pentru că africatele $/t/$ și $/d/$ existau în sistem încă din română comună (proveneau din t, d latini urmați de $\acute{e}, i, i$: lat. *tenco* > rom. com. **finu*, drom. *fin*, arom. *fin*^u; pentru d din lat. d , v. *supra*, p. 231).

Tratamentul africatelor interesează, pe de o parte, fonetica istorică a aromânei, iar, pe de altă parte, descrierea tipologică a dialectelor românești (v. Vasiliu, *Fonol. ist.*, p. 98 seq.).

3.2.1.3.2.2. Celelalte două africate ale aromânei $/č, ġ/$ existau de asemenea în sistem: $/č/ < \text{lat. } c, t \text{ urmate de } io, iu$, iar $/ġ/ < \text{lat. } j + o, u \text{ sau } d + i\acute{o}, i\acute{u}$:

lat.	$\begin{Bmatrix} mattheuca \\ urceolus \\ petiolus \\ fetiolus \end{Bmatrix}$	> arom.	$\begin{Bmatrix} m\acute{t}cuc\acute{i} \\ ur\acute{c}or^u \\ \acute{c}i\acute{c}or^u \\ fi\acute{c}or^u \end{Bmatrix}$	cf. drom. lit.	$\begin{Bmatrix} m\acute{c}iuc\acute{a} \\ urcior \\ picior \\ fecior \end{Bmatrix}$

Pentru $/ġ/$ provenind din lat. $j + o$, v. *supra*, p. 231. Lat. *deorsum* a dat în aromână $(di) \acute{g}os^u$ „jos”.

Frevența africatelor $/č, ġ/$ a crescut mult în etapele ulterioare de evoluție prin împrumuturi din limbile balcanice (mai ales din turcă, unde africatele prepalatale $\acute{c}, \acute{ğ}$ au o frecvență foarte mare):

tc.	$\begin{Bmatrix} \acute{c}ardak \\ \acute{c}ap \\ \acute{ğ}eb \\ o\acute{ğ}ak \end{Bmatrix}$	> arom.	$\begin{Bmatrix} \acute{c}ird\acute{a}ki \text{ „cerdac”} \\ \acute{c}ap\acute{i} \text{ „pas”} \\ \acute{ğ}epi \text{ „buzunar”} \\ u\acute{ğ}ac^u, u\acute{ğ}aki \text{ „hogeag”} \end{Bmatrix}$

bg. *kočan* > arom. *cučan* „cocean”

vsl. *čelĭnikŭ* > arom. *čelnic* „celnic, mare posesor de turme de oi”

3.2.2. Morfologie

Structură gramaticală a aromânei, atît prin trăsăturile ei arhaice, cît și prin propria ei „tehnică“ de evoluție, situează idiomul mai aproape de tipul romanic comun decît dacoromâna.

V. Matilda Caragiu Marioțeanu, *La romanité sud-danubienne: l'aroumain et le méglénoroumain*, în „La Linguistique“, 8 (1972), 1, p. 106—122; v. și, de același autor, *Les idiomes romans sud-danubiens par rapport au type roman cosérien* (sub tipar, în Actele Congresului de lingvistică romanică de la Quebec, 1972) sau Caragiu, *Typol.*

3.2.2.1. Substantiv

3.2.2.1.1. În ce privește numărul, se constată că opoziția are un randament funcțional ridicat, în sensul că, cu foarte rare excepții, diferența dintre singular și plural este marcată prin formanți specifici (să se compare cu istroromâna, unde neutralizarea opoziției de număr este foarte frecventă).

a) Pe lingă formanții general românești (cu structură vocalică):

-i realizat ca [-i]: *térǵi* „cerbi“

[-i]: *boǵi* „boi“

[-i]: *fićórí* „feciori“

[-i]: *múnǵi* „munți“

[-i]: *fraǵi* „frați“

(formantul -i apare după consoane „dure“)

-e realizat ca: [-e] în graiurile de tip F: *cáse*, *scámne* „scaune“

[-i] în graiurile de tip A: *cási*, *scámni*

-le realizat ca: [-le] în graiurile de tip F: *steǵle* „stele“

[-li] în graiurile de tip A: *steǵli*

-uri: *vímǵurí* „vinturi“ (neutru)

lápǵturí „lăpturi“ (plural colectiv neutru)

b) Se constată în aromână o serie de formanți proprii, moșteniți din latină sau împrumutați din alte limbi:

-ǵnⁱ (în graiurile de tip F), -ínⁱ (în cele de tip A):

tátíní „părinți“ (plural al lui *tátí* „tată“)

lálíní „unchi“ (plural al lui *lálí* „unchi“; cf. lat. *lalla*, alb. *lálë*)

mumíní „mame“ (plural al lui *mumí* „mamă“)

Formantul descris mai sus este de origine latină (cf. formele latinești: *tata*/ *tatanis* > *tatane*: *mamma*/ *mammanis* > *mammane*; v. ILR II, p. 51, 55) și este aplicat numai în aceste câteva cuvinte. Cf. și drom. *tătíne*, *frăǵíne*, pl. *tátíní*, *frăǵíní*.

-an', care se adaugă la substantive nume de familie și are sens colectiv :

Bóbean' „cei din familia *Bóbea*“

Carágan' „cei din familia *Carágu*“

Vrétan' „cei din familia *Vréta*“

Acest formant provine din sl. *-ean* (< *ěni*).

-ád' (rar *-ád'*), desinență specifică substantivelor masculine cu finală vocalică accentuată (*-ă, -ó, -é, -i*) :

amirád' „împărați“ (plural al lui *amiră* „împărat“)

misticád' „taine, secrete“ (plural al lui *misticó* „taină“)

cafineád' „cafenele“ (plural al lui *cafiné* „cafenea“)

cafiğád' „cafegii“ (plural al lui *cafiği* „cafegiu“)

Desinența în discuție vine din gr. *-άδες*, iar substantivele cărora li se adaugă la plural sint imprumuturi relativ recente din greacă și turcă.

-ate (în graiurile de tip F), **-ati** (în graiurile de tip A), formînd pluralul unor feminine :

yrámati „litere, slove“ (plural al lui *yrámî* „literă“)

thámati „minuni“ (plural al lui *thámî* „minune“)

Și acest formant provine din greacă (< *-ατα*).

V. o descriere și o clasificare a substantivelor în aromână la Caragiu, *Fono-morf.*, p. 70 seq.

3.2.2.1.2. C a z u l substantivelor nearticulate pune probleme deosebit de interesante pentru evoluția românei comune și pentru plasarea aromânei în cadrul României.

Trăsătura cea mai caracteristică a aromânei (ca și a celorlalte dialecte românești, sud-dunărene) este absența (pierderea?) flexiunii bicazuale la feminine :

a) Ca în toate dialectele românești, aromâna prezintă, la m a s c u l i n e și n e u t r e, un tip flexionar preponderent cu doi termeni opozabili (o formă de singular nearticulat, pentru toate cazurile, și o altă formă de plural pentru toate cazurile):

		sg.				pl.	
		m.	n.			m.	n.
N.	{	<i>lup^u</i>	<i>loc^u</i>	{		<i>lukⁱ</i>	<i>locurⁱ</i>
G.		<i>préftu</i>	<i>ariu</i>			<i>préffî</i>	<i>ariurⁱ</i>
D.		<i>amiră</i>	<i>os^u</i>			<i>amirád'</i>	<i>qási</i>
Ac.		<i>mănti</i>	<i>sémnu</i> <i>lápți</i>			<i>múnți</i>	<i>seámni</i> <i>(lăpturⁱ)</i>

„lup, preot, împărat, munte ; loc, rîu, os, semn, lapte“.

Tipul flexionar cu opoziția sg. ~ pl. neutralizată este extrem de rar. b În ce privește femininele, ca și în celelalte dialecte sud-dunărene și spre deosebire de dacoromână, aromâna a generalizat (sau a moștenit?) tipul flexionar cu doi termeni opozabili (o formă de singular/o formă de plural), preponderent la masculin și neutre (descriș *supra*):

	sg.	pl.	
N.	<i>mămî</i>	<i>mumîn'</i>	„mamă“
G.	<i>ȧrămî</i>	<i>ȧrămati</i>	„literă“
D.	<i>gûrî</i>	<i>gur'</i>	„gură“
Ac.	<i>văcî</i>	<i>văŧ'</i>	„vacă“
	<i>sôrî</i>	<i>surări'</i>	„soră“
	<i>hălî</i>	<i>hăl'urî</i>	„hal, stare proastă“
	<i>steăuî</i>	<i>steăli</i>	„stea“
	<i>biŧăuî</i>	<i>biŧei</i>	„belea“
	<i>sîrbîŧări</i>	<i>sîrbîŧor'</i>	„sărbătoare“
	<i>căli</i>	<i>căl'ur'</i>	„cale“

Cîteva substantive feminine prezintă o singură formă pentru toate cazurile, ambele numere:

N.	<i>lupqáni</i> (sg. + pl.) „lupoaică“	—și toate substantivele formate
G.	cu sufixul <i>-qáne</i> , <i>-qáni</i> (drom. <i>-oaie</i> ; din lat. <i>-onea</i>)	
D.	<i>cireăși</i> (sg. + pl.) „cireasă“	
Ac.	<i>hiŧ'i</i> (sg. + pl.) „fiică“	

Dintre toate femininele aromânești, o singură clasă (și anume aceea provenind din vechile substantive latinești de declinarea I tipul *casa / casae*) prezintă o opoziție f a c u l t a t i v ă (raport de variație liberă) între N. Ac. sg. și G. D. sg.:

	sg.	pl.	sg.	pl.
N.Ac.	-ă	-e	<i>casă</i>	<i>case</i>
G.D.	-e/-ă		<i>case / casă</i>	

Formele pe care le-am dat aici sînt din aromâna de tip F (mai apropiate de cele din româna comună prin fonetism); în aromâna A: *casî / casî*.

În consecință, toate substantivele feminine din aromână prezintă nonidentitate între forma de G. D. sg. și forma unică de plural (cf. în dacoromână). Această nonidentitate apare foarte clar la declinarea articulată: dînd la o parte articolul enclitic de G.D. sg. și, respectiv, plural, formele rezul-

tate nu sînt identice (la sg. forma este aceeași cu N. Ac. sg., nu cu N. G. D.Ac. pl.). Să se compare :

G.D. sg.	{ arom. a VĂCĂĬ'eî drom. VACII [văci]	{ VĂȚle VACIle
G.D. sg.	{ arom. a STEĂUĂĬ'eî drom. STELEi	{ STEĂLEle STELEle

În aromâna A : a vâcîl'eî / vâțli, a steăuîl'eî / steălili.

Aromâna se apropie, deci, din acest punct de vedere, de celelalte limbi romanice, care exprimă funcțiile de dativ și genitiv cu mijloace „analitice“ : dativul se introduce prin prepoziția *a* (< lat. *ad*); acest *a* s-a extins ulterior și la genitiv (cf. fr. *fils-à-papa*) :

G.	{ fićórlu a câsa a	{ vițînl'eî vițînlui vițînl'eî vițînlui
D.	l'-u dau a	{ vițînl'eî vițînlui

În aromâna A : a vițînl'eî.

Flexiunea cu doi termeni opozabili la feminine (în loc de trei, cf. drom.) poate fi o inovație a aromânei, care, potrivit unei „tehnică“ specific romanice, în sensul concepției lui Eugenio Coseriu asupra tipului romanic, evoluției și constituirii lui (v. Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*) a evoluat în sensul pierderii opozițiilor cazuale, utilizînd pentru exprimarea funcțiilor elemente formal autonome și antepuse (v. și Caragiu, *Rom. sud-danub., Typol.*); fenomenul poate fi însă vechi (romănesc comun) — în acest caz, dacoromâna fiind aceea care a inovat constituindu-și un tip flexionar feminin distinct de al masculinelor și neutrelor la singular (v. și p. 102, 136)

3.2.2.1.3. În ce privește acuzativul, cea mai importantă trăsătură a aromânei (comună cu celelalte dialecte sud-dunărene) este exprimarea obiectului direct individualizat fără *pe* (cf. dacoromâna) :

l'a-l' nîclu ! „ia-l [pe] cel mic !“

nu-l' cl'imăi frāti-nu la nîmtî „nu l-am chemat [pe] frate-miu la nuntă“

nu-l' ávdu fićórlu „nu-l aud [pe] băiat“

mutră-u dáda cum" țóărți „privește-o [pe] mama cum toarce“

3.2.2.1.4. Tot o trăsătură sintactică arhaică (ca și precedentă) este exprimarea acuzativului numelor de locuri fără prepoziție, ca în latină :

direcția :

mi duc^u Hrúpiști „mă duc [la] Hrupiște“

earám^u Déniscu aqáltar^t „am fost [la] Deniscu alaltăieri“

nî dúsím^u Samarína veára ațeá „ne-am dus [la] Samarina în vara aceea“

Cf. lat. *eo Rómam*.

existența (într-o localitate) :

éscu Sîrínî di dáuî dîli „sînt [la] Salonic de două zile“

earám^u Trámusti ántu-ațel^u „ne aflăm [la] Gramoste în anul acela“

3.2.2.2. Articol

3.2.2.2.1. Articolul hotărît este preponderent enclitic.

La N.Ac. sg. și pl. și la G.D.pl. este întotdeauna, ca în toată limba română, enclitic.

La G.D. singular este, în marea majoritate a cazurilor, de asemenea enclitic; excepția o constituie o serie de nume de persoane (de obicei nume proprii, dar și comune, apelative; v. *infra*, p. 239), care prezintă un articol proclitic.

3.2.2.2.1.1. Articol enclitic

feminin (sg. pl.) și neutru (pl.) :

-a

	sg.	pl.		sg.	pl.
N.Ac.	-a	-le		cása	cásele
G.D.	a -l'eî	-lor ^u	a	cásál'eî	cáselor ^u

Formele -le, -l'eî se realizează regional și ca -li, -l'i (v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 90).

masculin (sg. pl.) și neutru (sg.) :

(a) -lu, -l^u

	sg.	pl.		sg.	pl.
N. Ac.	-lu, -l ^u	-l'i, -l' ⁱ		lúplu, térbul ^u	lúkl'i, tergíl' ⁱ
G.D.	a -luî	-lor ^u	a	lúplui, térbului	lúklor ^u , térgilor ^u

Formele -lu și -l^u, respectiv -l'i și -l'ⁱ sînt în distribuție complementară : -lu, -l'ⁱ se adaugă la cuvinte terminate în vocală asilabică : *om^u—óm^u, boi—bó^ulu* *oámir^t—qámírl'i, boi—boi'l'i* ; -l^u, -l'ⁱ se adaugă la substantive cu finală silabică : *préftu—préftul^u|préfti—préftilⁱ*.

La origine, articolul este același cu cel din dacoromână: acolo însă au dispărut *-u* și *-l'* (lat. *illaei* (< arom. *-l'et*) > drom. *-ei* > *-i*; lat. *illi* (< arom. *-l'i*) > drom. *-i*).

b) *-le*

		sg.	pl.			sg.	pl.
N.Ac.		<i>-le</i>	<i>-l'i</i>			<i>frătele</i>	<i>frății</i>
G.D.	<i>a</i>	<i>-lui</i>	<i>-lor^u</i>	<i>a</i>		<i>frătelui</i>	<i>frăților</i>

Forma *-le* are varianta regională *-li* (aromâna A).

3.2.2.2.1.2. Articol proclitic

Așa cum am precizat mai sus, el apare numai la G.D. sg. și numai a o serie de persoane (nume proprii sau apelative). Deci:

feminin:

ale + substantiv nearticulat: *ale* { *feată/feâte* „fetei“
Marie „Mariei“
dădă „mamei“

În aromâna A: *ali*

maseulin:

al^u + substantiv nearticulat: *al^u* { *Cola* „lui Cola“
Miha „lui Miha“
dumniță „lui Dumnezeu“
amiră „împăratului“
auș^u „bătrînului“

Articolele *ale* și *al^u* prezintă sudarea prepoziției specifice pentru exprimarea cazului oblic, *a*, cu articolul *-le*, respectiv, *-lu*.

Substantivele neutre, de obicei nume de lucruri, nu cunosc articularea proclitică.

3.2.2.2.2. Articolul nehotărît este întotdeauna proclitic.

Spre deosebire de dacoromână și istroromână însă, la feminin se păstrează forma așteptată din latină: *ună* (*unî*) (<lat. *una*; cf. drom. istr. *o*): *unî casî*, *unî feată*, *unî mul'ari*.

La plural, se folosește cu rol de articol nehotărît pronumele nehotărît *niscînți*, *niscînți* „niște“ (sg. ca pronume, *niscîntu*, *niscînți* „cîtva, cîtăva; puțină“): *viniri niscînți oămini* „veniră [= au venit] niște oameni“; *înî dîsirî niscînți mul'ér* „mi-au spus niște muieri [= femei]“.

3.2.2.3. Adjectiv

3.2.2.3.1. Ca și în celelalte dialecte românești, adjectivul poate avea patru, trei sau două forme:

a) patru forme:

bun^u / *bunî* / *bûnî* / *bûni* „bun“

amăr^u / *amărî* / *amărî* / *amări* „amar“

alívďát / *alívďát'* / *alívďátí* / *alívďátí* „lăudat“

áľbu / *áľǵi* / *áľbî* / *áľbi* „alb“

greŷ / *greĩ* / *greďuĩ* / *greďali* „greu“

b) trei forme :

lúngu / *lúngî* / *lúndî* (f. m.pl.) „lung“

vécl'u / *véacl'i* / *vécl'i* (f.m.pl.) „vechi“

aróş / *aróş'* / *aróşi* (f. sg. pl.) „roşu“

bítîhčí / *bítîhčáď'* / *bítîhčǵáni* (f.sg.pl.) „escroc“

c) două forme :

mári (m.f.sg.) / *măr'* (m.f.pl.) „mare“

aráǵi / *aráǵ'* „rece“

V. clasificarea adjectivelor la Caragiu, *Fono-morf.*, p. 93—102.

3.2.2.3.2. Gradele de comparație :

a) Comparativul se formează cu adverbul *ma* sau *cama* (< *ca* + *ma*) + adjectivul nearticulat :

Nisĩ ǵásti (ca)ma muşátĩ di tĩni „ea este mai frumoasă ca tine“

Ficǵórlu ǵásti (ca)ma mári di feďata „băiatul este mai mare decât (ca) fata“

Complementul comparativului se introduce prin prepoziția *di* (*de*) (cf. drom. *decit*, *că*) : v. exemplele de mai sus.

b) Superlativul relativ se exprimă cu ajutorul aceluiași elemente, *ma* sau *cama*, dar cu adjectivul articulat enclitic :

Toma ǵásti (că)ma mǵrli di noi „Toma este cel mai mare dintre noi“.

Maria cu Vénera suntu (că)ma búnili feďati di Véryia „Maria și Venera sînt cele mai bune fete din Veria“.

Să se noteze că adverbul *ma* (ca și *ma* din *cama*) este la origine același lat. *magis* care a dat și drom. *mai* (sp. *más*, port. *mais*).

c) Superlativul absolut se formează cu ajutorul adverbului *multu* (+ adjectivul nearticulat) :

Tana ǵásti unĩ feďati multu búnĩ „Tana este o fată foarte bună“.

Cásili di la noi suntu multu vécl'i „Casele de la noi sînt foarte vechi“.

Ári ficǵór' multu-mvĩťáť „Are copii foarte învățați“.

Să se compare cu v. drom. *mult*, folosit în aceeași situație.

3.2.2.3.3. Flexiunea adjectivelor urmează, de obicei, modelul substantive-lor (v. pentru amănunte Caragiu, *Fono-morf.*, p. 102—104).

3.2.2.4. Pronume

3.2.2.4.1. Pronumele personal pune o serie de probleme legate de inventarul de forme și de flexiune.

a) Formele accentuate sînt: *eu, io, mîni*

tîni

el^u, nîs^u/ǵá(ǵî), nîsî

noi

voi

elⁱ, nîşⁱ/ǵáli, nîsi

Este de remarcat, deci, la persoana întii şi a doua, o formă de nominativ identică cu forma de acuzativ (*mîni, tîni*; v. şi *infra*); la persoana a treia se constată existenţa unei serii duble, cu termeni perfect omonimi: *el^u, ǵá(ǵî)*, *elⁱ, ǵálⁱ*, comună tuturor dialectelor româneşti, şi *nîs^u, nîsî, nîşⁱ, nîsi* (care este aceleaşi cu drom. *dînsul, dînsa, dînşii, dînsele*, sau *însul, însa* etc., în combinaţiile de tipul *într-însul, într-însa* etc.).

Ca şi (*d*)*însul* din dacoromână, pronumele personal *nîs^u* din aromână provine din lat. *ipse*, precedat de prepoziţii conţinînd o nazală, care ar explica prezenţa lui *n* (con *ipse*, de exemplu). Forma *dînsul* porneşte, evident, de la un *de + însul* (v. Rosetti, *ILR*, p. 145).

Flexiunea pronumelor personale manifestă aceeaşi orientare tipic romanică, de pierdere a distincţiilor cauzale: persoana 1 şi a 2-a sg. prezintă în aromână o formă unică pentru nominativ şi acuzativ (ceea ce opune acest dialect românei din nordul Dunării, unde această distincţie cazuală pronominală este foarte bine conservată).

Confuzia s-a manifestat în ambele sensuri: fie că forma de nominativ s-a generalizat la acuzativ, fie că acuzativul a influenţat nominativul, adică:

{	pers. 1. sg. N. <i>eu(îo)</i> → Ac. <i>eu(îo)</i> în unele graiuri
	<i>mîni</i> ← Ac. <i>mîni</i> în alte graiuri
{	pers. 2. sg. N. <i>tîni</i> ← Ac. <i>tîni</i> pretutindeni în aromână

pers. 1 sg.	{	<i>mîni</i> >	<i>l'au</i> „eu iau“ (N.)
		<i>eu, îo</i>	
		<i>l'a-mi ş-</i> < <i>mîni</i> >	„ia-mă şi pe mine“ (Ac.)
		<i>eu, îo</i>	
pers. 2 sg.	{	<i>yînu</i> {	<i>mîni</i> „vino cu (la, pentru) mine“ (Ac.)
		<i>cu</i>	
		<i>la</i>	
		<i>ti</i>	
pers. 2 sg.	{	<i>tîni l'ai</i> „tu iei“ (N.)	
		<i>ti l'au ş-tîni</i> „te iau şi pe tine“ (Ac.)	
		<i>yînu</i> {	<i>tîni</i> „vin cu (la, pentru) tine“ (Ac.)
		<i>cu</i>	
		<i>la</i>	
		<i>ti</i>	

Pierderea opoziției N./Ac. este cunoscută și unor graiuri dacomâne, însă numai în construcții comparative, în care pronumele personal este însoțit de un element (ca, decît) care introduce comparația :

Cîtu-i Maramureșu

Nu-i băiat ca eu și tu

Nici oraș ca Sighetu

V. discuția și alte exemple la Al. Ionașcu, *Cu privire la construcția comparativă în limba română*, SCL, XI 1960-3, p. 513 seq. În orice caz, în versurile de mai sus formele *eu* și *tu* pot apărea din necesități prosodice.

b) În ce privește formele n e a c c e n t u a t e, ele sînt în general aceleași ca în toate dialectele românești, cu excepția formei (nă „ne” etimologică (<lat. *nos*) și a lui (lă), „le”, analogică (după *nă* și *vă*).

3.2.2.4.1.2. Dintre întrebunțările pronumelor personale, este de semnalat frecvența așa-numitului „dativ etic” :

lăși-n-mi, mîrăta-ni! „lasă-mi-mă, biata de mine!”

Yiniț-îi, cî-ni hîu singurî! „veniți-mi, că-mi sînt singură!”

[= veniți la mine, vizitați-mă]

3.2.2.4.2. Pronumele de r e v e r e n ță nu există în aromână, la persoana a doua pronumele de adresare fiind întotdeauna *tini*. Sub influența greacă, în unele medii mai ridicate se folosește cu valoare de politețe *afindil'a-t* (pers. 2), *afindil'a-l* (pers. 3):

3.2.2.4.3. Pronumele și adjectivele p o s e s i v e au întotdeauna, ca și substantivele în genitiv, un a proclitic invariabil :

sg. { *améu* *ameá* *anóstru* *anqástri*
      atáu *atá* *avóstru* *avqástri*

pl. { *améi* *ameáli* *anóstri* *anqástri*
      atái *atáli* *avócatri* *avqástri*

La pers. a 3 a se folosesc formele de genitiv ale pronumelui personal: *alui* *al'ei*, *alór^u*. Urmașii lat. suus, (>drom. *sáu*, *sa*) nu se păstrează în aromână decît ca forme conjuncte, pe lângă nume de rudenie: *fráti-tu*, *táti-su*, *mi-sa*, *sór-sa*.

Sub influența terminațiilor flexionare pronominale (general românești) *-ui*, *-ei*, *-or^u*, posesivele primesc la genitiv-dativ aceste terminații: *aniúui*, *atáuui*, *anuștrór^u* etc.* al meului, al tăului, al nostrului”.

3.2.2.4.4. Pronumele d e m o n s t r a t i v e prezintă următoarele particularități mai importante :

În primul rînd, seria „de apropiere” continuă formele latinești neîntărite cu adverbul *ecce*, în timp ce seria „de depărtare” continuă formele întărite :

<i>aéstu/aéști</i> , <i>aéști</i>	<i>ațél^u/ațél^u</i>
<i>aéști/aéști</i>	<i>ațéá/ațéáli</i>

Cf. și formele neîntărite din unele graiuri dacoromâne : mold. *aista*, munt. *ăsta* (dar drom. lit. *acesta*).

„Tehnica” romanică de întărire a pronumelor demonstrative se aplică în continuare în aromână, care își întărește pronumele, sporindu-le forța deictică cu alte adverbe :

<i>aéstŭ-aqá</i>	<i>aťélŭ-acló</i>
<i>aéstŭ-aqáŭi</i>	<i>aťélŭ-aclóŭi</i>
<i>aéstŭ-aqáŭa</i>	<i>aťélŭ-aclóŭa</i>

Slăbirea forței deictice a formelor primare (românești comune) este dovedită și de existența perifrazelor formate dintr-un element de bază de depărtare, căruia i se atașează, facultativ, un adverb de apropiere sau de depărtare :

aťélŭ-aqá „acesta“

aťélŭ-acló „acela“

V. analiza acestei stări de lucruri, raportată și la alte limbi romanice, la Caragiu, *Fono-morf.*, în Anexe, studiul *Observații în legătură cu sistemul pronumelui demonstrativ în aromână* și în SCL X (1959), 3, p. 409—417; v. și *idem*, *Rom. sud-danub. și Typol.*

3.2.2.5. N u m e r a l

Sub raportul inventarului de forme, aromâna are aceleași numerele ca și dacoromâna : cu excepția lui *sútă* (*súti*), care este de origine slavă și care apare în toate dialectele românești, toate formele de bază ale numeralelor cardinale, ordinale, adverbiale, distributive sînt de origine latină și sînt aceleași ca în dacoromână. În plus, aromâna a conservat, alături de forma *dauîdăŭ* „douăzeci” și pe urmașul lat. *viginti*, sub forma *yinŭŭi*, *yiyinŭ*.

3.2.2.5.1. N u m e r a l e c a r d i n a l e :

un“, *înă* (*unî*)

doi, *dăuă* (*dăuî*)

trei

pătru

ŭinŭi

șase (*șasi*)

șapte (*șapti*)

óptu

năuă (*năuî*)

dăŭte (*dăŭŭi*)

3.2.2.5.1.1. Sistemul de numărare este, de asemenea, același ca în dacoromână :

únsprîdăŭ

dóisprîdăŭ, *dăuísprîdăŭ*

tréisprîdăŭ

pásprîdăŭ

.....

(cum se întâmplă în dacoromână): *únsprîdať di đili, pásprîdať di fićór, náŷi-sprîdať di mórťi, daŷiđáť di cási* (dar *ŷinđiť cási, qáminť* etc.).

Faptul că *de* (*di*) nu apare între *ŷinđiť* și substantiv dovedește că prepoziția este legată de numeralul *đáť* „zece”, tratat ca substantiv, și introduce un atribut al acestuia, care exprimă conținutul: „o zece de oameni” (cf. „un pahar de apă”). Explicația este valabilă și pentru dacoromână.

3.2.2.5.1.3. În ce privește articolul numeralului, el este diferit de cel dacoromân și este enclitic: *dól'i fićór* „cei doi feciori (băieți)”, *daŷiđáťli fumél* „cele douăzeci de familii”, *đáťli cási* „cele zece case (familii)” etc.

3.2.2.5.2. Numeralul ordinal se formează de la cel cardinal + articolul enclitic *-lu(-ul)* la masculine și *-a* la feminine:

{ (*i*)ntíŷlu, (*i*)ntíŷa (<lat. *antaneus*) cf. drom. *intíiul, intíia*
 { *próŷlu, próta* (<gr. *πρῶτος*)

dóŷlu, d(o)áŷa

tréŷlu, tréŷa

.....

Rareori apare și elementul proclitic invariabil *a*: *a treja đuiť*. Formele cu articolul *-le (-li)* par a fi existat cindva în aromână (ele sînt atestate în *Codex Dimonie*; v. Capidan, *Aromânii*, p. 405).

În orice caz, numeralul ordinal nu este suficient conturat în aromână (*ibidem*).

3.2.2.5.3. Numeralesle adverbiale, ca și cele distributive, nu pun probleme speciale; ele sînt formate ca în dacoromână.

3.2.2.5.4. Numeralesle colective:

(*ș*)*amindól'i, amindáŷli* (G. D. *amindóŷilor", amindáŷilor"*)

(*ș*)*amintré (i)l'i, (ș)amintréŷli*

(*ș*)*aminpátrul'i, (ș)aminpátruli*

etc.

3.2.2.6. Verb

Ca și celelalte limbi romanice, româna comună și continuatoarele sale din sudul și din nordul Dunării au conservat și chiar au consolidat adeseori flexiunea verbală, creîndu-și noi distincții menite să reducă numărul sincretismelor apărute în latina tirzie.

Inovațiile din aromână, prin raport cu latina, pe de o parte, și cu dacoromâna pe de altă parte, nu sînt totuși prea numeroase și, dacă există, ele aparțin de obicei perioadei precedente de evoluție (româna comună) (v. de ex. *infra*, m. m. c. pf. „analitic”, condiționalul „sintetic”—constituite încă din româna comună).

La nivelul modurilor, se constată absența „supinului” (ca și în meglenoromână și istroromână și ca în celelalte limbi romanice); funcțiile

acestui sint redade, ca pretudindeni în Romania, exceptînd dacoromâna, prin infinitiv :

Nu-am" kîrô ti kîrêári (cf. fr. *je n'ai pas de temps à perdre*, dar cf. drom. *n-am timp de pierdut*)

Bitîsî di mîcári (cf. fr. *il finit de manger*, dar cf. drom. *termină de mîncat*)

sau printr-un participiu „feminin“ (evoluție paralelă în franceză și italiană) :

Il" vidûi ş-tu vinîti ş-tu fuđiti „l-am văzut și la venit și la plecat“ (cf. fr. *l'arrivée, la sortie*)

V. pentru originea „supinului“ dacoromân și pentru echivalentele sale în dialectele sud-dunărene, Matilda Caragiu-Marioțeanu, „*Moduri nepersonale*“, SCL XIII (1962), p. 29 seq.

Dintre moduri a mai dispărut infinitivul cu valoare verbală: aromâna cunoaște numai infinitivul lung, folosit ca substantiv (v. *infra*, p. 252); infinitivul scurt din dacoromână și istroromână, folosit ca verb în combinații cu auxiliare sau independent, nu este cunoscut acestui dialect.

În schimb, se păstrează condiționalul „sintetic“ (fără ca aceasta să însemne însă o îmbogățire a inventarului funcțiilor modale — aceeași funcție fiind redată în dacoromână sau istroromână prin mijloace de tip „analitic“).

În ce privește timpurile, se constată păstrarea perfectului simplu (fostul perfect latin), prin excelență timp al trecutului în aromână (v. p. 247). Formele compuse, foarte numeroase (printre care, spre deosebire de dacoromână, mai mult ca perfectul, v. p. 249), manifestă o rezistență foarte mare a „auxiliarului“ la gramaticalizare (v. pf. c., p. 249).

Persoana și numărul, exprimate ca pretutindeni în Romania prin aceiași formanți, prezintă unele deosebiri față de celelalte dialecte (arhaisme ca : desinența *-o* la pers. 3 pl. ind. impf. : *el" cînta* „ei cîntau“, v. p. 247, desinențele *-m", -t"* față de drom. *-răm, -răț* la pers. 1 și 2 pl. ind. pf. s. : arom. *cîntăm", cîntat"* „cîntarăm, cîntarați“, v. p. 248 ; sau inovații ca *-ă* în loc de *-e* la pers. 3 sg. pl. conj. prez. : *s-căntă* (aromâna F ; *s-cîntî*, aromâna A), față de drom. *să cînte*, v. p. 250).

3.2.2.6.1. Cele patru conjugări din latină se păstrează, ca în toate dialectele :

conj. I : *cîntu, stau, lucréd", tal", avigl'éd"*

„cînt, stau, lucrez, tai, veghez“

conj. II : *ved", sed", armîn"*

„văd, șed, rămîn“

conj. III : *đic", duc", cunósescu, tórceu, árdu*

„zic, duc, cunosc, tore, ard“

conj. IV : *mor", fug", ndultéscu, acópîr", pat", ávdu, mvir-đáscu*

„mor, fug, îndulcesc, acopăr, pățesc, aud, înverzesc“

Dat fiind că, așa cum s-a arătat și mai sus, infinitivul cu valoare verbală nu se mai folosește în aromână și că formele de infinitiv lung sint irelevante (v. p. 252), verbele aromânești sint „numite“ (și figurează astfel în dicționare) prin pers. 1 sg. ind. prez.

Ceea ce am prezentat aici sînt conjugările „istorice“, latinești, în aromână. Analiza verbelor din aromână după criteriul formanților specifici (desinențe și sufixe relevante) la nivelul tuturor formelor simple regulate degajă cel puțin 5 clase (cu mai multe subclase; v. clasificarea din Caragiu, *Fono-morf.*, p. 104–142).

Fără a intra în amănunte, trebuie relevat totuși că există în aromână, ca și în dacoromână, o clasă (a V-a) cu sufix specific de ind. prez. pers. 1 și 2 pl. /-i-/: *aurim* „urim“; productivitatea clasei a crescut datorită unui număr de verbe cu radical terminat în -t, -d, consoane care nu admit vocale prepalatale următoare: *pîțim* „pățim“, *avdîm* „auzim“, *amurțim* „amortim“, *mvirdîm* „înverzîm“.

Sufixul /-i-/ se realizează ca /-ă-/ în aromâna de tip F (*ibidem*).

3.2.2.6.2. Indicativ

3.2.2.6.2.1. Prezentul. Datorită păstrării lui *-u* (v. *Fonologie*, p. 226), desinența de pers. 1 sg. sau a 3-a pl. este întotdeauna vocalică:

(*mini*) *cîntu*, *stau*, *ved*„, *avdu*, *acqápir*„ etc.

(*el*“) *cîntî*, *sta*, *ved*„, *avdu*, *acqápirî* etc.

Verbele neregulate *day*, *stau*, *l'au* „iau“ prezintă formele *da*, *sta*, *la* la pers. 3 sg. și pl. (forme etimologice).

Unele verbe de conjugarea I și a IV-a prezintă, ca și în dacoromână, la indicativ prezent și conjunctiv prezent, pers. 1, 2, 3 sg. și 3 pl. forme amplificate (cu elementul /-eđ-, -eđ-, -eađ-, -eađ-/ la conj. I, /-esc-, -eșt-, -east-, -esc-/ la conj. IV, /-ăse-, -ășt-, -așt-, -ăse-/ la conj. V):

lucred„ / *lucredî* / *lucredăî* / *lucrăm* / *lucrătî* / *lucredăî* „lucrez“

ndulfescu / *ndulfășî* / *ndulfăști* / *ndulțim* / *ndulțî* / *ndulfescu*
„îndulcesc“

mvirdăscu / *mvirdășî* / *mvirdăști* / *mvirdîm* / *mvirdî* / *mvirdăscu*
„înverzec“

3.2.2.6.2.2. Imperfectul. La toate clasele de verbe, imperfectul aromân prezintă sincretismul formelor de persoana a treia singular și plural:

el„ *cîntă* = *el*“ *cîntă*, *el*„ *videă* = *el*“ *videă* etc.

Această neutralizare a opoziției de număr se datorește faptului că pers. a 3-a pl. este etimologică în aromână (lat. *cantabant* > *cînta*, ca și *cantabat* > *cînta*; cf. drom. *cîntau*, unde desinența de pers. a 3-a pl. *-u* este analogică și relativ recentă).

3.2.2.6.2.3. Perfectul simplu. Ca și în latină, întîlnim în aromână două feluri de perfect simplu: perfecte „*tari*“, cu accentul pe radical, și perfecte „slabe“, cu accentul pe sufix.

Postele perfecte „*tari*“ din latină s-au păstrat și în dacoromână pînă în secolul al XVI-lea (și chiar mai tîrziu, dialectal). În dacoromâna actuală însă, ele s-au pierdut, tipul „slab“, cel mai bine reprezentat, generalizîndu-se la toate clasele de verbe.

Perfectele „tari” sînt mult mai puține la număr decît cele „slabe”; sînt așa-numitele perfecte „sigmatice” din latină (= care conțineau la perfect un *s* = „sigma”):

arom. (<i>mini</i>)	$\left\{ \begin{array}{l} arîş^u \\ đîş^u \\ adîş^u \\ plîmşu \\ scoş^u \\ trăpşu \\ tûmşu \\ \text{etc.} \end{array} \right\}$	<lat.	$\left\{ \begin{array}{l} risi \\ dixi \\ duxi \\ planxi \\ excosi \\ traxi \\ tonsi \end{array} \right\}$	cf. însă drom.	$\left\{ \begin{array}{l} rîsîi \\ zîsîi \\ dusîi \\ plînsîi \\ scosîi \\ trăsîi \\ tunsîi \end{array} \right\}$

Celelalte perfecte „tari” latinești, în -ui, au devenit „slabe” și în aromână: lat. *habui, statui* > arom. *avûi, stitûi*.

La persoana a 2-a sg. accentul cade pe sufix, la perfecte „tari”, ca în latină: *arîsés^t* (cf. lat. *risisti*), *đîsés^t* (cf. lat. *dixisti*) etc. Tendința este de a generaliza accentuarea pe radical și la această persoană: *arîsiş^t*, *đîsiş^t* (în aromâna A), *râseş^t*, *đăseş^t* (arom. F).

Iată cîteva modele de paradigmă „tare”:

$\left\{ \begin{array}{l} arîşu^u \\ arîsést \\ (arîsişt) \\ arîsi \\ arîsim^u \\ arîsit^u \\ arîsirî \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} plîmşu \\ plîmsést \\ (plîmsişt) \\ plîmsi \\ plîmsim^u \\ plîmsit^u \\ plîmsirî \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} feč^u \\ fițest \\ (feđițist) \\ feđi \\ feđitim^u \\ feđițit^u \\ feđițirî \end{array} \right\}$

Să se observe o deosebire importantă între formele de perfect simplu (tari și slabe) din aromână și cele dacoromâne actuale: la persoana 1 și 2 pl. se păstrează formele etimologice, fără -ră (-rî):

arom.	$\left\{ \begin{array}{l} cîntăm^u \\ cîntát^u \\ cîntárî \end{array} \right\}$	<lat.	$\left\{ \begin{array}{l} cantavimus \\ cantavistis \\ cantaverunt \end{array} \right\}$	dar cf. drom.	$\left\{ \begin{array}{l} cîntarăm \\ cîntarăfi \\ cîntară \end{array} \right\}$

În dacoromâna actuală, formele cu -ră sînt analogice (după pers. a 3-a pl., unde -ră este etimologic, din lat. -*runt*). Terminația -ră a fost simțită ca o marcă de plural și, tocmai de aceea, a fost generalizată la toate formele de plural. O dovadă în acest sens poate constitui și faptul că, în graiurile muntenesti actuale, desinența -ră se adaugă la formele de plural ale perfectului compus: *am cîntatără, ați cîntatără, au cîntatără*.

3.2.2.6.2.4. Perfectul compus. Auxiliarul acestui timp compus are forme identice cu ale verbului *am*^u la indicativ prezent, iar participiul are formă „feminină“ :

<i>am</i> ^u	{	<i>cîntătî, lucrătî, viđútî, cunuscútî, arísî, vinítî, avđútî</i> „cîntat, lucrat, văzut, cunoscut, ris, văzut, venit, auzit“
<i>ai</i>		
<i>ari</i>		
<i>avém</i> ^u		
<i>avét</i> ^í		
<i>au</i>		

Să se compare cu dacoromâna și istroromâna, unde auxiliarul are trei forme reduse, dovedind un stadiu avansat de gramaticalizare.

În ce privește întrebuințarea celor două forme ale trecutului în aromână : perfectul simplu este timpul care exprimă o acțiune terminată (echivalentul perfectului compus din dacoromână) și anume, o acțiune fără raportare la prezent, în timp ce perfectul compus aromân, folosit foarte rar, exprimă un raport între două momente : forma conjugată (= „auxiliarul“) trimite la prezent, în timp ce participiul se referă la trecut. *Mi dūșu-m-pîzări (s-acúmpîr^u țivá)* înseamnă numai „m-am dus în oraș (să cumpăr ceva)“, perfectul simplu exprimă aici o funcție „internă“, „ne-relațională“ (în sensul coserian al termenilor), în timp ce *mi-am^u dúsî-m-pîzări* înseamnă „m-am dus deja în oraș, îl cunosc, nu este nou pentru mine“, așadar perfectul compus are aici o funcție externă, el exprimă o acțiune terminată + rezultat actual, deci actualizează. Nu se poate spune în aromână : **mi-am^u dúsî-m-pîzări s-acúmpîr^u țivá* (ceea ce este nu numai posibil, ci general în dacoromână : *m-am dus în oraș să cumpăr ceva*).

Opoziția „funcție externă, relațională~funcție internă, nerelațională“ exprimată respectiv prin mijloace sintagmatice/paradigmatice stă la baza descrierii *tipului* romanic efectuate de Eugenio Coseriu (v. Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*). Situația timpurilor trecutului din aromână confirmă valabilitatea principiului coserian (v. Caragiu, *Rom. sud-danub. și Typol.*).

3.2.2.6.2.5. Mai mult ca perfectul. Este un timp compus, „analitic“, ca și în alte limbi romanice : se formează din imperfectul verbului *am*^u + participiul verbului de conjugat (ca și la perfectul compus, de formă „feminină“) :

<i>aveám</i> ^u	{	<i>cîntătî, lucrătî, viđútî, cunoscútî, arísî, vinítî, avđútî</i>
<i>aveái</i>		
<i>aveá</i>		
<i>aveám</i> ^u		
<i>aveát</i> ^í		
<i>aveá</i>		

Să se compare cu formele de m. m. c. pf. „sintetic“ din dacoromână, p. 139. Meglenoromâna cunoaște același procedeu „analitic“ în cazul de față, v. p. 282.

3.2.2.6.2.6. Viitorul. Este pretutindeni în aromână un timp compus din elementul invariabil ($v\bar{a} \pm s(i)$) + conjunctivul, sau din elementul $vai \pm$ conjunctivul:

$v\bar{a}(s-)$	$\left\{ \begin{array}{l} c\bar{i}ntu, ved^u, cun\acute{o}scu, \acute{a}vdu, yin^u \\ c\bar{i}nt\bar{i}, ve\acute{d}^i, cun\acute{o}\bar{s}\bar{i}, \acute{a}v\bar{d}\bar{i}, yin^i \\ c\bar{i}nt\bar{i}, ve\acute{a}\bar{d}\bar{i}, cun\acute{o}\bar{a}\bar{s}\bar{c}\bar{i}, \acute{a}v\bar{d}\bar{i}, yin\bar{i} \\ c\bar{i}nt\bar{a}m^u, vid\bar{e}m^u, cun\acute{o}\bar{s}\bar{t}\bar{e}m^u, \acute{a}v\bar{d}\bar{i}m^u, yin\bar{i}m^u \\ c\bar{i}nt\bar{a}\bar{i}^i, vid\bar{e}\bar{i}^i, cun\acute{o}\bar{s}\bar{t}\bar{e}\bar{i}^i, \acute{a}v\bar{d}\bar{i}\bar{i}^i, yin\bar{i}\bar{i}^i \\ c\bar{i}nt\bar{i}, ve\acute{a}\bar{d}\bar{i}, cun\acute{o}\bar{a}\bar{s}\bar{c}\bar{i}, \acute{a}v\bar{d}\bar{i}, yin\bar{i} \end{array} \right.$
vai	

Viitorul al doilea (anterior) nu este un timp fixat în aromână: numeroasele forme perifrastice considerate de diverși autori drept viitor anterior exprimă, pregnant, și alte valori modale (de prezumtiv, condițional sau de probabilitate, posibilitate, necesitate — exprimate în dacoromână, de pildă, prin auxiliare modale).

V. Capidan, *Aromânii*, p. 470, T. Papahagi, *DDA*, p. 60 seq. și Caragiu, *Fonomorf.*, p. 110—111.

3.2.2.6.3. Conjunctiv. Este un mod cu o frecvență foarte mare în aromână, ceea ce se explică prin faptul că apare acolo unde în alte dialecte românești sau în alte limbi romanice se folosește infinitivul. Are patru timpuri: prezent, imperfect, perfect și mai mult ca perfect. Cele patru forme sînt precedate, ca și în dacoromână, de marca specifică (se) realizată, în funcție de contextul fonetic (structura fonică a cuvîntului următor) și de apartenența la un grai sau altul, ca (se , si , $s\bar{i}$, $s-$, $z-$, $j-$).

Marca conjunctivului provine din conjuncția condițională latinească *si*, aceeași care stă și la baza drom. *sá*.

3.2.2.6.3.1. Prezentul. Este un timp simplu, care, ca și în dacoromână, se deosebește de indicativ prezent numai la pers. a 3-a sg. și pl. Spre deosebire de aceasta însă, aromâna inovează prin neutralizarea opoziției dintre indicativ și conjunctiv la verbe de conjugarea I (cu desinența $-ă$ la ind. prez., care se extinde și la conjunctiv, în loc de $-e$, așteptat din conjunctivul latinesc; cf. în dacoromână).

Opoziția este păstrată la verbe de conj. II, III, IV, V:

$(el^u) \left\{ \begin{array}{l} s-ve\acute{a}\bar{d}\bar{i} / (el^u) ve\acute{a}\bar{d}\bar{i} \end{array} \right. \text{„(el) } \left\{ \begin{array}{l} s\bar{a} vad\bar{a} / (el) vede'' \\ (el^u) \left\{ \begin{array}{l} (el^u) ved^u \end{array} \right. \text{„(ei) } \left\{ \begin{array}{l} (ei) v\bar{a}\bar{d}'' \end{array} \right.$

$(el^u) \left\{ \begin{array}{l} s-ar\bar{i}\bar{d}\bar{i} / (el^u) ar\bar{i}\bar{d}\bar{i} \end{array} \right. \text{„(el) } \left\{ \begin{array}{l} s\bar{a} r\bar{i}\bar{d}\bar{a} / (el) r\bar{i}\bar{d}\bar{e}'' \\ (el^u) \left\{ \begin{array}{l} (el^u) ar\bar{i}\bar{d}^u \end{array} \right. \text{„(ei) } \left\{ \begin{array}{l} / (ei) r\bar{i}\bar{d}'' \end{array} \right.$

$(el^u) \left\{ \begin{array}{l} s-m\acute{o}\bar{a}\bar{r}\bar{i} / (el^u) m\acute{o}\bar{a}\bar{r}\bar{i} \end{array} \right. \text{„(el) } \left\{ \begin{array}{l} s\bar{a} moar\bar{a} / (el) moare'' \\ (el^u) \left\{ \begin{array}{l} (el^u) mor^u \end{array} \right. \text{„(ei) } \left\{ \begin{array}{l} (ei) mor'' \end{array} \right.$

$(el^u) \left\{ \begin{array}{l} s-\acute{a}v\bar{d}\bar{i} / (el^u) \acute{a}v\bar{d}\bar{i} \end{array} \right. \text{„(el) } \left\{ \begin{array}{l} s\bar{a} aud\bar{a} / (el) aude'' \\ (el^u) \left\{ \begin{array}{l} (el^u) \acute{a}v\bar{d}u \end{array} \right. \text{„(ei) } \left\{ \begin{array}{l} / (ei) aud'' \end{array} \right.$

Opoziția este neutralizată la verbe de conj. I și la câteva verbe, foarte puține, de conj. a IV-a :

(*el*^u, *el*ⁱ) *s-cîntî* = (*el*^u, *el*ⁱ) *cîntî* „(*el*, *ei*) să cînte / (*el*, *ei*) cîntă”
s-lucrădî = „ *lucrădî* „să lucreze / lucrează”
s-acăpîrî = „ *acăpîrî* „să acopere / acoperă”

Timpurile trecutului sint : imperfectul, perfectul și mai mult ca perfectul ; imperfectul este un timp simplu, celelalte două sint timpuri compuse.

3.2.2.6.3.2. Imperfectul conjunctivului este egal cu imperfectul indicativului, precedat de marca specifică *s-* (în oricare dintre realizările ei) :

s-cîntăm^u, *s-cîntăi*, *s-cîntă* etc. „eu să fi cîntat, tu să fi cîntat, el să fi cîntat” etc.

3.2.2.6.3.3. Perfectul se formează din prezentul conjunctiv al verbului *am*^u + participiul (de formă „feminină”) precedate de marca *s-* (sau oricare din realizările ei, v. *supra*). Mai mult ca perfectul se formează din *s-* + imperfectul verbului *am*^u + participiul „feminin” :

$$s- + \left\{ \begin{array}{l} am^u \\ ai \\ ai\hat{b}\hat{i} \\ av\acute{e}m^u \\ ave\acute{t} \\ ai\hat{b}\hat{i} \end{array} \right\} + \left\{ \begin{array}{l} c\acute{i}nt\acute{a}t\hat{i}, \\ v\acute{i}d\acute{u}t\hat{i} \text{ etc.} \end{array} \right. \quad s- + \left\{ \begin{array}{l} av\acute{e}am^u \\ av\acute{e}ai \\ av\acute{e}a \\ av\acute{e}am^u \\ av\acute{e}ai \\ av\acute{e}a \end{array} \right\} + \left\{ \begin{array}{l} c\acute{i}nt\acute{a}t\hat{i}, \\ v\acute{i}d\acute{u}t\hat{i} \text{ etc.} \end{array} \right.$$

Exemple de întrebuințare a acestor forme :

Sî știăm^u *gîrîșești*, *va sî zburăm*^u. „Să fi știut grecește, aș fi vorbit.”

S-ai\hat{b}\hat{i} \acute{d}\acute{i}s\hat{i} n\acute{i}s\hat{i} a\acute{e}stu lucru? „Să fi spus ea acest lucru?”

S-ave\acute{a} v\acute{i}n\acute{i}t\hat{a} at\acute{u}m\acute{t}\hat{e}a, ear\acute{a} m\acute{u}ltu \acute{g}\hat{i}n\hat{i}. „Să fi venit atunci, ar fi fost (era) foarte bine”.

Conjunctivul m. m. c. pf. are o valoare pregnantă de condițional, conferită de fosta conjuncție condițională *se* (< lat. *si*). (La Papahagi, *DDA, Introducere*, figurează ca al treilea tip de condițional imperfect.) De fapt toate timpurile trecute ale conjunctivului au și valoare condițională.

3.2.2.6.4. Condițional. Cunoaște o formă simplă, cu valoare de condițional și optativ prezent și numeroase forme compuse, insuficient fixate din punctul de vedere al funcției lor.

3.2.2.6.4.1. Condiționalul prezent, simplu, este o formă arhaică, pierdută în dacoromâna actuală, dar păstrată ca restrictiv viitor în istroromână (ca și în alte limbi romanice : spaniolă și portugheză) (v. p. 206).

Condiționalul sintetic s-a creat în româna comună (v. p. 115-116) și este rezultatul confuziei dintre perfectul conjunctiv (*-verim*) și viitorul anterior (*-vero*) din latină (v. *ILR* II, p. 270 seq.).

Se formează de la tema perfectului + sufixul specific (-ri), același în tot cursul paradigmei, + desinențele specifice; este precedat întotdeauna de marca specifică conjunctivului și condiționalului (s-):

s- { $\begin{cases} \text{cîntă-ri-m}^u & \text{„să fi cîntat, aș fi cîntat”} \\ \text{cîntă-ri-(ș}^i) & \\ \text{cîntă-ri} & \\ \text{cîntă-ri-m}^u & \\ \text{cîntă-ri-t}^u & \\ \text{cîntă-ri} & \end{cases}$

În graiurile de tip F, sufixul -ri- se realizează ca -re-.

3.2.2.6.4.2. Formele de condițional trecut (toate „analitice”) sînt compuse din auxiliarul invariabil vrea + condiționalul prezent, sau conjunctivul prezent sau imperfect:

- a) vrea s-cîntarim^u, vrea s-cîntari(șⁱ) etc. „aș fi cîntat”
 b) vrea s-cîntu, vrea s-cînți etc. „aș fi cîntat, era să cînt”
 c) vrea s-cîntăm^u, vrea s-cîntăi etc. „aș fi cîntat, era să cînt”

V. Caragiu, *Fono-morf.*, capitolul Verb, p. 112, și *supra*, p. 251,
 formele compuse de conjunctiv cu valoare de condițional.

3.2.2.6.5. Imperativ. Morfologia imperativului pozitiv nu pune probleme speciale în raport cu dacoromâna. În ce privește forma negativă, se constată că, spre deosebire de dacoromână, aromâna nu cunoaște forme speciale: negativul se obține din pozitiv, precedat de negația nu:

cîntî / nu cîntî (cf. însă drom. cîntă / nu cîntă)
cîntăi³ / nu cîntăi³ (ca și drom. cîntăi / nu cîntăi)

3.2.2.6.6. Infinitiv. Formele de infinitiv sînt întotdeauna „lungi”, moștenite din latină, și au în marea majoritate a cazurilor valoare de substantiv. Ele nu sînt întrebuințate niciodată în combinație cu alte verbe (în forme „com-puse”) și guvernează rareori morfem de acuzativ.

Acesta este unul dintre motivele pentru care infinitivul nu este relevant în clasificarea verbelor aromânești în conjugări (în ultimă instanță, infinitivul a dispărut ca verb).

Forma infinitivului aromân este însă în egală măsură irelevantă, dat fiind că, la nivelul sufixului de infinitiv, se constată o confuzie generală: sufixul (-eări) (-eări), la origine aparținînd verbelor de conjugarea a II-a, s-a extins la foste infinitive de conjugarea a III-a (ceea ce este mai obișnuit, cunoscut și dacoromânei și altor limbi romanice), a IV-a și a V-a.

Așadar:

conj. I: cîntări, lucrări, tîlări etc.

conj. II: videări, șideări, beări etc.

conj. III: cunqăstiri, țoartiri, arîdiri etc.

dar și (mai ales) :

cunusteări, turțeări, arîdeări

conj. IV : *muriri, fuđiri, acupiriri*

dar și (mai ales) :

mureări, fuđeări, acupireări etc.

conj. V : *avđiri, auriri, mvirđiri etc.*

dar și (mai ales) :

avđări, aurări, mvirđări

Din cauza consoanei dure precedente, sufixul *-gări* se realizează ca *-ări*.

Ca de obicei, formele cu *-e* netrecut la *-i* se întîlnesc în graiurile de tip F : *-găre, -ăre*.

Pentru întrebuintarea infinitivului cu valoare de „supin”, ca în celelalte limbi romanice și spre deosebire de dacoromână, v. p. 245—246.

3.2.2.6.7. Participiu. Folosit în formele verbale compuse, participiul are întotdeauna terminația vocalică *-ă(-i)*, adăugată la sufixul specific (care, în linii mari, nu pune probleme deosebite) :

Conj. I	Conj. III	Conj. IV
<i>cîntăți</i> „cîntat“	<i>cunuscăți</i> „cunoscut“	<i>avđăți</i> „auzit“
<i>lucrăți</i> „lucrat“	<i>arîși</i> „rîs“	<i>mvirđăți</i> „înverzit“
<i>tîl'ăți</i> „tăiat“	<i>plămți</i> „plîns“	<i>aurăți</i> „urît“
	<i>tîmți</i> „tîns“	
Conj. II		Conj. V
<i>viđăți</i> „văzut“	<i>făpti</i> „făcut“	<i>vinăți</i> „venit“
<i>șidăți</i> „șezut“	<i>aspărti</i> „spart	<i>ndulfiți</i> „înduleit“
<i>biăți</i> „băut“		<i>acupiriți</i> „acoperit“

Folosit ca adjectiv, participiul primește aceleași desinențe ca și adjectivele cu patru forme :

lucrăt / *lucrăți* / *lucrăți*¹ / *lucrăți*

biăt / *biăți* / *biăți*¹ / *biăți*

făptu / *făpti* / *făpti*¹ / *făpti*

acupirît / *acupirîți* / *acupirîți*¹ / *acupirîți*

avđăt / *avđăți* / *avđăți*¹ / *avđăți*

3.2.2.6.8. Gerunziu. La sufixele gerunziale general românești *-înd* și *-ind* se adaugă întotdeauna terminația vocalică *-a* (amplificată uneori cu *-lu*), sufix care apare și la o serie de adverbe):

cîntînda, cîntîndalu „cîntînd“

viđînda, viđîndalu „văzînd“

plîngînda, plîngîndalu „plîngînd“

vinînda, vinîndalu „venînd“

avđînda, avđîndalu „auzînd“

V. pentru terminația *-ă(-l)* la participiu și *-a* la gerunziu, Caragiu, *Fonormorf.*, p. 160–161.

3.2.2.7. **Adverb**

Aromâna păstrează, pe de o parte, o serie de adverbe, prepoziții și conjuncții din latină, care nu s-au păstrat în celelalte dialecte; pe de altă parte, își îmbogățește inventarul de părți de vorbire neflexibile cu forme împrumutate din limbile cu care a venit în contact. De pildă:

aqá, aqáa, aqáfi „aici“ (<lat. **ad hacce* sau *ad hoc* + adverbe de întărire)

iu „unde“ (<lat. *ubi*; cf. și istr. *íuvě*, criș. *íuă*, megl. *íúndi* <*iu* + *úndi*)

dîndi, didîndi „de partea aceea, în față, dincolo“ (<lat. *de inde* ± *de*):

Dáda gásti tu událu di didîndi „mama este în camera de dincolo, din față“

lárgu „departe“ (<lat. *largus*)

ntárdu „tîrziu“ (<lat. *tardus* sau it. *tardo* cf. *DDA*)

ma „mai“ (<lat. *magis*; cf. și drom. istr. *mai*)
etc.

ali0heá „adevărat“

anámsa „în mijloc“

anárya „încet, domol“

páli „iar, din nou“

pára „prea, cam“

tóra „acum“ (l-a înlocuit aproape pe *amú*)

táha „cică“, „s-ar zice că“
etc.

} de origine grecească

culái „ușor, lesne“

dip „deloc“ } folosite în regiuni diferite

iê, hiê „deloc“ }

macsús „dinadins“, în mod special“

nêisi „fie“, „treacă de la mine, s-o lăsăm baltă“

etc.

} de origine turcă

3.2.2.8. Prepoziție

Alături de *a* „la“, „a“, *cătră*, *citrî* „către“, *cu* „cu“, *de(di)* „de“, *după*, *dûpî* „după“, *la* „la“, *n* „în“ (formă așteptată din lat. *in*, care stă și la baza drom. *în*), *pî* (<*pe*), *pănă*, *pînî* „pînă“, *fără*, *fîrî* „fără“, sînt de semnalat următoarele forme și sensuri mai importante :

ntru, *tru*, *tu* „în, întru“ (<lat. *intro*, care a dat și drom. *într-*) :

Mîni eărăm *t(r)u udă*. „Eu eram în cameră“.

T(r)u işita sqârîlui „La răsăritul soarelui“

La Capidan, *Aromânii*, se dau eronat sensurile „la“ și „pe“; autorul confundă prepoziția *ntru*, *tru* cu prepoziția *ntră* (v. p. 506, exemple cu *ntră* pentru ilustrarea sensului „la“, sub *ntru*).

sum „subt“ (lat. *subtus*)

stră, *strî* „peste, deasupra, dincolo de, mai sus de“ (<lat. *extra*) :

Cola sta strî noi „Cola stă mai sus (mai la deal) de noi“.

nîngă, *nîngî* „lîngă“ (din același lat. *longo*)

tră, *trî*, *tri*, *ti* „pentru“ (<lat. *intra*, CADE; <lat. *trans*, Capidan, *op. cit.*, p. 506) :

Gîl'inli va li ţîném *ti nûmtî*. „Găinile le vom ține pentru nuntă“.

Să nu se confunde prepoziția *tră* (sau celelalte variante) cu conjuncția *tra* (+ *s-*); confuzia apare la Capidan, *op. cit.*, p. 506, ultimele două alineate (unde *tră* și *tra* sînt tratate împreună ca prepoziții; chiar dacă, la origine, ele pot fi identice, cum încearcă să argumenteze autorul, ca funcție ele sînt net distincte).

Spre deosebire de adverbe și conjuncții, prepozițiile nelatine sînt existente.

3.2.2.9. Conjunție

Alături de conjuncții comune și altor dialecte : *ca* „ca“ comparativ (<lat. *quam*), *că* „ca“ final (<lat. *qua <*quia*?), *că*, *cî* „că“, *de*, *dî* „de“, *ne*, *nî* „nici“ (<lat. *nec*), *ne(ni)* ... *ne(nî)* „nici ... nici“, *se*, *si*, *s-* „să“, *și* „și“, mai sînt de semnalat :

e „și, iar“ (<lat. *et*)

Pierdut în celelalte dialecte (se conservă numai în dacoromâna veche), dar cunoscut tuturor limbilor romanice occidentale (fr. *et*, it. *e(d)*, sard. *e*, port. *e*, cat. *i*, sp. *y*).

căra „dacă“ (din *că* + *gará* > *ará*) :

Căra s-mi duc *acăsî dî vearî*, *va u ved*. „Dacă mă voi duce acasă la vară, o voi vedea“.

dicăra „după ce, de vreme ce“ (din *de* + *căra*) :

Dicăra u dîsiş ... *dûsi tora*. „De vreme ce ai zis-o ... s-a dus acum (= s-a terminat)“.

tra (*s-* + conjunctivul) „ca (să ..)“ (conjuncție finală) și *ta* :

Mi duş *t(r)a s-l'au cupăna*. „M-am dus (ca) să iau copaia“.

Origine discutată : ca și prep. *tră* (v. *supra*), ar. proveni după unii autori din lat. *trans* (Capidan), după alții din lat. *intra* (DDA).

Conjuncții nelatine importante :

ma, amă „dar, ci; dacă“ (conjuncție adversativă și condițională), generală în aromână.

Origine discutată : după Capidan (*op. cit.*), ar fi un împrumut din greacă (în întrebuințarea acestei conjuncții „amestecându-se“ și ital. *ma*) ; după DDA, s. v. *ma* < ital. *ma*, s. v. *ama* > te. *amma* „dar“. Distincția etimologică dintre *ma* și *ama* poate fi făcută ; cu privire la *ma* însă, el poate proveni și din lat. *magis* (care a dat și adverbul de comparație *ma*, v. p. 240). Evoluția semantică „mai“ și „dar“ pentru lat. *magis* este cunoscută și altor limbi romanice (it. *mai* „niciodată“ / *ma* „dar“, fr. *mais* „dar“, sp. *más* „mai, dar“, port. *mais* „mai“, *mes* „dar“ ș. a.)

i și ică (*icî*) „sau“ (conjuncție disjunctivă generală) <gr. η (+ *că*) :

Yîn' cu mini i stai acasă? „Vii cu mine sau stai acasă?“

3.2.3. Lexic

Ca în toate dialectele românești, lexicul de bază este de origine latină + câteva elemente autohtone ; peste aceste straturi s-au așezat ulterior numeroase cuvinte împrumutate din limbile populațiilor învecinate (grecești, turcești, albaneze, bulgărești, sirbești) și foarte rar, și de obicei indirect (prin intermediul limbilor oficiale respective), s-au introdus și termeni noi din afara domeniului lingvistic balcanic (frânzuzești, italienesti, în ultima vreme englezești).

Datele statistice privind originea cuvintelor aromânești provin din DDA, ediția I (1964).

3.2.3.1. Elementul latin (1628 de cuvinte).

a) Există în aromână un număr de termeni latinești pierduți în celelalte dialecte sau în unele dintre ele. Citeva exemple spre ilustrare :

ăpir „mă apucă zorile treaz“, iar impersonal *ăpirî* (pers. 3 sg.) „se crapă de ziua, apar zorile“ (<lat. *aperio*)

ăvrî „răcoare“, „boare ușoară de vînt“ (<lat. *aura*)

cîrqări „căldură mare, caniculă“ (<lat. *calor*, -em)

Cf. și fr. *chaleur*, it. *calore*, sp., port. *calor*.

cusurîn „văr“ (<lat. *consobrinus* ; dacoromâna a păstrat numai adjectivul : (*consobrinus*) *verus* > *văr*)

dăpîr (*mi*) „îmi smulg părul“ (<lat. *depîlo*)

dimîndu „cer, fac o comandă ; înștiințez“ (<lat. *demando*)

Cf. și fr. *demande*, it. *dimandare*, sp., port. *demandar*

făyî „bob“ (<lat. *faba*)

Cf. și fr. *fève*, it. *fava*, sp. *hava*, port. *fava*

mes „lună“ (<lat. *mensis*)

Cf. și fr. *mois*, it. *mese*, sp. *mese*, port. *mez*

nușărcî „mașteră, mamă vitregă“ (<lat. *noverca*) etc.

Interesanți sînt termenii de origine păstorească păstrați în acest dialect :

cîprînî „păr de capră (folosit la țesutul covoarelor ieftine și, mai ales, al păturilor folosite la confecționarea corturilor numite „*tendi*“) (<lat. *caprina*)

cîșări „stîină“ (<lat. *casearia*)

fîlcări „grup de familii (înrudite) trăind laolaltă sub conducerea unui «celnic» (<lat. *falcalis sau *falcaria*; v. discuția la Capidan, *op. cit.*, p. 146; în orice caz sensul este legat de *falx*, -*cis* „seceră“ : pămînt secerat sau pămînt în formă de seceră pe care se așază grupul de familii, *fîlcarea*, *fîlcarea*)

mul (și *mîlî*) „cătîr“ (<lat. *mul(l)us*, după Densusianu, Capidan; <it. *mulo*, după DDA)
(*a*)*rûs*“, (*a*)*rûsî* „blond, bălan“ (pentru animale) (<lat. *russus*) etc.

În schimb, așa cum s-a relevat de diverși autori, este curios că la aromâni s-a pierdut cuvîntul *păstor* dar, este foarte puternic *picurăr*“, care nu a fost înlocuit cu *cioban* ca în dacoromână).

b) În numeroase cazuri, cuvintele latinești se deosebesc prin semantism de aceleași cuvinte din alte dialecte: fie că este vorba de sensuri păstrate din latină, fie că este o evoluție semantică independentă și specifică acestui dialect.

Astfel:

am „am“ dar și „sînt, mă aflu“; la pers a 3-a sg., folosit impersonal, înseamnă „există“.

Am-un mesu-aqá, Sîrînî. „Sînt de o lună aici, la Salonic“.

Ari oámin' mûlî nafqârî. „Sînt oameni mulți afară“.

Cf. și fr. *il y a*, sp. *hay* (v. Matilda Caragiu Marioțeanu, *Habère impersonal în aromână și meglenoromână*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 139 seq.).

arîd „rîd“, dar și „îmi bat joc“ (cf. și în alte limbi balcanice; v. Per. Papahagi, *Parallele Ausdrücke und Redensarten*, în Weigand, *Jahresbericht*, 14).

bat „bat“, dar și „cînt dintr-un instrument“ (cf. și alte limbi balcanice; *ibidem*)

đeánî „geană“, dar și „colină, deal“

fumeál'i „familie, copii“ (sens etimologic; <lat. *familia*)

góni „tînăr“, dar și „viteaz“ și „mire“ (această evoluție semantică a fost pusă în legătură cu albaneza și sirba); *gónë-aléptu* „făt-frumos“

laiu și *álbu* înseamnă, respectiv, „negru“/„alb“, dar și „nefericit“/„fericit“ (cf. și alte limbi balcanice; *ibidem*)

lárgu „larg“, dar și „departe“

pul înseamnă „pui“, dar și „pasăre“ (denumește specia)

vátim „ucid“

c) Destul de frecvent, cuvinte latinești au fost înlocuite cu elemente de alte origini. De pildă:

bánî „viață“ și (derivatul *bînéđ* „trăiesc“), cuvînt general folosit și foarte important (<albaneză), l-a înlocuit pretutindeni pe *yiáfi* (<lat. *vivitia*; cf. și drom. *viafă*), folosit extrem de rar în unele expresii

prăvdî, prăvdî „vită, vite“ (și termen generic pentru „animale“) (*<bg. pravda*)

amîrtii „păcat“ (*< gr. αμαρτία*) l-a înlocuit aproape pe *pecat*“, *picăt*“ (*<lat. peccatum*): cuvîntul este atestat frecvent în limba veche

<i>mutrêscu</i> „mă uit“ (<i><vsl. motriti</i>)	} termeni general aromânești, care au înlocuit total urmașii lat. <i>oblitare</i> (cf. drom. (<i>mă</i>) <i>uit</i>)
<i>agîrșescu</i> „uit“ (<i><vsl. grěšiti</i>)	

tóra „acum“ (*<gr. τώρα*), general

Forma dacoromânească *amú* apare și ea, rar.

trup“, corp, trup“ (*<vsl. trupă*) l-a înlocuit pretutindeni pe urmașul lat. *corpus* (păstrat însă în meglenoromână, v. p. 287)

zbor“ și *zburăscu* „cuvînt, vorbă“ și „vorlesc“ (*<sobor, DDA*), termeni foarte importanți în limbă, care au înlocuit pe urmașii lat. *conventum*

Arom. *cuvëndi* provine din greacă sau albaneză (cf. gr. κουβέντα și alb. *kuvënt*).

3.2.3.2. Elemente de alte origini

În afară de cuvintele de origine latină, care alcătuiesc fondul de bază, și de un număr foarte restrîns de elemente autohtone, de obicei comune cu celelalte dialecte (v. p. 141), lexicul aromân cuprinde numeroase elemente nelatine, împrumutate din limbile cu care aromâna a venit în contact (grecești, turcești, albaneze, bulgărești, sirbești).

Data fiind conviețuirea îndelungată a aromânilor cu populațiile care vorbesc aceste limbi, împrumuturile sînt fie foarte vechi (din greaca bizantină, vechea bulgară, vechea albaneză), și în acest caz, ele sînt de obicei general românești (intrate în perioada românei comune, înainte de sciziunea în actualele diviziuni), fie sînt relativ recente, și în acest caz ele caracterizează numai aromâna (de pildă, elemente grecești care apar în toată aromâna, dar nu sînt cunoscute românității nord-dunărene; la fel, elemente slave, albaneze), sau, în fine, ele sînt regionale în aromână, determinate de condițiile concrete ale bilingvismului (elemente albaneze care invadează masiv aromâna din Albania, elemente grecești în aromâna vorbită în Grecia, sirbești-macedonene în Iugoslavia de sud etc.).

Procentul elementelor datorate împrumuturilor directe din aceste limbi este foarte greu de stabilit, pe de o parte dat fiind că afluxul acesta de cuvinte este un proces continuu, legat și de progresul social, pe de altă parte și datorită faptului că conviețuirea strînsă dintre popoarele balcanice a generat o circulație foarte mare a termenilor dintr-o limbă într-alta în toate sensurile: în felul acesta, unele cuvinte au devenit „balcanice“, fără posibilitatea de a preciza sursa, punctul lor de plecare.

Data fiind și forma succintă la care ne obligă economia lucrării, prezentarea lexicului nu poate avea decît un caracter ilustrativ (ca și în cazul celorlalte dialecte).

3.2.3.2.1. Elementul grecesc (2534 de cuvinte).

a) Cuvinte de origine latină introduse pe cale grecească (pătrunse în greaca antică, continuate în greaca bizantină, devenite populare și păstrate astăzi în neogreacă):

căstru „loc întărit, fortăreață“ (ngr. κάστρο < lat. *castrum*)

fusăti, fusăi „tranșeu, întăritură“ (ngr. φουσάτο „armată“ < lat. *fossatum* „șanț, întăritură“; cf. și drom. *sat*, alb. *fshat*)

mulări „catîr (f. m.)“ (ngr. μούλαρο < lat. *mularis*, *mulare* „care ține de catîr“).

etc.

V. pentru alte exemple Mihăescu, *Inst. gr.*, p. 171–172.

De fapt, vechimea acestor elemente interesează limba greacă, nu aromâna (unde au pătruns din greaca populară mai mult sau mai puțin recent); pe de altă parte, precizarea sursei (direct din latină? direct din greacă, dar la origine cuvinte latinești?) este susceptibilă de multiple interpretări. Ilustrăm cu un exemplu: arom. *mùlt* „catîr“ (f.) este pentru DDA element italian (< it. *mula*), pentru Mihăescu (*loc. cit.*) un împrumut din greacă (< gr. μούλα, provenit din latină); în timp ce *mul* „catîr“ (m.) este fie it. *mulo* (DDA), fie lat. *mullus*, atestat, se pare, alături de *mulus* (Capidan, *Aromânii* p. 147) (pentru că *mulus* ar fi trebuit să dea *mur*, nu *mul*).

b) Cuvinte vechi grecești intrate în latină (moștenite apoi de limbile romanice, deci și de aromână):

blăstim „blestem“ (< lat. *blasphemare*; cf. drom. (a) *blestema*)

pîteq „botez“ (< lat. *baptizare*; cf. drom. (a) *boleza*)

păști „paște“ (< lat. *paschae*; cf. și în toate dialectele forme asemănătoare)

mic „mic“ (< lat. **micus*; cf. același cuvînt în celelalte dialecte) etc.

V. Densusianu *HLR*, I, 199–203, Mihăescu, *op. cit.*, în diferite locuri (v. indicele).

c) Cuvinte grecești bizantine (pătrunse în limba română în perioada bizantină, de obicei comune mai multor dialecte românești):

ieftin „ieftin“ (< gr. εύθηνός; cf. și drom. *ieftin*)

frică „frică“ (< gr. φόβη; cf. și drom. *frică*)

lipsescu „trebui, lipsi“ (< gr. λείπω; cf. și drom. *lipsi*)

proăspit „proaspăt“ (< gr. πρόσφατος; cf. și drom. *proaspăt*)

(m) *vîpsescu* „vopsese“ (< gr. βάφω; cf. și drom. *vopsese*) etc.

Uneori, cuvinte bizantine în dacoromână sînt împrumuturi mai recente, din neogreacă, în aromână:

arom. *tiğani*/drom. *tigaie* (< gr. τηγάνι)

arom. *θimél*"/drom. *temei* (< gr. θεμέλιον)

arom. *cundîl*"/drom. *condéi* (< gr. κονδύλιον)

d) Cel mai mare număr de termeni de origine grecească sînt însă cei intrați direct din neogreacă (deci mult mai recent). Ponderea elementului grecesc în aromână este aceeași pe care o are în dacoromână elementul slav (cu mențiunea că, în aromână, procesul de creștere a proporțiilor elementului grec este continuu la

aromânii din Grecia : greaca este limba oficială și, deci, instrumentul utilizat zilnic, în toate împrejurările, chiar și în mediu familial).

S-au împrumutat termeni denumind tot felul de noțiuni, din toate domeniile, numărul de cuvinte utilizate de aromâni variind de la vorbitor la vorbitor, în funcție de stadiul bilingvismului, de contextul geografic (conviețuirea cu familiile de greci, căsătorii mixte etc.), de grad de cultură (influența exercitată de școală) etc.

Dat fiind că numărul acestor termeni se ridică la 2534 (dacă ar fi să dăm „drept de cetățenie” tuturor cuvintelor grecești înregistrate de DDA), ne vom mărgini să exemplificăm numai câteva domenii :

— termeni în legătură cu „casa” :

firiđi „fereastră” (gr. θυρίδα „ferestruică”)

stizmi „zid” (<gr. στήσιμον după DDA ; <gr. μείλιγμα după Capidan, *Aromânii*, p. 168)

kilári „cămară” (<gr. κελάρι)

γίλι „oglină” (<gr. ύαλι)

liyéni „lighean” (<gr. λεγένι)

caréclî „scaun (cu spetează)” (<gr. κάρεκλα)

criváti „pat” (<gr. κρεβάτι)
etc.

— termeni referitori la îmbrăcăminte :

fustáni „rochie” (<gr. φουστάνι)

fustanélî „fustanelă (cămașă cu mulți clini, din costumul național bărbătesc)” (<gr. φουστανέλλα)

țipúni „zăbun” (haină de lină fără mînece de purtat deasupra ca palton)” (<gr. τσιπούνι)

țirúhi „opincă cusută în formă de pantof, cu moț în vârful țuguat” (<gr. τσαρούχι <turcă)

pîpúři „pantofi” (<gr. παπούτσι < turcă)
etc.

— termeni păstorești :

stáni „stină” (<gr. στάνι)

cîlivî „colibă, cort” (<gr. καλύβα)

téndî „cort” (<gr. τέντα)

— alți termeni de mare circulație :

hóári „sat” (<gr. χώρα)

tora „acum” (<τώρα)

aféndi „tată” (<gr. άφεντης)

tîhi „noroc“ (<gr. τῶχη)

cáthi „fiecare“ (<gr. καθέ)

can^u, *cánî* „nici un, nici una (o)“ (<gr. καν)
etc.

(e) Influența locală, exercitată asupra aromânei din Grecia, este din ce în ce mai puternică (echivalind cu ponderea pe care o are influența croată asupra lexicului istroromân sau cu influența albaneză și respectiv slavă asupra aromânei vorbite în Albania, respectiv, Iugoslavia și Bulgaria).

Cel mai întins studiu despre influența greacă asupra aromânei a dat Chr. Geagea : *Elementul grec în dialectul aromân*, publicat în „Codrul Cosminului”, 7, 1931, p. 207—432.

3.2.3.2.2. Elementul albanez (350 de cuvinte)

Ca și în cazul elementului grecesc, se disting și aici mai multe straturi de cuvinte, pătrunse în epoci diferite : un strat vechi (de obicei comun mai multor dialecte românești, constituit în perioada de comunitate, înainte de separare), un strat mai nou, specific aromânei, cuprinzînd cuvinte inexistente în dacoromână, și în fine, un strat recent și în continuă îmbogățire în aromâna din Albania.

(a) Dacă în total aromâna posedă cele mai multe elemente albaneze dintre toate dialectele românești (Capidan, *Rap. alb.-rom.*, p. 443 seq.), în schimb, primul strat de cuvinte comune cu albaneza (albaneze, în formularea lui Capidan, *loc. cit.*) este mult mai dens în dacoromână decît în aromână.

V. și o analiză mai recentă a elementului autohton (a substratului comun româno-albanez) la I. I. Rusu, *Elem. autoht.*, p. 101 seq.

3.2.3.2.3. Elementul slav (577 de cuvinte)

Se constată și în acest caz existența a trei straturi de termeni intrați în diferite momente istorice : un strat de cuvinte vechi slave, dintre care cele mai multe sînt comune cu dacoromâna, un strat mai nou, caracterizînd aromâna și apărut ca rezultat al relațiilor neîntrerupte ale aromânilor cu slavii în Peninsula Balcanică, și un strat de cuvinte mai mult sau mai puțin recente, care se îmbogățeste permanent la aromânii aflați în țările de limbă slavă (rezultat al bilingvismului).

(a) Din prima categorie fac parte cuvinte ca :

arání „rană“ (<sl. rana)

niveástî (*mveástî*) „nevastă“ (<sl. nevěsta)

leáni „lene“ (<sl. lěni)

scúmpu „scump“ (<sl. skapŭ)

trup^u „trup“ (<sl. trupŭ)

lupátî „lopată“ (<sl. lopata)

poálî „poală“ (<sl. pola)

prag^u „prag“ (<sl. pragŭ)

etc.

(b) Cel mai mare contingent de termeni slavi cunoscuți de obicei întregii aromâne sînt din această categorie. Ilustrăm cu cîteva exemple (din diferite domenii) :

băbeî, bápceî „cucui, umflătură“ (<bg. *babekû*)

čélnic „stăpînul unor turme de oi ; șef al unui grup de familii“ (<sl. *čélnikû*)

čireáp „cuptor“ (<sl. *črěpû*)

drîșteálî „piuă“, „dîrste“ (<bg. *drûštelo*)

zbor „vorbă, cuvînt“ (<sl. *sobor*)

zburăscu „vorbesc“ (<sl. *zboru*)

mutrésu(mi) „uit(mă)“ (<sl. *motriti*)

agudescu „lovesc“ (<sl. *goditi*)

șcl'inčeu „zgîrcit“ (<bg. *klince, klinka*)

șuř „răsucește, întorc, schimb“ (<sl. *sukati*)
etc.

(c) Influența slavă locală (sîrbă-macedoneană în Iugoslavia, bulgară în Bulgaria și în cîmpia Meglen) este continuă și de intensități diferite de la o localitate la alta, de la un grup social la altul, de la o familie la alta, de la un vorbitor la altul ; orice noțiune nouă este denumită de obicei printr-un termen din limba oficială.

3.2.3.2.4. Elementul *turc* (1620 de cuvinte)

Deși foarte numeroase, cuvintele de origine turcă din aromână au intrat în limbă *indirect*, prin intermediul altor limbi balcanice. În urma unei ocupații de veacuri a unor părți din Peninsula Balcanică de către turci, un mare număr de termeni denumind tot felul de noțiuni (legate în primul rînd de administrație, dar și de viața de toate zilele : locuință, instrumente, feluri de mîncare, îmbrăcăminte, nume de plante și animale etc.) au pătruns în limbile oficiale (albaneză, greacă, sîrbă-macedoneană, bulgară) și, de aici, prin bilingvismul aromânilor, au pătruns în aromână.

Așa cum am mai arătat și cu alt prilej, sînt foarte greu de stabilit *criteriile* pentru detectarea sursei așa-numitelor cuvinte „balcanice“ (inclusiv și, mai ales, a celor turcești).

Mulți dintre acești termeni se găsesc și în dacoromână ; există însă și foarte multe cuvinte care lipsesc în româna din nordul Dunării. Iată cîteva exemple :

(a) Cuvinte turcești comune cu dacoromâna :

cîzâni „cazan“ (<tc. *kazan*)

čircăfi „cearceaf“ (<tc. *čarčaf*)

dulăpi „dulap“ (<tc. *dolab*)

udă „odae“ (<tc. *oda*)

uğác „hogeag“ (<tc. *oğak*)

bîclivă „baclava“ (<tc. *baklava*)
café „cafea“ (<tc. *kahvé*)
kîftă „chiftea“ (<tc. *keufte*)
kîlvă „halva“ (<tc. *halva*)
pîstrîmă „pastramă“ (<tc. *pasdyrma*)
 etc.

Toate aceste cuvinte există și în celelalte limbi balcanice. (V. DDA s. v., și Capidan, *Aromânii*, p. 180—182)

b) Cuvinte inexistente în dacoromână :

êaré „mijloc, remediu“ (<tc. *êâré*)
êilîki „oțel“ (<tc. *êelik*)
êufliki „moșie“ (<tc. *êiflik*)
gêpi „buzunar“ (<tc. *gêb*)
sîhâti „ceas, oră“ (<tc. *sâ'at*)
sucâki „străduță“ (<tc. *sokak*)
(y)înâti „minie, necaz“ (<tc. *yînâd*)
 etc.

3.2.3.2.5. Dintre limbile nebalcanice, limba italiană a influențat aromâna într-o măsură mai importantă (300 cuvinte): indirect, prin intermediul limbii grecești (care a împrumutat termeni italieni în urma legăturilor comerciale care s-au stabilit încă din secolul al X-lea cu Veneția, a cărei dominație se întinsese și pe malul drept al Adriaticii), vorbită de majoritatea aromânilor din Grecia; direct, prin relațiile comerciale dintre aromâni și venețieni.

Aceste raporturi au fost studiate pentru secolele XVII—XVIII de Valeriu Papahagi, în lucrarea *Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al 17-lea și al 18-lea*, 1935.

Dintre cuvintele cel mai des folosite :

cîșcîval „cașcaval“ (<it. *caciocavallo* ; cf. și gr. *χασχαβάλι*)
pițêti „șervet“ (<it. *pezzetta* ; cf. și gr. *πετσέτα*)
pîhat „farfurie“ (<it. *piatto* ; cf. și gr. *πίατο*)
carôfi „căruță“ (<it. *carozza* ; cf. și gr. *καρότσα*)
baleóni „balcon“ (<it. *balcone* ; cf. și gr. *μπαλκόνε*)
capêli „pălărie“ (<it. *cappello* ; cf. și gr. *καπέλα*)
canêli „scorțișoară“ (<it. *cannella*)
 etc.

Cîteva elemente de origine franceză (legate mai ales de modă — în total 53 după DDA, dar se mai pot adăuga și altele), foarte puține de origine spaniolă și

germană, dar mai ales numeroase dacoromânisme (introduse în aromână după 1800, în urma contactului intelectualilor aromâni cu românitatea nord-dunăreană) completează fizionomia lexicului aromân.

3.3. CONFIGURAȚIA DIALECTALĂ A AROMÂNEI

În absența unui atlas al graiurilor aromânești din cele patru țări balcanice unde se vorbește aromâna (Grecia, Albania, Iugoslavia și Bulgaria), problema repartizării acestora nu se poate pune (cu atât mai mult cu cât aceste graiuri se vorbesc pe teritorii diferite, sînt neomogene din toate punctele de vedere).

Ceea ce ne putem permite în aceste condiții ar fi numai unele observații cu privire la particularitățile regionale ale aromânei așa cum reies ele din studiile și materialele existente.

De obicei, ca și în cazul dacoromânei — pînă la înregistrarea ei cu metode geografice, diversitatea teritorială aromânească a fost grupată după ramurile etno-geografice existente: graiul fărșeroților, al aromânilor din Olimp, graiul celor din Iugoslavia (din Muluviști și Gopeși, localități din sudul Iugoslaviei, avînd un grai cu particularități aparte) etc.

O împărțire mai largă, pe baze lingvistice, a dat Th. Capidan, care opune aromâna de sud aromânei de nord. Aromâna de sud se caracterizează prin închiderea vocalelor finale -ă, -e la -î, respectiv, -i (ca în: *feătă* > *feătî*, *feâte* > *feătî*); graiurile de nord păstrează intacte aceste vocale finale (*feătă*, *feâte*).

„Cei dintii, așezați în Macedonia și centrele de miazănoapte ale Peninsulei Balcanice, vorbesc ceva deosebit de aromânii din sud care ocupă în mase compacte tot Epirul, Tesalia și părțile nordice din vechea Grece. Graiului din sud aparțin, vorbind după tulpini, aromânii grămusteni cu ramificații în Albania. De aceștia țîn și aromânii din Gopeș și Muluviște.“ (v. Capidan, *Aromânii*, p. 193)

Această repartizare nu poate fi însă acceptată, dat fiind că, pe de o parte, există și în nord graiuri care prezintă aceste închideri (de pildă chiar graiul autoarei acestei lucrări, originară din orașelul Hrupiște, numele grecesc Αργος Ορεστικόν); pe de altă parte, închiderile în discuție sînt privite ca fenomene izolate și nu ca fapte de sistem, or, așa cum s-a arătat la capitolul consacrat fonologiei, toate timbrele vocalice de deschidere medie se închid, întotdeauna, în silabe neaccentuate.

Fără să ne propunem o repartizare propriu-zisă a graiurilor aromânești, în analiza structurii fono-morfologice pe care am efectuat-o asupra unui grai aromânesc, pe de o parte, și asupra întregului ansamblu de graiuri, în vederea descrierii diasistemului aromânei, pe de altă parte, am grupat graiurile aromânești în graiuri de tip fărșeroțesc (graiuri F) și graiuri de tip aromânesc (graiuri A) (v. Caragiu, *Fono-morf.*, p. 18 seq.).

3.3.1. Trăsăturile cele mai importante ale graiurilor de tip F sînt :

- seria centrală incompletă (lipsește fonemul /i/ (v. p. 223)
- sistemul vocalic neaccentuat identic cu cel accentuat (v. p. 223)
- posibilitatea de ocurență a structurii silabice finale — (C)CC + „, ‘, ‘³ cea în: *alb*“, *țepb*“, *avd*“), ceea ce duce la deosebiri în realizarea formanților (în morfologia substantivului, adjectivului și verbului)

— localizarea posterioară (velară și uvulară) are un randament ridicat datorită unor transformări proprii (fricativizări cu localizare velară, velarizări ale unor foneme non-velare):

$l > \bar{l} > \gamma$: *loc* > *loc* > *γoc* „loc“

$\bar{l} > \rho$ (uvular): *ρoc* „loc“

$r > \rho(\gamma)$: *capte* „carte“

— un fonem în plus: / $\bar{r}$ / (= *r* apical vibrant — cu mai multe vibrații) care se opune lui *r* velar sau uvular:

iār̄a „iarna“ / *iār̄a* „iar“

cār̄a „carnea“ / *cār̄a* „dacă“

sōr̄ă „soarele“ / *sopă* (*sop*) „soră“

Să se observe că acest *r* provine în cazurile de mai sus din grupurile consonantice *rn*, *rl* reduse la o singură consoană, *r*. Același *r* se întâlnește însă și la inițială: *râu* „râu“ (față de arom. *arđu*), *rămân* „rămân“ (față de arom. *armdn*) etc.

3.3.2. Graiurile de tip A se caracterizează prin :

— sistem vocalic cu seria centrală completă (ca în dacoromână; v. p. 223)
— sistemul vocalelor neaccentuate redus la patru termeni (în loc de șapte cît are sistemul vocalelor accentuate): /a, i, î, u/ (altfel spus, vocalele de deschidere medie /e, o, ă/ nu apar în silabă neaccentuată; v. p. 223)

— structura silabică finală — (C)CC + „‘,“ nu este ocurentă (în alți termeni, după orice grup de două sau mai multe consoane nu sînt ocurente elemente de tip asilabic — așa-numitele vocale „seurte“) v. p. 226; toate consecințele pe plan morfologic ale acestei particularități fac specificul fiecărui grup dialectal în parte.

Pentru amănunte v. Caragiu, *op. cit.*, p. 18 seq. (iar pentru realizările formanților v. fiecare parte de vorbire tratată în lucrare); V. și Nicolaie Saramandu, *Cercelări asupra aromânei vorbite în Dobrogea*, București, 1972 (unde se dau prețioase indicații cu privire la fonetismul graiurilor aromânești actuale).

4. DIALECTUL MEGLENOROMÂN

4.1. DATE CU PRIVIRE LA MEGLENOROMÂNII

4.1.1. Numele meglenoromânilor. 4.1.2. Numărul și răspindirea lor geografică.
4.1.3. Ocupația lor. 4.1.4. Stadiul cultural la meglenoromâni.

4.1. Meglenoromânii fac parte, ca și aromânii, din ramura sud-est dunăreană a românității.

După O. Densusianu (HLR I, p. 332–337), meglenoromânii ar aparține românismului nord-dunărean — idee care nu a fost acceptată de specialiști. Ea a fost combătută de Al. Procopovici („Rev. Fil.“ II, p. 157) și mai cu seamă de Th. Capidan (Megl., I, p. 57 seq.), care au susținut originea sud-dunăreană a dialectului meglenit. În urma unei analize tipologice efectuate asupra aromânei și meglenoromânei, am ajuns la concluzia că, din punct de vedere tipologic și material, cele două dialecte se opun grupului lingvistic nord-dunărean și aparțin într-o mai mare măsură tipului lingvistic romanic stabilit de E. Coseriu (v. Coseriu, Sincr., diacr., tipol., p. 269 seq.; v. și Caragiuz, Rom. sud-danub. și, mai ales, Typol.).

4.1.1. Numele meglenoromanilor: ei înșiși își zic vlašii; sub acest nume și ca megleniți sînt cunoscuți și de populațiile învecinate. Termenul meglenoromân este savant (v. și p. 129). Sînt singurii dintre vorbitorii dialectelor românești care și-au pierdut numele etnic de român.

4.1.2. Așezările meglenoromânilor sînt grupate în cîmpia Meglen (tc. Karağova), la nord de golful Thessaloniki (arom. Sîrunî), pe malul drept al râului Axios (= Vardar) și de-a lungul unui șir de munți.

Din punct de vedere politico-administrativ, regiunea aparține în cea mai mare parte Greciei; extremitatea nordică este iugoslavă (face parte din Republica Macedonia); v. harta anexată la p. 290.

Centrul cel mai important este Ghevghelia, cu populație majoritară slavă, dar și cu numeroși români megleniți (și aromâni), care au îngroșat rîndurile elementului românesc mai ales în secolul nostru, prin exodul de la sate spre centrele mai mari.

Localitățile cu populație majoritară meglenită notate de cercetători, înainte de cel dintîi război mondial, sînt: Nînta (meg. Nonti, sl. Notje, vechea Ένωτια), orașel situat la poalele muntelui Zōna.

Locuitorii Nintei au fost siliți acum cîteva sute de ani să treacă la islamism, dat fiind că au refuzat să plătească birurile turcilor (v. I. G. von Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien, 1867). În felul acesta, meglenoromânii sînt singurii români de religie mahomedană. (V. Capidan, Megl., I, p. 18, unde se presupune că data islamizării meglenoromânilor ar fi anul 1671.)

Celelalte localități: Lugunța (Lunzini) și Birislav, lângă Nînta, Oșani, Liumnîța, Cupa, Tîrnareca (localitatea din extremitatea de sud) și Huma [uma].

Cu excepția Ghevgheliei și a satului Huma (care se află în Iugoslavia), toate celelalte localități sînt în Grecia.

Cu privire la numărul meglenoromânilor: statisticile făcute de diferiți cercetători oscilează între 14 000 și 26 000.

16 000 după G. Weigand, *Vlacho-Meglen*, Leipzig, 1892, p. XXVI; în acest număr sînt incluși și aromânii din comuna Livăd, aflată tot în cîmpia Meglen (cu aproximativ 2 000 de locuitori); 14 080 după V. Kančev, МАКЕДОНИЈА, Sofia, 1900; 26 660 după Ioan Nenițescu, *De la românii din Turcia Europeană*, București, 1895; 20 000 după Per. Papahagi, *Meglenoromânii*, București, 1902, p. 44; 14 770 după Capidan, *Megl.* I, p. 11—26.

Ceea ce este sigur însă este faptul că astăzi numărul lor a scăzut foarte mult, prin emigrarea meglenoromânilor mahomedani în Asia Mică, după primul război mondial (v. Capidan, *op. cit.*, II, p. 15).

4.1.3. Ocupația principală a megleniților este agricultura; pe lângă aceasta se mai îndeletnicește și cu păstoritul, cu cultura viermilor de mătase (sericicultura), cu stupăritul (apicultura; mulți dintre ei sînt foarte buni meșteșugari (olari, dogari, fierari, croitori, potcovari etc.).

V. Capidan, *op. cit.*, I, p. 50 seq. și Per. Papahagi, *op. cit.*, p. 25 seq.

4.1.4. Meglenoromânii nu au un trecut cultural.

4.2. DESCRIEREA DIALECTULUI MEGLENOROMÂN

4.2.1. Fonologie. 4.2.1.1. Vocale. 4.2.1.2. Semivocale. 4.2.1.3. Consoane.
4.2.2. Morfologie. 4.2.2.1. Substantiv. 4.2.2.2. Articol. 4.2.2.3. Adjectiv.
4.2.2.4. Pronume. 4.2.2.5. Numeral. 4.2.2.6. Verb. 4.2.2.7. Adverb. 4.2.2.8.
Prepoziție. 4.2.2.9. Conjunție. 4.2.3. Lexic.

4.2. Dat fiind că meglenoromâna aparține aceluiași tip lingvistic cu aromâna, descrierea ei se va face prin raportare la aromână, pe de o parte, și la dacoromână, pe de altă parte.

Din păcate, nu dispunem de o descriere recentă și totodată foarte riguroasă asupra acestui dialect (cum am beneficiat pentru aromână de lucrarea noastră *Fonomorfol.* și pentru istroromână de Kovačec, *Descr. istr.*).

4.2.1. Fonologie

4.2.1.1. Vocale

4.2.1.1.1. Din punctul de vedere al inventarului, se constată — ca și în graiurile aromânești de tip F (fărșerotești) — seria centrală incompletă (așadar inexistența fonemului /i/).

Sistemul vocalic este următorul:

La nivel fonetic sînt de remarcat :

4.2.1.1.1.1. Felul specific în care se realizează fonemul /ă/ :
— ca [ɔ] în poziție accentuată :

megl.	$\left\{ \begin{array}{l} c\text{omp} \\ l\text{on}\check{a} \\ m\text{q}\check{a}n\check{i} \\ d\text{un}\text{q} \end{array} \right\}$	cf. arom.	$\left\{ \begin{array}{l} c\text{impu} \\ l\text{in}\check{i} \\ m\text{in}\check{i} \\ ad\text{un}\check{a} \end{array} \right\}$	cf. drom.	$\left\{ \begin{array}{l} c\text{imp} \\ l\text{in}\check{a} \\ m\text{in}\text{e} \\ ad\text{un}\check{a} \end{array} \right\}$

Această particularitate este individualizatoare pentru meglenoromână, ea nefiind cunoscută altor dialecte românești (să se confunde cu același sunet provenit din reducerea diftongului [qa] > [o], cunoscută atât meglenoromânei, cît și celorlalte dialecte românești).

Maniera aceasta de pronunțare a lui *ă* (1) accentuat a fost împrumutată de meglenoromâni dintr-un grai bulgăresc din regiunea munților Rodope și ea a servit lui Th. Capidan să stabilească patria primitivă a megleniților (mai la nord de actualele așezări) și să dateze deplasarea lor spre sud (secolele XII—XIII, dată la care această particularitate este înregistrată în graiul bulgăresc respectiv); v. Capidan, *Megl.*, I, p. 65).

—ca [ă] în poziție neaccentuată :

megl. $\left\{ \begin{array}{l} b\acute{u}n\acute{a} \\ l\acute{a}\check{s}o \\ v\acute{e}a \text{ m}\acute{a}c\acute{a}t \\ f\acute{a}m\acute{e}a\check{l}'\acute{a} \end{array} \right\}$	cf. arom. $\left\{ \begin{array}{l} b\acute{u}n\acute{i} \\ al\acute{i}s\acute{a} \\ av\acute{e}a \text{ m}\acute{i}c\acute{a}t\acute{i} \\ f\acute{u}m\acute{e}a\check{l}'i \end{array} \right\}$	cf. drom. $\left\{ \begin{array}{l} bun\acute{a} \\ l\acute{a}s\acute{a} \\ m\acute{i}ncase \\ femeie \end{array} \right\}$

4.2.1.1.1.2. Realizarea [a], la începutul cuvintelor care, în alte dialecte, prezintă prefixul *în-*, și ca suport fonetic la inițiala pronumelor neaccentuate :

megl. $\left\{ \begin{array}{l} \text{a}ntr\acute{e}b \\ \text{a}mplin \\ \text{a}mpir\acute{a}t \\ \text{a}n\acute{i}l\acute{e}g \end{array} \right\}$	cf. arom. $\left\{ \begin{array}{l} ntr\acute{e}b^u \\ mpl\acute{i}n^u \\ - \\ - \end{array} \right\}$	cf. drom. $\left\{ \begin{array}{l} \text{î}ntreb \\ plin \\ \text{î}mp\acute{a}rat \\ \text{î}n\acute{t}eleg \end{array} \right\}$

megl. $\left\{ \begin{array}{l} a\acute{n}' \\ a\acute{i}' \\ a\acute{u} \end{array} \right\}$	cf. arom. $\left\{ \begin{array}{l} \text{î}n' \\ \text{î}i', \text{î}i \\ u \end{array} \right\}$	cf. drom. $\left\{ \begin{array}{l} \text{î}mi \\ \text{î}i \\ o \text{ (f. Ac.)} \end{array} \right\}$

4.2.1.1.1.3. Meglenoromâna l-a păstrat pe *-u* numai după grupuri consonantice formate dintr-o oclusivă sau *f* și o lichidă (ca în dacoromână) :

megl. $\left\{ \begin{array}{l} aflu \\ \text{a}ntru \end{array} \right\}$	cf. arom. $\left\{ \begin{array}{l} aflu \\ \text{i}ntru \end{array} \right\}$	cf. drom. $\left\{ \begin{array}{l} aflu \\ \text{i}ntru \end{array} \right\}$

4.2.1.1.1.4. În poziție neaccentuată, vocalele de apertură medie se închid, ca în graiurile aromânești de tip A (cu excepția lui /ă/, despre care v. *supra*)

megl. $\left\{ \begin{array}{l} b\acute{i}ni \\ c\acute{a}p\acute{i}ti \\ pic\acute{a}ti \\ mur\acute{a}r \end{array} \right\}$	cf. arom. $\left\{ \begin{array}{l} g\acute{i}ni \\ c\acute{a}p\acute{i}ti \\ pic\acute{a}ti \\ mur\acute{a}r^u \end{array} \right\}$	cf. drom. $\left\{ \begin{array}{l} bine \\ capete \\ p\acute{a}cate \\ morar \end{array} \right\}$

megl. $\left\{ \begin{array}{l} bure\acute{a}ti \\ cum\acute{s}i\acute{i}\acute{a} \end{array} \right\}$	cf. arom. $\left\{ \begin{array}{l} bure\acute{a}ti \\ - \end{array} \right\}$	cf. drom. $\left\{ \begin{array}{l} burete \\ - \end{array} \right\}$

4.2.1.1.1.5. Vocalele accentuate sînt uneori ceva mai lungi decît cele neaccentuate (diferența de cantitate nu are însă valoare distinctivă) :

lupu „lupul“, *căsa* „~“, *cămēș* „cămăși“, *fōc* „~“, *fūr* „hoț“.

4.2.1.1.2. Există însă o serie de deosebiri de distribuție, care fac specificul meglenoromânei, uneori, sau o identifică cu celelalte dialecte sud-dunărene, alteori. Cum este și de așteptat, unele sînt arhaisme, altele sînt inovații.

4.2.1.1.2.1. Arhaismele sînt aceleași ca în aromână și istroromână :

4.2.1.1.2.1.1. Se conservă e după labiale, indiferent de natura (timbrul) vocalei din silaba următoare (v. și aromâna, p. 224) :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} pilum \\ hospitium \\ imperator \end{array} \right\} > \text{megl.} \left\{ \begin{array}{l} per \text{ „pără”} \\ uspeș \text{ „ospăț”} \\ ămpirăt \text{ „împărat”} \end{array} \right\}$

4.2.1.1.2.1.2. Se conservă diftongul ea după labiale, indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} pira \\ viridia \end{array} \right\} > \text{megl.} \left\{ \begin{array}{l} pără \text{ „pară”} \\ veără \text{ „varză”} \end{array} \right\}$

4.2.1.1.2.1.3. Se păstrează i în poziție nazală, precedat de labială și indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} pavementum \\ venetus \end{array} \right\} > \text{megl.} \left\{ \begin{array}{l} pimînt \text{ „pămînt”} \\ vînit \text{ „vinăt”} \end{array} \right\}$

V. detalii cu privire la toate aceste conservări și la raportul față de dacoromână în capitolul de fonologie aromână p. 224—225 seq.

4.2.2.1.1.2.2. Dintre inovațiile meglenoromânei notăm :

Afereza lui a neaccentuat (fenomen opus protezei din aromână), identic însă cu fenomenul similar din istroromână) :

lat. $\left\{ \begin{array}{l} *adango \\ ad foras \\ habebam \\ habebas \end{array} \right\} > \text{megl.} \left\{ \begin{array}{l} dăug \\ fără \\ veam \\ veai \end{array} \right\} \text{ cf. } \left\{ \begin{array}{l} adăvgu \\ (n)afăărî \\ avăgm \\ avăđi \end{array} \right\} \text{ drom.} \left\{ \begin{array}{l} adaug \\ afară \\ aveam \\ aveai \end{array} \right\}$

4.2.1.2. Semivocale

Meglenoromâna are, ca și celelalte dialecte românești, patru variante semivocale : [e, i, o, u], care, din punct de vedere fonologic, se reduc la două (v. aromâna, p. 228).

4.2.1.2.1. Spre deosebire de aromână însă, meglenoromâna cunoaște iodizarea lui e :

io „eu”, iel „el”, iei „ei”, ies „ești”

4.2.1.2.2. De asemenea, semivocala u poate apărea înainte de consoană (u nu se consonantizează ca în aromână) :

megl. $\left\{ \begin{array}{l} dăug \\ ud \end{array} \right\} \text{ cf. arom.} \left\{ \begin{array}{l} adăvgu \\ avdu \end{array} \right\} \text{ cf. drom.} \left\{ \begin{array}{l} adăug \\ aúđ \end{array} \right\}$

Cînd este în poziție intervocalică însă, u semivocalic care evită hiatul se consonantizează în -v- :

lat. *uva* > *úvă* > *ívă* (cf. arom. *aúvă* „strugure”) (v. Capidan, *Megl.*, I, p. 121).

4.2.1.3. Consoane

4.2.1.3.1. Inventarul consoanelor din meglenoromână este următorul :

mod loc	bila- biale	labio- dentale	dentale	prepa- latale	palatale	velare
oclusive	p ~ b		t ~ d		k ~ g	c ~ g
africate			ʈ ~ (ɖ)	ɕ ~ ɟ		
fricative		f ~ v	s ~ z	ʃ ~ ʒ		
nazale	m		n		ɲ	
laterale			l		l'	
vibrante			r			

În comparație cu aromâna, se constată :

4.2.1.3.1.1. Aceleași arhaisme (/ɲ, l') :

/l'/: l'epuri „iepure“
 l'ert „iert“
 l'in „în“ } (v. pentru formele latinești și pentru
 corespondentele aromâne, p. 230.)

fămǎl'ă „familie“
 mul'ări „femeie“
 il' „fiu“
 gǎl'ină „găină“ } „ ”

uocl'u „ochi“
 (a)ncl'ég „încheg“
 végl'u „veghez“
 (a)ngl'ít „înghit“ } „ ”

/ɲ/: călcǎn „călcii“
 vińă „vie“
 lupǎńă „lupoaică“
 ursǎńă „ursoaică“ } „ ”

uámin' „oameni“
 bun' „buni“
 dun' „aduni“
 bǎńă „baie“ } „ ”

4.2.1.3.1.2. Spre deosebire de aromână însă, meglenoromâna nu mai conservă decât în localitatea Țirnareca africatele /ɖ/ și /ɟ/ provenite din d și,

respectiv, j latini; în situațiile date pentru aromână lap. 231, meglenoromâna a transformat aceste africată în fricativele corespunzătoare (ca și dacoromâna literară): $d > z$, iar $g > j$.

zic „zic“	} (v. pentru formele latinești și pentru corespondentele aromâne, p. 231 seq.)
vez (ves) „vezi“	
joc, juăc „joc“	} „ „
judic „judec“	
juni „june“	

Pînă la fricativizarea africatelor înțelegem, deci, dezvoltarea elementului fricativ africatelor, în detrimentul ocluziunii, care se pierde: africată dentală d (dz) dezvoltă elementul fricativ z , cu o localizare tot dentală, în timp ce africată prepalatală g ($dž$, dj) dezvoltă un $ž$ (j), fricativă prepalatală. Pentru fricativizarea africatelor $||$ și $|d|$ provenite din lat. c , $g + e$, i , v. *infra*, p. 274

Dintre inovații:

4.2.1.3.1.3. Consoana $/h/$, prezentă în toate celelalte dialecte românești, lipsește din inventarul consoanelor meglenoromâne:

tc. <i>haber</i>	} megl. { <i>abér</i> } cf. arom. { <i>hîbári</i> } cf. drom. { <i>habar</i>	
v.sl. <i>hraniti</i>		} { <i>rănés</i> } cf. arom. { <i>hrînéscu</i> } cf. drom. { <i>hrănesc</i>
bg. <i>horo</i>		

S-ar părea că dispariția lui $/h/$ în cuvinte de diferite origini este o particularitate preluată de meglenoromână din graiurile meglenobulgare (= graiuri bulgărești vorbite în Meglen); v. Capidan, *Megl.*, I, p. 138—139.

Pentru $/ħ/$ (palatal), provenit din palatalizarea lui $/h/$, v. *infra*, p. 273.

4.2.1.3.1.4. Ca și graiurile aromânești din afara zonei de influență grecească, meglenoromâna nu cunoaște fricativele interdentală $/θ, δ, γ/$ (v. pentru aromână p. 232).

4.2.1.3.1.5. Datorită specificului palatalizării labialelor în meglenoromână, lipsesc din inventar consoanele $/h/$ și $/y/$, cu excepția graiului din Țirna-reca (pentru aromână v. p. 231).

Palatalizarea labialelor este parțială în meglenoromână (în sensul că nu se produce la toate labialele, nici în toate cuvintele în poziții identice și nici în toată meglenoromâna); stadiile de palatalizare sînt însă, ca și în aromână, totale (în sensul că schimbarea fonetică are loc pînă la capăt, în stadii finale; stadii intermediare, cum sînt cele din dacoromână, nu se cunosc în acest dialect, în schimb, spre deosebire de aromână, se constată aici, ca etapă ulterioară palatalizării, dispariția consoanei palatalizate (v. *infra*).

Iată situația labialelor în meglenoromână:

$/b/$ rămîne pretutindeni nealterat:

álbi „alb“	} (v. pentru corespondentele aromâne și daco-române p. 231)
bini „bine“	
albínă „albină“	

Ca și în alte cazuri, face excepție graiul din comuna Țirna-reca, mult apropiat de aromână.

/p, m, v/ se palatalizează în unele cuvinte și în unele regiuni, dar rămân intacte în altele:

p > *k*:

<i>kept</i> „piept“	} (v. p. 231)
<i>káptin</i> „pieptene“	
<i>káli</i> „piele“	

dar și:

per „pier“ (cf. arom. *ker*^u)
pin „pin“ (cf. arom. *kin*^u)

m > *n*:

<i>hari</i> „miere“	} (v. p. 231)
<i>hez</i> „miez“	
<i>dă-ni</i> „dă-mi“	

dar și:

mic „mic“
mil'ă „mie“ (numeral; alături de *nil'ă*)
milă „milă“ (alături de *nilă*)

Să se noteze, deci, că /n/ nu provine numai din lat. *n* (v. *supra*, p. 256), ci și din *m* palatalizat (v. și aromâna, p. 230).

v > *g* sau dispare:

<i>garmi</i> „vierme“	<i>in</i> „vin“ (cf. arom. <i>yin</i> ^u)
<i>giu</i> „viu“	<i>iđal</i> „vițel“ (cf. arom. <i>yitđal</i> ^u)
<i>gáspi</i> „viespe“	<i>iđu</i> „viu“ (cf. arom. <i>yidu</i> ^u)

dar și:

<i>vin</i> „vin“	} (forme fluctuante, aici cu labiala păstrată, cf. <i>supra</i>)
<i>viđol</i> „vițel“	
<i>viňă</i> „vie“ (cf. arom. <i>ayini</i>)	

În consecință, consoanele /k, g/ provin în meglenoromână din labiale palatalizate, nu din *cl, gl*, latini (v. și p. 230 și p. 134).
 Frecvența lor a crescut prin introducerea unor cuvinte noi, împrumutate din limbile balcanice (conținând sunetele în discuție):

kirămidă „cărămidă“ < gr. κεραμίδα
găsmă „aghiazmă“ < gr. ἀγιασμα (cu gr. γ_ > g)

/f/ se palatalizează și dispare:

<i>ier</i> „fier“	} (v. termenii de comparație la p. 231)
<i>ierb</i> „fierb“	
<i>il'</i> „fiu“	

Graiul din Țirnareca păstrează stadiul *h'* (ca în aromână): *h'er*, *h'erb*, dar și *il'*.

Stadiul de palatalizare a labialelor în meglenoromână a constituit obiectul unor vii discuții: pentru O. Densusianu, alterarea parțială a acestora ar dovedi originea nord-dunăreană a meglenoromânilor (v. Densusianu, *HLR* I, p. 331). Argumentul a fost combătut de alți autori v. Capidan, *Megl.* I, p. 124 seq.).

4.2.1.3.2. Probleme de distribuție

4.2.1.3.2.1. Așa cum s-a arătat și la descrierea aromânei, particularitatea cea mai frecventă a românității sud-est-dunărene este tratamentul diferit al velarelor latinești *c*, *g* + *e*, *i*: ca și în aromână, în meglenoromână ele devin africcate *d e n t a l e* (*/t/*), respectiv, (*/d/*), nu africcate *p r e p a l a t a l e* (*/ç/*, */g/*), cum se întâmplă în dacoromână și istroromână.

În plus, față de aromână, meglenoromâna — potrivit unei „tehnici” specifice, de neutralizare a opoziției africcat/fricativ — fricatizează aceste africcate (procesul este pe cale de generalizare); mai răspândită este trecerea lui *đ* (*/dz/*) la *z*:

<i>țeápă</i> „ceapă“	}	(v. termenii de comparație la p. 233)
<i>țer</i> „cer“		
<i>ținț</i> „cinci“		

<i>mărđină</i> > <i>mărzină</i> „margine“	}	” ”
<i>đer</i> > <i>zer</i> „ger“		
<i>điniri</i> > <i>ziniri</i> „ginere“		

Uneori *ț* > *s*: lat. *fecit* > arom. *feçi*, megl. *fe(a)fi* > *fe(ă)si* „făcu“.

4.2.1.3.2.2. Ca și în aromână, africata prepalatală */ç/*, care figurează în sistem, este un reflex al velarelor latinești *c*, *t* urmate de *io*, *iü*:

<i>măčucă</i> „măciucă“	}	(v. termenii de comparație la p. 233)
<i>picór</i> „picior“		
<i>fičór</i> , <i>fičuăr</i> „fecior“		

În schimb, africata */g/* provenind din lat. *j* + *o*, *u* se fricatizează în meglenoromână (v. *supra*).

Prezența ei în sistemul consonantic meglenoromân se explică prin împrumuturile relativ recente din alte limbi:

pingércă „fereastră“ (<tc. *penğere* + *-că*)

gap „buzunar“ (<tc. *geb*; cf. și arom. *gēpi*)

Africata */ç/* și-a sporit frecvența în același mod:

cučân „cocean“ (<bg. *kočan*)

čășmă „cișmea“ (<tc. *česma*)

4.2.1.3.2.3. O restricție distribuțională cunoaște în meglenoromână ocușiya velară */c/*, care nu poate apărea în poziție finală după */s/* (context dat mai ales de sufixul *-esc*, adjectival sau verbal):

dumnés „domnesc“, *bărbătés* „bărbătesc“, *măgărés* „măgăresc“

rănés „hrănesc“, *anflurés* „înfloresc“, *ancălzôs* „încălzesc“

4.2.1.3.2.4. În poziție finală, consoana [l] se realizează adeseori velar : [ɫ] sau se vocalizează (înaintea articolului hotărît -lu) :

cal „cal“, vișol „vișel“, crieț „creier“

călu „calul“, ițălu „vișelul“ (mai ales în Țîrnareca)

4.2.2. Morfologie

În general, structura morfologică a meglenoromânei urmează îndeaproape structura aromânei (ceea ce a făcut pe unii cercetători să o considere un dialect al acesteia din urmă). De aceea, din motive didactice și din nevoia unei formulări cât mai sintetice, faptele care se regăsesc și în aromână nu vor mai fi explicate în detaliu (pentru comentariu vom trimite de obicei la aromână).

4.2.2.1. Substantiv

4.2.2.1.1. Cu privire la număr, notăm neutralizarea opoziției sg./pl. la o serie de substantive terminate în consoană (ca în istroromână și spre deosebire de aromână, unde opoziția este foarte bine păstrată; v. p. 197 și p. 234), prin pierderea lui [-i], marcă de plural general românească :

fičór / ~ „fecior / feciori“

picurár / ~ „păcurar (cioban) / păcurari“

pom / ~ „pom / pomi“

corb / ~ „corb / corbi“

țerb / ~ „cerb / cerbi“

În unele cazuri, opoziția de număr este asigurată de alomorfe diferite ale radicalului de plural :

ied / iez „ied / iezi“

uáspit / uáspiț „oaspete / oaspeți“

drac / draț „drac / draci“

mes / meș „lună / luni“

În alte cazuri, de pildă la feminine, desinența de singular menține distincția dintre singular și plural :

límbă / limb „limbă / limbi“

scîndură / scîndur „scîndură / scînduri“

Forma scîndură în loc de scîndură este dată de Capidan, *Megl.*, I, p. 142.

Dintre formanții pluralului, în afară de -i, -e (devenit -i, v. *Fonologie*, p. 269), -le (realizat ca -li din aceleași motive ca în cazul precedent), -ur (<-uri, cu pierderea lui -i ca în condițiile descrise mai sus), sînt de menționat următoarele :

— desinența -oñ : tătōñ „tată“ (pl.).

Realizat și ca -*ăn*: *lălăń* „unchi“, *păpăń* „bătrini, bunici“ (plurale ale lui *lală* și, respectiv, *pap*) în graiul lui Țirnareca, „influențat“ puternic de aromână; v. Capidan, *Megl.* I, p. 135); v. pentru aromână, p. 234).

— desinența *-ăz* (specifică substantivelor terminate în *ă*, sau *-iî(ă)*):

buiăgăz „vopsitori“ (plural al lui *buiăgiî(ă)*; cf. arom. *buiăgi* / *buiăgăđ*)

cavegăz „cafegii“ (plural al lui *cavegiî(ă)*; cf. arom. *cafiđi* / *cafiđăđ*)

V. pentru origine p. 235.

4.2.2.1.2. Cazurile

Meglenoromâna a pierdut cu tot ul flexiunea bicazuală (păstrată sau creată la feminin în dacoromînă și folosită facultativ în aromână la o categorie restrînsă de substantive). Tipul flexionar preponderent este deci cel cu doi termeni: unul pentru singular și unul pentru plural, la toate genurile:

	sg.			pl.		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N.	<i>lup</i>	<i>căsă</i>	<i>loc</i>	<i>luk</i>	<i>căsi</i>	<i>lócur</i>
G.	<i>fićór</i>	<i>fěátă</i>	<i>pimint</i>	<i>fićór</i>	<i>fěáti</i>	<i>pimintur</i>
D.	<i>códru</i>	<i>coádă</i>	<i>lúcru</i>	<i>códri</i>	<i>coz</i>	<i>lúcri</i>
Ac.	<i>căsăbă</i> (<i>casabă</i>) <i>buiăgiî(ă)</i>	<i>lîmbă</i> <i>vacă</i> <i>soră</i> <i>steáúă</i> <i>cáli</i>	<i>siămn</i> <i>lăpti</i>	<i>căsăbáz</i> <i>buiăgăz</i>	<i>lîmb</i> <i>văť</i> <i>surăr</i> <i>steđali</i> <i>căl'ur</i>	<i>siămni</i> (<i>lóptur</i>)

„lup, fecior, codru, oraș, vopsitor; casă, fată, coadă, limbă, vacă, soră, stea, cale; loc, pămînt, lucru, semn, lapte“

Funcțiile dativului și ale genitivului se exprimă cu mijloace „analitice“:

lu pentru genitiv, *la* pentru dativ, plasate înaintea substantivului (aceleași pentru toate genurile și pentru ambele numere):

sg.		pl.	
m.	$\begin{array}{l} \text{G. } lu \\ \text{D. } la \end{array} \begin{array}{l} \diagup \\ \diagdown \end{array} \text{un fićór}$	<i>lu</i>	$\begin{array}{l} \diagup \\ \diagdown \end{array} \text{nišťi fićór}$
f.	$\begin{array}{l} \text{G. } lu \\ \text{D. } la \end{array} \begin{array}{l} \diagup \\ \diagdown \end{array} \text{ună fěátă}$	<i>lu</i>	$\begin{array}{l} \diagup \\ \diagdown \end{array} \text{nišťi fićór}$
n.	$\begin{array}{l} \text{G. } lu \\ \text{D. } la \end{array} \begin{array}{l} \diagup \\ \diagdown \end{array} \text{un lúcru}$	<i>lu</i>	$\begin{array}{l} \diagup \\ \diagdown \end{array} \text{nišťi lúcri}$

Să se compare cu aromâna, p. 237.

Construcția *la* + substantiv la dativ nu este copiată după bulgară, cum crede Capidan (*Megl.*, I, p. 146), ci este o trăsătură a tipului romanic (v. Coseriu, *Sincr., diacr., tipol.*, p. 270).

4.2.2.1.3. Acuzativul numelor de persoană individuale se exprimă, ca pretutindeni în dialectele sud-dunărene, fără pe:

îet nu la vreă țela fițșor „el nu-l iubea [pe] feciorul acela“ (Capidan, *Megl.*, II, p. 99)

ca si dūsi feta cōla, au flo și ȧ tșe bābă „cînd se duse fata acolo, o află (= găsi) și ea [pe] baba aceea“ (*ibidem*, p. 39)

Cf. p. 237.

4.2.2.2. Articol

4.2.2.2.1. Articolul hotărît:

la N. Ac. sg. și pl. este enclitic, ca în general în limba română;

la G. sg. și pl. este preponderent proclitic (formele enclitice sînt cunoscute, dar foarte rar folosite);

la D. sg. și pl. locul articolului proclitic l-a luat prepoziția la.

Feminin (sg. și pl.) și neutru (pl.):

a							
		sg.	pl.			sg.	pl.
N. Ac.		-a	-li			<i>căsa</i>	<i>căsili</i>
				<i>lu</i>	<i>căsa</i>	<i>lu</i>	<i>căsili</i>
G.	<i>lu</i>	-a	-li	<i>la</i>	<i>cășă</i>	<i>la</i>	<i>căsili</i>
D.	<i>la</i>	—	-li		<i>mul'ârșă</i>		<i>mul'érli</i>
				<i>lu</i>	<i>mul'ârșă</i>	<i>lu</i>	<i>mul'érli</i>
				<i>la</i>	<i>mul'ârșă</i>	<i>la</i>	<i>mul'érli</i>

Să se observe că, la genitiv, substantivul are și articol enclitic (pe lângă *lu* proclitic). Totodată, așa cum am mai spus, se cunosc și forme cu articol enclitic în genitiv: *căsāl'ă* „casei“, *mul'ăril'ă* „muierii“ (în acest caz fără *lu* proclitic).

Masculin (sg. și pl.) și neutru (sg.):

a) -u							
		sg.	pl.			sg.	pl.
N. Ac.		-u	-l'			<i>fićóru</i>	<i>fićóril'</i>
G.	<i>lu</i>	-u	-l'	<i>lu</i>	<i>fićóru</i>	<i>lu</i>	<i>fićóril'</i>
D.	<i>la</i>	(-u)	-l'	<i>la</i>	<i>fićóru</i>	<i>la</i>	<i>fićóril'</i>

Articolul -u nu este altul decît -lu devenit -l (prin dispariția lui -u, regulată în meglenoromână, cu excepția poziției -C + r, l), dispărut apoi ca în daco-română: *omu*, *lupu* etc.:

Deci: *lupulu* > *lupu* > *lupu*.

La articolul *-u* s-a putut ajunge însă și prin vocalizarea lui *-l* în meglenoromână, adică: *lupulu* > *lupuuu* > *lupu* (v. o situație asemănătoare în aromâna din secolul al XVIII-lea și azi în unele graiuri din Albania (v. Caragiu, *Fono-morf.*, în Anexe, studiul în legătură cu articolul enclitic al masculinelor în aromână) (cu privire specială la graiul fărșeroșilor), p. 163 seq.).

b) *-li*

	sg.	pl.
N. Ac.		<i>-li</i> <i>-l'</i>
G.	<i>lu</i>	<i>-li</i> <i>-l'</i>
D.	<i>la</i>	<i>-li</i> <i>-l'</i>

	sg.	pl.
	<i>frățili</i>	<i>frățil'</i>
<i>lu</i>	<i>frățili</i>	<i>lu frățil'</i>
<i>la</i>	<i>frățili</i>	<i>la frățil'</i>

4.2.2.2.2. Articolul nehotărit este întotdeauna proclitic. La feminin păstrează, ca și aromâna, forma așteptată din latină, *ună*: *ună căsă*, *ună feată* etc. (v. și aromâna, p. 239).

4.2.2.3. Adjectiv

4.2.2.3.1. Din punctul de vedere al formei, distingem adjective cu :

a) patru forme :

bun / *bună* / *bún'* / *búni* „bun“

flamînd / *flamîndă* / *flamînz* / *flamîndi* „flămînd“

greu / *greăună* / *grei'* / *greăli* „greu“

b) trei forme :

vêcl'u / *vêcl'ă* / *vêcl'i* „vechi“ (m. sg. / f. sg. / m. f. pl.)

giu / *giă* / *gi* „viu“

nêgru / *nêăgră* / *nêgri* „negru“

c) două forme :

mări / *mar* „mare“ (m. f. sg. / m. f. pl.)

răți / *răț* „rece“

veărđi / *verz* „verde“

4.2.2.3.2. Gradele de comparație :

a) Comparativul se formează cu adverbul *mai*, iar complementul comparativului se introduce prin *di*:

mai jûni „mai june, mai tinăr“

mai greu

mai mic di iet „mai mic decît el“

dupu tsi si feási mai mări „după ce se făcu mai mare“ (Capidan, *Megl.*, II, p. 74).

b) Superlativul relativ se formează, ca și în aromână, din comparativul de superioritate al adjectivului (articulat enclitic și precedat sau nu de articolul demonstrativ proclitic: *țel, țea*) :

s-mi pună si-u leg mai mica feată,, să mă pună să o leg pe fata cea mai mică“ (ibidem, p. 92)
țsela mai marli ra-nsurăt „cel mai mare era însurat“ (ibidem, p. 64)

dar și: *țela mai mări*

c) Superlativul absolut este același ca în aromână (v. p. 240) :

am uzot că ȳa ari ună mul'ari mult bună „am auzit că aici este o femeie foarte bună (în text : frumoasă)“ (ibidem, p. 84)
mult ıtru „foarte șiret“

4.2.2.4. Pronume

4.2.2.4.1. Pronumele personal are următoarele forme accentuate :

ıo, ıeu, ıuă

tu

ıel, ıăl / ıa

noı

voı

ıel' / ıáli

În comparație cu celelalte dialecte, să se observe păstrarea formei *tu* ca în daco-română (și spre deosebire de aromână, v. p. 241).

Flexiunea pronumelor personale se deosebește de aceea din aromână : meglenoromâna păstrează poziția N./Ac. la persoana 1 și a 2-a, ca în daco-română : *ıo / mını, tu / tını* (v. aromâna, p. 241).

Raportul de dativ se exprimă prin acuzativ precedat de propoziția *la* (aceeași ca în cazul substantivelor) : *la mını, la tını* etc.

Formele neaccentuate ale pronumelor personale sînt aceleași ca în aromână (cu unele deosebiri în fonetism ; v. Capidan, *Megl.*, I, p. 151—152).

4.2.2.4.2. Pronumele posesive sînt aceleași ca în toate dialectele ; spre deosebire de aromână (de care se apropie cel mai mult), lipsește *a-* (proclitic invariabil în aromână) : *meı, meă, tıu, ıa* etc.

4.2.2.4.3. Pronumele demonstrativ prezintă, spre deosebire de aromână, două serii de pronume de apropiere : una provenind din demonstrativul latin precedat de adverbul de întărire *ecce* și alta neîntărită (ca în daco-română) :

	apropiere		depărtare	
m.	<i>țista</i> <i>estu</i> <i>aıstu</i>	<i>țışta</i> <i>ęști</i> <i>aıști</i>	<i>țela</i>	<i>țel'a</i>
f.	<i>țăstă</i> <i>ıăstă</i> <i>aıstă</i>	<i>țăști</i> <i>ıăști</i> <i>aıști</i>	<i>țea</i>	<i>țeáli</i>

Flexiunea demonstrativelor urmează îndeaproape flexiunea a substantive-
lor : genitivul se formează cu lu proclitic, iar dativul cu la proclitic :

G. *lu ȕista / lu ȕiŝta*

D. *la ȕista / la ȕiŝta*
etc.

Atît pronumele şi adjectivele demonstrative, cît şi cele posesive, cînd sînt
în funcţie de atribut (adjectival sau pronominal în genitiv) se plasează, în marea
majoritate a cazurilor, înaîntea substantivului :

ȕela ȕomu „omul acela“

ȕea ŝără „în seara aceea“

ȕista ȕer̃mi „viermele acesta“

noăŝtră cāsă „casa noastră“

meȕ fiĉor „feciorul meu“

4.2.2.5. N u m e r a l

4.2.2.5.1. Numeral cardinal

4.2.2.5.1.1. Cu excepţia numeralului *yinȕiŝ* „20“, care nu se păstrează în
meglenoromână, şi făcînd abstracţie de fonetism, numeralele cardinale sînt
aceleaşi ca în aromână.

4.2.2.5.1.2. Cu privire la sistemul de numărare : de la 20 în sus se foloseşte
conjuncţia (*şi*) ca element de legătură între numărul zecilor şi unitate : *doȕzȕȕ*
şi *un, trei zȕŝ şi ȕinȕ* etc. (cf. aromână, p. 244), ca în dacoromână.

4.2.5.1.3. Articolul numeralului cardinal este, ca şi în aromână (şi spre
deosebire de dacoromână), hotărît enclitic :

doȕl' fiĉor „cei doi feciori“, *dȕȕli fȕti* „cele două fete“

4.2.2.5.1.4. La G. D., numeralul cardinal utilizează aceleaşi elemente
flexionare ca şi substantivul şi pronumele : lu şi, respectiv, la :

lu > *doȕl' fiĉor* „(al) celor doi feciori“

la > *dȕȕli fȕti* „(al) celor două fete“

4.2.2.5.2. La numeralele ordinale, este de notat păstrarea formei *prima*
(<lat. *primus*, -a, -um, utilizat foarte mult ca adverb) (să se compare cu aromână,
care a introdus un numeral ordinal din greacă, v. p. 245, şi cu dacoromână, care
l-a reintrodus, pe cale savantă, pe *prim*(ul)).

4.2.2.6. V e r b

Cu foarte mici deosebiri, structura morfologică a verbului meglenoromân
este identică cu aceea a verbului aromân :

4.2.2.6.1. Cele patru conjugări latineşti se păstrează :

conj. I : *cȕnt, stau, dipărtȕz, tal', vȕgl'u* „cînt, stau, îndeapărtez, tai,
veghez“

conj. II : *ved, ŝȕd, rămȕn* „văd, ŝed, rămîn“

conj. III: *zic, duc, cunósc, frəng, ard* „*zic, duc, cunosc, fring, ard*“

conj. IV: *mor, fug, ndulţés, eqápir, puţós, urós* „*mor, fug, îndulcesc, acopăr, put, urăse*“

Ca şi în aromână (şi dacoromână), se poate degaja şi aici o clasă de verbe cu sufixul specific de ind. prez. pers. 1 şi 2 pl. *o*, realizare a lui /ă/ sub accent:

uróm, uróf „*urim, uriti*“

puşóm, puşóf „*puşim, puşiti*“

urzóm, urzóf „*urzim, urziţi*“

Să se compare cu sufixul /-i-/, specific verbelor de conj. a IV-a (tradiţională):

fuzlm, fuzlf „*fugim, fugiţi*“

qndulşlm, andulşlf „*îndulcim, îndulciţi*“

Ca şi în aromână, cele două sufixe apar în contexte identice (aşa cum reiese din exemplele date mai sus), ceea ce obligă la identificarea lor ca sufixe diferite din punct de vedere funcţional.

4.2.2.6.2. Indicativ

4.2.2.6.2.1. Prezentul. Sub influenţa limbii bulgare, verbele de conj. I care au desinenţa *-u* la pers. 1 sg. (după consoană + *r, l*) primesc desinenţa *-m* la pers. 1 şi *-ş* la pers. a 2-a sg.:

áflu > áflum „*aflu*“ / *áfli > áfliş* „*afli*“

végl'u > vegl'um „*veghez*“ / *végl'i > végl'iş* „*veghezi*“

ántru > ántрум „*intru*“ / *ántri > ántriş* „*intri*“

4.2.2.6.2.2. Imperfectul. Spre deosebire de aromână, meglenoromâna a evitat omonimia creată încă din româna comună între pers. 3 sg. şi pers. 3 pl. (v. p. 111) prin introducerea desinenţei *-u* în forma de plural (ca în dacoromână):

(*iel*) *cántá/(iel') cántáu* „(el) cînta/ (ei) cîntau“

(*''*) *şideá/(''') şideáu* (*''*) şede/ (ei) şedeau“

V. pentru aromână p. 247.

4.2.2.6.2.3. Perfectul simplu. Ca şi în aromână, există perfecte „*tari*“, cu accentul pe radical, şi perfecte „*slabe*“, cu accentul pe sufix. Cu excepţia fonetismului, din punct de vedere morfologic — structura morfematică — nu există nici o deosebire între starea de lucruri din aromână şi aceea din meglenoromână (v. de aceea p. 247).

Exemple de perfecte tari în meglenoromână :

megl. (i) o	$\left\{ \begin{array}{l} r\text{ø}\text{ş} \\ z\text{i}\text{ş} \\ d\text{u}\text{ş} \\ p\text{l}\text{o}\text{n}\text{ş} \\ s\text{c}\text{o}\text{ş} \\ t\text{r}\text{a}\text{ş} \\ t\text{u}\text{n}\text{ş} \end{array} \right\}$	cf. arom.	$\left\{ \begin{array}{l} a\text{r}\text{i}\text{ş}^u \\ \text{d}\text{i}\text{ş}^u \\ d\text{u}\text{ş}^u \\ p\text{l}\text{i}\text{m}\text{ş}u \\ s\text{c}\text{o}\text{ş}^u \\ t\text{r}\text{ă}\text{p}\text{ş}u \\ t\text{u}\text{m}\text{ş}u \end{array} \right\}$	cf. drom.	$\left\{ \begin{array}{l} r\text{i}\text{s}ei \\ z\text{i}\text{s}ei \\ d\text{u}\text{s}ei \\ p\text{l}\text{i}\text{n}\text{s}ei \\ s\text{c}\text{o}\text{s}ei \\ t\text{r}\text{ă}\text{s}ei \\ t\text{u}\text{n}\text{s}ei \end{array} \right\}$

4.2.2.6.2.4. Perfectul compus. Este identic cu timpul corespunzător din dacoromână și, deci, se deosebește de cel aromân prin :

(a) auxiliar gramaticalizat, prezentînd forme „scurtate” la pers. 3 sg. și 1, 2 pl. (formele „lungi” sînt însă și ele ocurente ; v. Capidan, *Megl.* I, p. 205); participiul nu are terminație vocalică („feminină”, cum apare el în întreaga aromână) ;

(b) locul participiului este, de obicei, înaintea auxiliarului :

căntăt	am	} „am cîntat. văzut, dus, fugit, acoperit, urît“
vizút	aî	
dus	au	
fuzít	am	
cupirit	aî	
urót	au	

La pers. a 3-a sg. auxiliarul are forma *au* ca în drom. veche și ca în unele graiuri dacoromâne.

În locul auxiliarului *am*, se folosește la verbele de mișcare prezentul verbului *tri* „fire” : *ies, ieș, aî, im, iî, sãn* + participiul (acordat l) al verbului de conjugat (v. Capidan, *loc. cit.*). De fapt, în acest caz nu avem a face cu un perfect compus, ci cu adjective de origine participială, acordate ca orice adjectiv : *îo sam vînit dî un lucrú* „eu sînt venit pentru un lucru” (cf. de pildă, drom. *eu sînt plecată la ora aceea*).

În unele graiuri, paradigma verbului *tri* la prez. ind. este influențată de verbul corespunzător din bulgară (v. *ibidem*).

4.2.2.6.2.5. Mai mult ca perfectul. Este, ca și în aromână, un timp compus :

$\left\{ \begin{array}{l} v\text{e}\text{a}\text{m} \\ v\text{e}\text{a}\text{i} \\ v\text{e}\text{a} \\ v\text{e}\text{a}\text{m} \\ v\text{e}\text{a}\text{î} \\ v\text{e}\text{a}\text{u} \end{array} \right\}$	+	$\left\{ \begin{array}{l} c\text{ă}\text{n}\text{t}\text{ăt} \\ v\text{i}\text{z}\text{út} \\ d\text{u}\text{s} \\ f\text{u}\text{z}\text{ít} \\ c\text{u}\text{p}\text{i}\text{r}\text{ít} \\ u\text{r}\text{o}\text{t} \end{array} \right\}$	„cîntasem” „văzusem” „dusesem” „fugisem” „acoperisem” „urîsem”	„cîntasem, văzusem, dusesem, fugisem, acoperisem, urîsem”

Ca și în cazul pf. c., Capidan semnalează și un m.m.c.pf. format cu imperfectul lui *tri* „fire” : *ram, raî, ra, ram, raî, rau* + participiul acordat al verbului de conjugat (*loc. cit.*). Și aici însă participiul funcționează ca un adjectiv (cf. drom. *eram plecată cînd ai venit tu* ; cf. și arom. *ëarâm dusi cîndu vînișî*). Capidan vede și în această construcție o influență a limbii bulgare asupra meglenoromânei.

4.2.2.6.2.6. Viitorul. Este o formă verbală identică cu forma de conjunctiv prezent (care a pierdut, deci, elementul auxiliar cunoscut aromânei și dacoromânei — în cazul formelor de viitor compuse cu conjunctivul):

si (să)	cōnt, veđ, duc, dorm
	cōnț, vez, duț, dorm
	cōntă, veădă, ducă, dōărmă
	căntōm, vidēm, dūțim, durmīm
	căntăț, vidēt, dūțit, durmīt
	cōntă, veădă, ducă, dōărmă

Cf. arom. *va s-cintu, va s-cinți* etc., drom. *am să cint, ai să cinți* etc. sau *o să cint, o să cinți* etc.

4.2.2.6.3. Conjunctiv. Are două timpuri: prezent și imperfect.

La Capidan figurează numai prezentul. În texte apare însă și conjunctivul imperfect.

4.2.2.6.3.1. Conjunctivul prezent este identic cu cel aromân: precedat de marca specifică *si, să*, și parțial omonim cu indicativul. Așa cum s-a arătat și la aromână, omonimia este totală la conjugarea I:

(iēt)	}	si cōntă	ca și :	(iēt)	}	cōntă
(iēl')				(iēl')		
dar :						
(iēt)	}	si veădă		(iēt)	{	veădi
(iēl')				(iēl')		ved
(iēt)	}	si ducă		(iēt)	{	dūți
(iēl')				(iēl')		duc
(iēt)	}	si dōărmă		(iēt)	{	dōărmī
(iēl')				(iēl')		dorm

V. și paradigma întreagă reproducă *supra*, pentru viitor.

4.2.2.6.3.2. Conjunctivul imperfect se formează din indicativ imperfect precedat de *si (să)*, marca conjunctivului: *si căntām, si căntăi* etc., *să fi cīntat*“.

Deși nu-l descrie, Capidan îl utilizează în paradigma condiționalului imperfect (*op. cit.*, p. 168).

4.2.2.6.4. Condiționalul nu există ca mod propriu-zis: condiționalul sintetic (păstrat în aromână, istroromână și în vechea dacoromână) s-a pierdut în

acest dialect și nici alte forme nu i-au luat locul (cum s-a întâmplat în celelalte dialecte).

4.2.2.6.4.1. Ideea de condițional p r e z e n t se exprimă prin :

(a) indicativ prezent precedat de conjuncția condițională *(a)cu* „dacă“ (<bg. *ako*) : *(a)cu cînt, (a)cu cînt* etc. „dacă aș cînta, dacă ai cînta“ etc.

(b) conjunctiv prezent precedat de conjuncția condițională *tûcu* „dacă“ (<bg. *tuku*) : *tûcu si cînt, tûcu si cînt* etc. „dacă aș cînta, dacă ai cînta“ etc.

4.2.2.6.4.2. Ideea de condițional t r e c u t se exprimă prin :

(a) indicativ imperfect precedat de *(a)cu* : *(a)cu cîntăm, (a)cu cîntăi* etc. „dacă aș fi cîntat, dacă ai fi cîntat“ etc.

(b) conjunctiv imperfect precedat de *tûcu* : *tûcu si cîntăm, tûcu si cîntăi* etc. „dacă aș fi cîntat, dacă ai fi cîntat“ etc.

4.2.2.6.5. Imperativul nu pune probleme deosebite.

4.2.2.6.6. Infinitiv. Spre deosebire de aromână (unde infinitivul prezintă o confuzie generală la nivelul sufixului specific și unde s-a generalizat aproape sufixul „substantival“ -*ări*, v. p. 252), infinitivul meglenoromân își păstrează mai bine relevanța sufixelor specifice. Faptul trebuie pus în legătură cu conservarea valorii verbale a infinitivului în acest dialect : fără a fi frecvent folosit (ca în daco- și istroromână de exemplu), infinitivul meglenoromân poate fi folosit ca verb (acolo unde, în aromână, se folosește conjunctivul, de pildă).

conj. I *cîntări, lări, flări* „cînta, spăla, afla“

conj. II *șădeări, puteări* „ședea, putea“

conj. III *dûțiri, cunoăștiri, jûnziri* „duce, cunoaște, ajunge“

conj. IV *durmîri, cupirîri, ndulțîri, puțîri, urîri, sfârșîri* „dormi, acoperi, îndulci, puți, urî, sfîrși“

Să se observe că infinitivul este întotdeauna lung, ca în aromână. Confuziile între sufixe se observă totuși și aici, mult mai sporadic însă decît în aromână.

Cu valoare verbală, infinitivul se folosește foarte frecvent după verbul *puteări* „(a) putea“ (decî după un verb modal) :

ti poț dûțiri „te poți duce“

nu putém fățiri fivă „nu putem face nimic“

nu u putû jûnziri „nu o putu ajunge, n-a putut-o ajunge“

V. și alte exemple la Capidan, *Megl.*, I, p. 169.

Ca și în aromână, infinitivul se folosește cu valoare de supin (acolo unde în dacoromână apare așa-numitul „supin“) :

sfârșô di arărea „sfîrși de arat“

căpnî di rôdirăa „se prăpădi de ris“

4.2.2.6.7. Făcînd excepție de fonetism, morfologia participiului nu pune probleme diferite de cele menționate la aromână.

Finala participiilor este însă întotdeauna consonantică (ca în dacoromână) :

căntăt „cîntat“	cunuscūt „cunoscut“	durmīt „dormit“
lucrăt „lucrat“	bătūt „bătut“	ndulfīt „îndulecit“
flat „aflat“	rq̃s „rîs“	cupirīt „acoperit“
	scuns „ascuns“	
	tuns „tuns“	sfărșq̃t „sfîrșit“
șăzūt „șezut“	plq̃ns „plîns“	uzq̃t „auzit“
vizūt „văzut“	frq̃ns și frq̃nt „frînt“	urq̃t „urît“
putūt „putut“,	rupt „rupt“	ișq̃t „ieșit“

4.2.2.6.8. Gerunziu. Sufixele gerunziale general românești *-înd* și *-ind* se realizează astfel în meglenoromână :

-q̃nd, la verbe de conjug. I, II, III și IV în *-q̃*, corespunzînd lui *-înd* din dacoromână, *-înd* sau *-ănd* din aromână.

-înd la verbe de conj. IV în *-i*.

Meglenoromâna cunoaște însă terminații gerunziale care amplifică facultativ sufixul specific al gerunziului :

-ăra : plăngq̃ndăra „plîngînd“

lăgq̃ndăra „alergînd“

-ura, *-urlq̃a* : lăgq̃ndur (le)a „alergînd“

-q̃ăiki (în comuna Țîrnareca) : nirq̃q̃ăiki „mergînd“
șidq̃q̃ăiki „șezînd“

Cf. și drom. dial. *neftîndurea*, *văzîndurea* etc.

V. pentru vechimea și explicarea fenomenului, ILR II, p. 277.

4.2.2.7. Adverb, prepoziție, conjuncție

Dintre adverbele de origine latină, merită a fi menționate :

îundi „unde“ (<lat. *ubi* + *unde*)

qa „aici“ (<lat. *ad hoc*)

dîfinq̃ea „dincolo“ (<lat. *de ecce inde*)

emo „acum“ (<lat. *eccum modo*; cf. drom. *cum*, arom., drom. *amu*)

curq̃n „curînd“ (<lat. *correndo*; cf. drom. *curînd*)

V. pentru alte forme, Capidan, *Megl.*, I, p. 177.

S-au introdus numeroase adverbe de origine turcă și bulgară (limbi care au influențat într-o măsură importantă lexicul meglenoromân) :

Adverbe turcești :

<i>bárim</i> „barem, măcar“	<i>sádi, sáldi</i> „numai“
<i>culáđ</i> „ușor“	<i>șikiré</i> „pe față“
<i>ič</i> „de loc“	<i>tamám</i> „tocmai“
<i>pišim</i> „peșin, pe față“	etc.
<i>sabailęa</i> „de dimineată“	

Adverbe bulgărești :

<i>dósta</i> „destul“
<i>napcúm</i> „iarăși, din nou“
<i>opacu</i> „pe dos, pe la spate“
<i>sprotiva</i> „în față, dincolo“
<i>túcu</i> „numai“ (folosit și ca conjuncție)
<i>vikim</i> „în sfârșit“
etc.

Adeseori, și ca și în alte cazuri, este greu de spus dacă un adverb vine direct din turcă sau prin intermediul limbii bulgare. De pildă : *bélkt* „poate“ este cunoscut și bulgarei vorbite în Meglen (meglenobulgara), adverbul provine însă din turcă. La fel *ęga* „ca și cum, parcă“ ș.a.

4.2.2.8. Prepozițiile sint, cu foarte rare și izolate excepții, cele general românești (de origine latină).

V. pentru valori specifice ale unor prepoziții, observațiile asupra echivalentelor aromânești, cu care se identifică aproape total (p. 255).

4.2.2.9. Conjuncția. Pe lângă formele general românești (de origine latină), menționăm câteva elemente nelatine :

turcești	bulgărești
<i>áma</i> „dar“	<i>ácu</i> „dacă“
<i>dé(l)mi</i>	<i>(a)mi</i> „dar“
<i>dérmi, dírmi</i> } „fiindcă, dacă“	<i>dáli</i> „sau“
<i>délki, dílki</i> }	<i>íli</i> „sau“
<i>em ... em</i> „pe lângă că ... și“	<i>túcu</i> „dacă, numai dacă“

4.2.3. Lexic

4.2.3.1. Fondul lexical de bază al meglenoromânei este, ca și în celelalte dialecte, de origine latină. Se constată și aici, pe de o parte, conservarea unor termeni pierduți în alte dialecte sau, dimpotrivă, înlocuirea altora prin împrumuturi mai mult sau mai puțin recente.

(a) Astfel, se păstrează în acest dialect cîțiva termeni care s-au pierdut în restul românității :

corp (<lat. *corpus*), înlocuit în celelalte dialecte cu *trup* (de origine slavă; drom. *corp* este introdus relativ recent, pe cale savantă)

úrdin „ordine, rînd“ (<lat. *ordo*, -*inem*), înlocuit în rest fie cu *rînd* (de origine slavă, în dacoromână) (fie cu *aráđi*) din greacă, în aromână)

piduriță „tălpigă (la războiul de țesut)“ (<lat. *pedulis*)

Cuvîntul este dat de Capidan, *Megl.*, I, p. 81, deși este cunoscut și aromânei (*puđtrițl*) și poate fi un împrumut din greacă.

b) O serie mai bogată de termeni păstrați din latină este aceea comună cu aromâna sau cu dacoromâna :

— comună cu aromâna :

ápir „mă prind zorile“, impersonal *ápiră* „se crapă de ziuă“ (<lat. *aperio*)

căqări „căldură mare, caniculă“ (<lat. *calor*, -*em*)

căprină „lină de capră“ (<lat. *caprina*)

ic „smochin“ (<lat. *ficus*; cf. arom. *kic*)

ícă „smochină“ (cf. arom. *kicî*)

mes „lună“ (<lat. *mensis*)

ș.a.

— comună cu dacoromâna :

añîlég „înțeleg“ (< lat. *intelligo*; arom. *adukésucu*, *akicísésucu*)

frig „frig“ (<lat. *frigus*; arom. *arqári*)

flamînd „flămînd“ (<lat. *flammando*; arom. *ağún*)

nas „nas“ (<lat. *nasus*; arom. *nári*)

négru „negru“ (<lat. *niger* > *nigrum*); arom. *lañu*)

pimînt „pămînt“ (<lat. *pavimentum*; arom. *loc*)

rost „rost“ (<lat. *rostrum*; arom. *gurî*)

sălbátic „sălbatic“ (<lat. *silvaticus*; arom. *árru*)

sărut „sărut“ (<lat. *salutare*; arom. *baş*)

ș.a.

c) Unii termeni latinești au dispărut însă din acest dialect (ca și în cazul celorlalte), datorită puternicelor influențe exercitate de limbile bulgară (meglenobulgară) și turcă.

Astfel :

úsnă „buză“, *drob* „ficat“, *mángă* „mîncare“, *dead* „moș“, *tétă* „mătușă“, *číca* „unchi, unchiuș“, *veară* „credință“ etc. (de origine slavă) au înlocuit termenii vechi românești (autohtoni sau latinești).

4.2.3.2. Elemente de alte origini

4.2.3.2.1. Elementul slav. Trăind în vecinătate cu bulgarii din Meglen, elementul slav din meglenoromână este de factură meglenobulgară. Ponderea elementului bulgăresc în lexicul meglenoromân este foarte mare (după unii autori mai mare decât aceea a elementului grec în aromână: Capidan, *Megl.*, I, p. 86).

Contactul megleniților cu bulgarii a devenit mai strîns după ocuparea Caragiovei (Meglenului) de către turci; cu acest prilej, megleniții s-au refugiat în satele de munte ale bulgarilor, abia după aceea au revenit în vechile așezări.

Multă vreme, limba bulgară a fost limba „de salon” a megleniților; bilingvismul lor, practicat de veacuri la orașe și la sate, a lăsat urme puternice mai ales în lexic.

Ca și în celelalte dialecte, se pot identifica în meglenoromână mai multe straturi de termeni slavi: unii vechi, comuni tuturor dialectelor românești (evident mai puțin numeroși), și alții mai mult sau mai puțin noi, specifici pentru acest dialect (împrumutați pe cale directă din limba bulgară — cel mai des, dar și din limba sîrbă sau macedoneană).

Cîteva exemple din prima categorie:

bábă „babă“

cujóc „cojoc“

izmeáni „izmene“

niveástă „nevastă“

prag „prag“

răzbói „război“

etc.

4.2.3.2.2. Elementul turcesc. În ordinea importanței (sub raport calitativ și cantitativ), după elementul slav urmează cel turcesc (și numai după aceea elementele albaneze și grecesc). Meglenoromâna este dialectul românesc cu cel mai mare număr de elemente lexicale de origine turcă. Și aici însă, ca și în alte cazuri, dat fiind că toate limbile balcanice (și mai ales bulgara) conțin într-o măsură mai mult sau mai puțin egală aceste elemente, este aproape imposibilă precizarea sursei, a căii de pătrundere în dialect (Capidan, *Megl.*, I, p. 94).

Cîteva exemple (menite mai ales să illustreze ideea de mai sus):

cumșîiă „vecin“ (<tc. *komšy*; și bg. *komšija*)

curîiă „pădure“ (<tc. *koru*; și megl. bg. *koriija*); arom. *curîi*

čarc „roata morii“ (<tc. *čark*)

kustéc „lanț de ceas“ (<tc. *keustek*; și alb. *qesték*); arom. *kustéci*

mușturác „closet“ (<tc. *müsterak*; și bg. *mosturak*, alb. *musterak*)

4.2.3.2.3. Elementul grecesc. Ca și în cazul aromânei, se disting și aici mai multe straturi de cuvinte: unele bizantine (adeseori comune cu dacoromâna

și aromâna), altele care, deși comune cu cele două dialecte amintite, pot fi relativ recente (ca împrumuturi din bulgară, care, la rîndul ei, le-a introdus din greacă); în fine, altele sînt recente și sînt împrumutate din greacă prin intermediul unei alte limbi (bulgară sau dialectul aromân).

Astfel aparțin primului strat de cuvinte vechi, bizantine, termeni ca :

frică „frică“ (<gr. φόβος) cu derivatul *anfric* „înfricoșez“, cf. arom., drom. *frică*

proăspăt „proaspăt“ (<gr. πρόσφατος); cf. drom. *proaspăt*, arom. *proăspit*

năfură „cerere, petiție“ (<gr. ἀναφορά)

trăistur „traistă“ (<gr. τράιστρον); cf. drom. *traistă*, arom. *trăstu*

Cuvinte din categoria celor ce urmează sînt de origine grecească și sînt comune cu dialectele menționate mai sus; ele au putut fi introduse însă relativ recent în meglenoromână, prin intermediul bulgarei :

argăt „argat“ (<gr. ἀργάτης); drom. *argat*, arom. *arġăt*“); bg. *argat*

cămilă „cămilă“ (<gr. καμήλα); drom. *cămilă*, arom. *cîmilî*, *gamilî*; bg. *kamila*

këramidă „cărămidă“ (<gr. κεραμίδα); drom. *cărămidă*, arom. *ċir(i)niđi* (în aromână, din sîrbă sau din albaneză; v. Capidan, *Megl.*, II, p. 84)

eftin „ieftin“ (<gr. εὐθηνός); drom. *ieftin*, arom. *eftin*“); bg. *eftin*

tigăniă „tigaie“ (<gr. τηγάνι); drom. *tigăie*, arom. *tiġáni*; bg. *tigan*, alb. *tigan*
etc.

Cuvintele din ultima categorie sînt foarte numeroase (denumind tot felul de noțiuni, din diferite domenii). O enumerare a lor nu interesează din punctul de vedere al comparației dintre dialectele românești.

4.2.3.4.5. Elementul albanez. Pe lângă cuvinte „comune cu albaneza“ (= din fondul autohton) care apar și în celelalte dialecte, ca :

brad „brad“ (cf. alb. *brëd*); arom., drom. *brad*“)

cupăc „copac“ (cf. alb. *kopats*); arom. *cupăc*“, drom. *copac*

sqmburi „sîmbure“ (cf. alb. *thombule*); drom. *sîmbure*

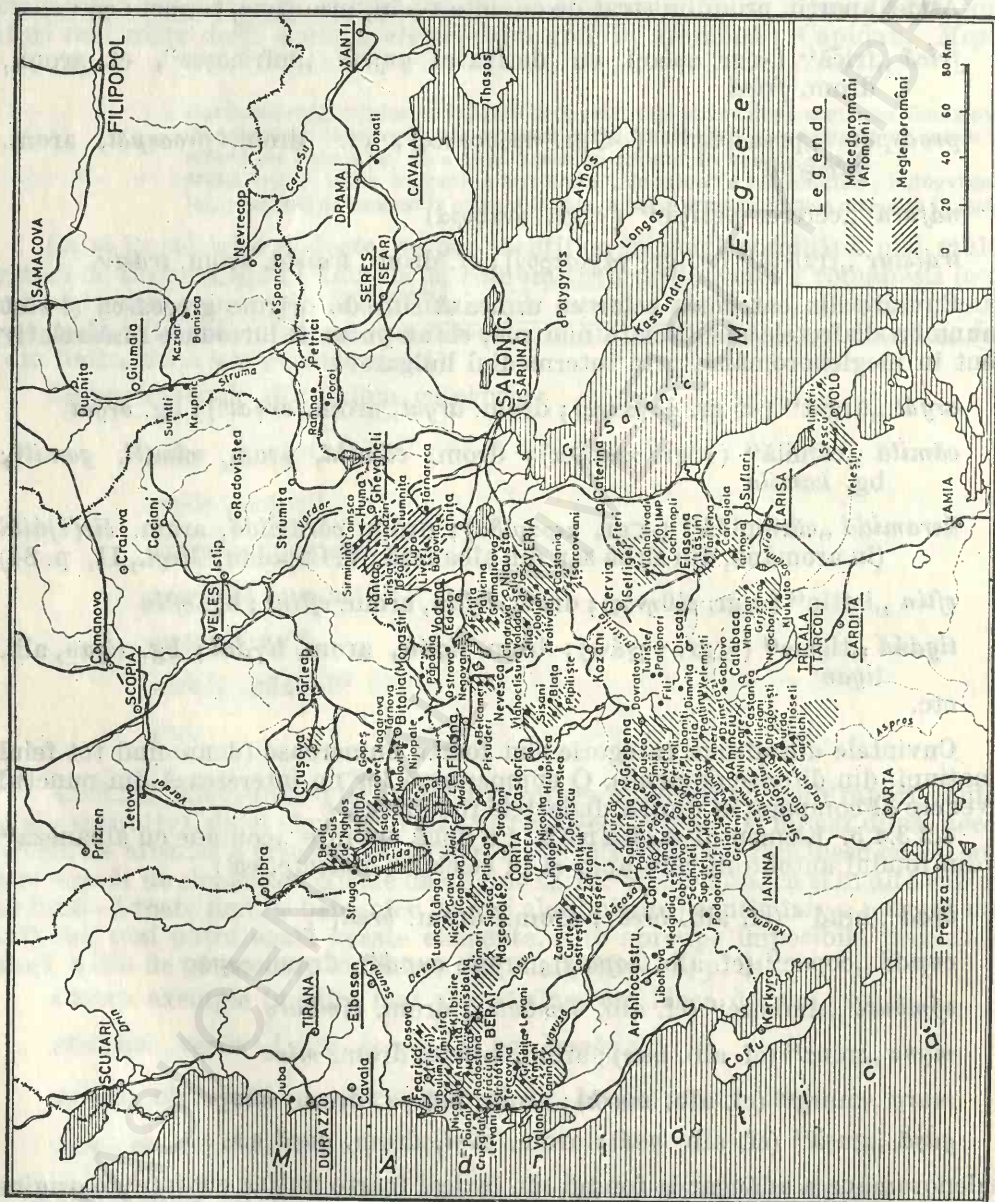
mönz „mînz“ (cf. alb. *mës*); arom. *mîndu*, drom. *mînz*

murg „murg“ (cf. alb. *murk*); arom. *mürgu*, drom. *murg*

gușă „gușă“ (cf. alb. *guš*); arom. *guși*, drom. *gușă* ș.a.

meglenoromâna a adăugat la fondul său lexical foarte puține cuvinte de origine albaneză : contactul dintre megleniți și albanezi a fost sporadic. Unele elemente, puține, au fost introduse prin intermediul aromânilor (mai ales în Țirnareca).

4.2.3.4.6. Elementele romanice (nebalcanice) sînt extrem de rare în meglenoromână (și introduse din alte limbi balcanice).

Răspîndirea aromânilor și meglenoromânilor în Peninsula Balcanică

MODEL DE INTERPRETARE A UNUI TEXT DIALECTAL

(text aromân)

1. Text aromân din P. Papahagi, *Basme aromâne*, București, 1905, p. 18 (în transcrierea autorului)

Cum s-feațe șumurońlu

Un orfân ună oară ș-avea ună avină multu bună, cu care ș-hrănea fumeal'a. Viținlu a lui, om multu avut, l-zilipsi tră aistă avină și pîn tu sone l'-u lo cu zore. Măratlu di oarfân z-duse să s-plingă la ġudicătòr tră aistă nidriptate. Ġudicătòrlu atumțea el'imă avutlu și-l' ġise :

- Că-țe loași avină viținlui?
- Avină easte a mea, spuse avutlu.
- Aî martiri, că avină easte a ta? întribă ġudicătòrlu.
- Sîngură avină mărtiriseaște că easte a mea, l'-u turnă avutlu.
- Aî mințe, l'-ġise ġudicătòrlu, avină zburaste virnăoară?
- Nu vă năiriți, doamne, aîde s-nărdîm și va z-videti că avină zburaste.
- Maică-i acși, atumțea mine tu optu oara va s-nărdîm deadun.

Pisti noapte avutlu lo hil'-su, lu nviseu cu samure, ca fičòr di avut țe eră și z-duse cu el l-avină, feațe aclo ună nieă lăġame (lăġume, lugume) și-l băġă fičòrlu și-l' ġise :

— Mine tu oara optu, cîndu noi va z-vînim aoațe și va s-intribăm avină a cui ești? tine va z-ġiti : „Eșcu avutlui”. Cu aastă turlie avutlu zăptisi avină țe-l' avea ocl'ul. Măratlu di oarfân invirinăt di nidriptatea aastă, blăstimă și ġise :

— *Blăstimat s-kibă s-alagă sum loc eta tută și luînă s-nu veadă ațel țe ġri.*

Și de-atumțea fičòrlu a iștîi avut s-feațe șumurońu.

2. Transpunerea literală în dacoromâna literară

Cum s-a făcut cîrțița

Un sărac odată avea o vie foarte bună, cu care își hrănea familia (copiii). Vecinul lui, om foarte bogat, îl invidie pentru această vie și pînă la urmă i-o luă cu forța. Bietul sărac se duse să se plîngă la judecătòr pentru (de) această nedreptate. Judecătòrul atunci îl chemă pe bogat și-i zise :

- De ce luași (ai luat) via vecinului?
- Via este a mea, spuse bogatul.

- Ai martori că via este a ta? întrebă judecătorul.
- Singură via (via însăși) mărturisește că este a mea, i-o întoarce bogatul.
- Ai minte (ești întreg la minte)? îi zise judecătorul, via vorbește vreodată?
- Nu vă necăjiți, domnule, haide să mergem și veți vedea că via vorbește.

Peste noapte, bogatul îl luă pe fiu-său, îl îmbrăcă cu samur (blană de samur), ca pe un fecior de bogat ce era și se duse cu el la vie, făcu acolo o mică groapă și-l puse pe fecior (băiat) în groapă și-i zise:

— Mîne la ora opt, cînd noi vom veni aici și vom întreba via „a cui ești?” tu vei zice: „Sînt a bogatului”. În acest fel bogatul puse stăpînire pe via pe care pusese ochiul. Bietul sărac, amărît de nedreptatea aceasta, blestemă și zise:

— *Blestemat să fie să alerge (umble) sub pămînt în veci (tot timpul) și lumină să nu vadă cel ce grăi (vorbi).*

Și de atunci feciorul (băiatul) acestui bogat se făcu cîrțiță.

3. Relevarea particularităților fonetice, morfologice, sintactice și lexicale ale textului (în ordinea apariției lor în primele două fraze din text)

cum „cum”; ca și în alte cuvinte din text, autorul nu l-a notat pe [“] (scurt, după o consoană); o notare riguroasă ar fi transcris: [cum^u, un^u, oarfăⁿ, om^u, avut^u, g^udicător^u, s-nărđim^u] etc., cum s-a transcris, dealtfel, în *șumurońu* (ultimul rînd).

s-feațe „se făcu”; formă arhaică de perfect simplu (<lat. *fecit*), cu lat. *é* + ...*î* (>*e*) >*ea*, diftong păstrat în aromână după labiale, indiferent de timbrul vocalei din silaba următoare; să se observe aceeași conservare în cuvintele *fumeal'a*, *ńarđim*, *veadă* (cf. drom. *femeie*, *mergem*, *vadă*). Totodată, întîlnim în cuvîntul *s-feațe*, ca și mai jos în *viřinlu*, *atumfeă*, *că-țe*, *ațel*, tratamentul lat. *c + e*, *i* în aromână (devenit [ț] și nu [é], ca în dacoromână); în *fičor*, sunetul [ê] nu este o excepție de la regulă, el provenind dintr-un lat. *t + i + ó* > *ê*; cf. și drom. *fecior*. Africata sonoră *đ*, provenită din lat. *g + e*, *i*, apare în cuvîntul *s-nărđim* „să mergem”.

Să se remarce elidarea vocalei *e* (închisă adeseori la *i*, în silabă neaccentuată) în pronumele reflexiv *se*(*si*) și în conjuncția conjunctivului *se*(*si*) (provenită din lat. *si*): *s-feațe*, *să s-plîngă*, *s-nărđim*, *s-hibă*, *s-alagă*, *s-nu veadă*.

șumurońlu „cîrțiță”; <lat. *mus araneus* (care stă și la baza drom. *mușuroi*), cu metateza *mu-șu* > *șu-mu* și cu păstrarea lui [ń], provenit din lat. *n + e*, *i* + vocală (context fonetic întîlnit în sufixul *-oneus*, *-onea*). Tot un [ń] arhaic este și cel din *avîńă* (<lat. *vinea*). *-lu* este articol enclitic masculin și neutru singular (ca și în *viřinlu*, *măratlu*, *g^udicătorlu*, *avutlu*, *fičorlu*); să se remarce că articolul în discuție prezintă un *-u*(silabic), dat fiind că este atașat unui cuvînt terminat într-o singură consoană, în timp ce, după două consoane, articolul respectiv se termină în [-“], cum ar fi trebuit să apară în cuvîntul *ocl'ul*, care, notat corect, ar fi fost [ocl'ul“]).

un „un”; v. pentru *-u*, *supra*, comentariul de sub *cum*.

oarfăń „sărac” (<lat. *orphanus* <gr.); înseamnă și „orfan” ca în dacoromână (să se observe diferența de accentuare: *oarfăń* și nu *orfăń*, ceea

ce ar pleda pentru introducerea lui direct din greacă); pentru -u, v. *supra*, comentariul de sub *cum*.

ună „o” articol nehotărît feminin (cf. drom. și istr. o); aromâna și meglenoromâna au păstrat consoana *n* din lat. *una*.

oară „dată” (<lat. *hora*), folosit în dacoromână numai la plural, ori; istroromâna formează acest numeral adverbial cu ajutorul ital. *volta* > istr. *voțe*.

ș-(avea) „își (avea)”, pronume reflexiv neaccentuat în dativ cu valoare de dativ etic.

avîină „vie” (<lat. *vinea*), cu palatalizarea fricativei labiodentale [v] > [v̥] ([y], în transcrierea ALR); aceeași particularitate în *va z-avînim*. Pentru [ń] v. *supra* comentariul de sub *șumurońlu*.

După consoană palatală, în cazul de față [ń], aromâna nu suportă vocala [ă]. Autorul a transcris deci *avîină* în loc de *avîine*, formă în care apare transcris cuvîntul o singură dată, în rîndul 13.

multu bună „foarte bună”, superlativ absolut format cu adverbul *multu* (<lat. *multum*), în locul drom. *foarte* (<lat. *forte*); cf. și v. drom. *murt*; cf. și la Eminescu: „mult bogat ai fost odată, mult rămas-ai tu sărac”.

-u din *multu* este silabic, pentru că urmează după două consoane.

fumeal'a „familia, copiii”. Spre deosebire de dacoromână, care a pierdut vechiul sens de „familie” al lat. *familia* (reflexul acestui cuvînt fiind în dacoromână *femeie*), aromâna păstrează sensul originar: „familie”, „familie cu copii”, și chiar numai „copii”.

Pe lângă evoluția semantică, interesantă este și evoluția fonetică: lat. *familia* > rom. com.* *fămeal'ă* > arom. *fumeal'e* (cu *a* neaccentuat > *u* sub influența labialei următoare, cu *ea* păstrat după labială, indiferent de natura vocalei din silaba următoare și cu *l'* păstrat, ca și în celelalte dialecte sud-dunărene). Pentru *e* < *ă* după consoane palatale v. *supra*, comentariul de sub *avîină*. Forma din text este articulată enclitic, *fumeal'a*, cu articolul -a, ca în dacoromână.

viñinlu a lui „vecinul lui”; pentru fonetismul *ț* în loc de *ê* v. *supra*, comentariul de sub *s-feațe*, iar pentru articolul -lu v. observațiile de sub *șumurońlu*.

Articolul posesiv este invariabil, *a*, în aromână (v. și *eastă a mea*, *a ta*), ca și în unele graiuri dacoromâne (să se compare cu drom. lit. *vecinul acesta al lui*). Nu numai morfologic, dar și sintactic se deosebește articolul posesiv (genitival) din aromână de cel din dacoromână: el apare în mod obligatoriu după numele determinat, nu numai cînd există o altă determinare (cum se întîmplă în dacoromână); să se compare arom. *viñinlu a lui*/drom. *vecinul* [] *lui*, dar *vecinul acesta al lui*.

zilipsi

pf. s. al verbului *zilipsescu* „a invidia, a rîvni (la ceva)“, din gr. ζήλω „~“; alte cuvinte de origine greacă din text : *martiri*, plural al lui *martiru*, din gr. μάρτυρας „~“.

tră (aistă avîhă)
tu(sone)

„pentru“, prep., <lat. *intra*

„în, la“, prep., <lat. *intro* ; v. *tu (optu oara)*.

sone „sfîrșit, urmă“ <tc. *son* „~“; v. și *zore* „forță“ <tc. *zor* „~“; *samure* „samur, zibelină“ <tc. *samour* „~“; *lăgăme* „groapă, canal“ <tc. *laghym* „~“; *turlie* „fel“ <tc. *turlu* „~“; *zăptisi*, pf. s. al. verbului *zăptisescu* „a pune stăpînire (pe ceva), a uzurpa, a confisca“ <tc. *zabt* „uzurpare“.

4) Alte particularități importante care apar în restul textului

ȕudicător

„judecător“, interesant pentru fonetismul arhaic [ġ], stadiu intermediar între lat. *j* - + *o, u* și drom. lit., megl., istr. *j* (adică : lat. *judico* > arom. *ȕudic*“, drom. lit. *judec*).

Fonetismul [ġ] se păstrează și în graiurile maramureșean, bănațean și moldovenesc.

cl'imă

pf. s. al verbului *cl'em* „a chema“; să se observe păstrarea grupului consonantic [cl']; fază intermediară între lat. *clamo* și drom. *chem* [kem].

cl'imă avutlu

„îl chemă pe bogat“ și *lo kil'-su* „îl luă pe fiu-său“ sînt două sintagme în care se observă o particularitate caracteristică a sintaxei aromâne : absența lui *pe* la acuzativul numelor de persoană în funcție de obiect direct (să se compare cu construcțiile echivalente dacoromâne).

ȕise

pf. s. al verbului *ȕic* „a zice“, cu fonetismul arhaic [ȕ], sunet intermediar între lat. *ȕ* (+ *e, i, y, i* flexionar) și drom. lit. *z* (adică : lat. *dico* > arom., *ȕic*“ drom. lit. *zic*) ; ca și fonetismul [ġ] din *ȕudicător* (v. *supra*), [ȕ] se păstrează și în unele graiuri dacoromâne (moldovenesc, maramureșean și bănațean).

Să se remarce că timpul trecutului în aromână este perfectul simplu și nu perfectul compus (cum se întîmplă în dacoromână).

Fricativa labiodentală surdă *f* apare palatalizată în stadiul [h] în cuvintele : *kil'-su* „fiu-său“ și *s-kibă* „să fie“. Dintre bilabiale, semnalăm în text nazala [n], stadiu de palatalizare a oclusivei bilabiale nazale [m], în cuvintele : *s-narȕim* „să mergem“ și *luîină* „lumină“.

- ACCIDENT FONETIC, ~ „regulat”, 36; vezi pentru fiecare accident în parte s.v.
- ADJECTIV, clase de ~e, 104, 199, 239, 278; gradele de comparație ale ~ului, 105, 137, 199–200, 278–279; elementul care introduce termenul comparat al ~ului, 137, 240.
- ADVERB, ~e moștenite, 121, 209, 254, 285; formații ~iale noi, 121; împrumuturi, 209, 254, 285–286.
- AFEREZĂ, 193, 225, 270.
- AFINITĂȚI LINGVISTICE, 68.
- AFRICATE, ~ dentale *f*, *g*, 93–94, 134, 233, 274; ~ prepalatale, *c*, *g*, 36, 93, 95–96, 135, 145, 148, 151, 155, 159, 190, 195, 233, 274; vezi și FRICATIZARE.
- AFRICATIZARE, ~a oclusivelor dentale, 168.
- AIRES D'ISOGLOSSES (fr.), 34.
- ALFABET FONETIC, vezi TRANSCRIERE FONETICĂ.
- ANALITIC, 109, 113–114, 139, 237, 245, 246, 249.
- ANALIZĂ, ~a interlingvistică, 19, ~a intra-lingvistică, 19; ~a structurală în dialectologie, 19, 22–23.
- ANALOGIE, 26, 120.
- ANCHETATOR, ~ în ancheta dialectală, 48–49, 50, 57, 75–76.
- ANCHETĂ DIALECTALĂ, ~ prin corespondență, 50–52; ~ la fața locului, 53–58, 74, 75–76.
- APOCOPĂ, 36, 172.
- ARGOU, 37.
- ARHAISM, 23–25; ~ fonetic: ~ vocalic; *e*, *ea*, *i*, 90, 193, 224–225, 270, *-u*, 100, 155, 193, 226–228, 264, 269; ~ consonantic: *l'*, 97, 195–196, 230, 271, *n*, 171, 195, 230–231, 271, *cl'*, *gl'*, 97, 98, 195, 230, *q*, 95, 145, 171, 231, *g*, 96, 171, 231; ~ morfologic: perfectul simplu „tare”, 138, 247–248, 281–282, m.m.c. perfectul „sintetic”, 139, omonimia pers. 3 sg. și pl. la imperfect indicativ, 247, radicale iodizate, 173, auxiliare negramatizate pl. c., 249, condițional „sintetic”, 206, 251 etc.; ~ lexical, 24, 142, 209, 256, 286–287.
- ARHIVĂ FONOGRAMICĂ, 59.
- ARIE, ~ lingvistică: ~ fonetică, 153, hărțile nr. 4, 5, 6 etc., ~ morfologică, 176, hărțile nr. 19, 20, ~ lexicală, 177–178, hărțile nr. 21, 22, 23 etc.; ~ izolată, 72, ~ laterală, 72, ~ majoră, 73, ~ posterioară, 73; vezi și HARTĂ LINGVISTICĂ, NORMĂ.
- ARMONIZARE, 90–91.
- AROMÂN, dialectul ~, 216–265; descrierea ~ei, 222–264: fonologie, 223–233, morfologie, 234–256, lexic, 256–264; configurația dialectală a ~ei, 264–265.
- AROMÂN, vorbitor ~, 84–85; originea ~ilor, 216; numele ~ilor, 216–218; numărul și răspîndirea geografică a ~ilor, 218–219; ocupația ~ilor; 219, stadiul cultural la ~i, 219–221.
- ARTICOL, apariția ~ului, 102–103; post-punerea ~ului, 103; ~ hotărît enclitic, 199, 238, 277 278, 280; ~ nehotărît, 103–104, ~ *o*, 137, 198–199, ~ *ună*, *uni*, 239, 278; ~ genitiv, 103, 136–137, 173, 242; ~ adjectival, 173.
- ASEMĂNĂRI, ~ între graiuri și dialecte, 19.
- ATIPIC, dialecte ~e, 32.
- ASPECTUL VERBAL, vezi VERB.
- ATLAS ANTROPOLOGIC, 74.
- ATLAS ETNOGRAFIC, 67, 74.
- ATLAS ETNO-LINGVISTIC, 67.
- ATLAS FOLCLORIC, 74.
- ATLAS LINGVISTIC, 21, 58, 60–63; tipuri de ~e (criterii de clasificare), 64–69; ~ comun, 67–68, ~ de continuități, 67–68, ~ de discontinuități, 67–68, ~ general, 64, 82, ~ internațional, 64, ~ regional, 64, 79–80, 82.
- BĂNĂȚEAN, graiul ~, 144, 145, 148, 150; particularități fonetice, 153, 155, 159, 168, 171; particularități morfologice, 173, 177; particularități lexicale, 178, 184; harta nr. 28.
- BILINGVISM, 77, 196, 197, 203, 207, 210.
- CANT (engl.), 37.
- CANTITATE, ~ vocalică nedistinctivă, 269.
- CARTOGRAFIERE, 60, 61–64.
- CHESTIONAR DIALECTAL, 50, 51, 54–57, 66–67; ~ul WLAD și ALR, 74–76, ~ul NALR, 79–80.

- COMPARATIV-ISTORIC, metoda ~ă, 10, 20.
COMPARAȚIE, ~ interdialectală, 31, 86–87, ~ între straturi succesive, 86–87.
- COMUN, dacoromâna ~ă, 147; limbă ~ă, 20, 27; moldoveană ~ă, 147; munteană ~ă, 147; română ~ă, vezi s.v.
- COMUNICARE, actul ~ii, 48–49.
- COMUNITATE LINGVISTICĂ, 61, 147.
- CONDIȚIONAL, apariția ~ului, 109–110, 115, ~ „sintetic”, 115, 251, ~ restrictiv, 205–207, ~ „analitic”, 115, 140, 177, 189, 206, 252, ~ prezent, 115–116, 177, 206, ~ perfect, 117, 177, 206, ~ viitor, 206; absența ~ului, 283–284; alte forme verbale cu valoare de ~, 284.
- CONFIGURAȚIE DIALECTALĂ, ~a unei limbi, 35, 36, ~a dacoromânei, 143–188, ~a istroromânei, 213–215, ~a aromânei, 264–265; vezi pentru dacoromână și REPAR-
TIZARE DIALECTALĂ și DESCRIERE.
- CONJUGARE, clase de ~, vezi VERB.
- CONJUNCTIV, ~ prezent, 115, 139, 205, 250, 283, ~ trecut, 251, 283; ~ cu conjuncția și, 177.
- CONJUNCȚIE, 125–127, 255–256, 286.
- CONSOANE, vezi AFRICATE, AFRICATIZARE, CONSOANE „DURE”, FRICATIVE, FRICATIZARE, OPOZIȚIE, PALATALIZARE, SONANTE PALATALE, VELARIZARE.
- CONSOANE „DURE”, ~s, z, ș, j, ț, (Ț), 90, 145, 147, 168; ~ć, ģ, 145, 159; vezi și DE-
PALATALIZARE.
- CONSONANTIZARE, $u > v$, 155, 194, 229, 270.
- CONSTRUCT, 28, 87.
- CONTOPIRE, criteriul posibilității de ~ a dia-
lectelor într-o limbă, 32.
- CRÎȘEAN, graiul ~, 145, 148, 150; particulari-
tăți fonetice, 153, 155, 159, 162, 168, 172; parti-
cularități morfologice, 173, 177; particulari-
tăți lexicale, 178, 184; harta nr. 29.
- CRITERII, ~ pentru delimitarea noțiunilor
„limbă”, „dialect”, „grai”, vezi DELIMI-
TAREA NOȚIUNILOR; ~ pentru delimitarea
variantelor geografice, vezi DELIMITAREA
VARIANTELOR GEOGRAFICE.
- CRONOLOGIE, ~a schimbărilor din limbă, 147.
- CULTURAL, funcții ~e ale unui idiom, 32.
- DACOROMANIA, 84.
- DACOROMÂN, dialectul ~, 128–188; des-
crierea ~ei, 131–143; fonologie, 131–135,
morfologie, 135–140, lexic, 140–142; con-
figurația dialectală a ~ei, 143; repartizarea
graiurilor din ~ă, 144–152, descrierea vari-
etății dialectale ~e, 152–188.
- DACOROMÂN, vorbitor ~, 84–85; originea
~ilor, 128; numele ~ilor, 129; numărul și
răspîndirea geografică a ~ilor, 129; sta-
diul cultural al ~ilor, 130.
- DELIMITAREA NOȚIUNILOR, ~ „limbă”,
„dialect”, „grai”, 30–33.
- DELIMITAREA VARIANTELOR GEOGRA-
FICE, 33–36.
- DENTALE, vezi PALATALIZARE.
- DEOSEBIRI, ~ între graiuri și dialecte, 19,
20, 28, 30, 31; ~ regionale în româna co-
mună, 87.
- DEPALATALIZARE, ~a lui ș, j, 147; ~a lui
ș, j, ț, ģ, 195; vezi și CONSOANE „DURE”.
- DESCRIERE, ~a dialectelor românești, vezi s.v.
DACOROMÂN, ISTOROMÂN, AROMÂN,
MEGLENOROMÂN; ~a graiurilor românești,
vezi CONFIGURAȚIE DIALECTALĂ.
- DESCRIPTIV, 10, 18.
- DIACRITIC, semne ~e, 41, 46.
- DIACRONIE, 18, 30.
- DIALECT, definiția ~ului, 28–30; raportul
dintre ~ și limbă, 30–33; pentru fiecare
dialect românesc în parte, vezi s.v.
- DIALECTE (fr.), 28.
- DIALECTOLOGIE, definiție, 18; bazele ~ei
științifice românești, 21; ~ descriptivă-teo-
retică, sincronică-diacronică, 18, ~ tradițio-
nală, structurală, transformațională, socio-
logică, 19, 22, 23; ~a ca auxiliar al Istoriei
limbii, 20, 23–24; importanța ~ei, 23–26,
constituirea, etapele principale ale dezvol-
tării ~ei, 20–23.
- DIALEKT (germ.), 28.
- DIASISTEM, 19, 22, 26, 87.
- DIFTONGARE, ~ spontană, 88–89; ~ condi-
ționată, 90–91; ~a lui e-, 90; ~a lui
o-, 150, 155.
- DIFTONGI, ~ul, ie, 88–89; ~i, ea, oa, 90–91;
vezi și DIFTONGARE.
- DIVERGENȚĂ, 27; ~ determinată geografic,
27–36; ~ determinată social, 27, 36–37.
- DIVERSIFICARE, ~ lingvistică teritorială, 35.
- DIVERSITATE, ~ genetică, 147.
- ENQUÊTE PAR CORRESPONDANCE (fr.), 50.
- ENQUÊTE SUR PLACE (fr.), 53.
- EPENTEZĂ, ~a lui i, 172; ~a lui c în grupul
sl, 150, 172.
- EXTRALINGVISTIC, criterii ~e, 30–31.
- FONETICA EXPERIMENTALĂ, 20.
- FORMAREA (DIALECTELOR ROMÂNEȘTI),
~ dacoromânei, 127, ~ istroromânei, 171,
~ aromânei, 199, ~ meglenoromânei, 241.
- FORMAREA LIMBII ȘI A POPORULUI RO-
MÂN, 84–85.
- FRICATIVE, 96–97, 232, 272.
- FRICATIZARE, 36; ~a lui d > z, 134, 195,
272; ~a lui c > ș, 148, 151; ~a lui ģ > ț,
ș, j, 148, 151, 159; ~a lui ģ > j, 150, 159,
272; ~a lui g > ȝ, 195, 213.
- GENETIC, criteriul ~, 30; diversitate ~ă, 147.
- GENITIV-DATIV, vezi SUBSTANTIV.
- GEOGRAFIE DIALECTALĂ, 61.
- GEOGRAFIE LINGVISTICĂ, 61–71; apariția
~i ~e, 21; definiție, 61; hărți lingvistice,
62–64 (vezi și HARTĂ LINGVISTICĂ);
atlase lingvistice, 64–69; principiile ~ei
~e, 69–71.

- GEOLINGVISTICĂ, 72
 GEOLOGIE LINGVISTICĂ, 62.
 GEOSISTEM, 19.
 GERUNZIU, 119, 207, 254, 285.
 GEST, ~ul în ancheta dialectală, 56.
 GLOSAR DIALECTAL, 59–60.
 GRAI, definiția ~ului, 27–30; ~uri nestandardizate, 222.
 GRAFEM, raportul dintre sunet — ~ fonem, 39.
 GRANIȚE DIALECTALE, 33–36; vezi și LIMITE DIALECTALE.
 GRUPURI CONSONANTICE, schimbări ale ~lor, 97–98, 99–100; reduceri ale ~lor *cl'*, *gl'*, 134.
 HARTĂ LINGVISTICĂ, tipuri de ~i (criterii de clasificare), 62–64, 78.
 HIAT, consonantizarea ~ului, 155, 194.
 HIPERTROFIE SEMANTICĂ, 71.
 IDIOLECT, 20, 27, 33, 37–38.
 IDIOLECTE (engl.), 38.
 IDIOM, 27.
 ILUSTRAȚIE, ~a în ancheta dialectală, 51–52, 57.
 IMITAȚIE, ~a în ancheta dialectală, 56.
 IMPERATIV, ~ pozitiv, 117, 207, 252, 284; ~ negativ, 118, 252.
 INDICATIV, ~ prezent, 110, 111, 203, 247, 281; radical iodizat, 145, 173; ~ imperfect, 111, 138, 204, 247, 281; ~ perfect simplu, 112, 138, 248, 281, ~~, „tare”, 112, 138, 248, 281, „slab”, 112, 138; ~ perfect compus, 113, 138–139, 177, 204, 249; ~ m.m.c.p.f. „sintetic”, 113, 139, „analitic”, 114, 249, 282; ~ viitor, 114, 205, 250, 283.
 INDICATIE, ~a în ancheta dialectală, 56.
 INDIVIDUAL, vorbire ~ă, 20, 28, 33, 37–38, 77.
 INFILTRARE, 25, 70.
 INFINITIV, ~ scurt, 119, 140, 207; ~ lung, 119, 140, 252, 284; marca *a* a ~ului scurt, 119, 140.
 INFLUENȚĂ, ~a unei limbi străine în morfologie, 198, 201; ~ în lexic; vezi LEXIC.
 INFORMATOR, ~ în ancheta dialectală, 48–49, 50–51, 57–58, 66–67, 76–77.
 INOVAȚIE, 23, 26, 71, 72; ~ fonetică: vocalism, *e*, *ea* > *ă*, *a*, 132, 147, *ea* + ... *e* > *e*, 132, *i* > *i*, 132, *e* > *ie*, 133; consonantism, *l'*, *n* > *o*, *i*, 133, *cl'*, *gl'* > *k'*, *g'*, 133, *l'* (inovație), 168, 195, etc.; ~ morfologică: imperfect, 138, m.m.c.p.f., „analitic”, 114, 249, 282, „supinul” dacoromân, 140, aspectul verbal, 202–203, 207–208, etc.; ~i lexicale, vezi LEXIC.
 INTELIBILITATE, criteriul ~ății, 30.
 INTERDIALECTAL, 10; comparație ~ă, 31, 146.
 INTERFERENȚE, ~ între graiuri, dialecte, 29, 77, 196.
 INTERLINGVISTIC, 19.
 INTRALINGVISTIC, 19.
 INVARIANȚĂ, 27, 87.
 IODIZARE, ~a lui *e*, 133, 270; absența ~i, 228; radicale verbale iodizate, 145, 173.
 IRADIERE, 69.
 ISOGLOSĂ, 34, 35.
 ISOGLOSSES (fr.), 34.
 ISOFONĂ, 34, 35.
 ISOLEXĂ, 35.
 ISOLEXE (fr.), 34.
 ISOMORFĂ, 34, 35.
 ISOMORPHÈME (fr.), 34.
 ISOPHONÈ (fr.), 34.
 ISOSYNTAGME (fr.), 34.
 ISOTONE (fr.), 34.
 ISTROROMÂN, dialectul ~, 189–215; descrierea ~ei, 192–213: fonologie, 192–196, morfologie, 196–209, lexic, 209–213; configurația dialectală a ~ei, 213–215.
 ISTROROMÂN, vorbitor ~, 84–85; originea ~ilor, 189–190; numele ~ilor, 190; numărul și răspindirea geografică a ~ilor, 190–191; ocupația ~ilor, 191; stadiul cultural al ~ilor, 191.
 ÎNCHIDERE, ~a timbrelor vocalice: neaccentuate, *e* > *i*, 91, 145, 151, 153, 223–224, 269, *o* > *u*, 223, 224, 269, *ă* > *i*, 145, 151, 153, 223–224, *a* > *q*, 269; ~a lui *a* în poziție nazală, 89, 131, 192.
 ÎNTREBARE, ~a în ancheta dialectală, ~ directă, 56, ~ indirectă, 55–56.
 ÎNTELEGERE, criteriul ~i, 30–31.
 JARGON, 27, 37.
 KOINE, 20, 27, 86.
 LABIALIZARE, 62; ~a lui *ă*, 192.
 LANGUE ~ DIALECTE ~ PATOIS (fr.), 28.
 LAUTSCHRIFT (germ.), 39.
 LEGI FONETICE, 20, 26, 33, 34, 36, 69, 70.
 LEXIC, ~ comun tuturor dialectelor românești, 140–142; ~ latin, 141, 142, 209, 256–257, 286–287; evoluții semantice diferite, 142, 210, 257; ~ autohton, 141; ~de alte origini: ~ slav, 141, 142, 211–212, 213, 261–262, 288; ~ grecesc, 141, 142, 259–261, 288–289; ~ turcesc, 141, 142, 262, 263, 288; ~ albanez, 261, 289; ~ italian, 212, 263; ~ul în clasificarea graiurilor și a dialectelor, 36.
 LIGNES D'ISOGLOSSES (fr.), 34.
 LIMBĂ, raportul ~ — dialect, 28, 30–33, 61; ~ comună, 20, 27; ~ literară, 20, 27; ~ națională, 21, 27; ~ standard, 27; ~ vorbită, 27.
 LIMITE DIALECTALE, 33–36; vezi și GRANIȚE DIALECTALE.
 LINGO (engl.), 37.
 LINGVISTICA SPAȚIALĂ, 22; principiile ~i ~e, 71–74.
 LINIE DE ISOGLOSĂ, 34.
 LUPTA CUVINTELOR, principiul ~ei, 69.
 MARAMUREȘEAN, graiul ~, 145, 148, 150; particularități fonetice, 145, 153, 155, 159, 162, 168, 171, 172; particularități morfologice, 173; particularități lexicale, 178, 184.
 MEGLENOROMÂN, dialectul ~, 266–289; descrierea ~ei, 268–289; fonologie, 268–275, morfologie, 275–286, lexic, 286–289.

- MEGLENOROMÂN, vorbitor ~, 84–85; originea ~ilor, 266; numele ~ilor, 266; așezările ~ilor, 266–267; numărul ~ilor, 267; ocupația ~ilor, 267.
- METATEZĂ, ~a *te...ce/ce...te*, 172, 178.
- METODE, ~ de culegere a materialului dialectal, 48–58; ~a observației directe, 48–49; ~a conversației dirijate, 49; ~a anchetei organizate, 49–58.
- MIGRAȚIA CUVINTELOR, principiul ~ei, 69.
- MOLDOVENESC, graiul ~, 144, 145, 146–147, 148, 150, 151; particularități fonetice, 153, 155, 159, 162, 171; particularități morfologice, 173; particularități lexicale, 178, 184; harta nr. 27.
- MONOFTONGARE, $\text{ga} > a$, 132; $\text{ga} + \dots e > e$, 132, 147; $\text{ga} > -e$, 150, 155, 194; $\text{ga} > a$ după consoane „dure”, 153; ga , $\text{ia} > \text{é}$, ie , 153; $\text{ga} > o$, 194.
- MONOGRAFII DIALECTALE, 21, 34, 58, 59–60.
- MOSAIKDIALEKTE (germ.), 70, 146.
- MOZAIC DIALECTAL, 70, 146.
- MUNDART (germ.), 28.
- MUNTENESC, graiul ~, 144, 145, 146–147, 148, 150; particularități fonetice, 153, 155, 172; particularități morfologice, 173, 177; particularități lexicale, 178; harta nr. 26.
- NOMINATIV-ACUZATIV, vezi SUBSTANTIV.
- NORMĂ, 58; ~ în dialectologie: ~a ariei izolate, 72, ~a ariei majore, 73; ~a ariei laterale, 72, ~a ariei posterioare, 73, ~a fazei dispărute, 73; vezi și PRINCIPII, ~le lui Bartoli.
- NOTARE, ~ impresionistă, 58, 77, ~ normalizantă, 58–59; ~ strinsă, ~ largă; ~ manuală, 58, ~ mecanică, 58; vezi și TRANSCRIERE FONETICĂ.
- NUMERAL, ~ cardinal, 108, 191, 201, 243, 280; ~ ordinal, 109, 201–202; ~ multiplicativ, 138; ~ colectiv, 245; sistem de numărare, 109, 243, 280; articolul ~ului, 245, 280.
- OLTENESC, graiul ~, 152.
- OMONIMIE, 70.
- OPOZIȚIE, ~ fonologică: ~ grad de deschidere (apertură), 88 seq., 131, 151, 153, 192, 223–224, 268, 269, ~ localizare vocalică, 88 seq., 131, 147, 153, 155, 192, 193, 223–224, 224, 225, 268, 270, ~ localizare consonantică, 93, 97, 98, 133–134, 135, 147, 150, 159–168, 168, 171, 194–195, 196, 229–230, 231, 265, 271, 272–274, ~ mod de articulare, 93, 94, 96, 97, 134, 135, 148, 150, 151, 155–159, 171, 189, 195, 196, 231, 232, 233, 265, 272, 274, ~ de cantitate, ~ de forță, 93, 98–99; substantiv, 100–102, 135–136, 197–198, 234–237, 275–278, adjectiv, 105, 199, 200, 239–240, 278, pronume, 105–108, 137, 200, 241–242, 279–280, verb, 109, 111, 113, 115, 138, 139, 173, 202–203, 207–208, 245–247, 247, 249, 250, 252, 281, 283.
- PALATALIZARE, 62; ~a labialelor, 135, 145, 159, 162, 189, 196, 231, 272; ~a oclivelor dentale *t, d*, 145, 168, 213; ~a sonantelor dentale *l, n, r*, 145, 168; ~a velarei *c*, 150.
- PARTICIPIU, 119, 253, 284.
- PATOIS (fr.), 28.
- PATOLOGIE, ~ în limbă, 70.
- PHONETIC TRANSCRIPTION (engl.), 39.
- PLETORĂ SEMANTICĂ, 71.
- POLILINGVISM, 210, 213.
- POLISEMIE, 70.
- POZIȚIE NAZALĂ, 89, 92–93.
- PREPOZIȚIE, 122–123, 124–125, 255, 286.
- PREZENTARE și INTERPRETARE a materialului dialectal, modalități de ~, 59–60.
- PREZUMTIV, 140.
- PRINCIPII, ~ în dialectologie: ~le lui J. Gilléron, 69–71; ~le (normele) lui M. Bartoli, 71–74.
- PRONUME, ~ personal, 105, 200, 241, 279, dativ etic, 242; ~ de politețe, 137, absența acestuia, 242; ~ de întărire, 138; ~ reflexiv, 200; ~ posesiv, 106, 242, 279; ~ demonstrativ, 106–107, 173, 200, 242–243, 279–280; ~ relativ-interrogativ, 107–108.
- PROTEZĂ, 225.
- PROTOROMÂNĂ, 86; vezi și ROMÂNĂ COMUNĂ.
- RECONSTRUCȚIE, ~ a românei comune, 86–87.
- REGIONALISM, rolul ~ului în aprecierea operei literare, 25.
- REPARTIZAREA DIALECTALĂ A DACOROMÂNEI, 144–152 (criterii administrative, genetice și/sau tipologice și areale).
- REȚEA DE PUNCTE, 54, 57, 74, 75–76.
- REVĂRSARE, 70.
- ROMANICĂ BALCANICĂ, 86; vezi ROMÂNĂ COMUNĂ.
- ROMÂNĂ COMUNĂ, 10; descrierea ~ei ~e, 86–127: fonologie, 88–100; morfologie, 100–127; conceptul de ~ 147.
- ROMÂNĂ COMUNĂ PRIMITIVĂ, 86; vezi ROMÂNĂ COMUNĂ.
- ROTACISM, ~ul lui *l* intervocalic, 98–99; ~ul lui *n* intervocalic, 99, 189, 196, 213.
- ROTWELSCH (germ.), 37.
- SCHIMBARE FONETICĂ, 26.
- SCHIMBAREA SERIEI DE LOCALIZARE, ~ din anterioară în medială ($e > \text{ă}$, $i > \text{î}$), 90, 145, 147, 153, 168; ~ din medială în anterioară ($\text{ă} > e$, $\text{î} > i$), 153.
- SCURTIME (CORP FONETIC REDUS), 71.
- SEMIVOCAL, vezi DIFTONGI, DIFTONGARE, TRIFTONGI.
- SILABĂ, ~ deschisă, 89, 100, 226–228.
- SINCOPĂ, 228.
- SINCRONIE, 30.
- SINEREZĂ, 91.
- SINTETIC, 100, 111, 113, 115–116, 139, 245, 246.
- SISTEM, ~ de transcriere fonetică, vezi TRANSCRIERE FONETICĂ; ~ de notare, vezi NOTARE.
- SLANG (engl.), 37.

- SOCIOLECT, 27, 36–37.
 SOCIOLINGVISTICĂ, 22–23, 36–37.
 SONANTE PALATALE, ~a /, 97–98, 133–134; ~a /, 97, 134.
 SONDERSPRACHE (germ.), 37.
 SPRACHE-DIALEKT-MUNDART (germ.), 28.
 STATUL, criteriul „~” în delimitarea noțiunilor de „limbă” și „dialect”, 32.
 STRATIGRAFIE LINGVISTICĂ, 62.
 STRĂROMÂNĂ, 86; vezi ROMÂNĂ COMUNĂ.
 STRUCTURAL, criteriul ~ în delimitarea noțiunilor de „limbă” și „dialect”, 30.
 STRUCTURĂ DIALECTALĂ, ~ a dialectelor românești, vezi CONFIGURAȚIE DIALECTALĂ.
 STUDII DIALECTALE, 59–60.
 SUBDIALECT, 28, 148.
 SUBDIVIZIUNE, ~ a limbii, 28; ~ a dialectului, 30.
 SUBGRAI, 28.
 SUBJECT, ~ în ancheta dialectală, vezi INFORMATOR.
 SUBORDONARE, ~ a dialectului, 28 ~ a graiului, 28; criteriul ~ii, 32.
 SUBSTANTIV, genul ~ului, 100–101; numărul, 197, 234, 275; cazul, 101, 102, 135–136, 197–198, 235–237, 276–277; *pe*, morfem al acuzativului, 136, absența acestuia, 198, 237, 277; acuzativul numelor de locuri, 238; vocativ, 136.
 „SUPIN”, dispariția ~ului latinesc, 109, 245, apariția ~ului în dacoromână, 140; alte forme verbale cu valoare de „supin”, 207, 229–230, 245, 269, 284.
 SUPRAPUNERE, 70.
 TERAPEUTICĂ, ~ în limbă, 70.
 TERITORIUL, criteriul „~” în delimitarea noțiunilor de „limbă” și „dialect”, 32.
 TEXTE DIALECTALE, 59–60, 77.
 TIPIC, dialecte ~e, 32, 33.
 TIPOLOGIC, analiză ~ă, 147, 233; unificare ~ă, 147; criterii ~e, 151.
 TIPOLOGIE LINGVISTICĂ, 22.
 TRANSCRIERE FONETICĂ, 39–47; ~ alfabetică, 40–43, ~ nealfabetică (descriptivă), 40; ~ strinsă (îngustă), 40, ~ largă, 40; sisteme de ~ românești, 41–47 (Weigand, Rosetti, Densusianu), sistemul de ~ al ALR și NALR, 43–47; 77.
 TRANSCRIPTION PHONÉTIQUE (fr.), 39.
 TRANSILVĂNEAN, graiul ~, 144.
 TRANZIȚIE, zone de ~, 29; graiuri de ~, 145–146, 147, 150; „dialecte” de ~, 145.
 TRIFTONGI, 90–91.
 UNIFICARE, ~ tipologică, 68, 147.
 UNIFORMITATE, 71.
 UNIUNE LINGVISTICĂ, 147.
 ÜBERGANGSDIALEKTE (germ.), 145.
 VARIANTE GEOGRAFICE, graiuri și dialecte, 18, 20, 27 seq.
 VARIANTĂ, 27, 87.
 VARIETATE, ~ lingvistică, 35, 69, 71, 177, 222.
 VELARIZARE, ~a lui /, 265, 275.
 VERB, numărul și persoana, 100, 202, 204; modurile și timpurile, 109–110, 202, 245–246; clase de conjugare, 110, 119, 203, 246–247, 280–281; aspectul ~al, 202–203, 207–208; sincretisme ~ale, 109, 173; ~e auxiliare, 177, 204, 205, 206, 249, 250, 252, 282.
 VOCALE, ~ centrale (ă, î), 89–90, 131, 192–193, 223–224, 268–269; vezi și ÎNCHEIERE, SCHIMBAREA SERIEI DE LOCALIZARE, ARMONIZARE, MONOFTONGARE, DIFTONGI, DIFTONGARE, TRIFTONGI, VOCALE FINALE SCURTE, LABIALIZARE, SILABĂ, OPOZIȚIE.
 VOCALE FINALE SCURTE, -i final scurt, 155, 226–227; -u final scurt și/sau silabic, 100, 155, 193, 226–227.
 VOCATIV, vezi SUBSTANTIV.
 WELLENTHEORIE (germ.), 70.

- Harta nr. 1 — *lèvre* (Dauzat, *Patois*, p. 98) (p. 63)
- „ nr. 2 — *unchtu* (ALRM I, h. 233) (p. 65)
- „ nr. 3 — *mo(h)ilă* (I. A. Candrea, *Constatări*) (p. 81)
- „ nr. 4 — *Hartă fonetică sintetică* (după Petrovici, *Repart.*, p. 14) (p. 149)
- „ nr. 5 — Sunetul *-ă* în *nepoată* (ALRM I, h. 243) (p. 154)
- „ nr. 6 — Pluralul *frați* (ARLM I, h. 221) (p. 156)
- „ nr. 7 — *U* final în *om* (ALRM I, h. 269) (p. 157)
- „ nr. 8 — Sunetul *u* final în *mut* (ALRM II, h. 41) (p. 158)
- „ nr. 9 — Sunetul *ε* în *cruce* (ARLM I, h. 420) (p. 160)
- „ nr. 10 — Sunetul *g* în cuvântul *singe* (ALRM I, h. 8) (p. 161)
- „ nr. 11 — Palatalizarea lui *p* în *picior* (ALRM I, h. 84) (p. 163)
- „ nr. 12 — Palatalizarea lui *b* în *ștrbi* (ALRM I, h. 102) (p. 164)
- „ nr. 13 — Palatalizarea lui *m* în *lacrămi* (ALRM I, h. 30) (p. 165)
- „ nr. 14 — Sunetul *f* în *fină* (ALRM I, h. 304) (p. 166)
- „ nr. 15 — Sunetul *v* în *viu* (ALRM I, h. 391) (p. 167)
- „ nr. 16 — Palatalizarea lui *t* în *frate* (ALRM I, h. 219) (p. 169)
- „ nr. 17 — Sunetul *n* în *nepot* (ALRM I, h. 239) (p. 170)
- „ nr. 18 — Pronumele *aceasta* în *imi place fata aceasta* (ALRM I, h. 336) (p. 174)
- „ nr. 19 — *eu văd* (ALRM I, h. 111) (p. 175)
- „ nr. 20 — *ei spune* (după E. Petrovici, *Baza dialectală a limbii noastre literare*, în LR, IX (1960), nr. 5, p. 67) (p. 176)
- „ nr. 21 — *varză* (după S. Pușcariu, *Limba română*, I) (p. 179)
- „ nr. 22 — *cioban* (*ibidem*) (p. 180)
- „ nr. 23 — *zăpadă* (*ibidem*) (p. 181)
- „ nr. 24 — *cimilitr* (ALRM I, h. 423) (p. 182)
- „ nr. 25 — *mire* (ALRM I, h. 356) (p. 183)
- „ nr. 26 — Particularitățile graiului muntean (după Petrovici, *Repart.*, p. 6) (p. 185)
- „ nr. 27 — Particularitățile graiului moldovean (*ibidem*, p. 8) (p. 186)
- „ nr. 28 — Particularitățile graiului bănățean (*ibidem*, p. 12) (p. 187)
- „ nr. 29 — Particularitățile graiului crișean (*ibidem*, p. 10) (p. 188)
- „ nr. 30—33 — Hărți istoromâne (după Flora, *Stadiul istr.*) (p. 214)
- „ nr. 34 — Răspîndirea istoromânilor în nordul Peninsulei Istria (p. 215)
- „ nr. 35 — Răspîndirea aromânilor și meglenoromânilor în Peninsula Balcanică (p. 290)

205.9-087/04

116/1986 24-17 Lc 23,50

Redactor: MARIETTE PIETREANU
Tehnoredactor: OLIMPIU POPA

Coli de tipar: 10. Pag. planșe: 8. Tirajul: 2125 ex. Bun
de tipar: 5 XII 1975.

---

c. 2221 I. P. INFORMAȚIA,
str. Brezoianu nr. 23-25,
București.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

